

TÜSKÉS GÁBOR–KNAPP ÉVA

A MAGYARORSZÁGI NEOLATIN IRODALOM KUTATÁSA
A 18. SZÁZADBAN*

1700 körül Magyarországon már mintegy két évszázada foglalkoztak a hazai latin nyelvű irodalmi örökség filológiai feldolgozásával, kiadásával, a korábbi források gyűjtésével és értékelésével. Az ezt követő száz évben a latin nyelv továbbra is fontos kulturális, társadalmi, kommunikatív és tudományos szerepet töltött be. A század első felében az egyházi értelmiség új kifejezésformát talált a klasszicizáló latinságban, folyamatosan művelték a latin nyelvű költészetet, s az oktatás nyelve is mindvégig a latin volt. Szerdahelyi György Alajos, a nagyszombati, majd a budai egyetem első esztétikatanára még az 1780-as években is latin nyelvű poétikát adott ki, s az 1790-es országgyűlés vitairódmába avatkozva szót emelt a latin nyelv állami és egyházi használatának fenntartása mellett.¹

A 17. század végéig a magyar irodalom csak egyes külföldre jutott, kiemelkedő képviselői révén vált részévé az európai irodalomnak, s a magyarországi neolatin szerzők nagyobb része ma is ismeretlen Európában. A magyarországi neolatin irodalom a jelentősebb humanista szerzők kivételével sokáig elhanyagolt terület volt, s a tudománytörténeti vizsgálatok is elsősorban a nemzeti nyelvű irodalomra összpontosítottak. Jozef IJsewijn kézikönyvében a 18. századi irodalmi anyag, azon belül a tudományos próza aránylag kevesebb figyelemben részesült, s ez különösen érvényes a magyarországi irodalomtörténeti munkák esetében.² Ez a hiány szembetűnő akkor is, ha tudjuk, hogy a neolatin irodalommal kapcsolatos vizsgálódások a 18. századi Magyarországon hosszú ideig nem önállóan folytak, hanem a *historia litteraria*, azon belül gyakran az egyháztörténet keretei közé illeszkedtek.³ Ebből következik, hogy a 18. századi neolatin kutatások története részben azonos a *historia litteraria* történetével.

* A tanulmány a következő – nemzetközi használatra készült – áttekintés jegyzetekkel ellátott változata: *Forerunners of Neo-Latin Philology and National History of Literature: The 18th Century = Companion to the History of the Neo-Latin Studies in Hungary*, ed. István BARTÓK, Bp., 2005, 37–54.

¹ Georgius Aloysius SZERDAHELYI, *Ars poetica generalis ad aestheticam*, Buda, 1783; vö. MARGÓCSY István, *Szerdahelyi György művészetelmélete*, ItK, 93(1989), 1–33.

² Vö. Robert SEIDEL, *Polyhistor nostri aevi literarius*, Neulateinisches Jahrbuch, 2(2000), 276–286.

³ A továbbiakhoz vö. TARNAI Andor, *Tanulmányok a magyarországi historia litteraria történetéről*, szerk. KECSKEMÉTI Gábor, Bp., 2004; *Rendszerek a kezdetektől a romantikáig*, írta és összeáll. TARNAI Andor, CSETRI Lajos, Bp., 1981, 188–195; MARGÓCSY István, *Az irodalomtörténeti hagyomány helyzete a XVIII. század második felében*, ItK, 88(1984), 291–308; HOLL Béla, *A historia litteraria magyarországi története* =

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2004 CX. évfolyam 331. szám

A következő áttekintésben abból indultunk ki, hogy a 18. század az irodalomtörténet-írás nemzeti tudománnyá válását közvetlenül megelőző időszak, melyben a historiográfiái, filológiai művek többnyire a *res litteraria*, azaz a kultúra és a tudományok történetén belül, a nevelés- és oktatásügy, a nyomdák, a könyvkereskedelem és a könyvtárak történetével együtt tárgyalják az irodalmi vonatkozásokat. E munkák fő szempontja a magyarországi műveltség egészének, a kultúra feltételeinek, létmódjának, eredményeinek és terjedésének a bemutatása, s gyakran egyszerre van jelen bennük a számbavételnek és a változás megrajzolásának az igénye. Az egyháztörténeti megközelítésmód az időben előre haladva lassan a háttérbe szorul, a szépirodalom, a költészet önállósága és értékelése fokozatosan növekszik, s a Hungarus-tudat felbomlásával és a nemzeti eszme érvényre jutásával egy időben megnő a nemzeti nyelvű művek jelentősége.

A neolatin irodalommal kapcsolatos filológiai tevékenység számbavételében nem hagyható figyelmen kívül az sem, hogy a magyarországi irodalomtörténet-írás alapjait döntő mértékben a laicizálódó egyházi értelmiség vetette meg, s a *historia litteraria* körébe tartozó művek jelentős része a magyar kultúrát és tudományosságot lebecsülő külföldi vélemények cáfolatára, mintegy önvédelemből, igazolásként jött létre. Szem előtt kell tartani azt is, hogy a magyarországi neolatin irodalom ebben az időszakban sem sajátítható ki egyik itt élő nemzet számára, s a számba vehető művek többsége együtt tárgyalja a latinul és a nemzeti nyelveken alkotó írók munkásságát. Az önálló nemzeti nyelvű irodalom igénye csak a század utolsó harmadában fogalmazódik meg szélesebb körben, s a szorosan vett irodalom történetére vonatkozó, önálló művek is csak a vizsgált időszak vége felé jelennek meg. Az 1780-as években az anyag bősége kezdi szétfeszíteni a tárgyalás hagyományos kereteit, árnyaltabb lesz a szerzők közti különbségtétel, s az *arsszal* szemben az *ingenium* lép előtérbe az értékelésben. A felekezeti különbségek másodlagossá válnak, s ugrásszerűen megnő az élő nemzeti nyelvű irodalom megbecsülése.

A továbbiakban az 1300 után született latin nyelvű művekre vonatkozó 18. századi irodalomtörténeti kutatásokat vázoljuk fel, kitekintéssel a fordításokra. Amint a neolatin irodalom számos különböző műfajt ölel fel, ugyanúgy e korpusz tudományos számbavétele és feltárása is különféle formákban, eltérő célokkal történt. A szépirodalommal kapcsolatos vizsgálatok az adott időszakban nem választhatók el a tudományos irodalomra, így elsősorban a humanista történetírásra vonatkozó kutatásoktól, a szorosabb értelemben vett történeti munkákat azonban csak annyiban tárgyaljuk, amennyiben kapcsolatosak az irodalom jelenségeivel. Az áttekintésbe bevont művek túlnyomórészt latin nyelvűek. A figyelmet elsősorban a fontosabb nyomtatott munkákra összpontosítjuk, de néhány kéziratot is megemlítünk. Törekedtünk kiválasztani a legjellemzőbb példákat. A történeti országhatárokat vesszük alapul, a nemzetiségi hovatartozást nem tekintjük mérvadónak, s egyaránt tárgyaljuk a külföldre ment magyarországi és a külföldről Magyarországra jött, hosszabb-rövidebb ideig itt élt szerzőkre vonatkozó kutatásokat.

Uő., *Laus librorum: Válogatott tanulmányok*, vál., szerk. MONOK István, ZVARA Edina, bev. VIZKELETY András, Bp., 2000, 85–127; *Historia litteraria a XVIII. században*, szerk. CSÖRSZ RUMEN István, HEGEDŰS Béla, TÜSKÉS Gábor, munkatárs BRETZ Annamária, Bp., 2006.

A 18. század egyik fő jellemzője az újra kiadási törekvések nagyarányú jelenléte. A legfontosabb Janus Pannonius műveinek csaknem az egész századon végigvonuló, ismétlődő kiadása, melyben jól nyomon követhető a filológiai szempontok fokozatos érvényre jutása. A Janus-hagyomány továbbvitelében fontos szerepe volt a reformáció Janus-kultusza kiemelkedő emlékeként ismert, *Delitiae poetarum Hungaricorum* című gyűjtemény 1727. évi válogatott újra kiadásának.⁴ Az először 1619-ben, Janus Gruterus könyvsorozatában, Frankfurtban megjelent, Johann Philipp Pareus által összeállított gyűjteményben Janus addig ismert művei mellett helyet kaptak a Janus folytatóiként számon tartott Sommer János, Thuri György és Filiczki János versei, továbbá Kórodi Bedő Dániel Pareus Janus-kiadását üdvözlő és Zsámboky János Janushoz szóló költeménye. Az 1727-es kiadásban ezekhez járul Dobner Sebestyén *Descriptio Carinthiae* című műve, Dobner Sebestyén Ferdinánd különféle versei, Koháry István biliárdról szóló börtönversének Sztrakos Adalbert által készített latin átdolgozása, valamint Georg Hartlieb 1610-ben Dobner Sebestyén nevére szerzett anagrammája és üdvözlő verse.

A császárnak ajánlott, 64 lapos kiadvány háromnegyed részét Janus elégiái és epigrammái teszik ki, s ez az első, epigrammákat is tartalmazó magyarországi Janus-kiadás.⁵ Az 1619-es kiadáshoz képest több kisebb-nagyobb szövegmódosítást, rövidítést hajtottak végre nemcsak Thuri, Sommer, Filiczki, Kórodi Bedő és Zsámboky, hanem Janus verseiben is. Az 1619. évi kiadás 314 epigrammájából az 1727-es csupán 84-et közöl, a forráshoz viszonyítva részben eltérő sorrendben, két esetben rövidítve. Az egyik Janus-versből sorok elhagyásával és némi átalakítással Erdődy György kamaraelnököt dicsőítő *parodia* lett. A Koháry-vers latin átdolgozása mint egy egészből kiemelt, önállóított rész szintén *parodiának* tekinthető. A fennmaradt példányok egy részében további utólagos törlések, szöveghiányok találhatók.

A nyomtatványt feltehetően kiadó Dobner Sebestyén Ferdinánd soproni polgármester ahhoz a soproni evangélikus értelmiségi elithez tartozott, amely fontosnak tartotta az irodalomtörténet-írást, azon belül Janus műveinek kiadását. Dobner minden bizonnyal családi hagyományok révén és tanulmányai során kerülhetett közel Janus verseihez. 1717-ben a király őt bízta meg a római kövek és emlékek összegyűjtésével, saját kedvtelésére, művei kinyomtatására nyomdát tartott fenn, a nyomtatástól azonban egy évvel az 1727-es kötet megjelenése előtt eltiltották. Összességében a kötet Janus ismertségét tanúsítja az adott környezetben, s nem zárható ki a lehetőség, hogy a gyűjteményt tan-könyvnek is szánták.

⁴ *Delitiae poetarum Hungaricorum*, [szerk. Johann Philipp PARAEUS], [kiad. DOBNER Sebestyén Ferdinánd], h. n., 1727; vö. BÁN Imre, *Janus Pannonius és a magyar irodalmi hagyomány = Janus Pannonius: Tanulmányok*, szerk. KARDOS Tibor, V. KOVÁCS Sándor, Bp., 1975, 491–508; Uő., *Janus Pannonius et la tradition littéraire hongroise*, *Acta Litteraria Academiae Scientiarum Hungaricae*, 14(1972), 309–329.

⁵ SZELESTEI N. László, *Adatok Janus Pannonius 18. századi ismeretéhez = Janus Pannonius és a humanista irodalmi hagyomány*, szerk. JANKOVITS László, KECSKEMÉTI Gábor, Pécs, 1998, 51–60.

A Janus iránt a század közepén fokozódó érdeklődést tanúsítja Conradi Norbert pesti piarista tanár 1754-ben kiadott válogatása.⁶ Conradi a kor latinul verselő piarista papköltőinek jellegzetes képviselője, aki határozott irodalmi programmal rendelkezett. Az ő kiadása sem elsősorban filológiai, hanem nevelői célzatot követ. Jelentőségét az adja, hogy fordulópontnak tekinthető a Janus-hagyomány történetében, amennyiben a 16. század eleji kiadások alapján minden addiginál teljesebb szöveganyagot közöl, s humanista apparátusával jelzi az ízlés klasszicizálódását. Újra közli Kórodi Bedő említett versét, Zsámboky 1569-es kiadásának előszavát és Janushoz intézett költeményét, s a kötet elején közreadja a költő életrajzát. A 13 lap terjedelmű, didaktikus célú, viszonylag pontos életrajz elsősorban Janus verseiből vett idézetekre és a korabeli történeti, irodalmi forrásokra támaszkodik. Megemlíti néhányat a korábbi kiadások közül, s utal Kollár Ádám Ferencnek a bécsi udvari könyvtárban végzett újabb Janus-kutatásaira és a munkában nyújtott segítségére. Conradi szerint Janust elsősorban kiemelkedő műveltsége emelte országos méltóságra, s költői *eruditiója* adott ragyogást egyéniségének. Az életrajz szándékosan aktualizálja Janus alakját, s gyakorlati tanácsokat ad a szellem útján való érvényesülésre.⁷

Az elsődleges pedagógiai célkitűzésből következik, hogy Conradi következetesen kihagyta a gyűjteményből Janus erotikus és antiklerikális epigrammáit, ugyanakkor elsőként közölte húsz kiadatlan epigrammáját.⁸ A kihagyás indoklására megpróbált filológiai érvet találni: Janus erotikus költeményeit tévesen Antonio Marcellónak tulajdonítja, mondván, hogy Janus csak latinra fordította őket. A kötet meggyőzően tanúsítja a 15. századi latin költészet növekvő értékelését a gimnáziumi oktatásban, s egyben jelzi a humanista szövegkiadások új szakaszának megindulását.

A Zsámboky utáni időszak legjelentősebb szövegkiadása gróf Teleki Sámuel és Kovásznai Tóth Sándor marosvásárhelyi professzor munkájának eredményeként látott napvilágot 1784-ben Utrechtben, két kötetben.⁹ Teleki Petrus Wesselingius utrechti professzor biztatására látott munkához, melybe később bevonta Kovásznait és rábízta az utómunkálatokat is. Az első kötet Janus verses műveit, a második a prózai műveket és a tudományos apparátust tartalmazza, összesen több mint 1100 lap terjedelemben. Az 1569-es Zsámboky-féle kiadáshoz viszonyítva többletként jelent meg közel száz epigramma, valamint a három próza fordítás és az első 18 levél. A kiadványban kurzív sze-

⁶ JANUS PANNONIUS, *Libri III. poematum, elegiarum et epigrammatum*, kiad. CONRADI Ignác Norbert, Buda, 1754.

⁷ JELENITS István, *A latin nyelvű epigramma tizenhetedik századbeli piaristák költői gyakorlatában*, ItK, 73(1969), 176–197.

⁸ VARGA Zoltán, *Conradi Ignác Norbert Janus Pannonius kiadása = Dolgozatok a XVII–XIX. századi magyar irodalomról*, szerk. HARGITTAY Emil, MÁNDY Ildikó, Bp., 1977, 43–56; Péter SÁRKÖZY, *La fortuna dell'opera di Janus Pannonius nella cultura del Settecento ungherese* = Uő., *Cultura e società in Ungheria tra Medioevo ed età moderno*, Roma, 2003, 59–67.

⁹ IANI PANNONII *Poemata, Pars I. – Opusculorum pars altera*, kiad., szerk. KOVÁSZNAI TÓTH Sándor, TELEKI Sámuel, Utrecht, 1784; hasonmás kiadás: Bp., 2002. A továbbiakhoz vö. a hasonmás kiadás kísérőtanulmányát: MAYER Gyula, *Janus Pannonius műveinek utrechti kiadása – L'edizione di Utrecht delle opere di Janus Pannonius*.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2004–CX. évfolyam 331. szám

déssel jelölték azokat a költeményeket, melyek nem Janustól származnak, s az első kötet függelékében kilenc verset mint idegen költeményt közöltek. Ezek közül a negyediket Zsámboky mint hiteles darabot adta ki, a szerkesztők azonban filológiai érvekkel részletesen cáfolják Janus szerzőségét. Az Eleg. II, 18. hitelessége utóbb vált vitatottá, az Epigr. II, 24. hitelességét pedig már maguk a szövegkiadók kétségbe vonták, hasonlóan az Epist. XX–XXII. hitelességéhez.

A felhasznált kéziratok források közül legfontosabb a bécsi császári könyvtár két kódexe. Az 1502 körüli időre datált, 1664 után Budáról Bécsbe került Janus-kódex (Cod. Lat. 3274) háromszáznolcvanhat epigrammát, tizenöt elégiát és a Guarino-panegyricust tartalmazza. Az itt található epigrammák és elégiák alkotják az utrechti kiadásban az epigrammák, illetve az elégiák első könyvét, míg ezek második könyvébe a más forrásból ismert költeményeket gyűjtötték össze. A versek sorrendje is a bécsi kéziratot követi, az epigrammák esetében minimális eltéréssel. A másik, vegyes tartalmú, Zsámboky János által Firenzében talált bécsi kézirat (Cod. Lat. 9977) a 95–106. fólión az *Eranemos* szövegét tartalmazza, mely az utrechti kiadásban a *Carmina Heroica* hatodik, utolsó darabja. Két epigrammát közölt Teleki a milánói Ambrosiana R 93 sup. jelzetű kéziratából. Ezenkívül tudott más Itáliában őrzött Janus-kódexekről is, ezek anyagához azonban nem jutott hozzá. A nyomtatott kiadások közül összesen tizenháromat azonosított az 1512–1754 közti időszakból, ezek tartalmát Teleki előszava ismerteti. Önálló Janus-nyomtatványt a kutatás ezeken kívül ma is csak kettőt ismer.

A második kötet tudományos apparátusa négy részre tagolódik. A *Vita Iani Pannonii* című, mintegy 130 lap terjedelmű első rész Bonfini, Pierio Valeriano, Czvittinger Dávid, Conradi Norbert és Kaprinai István Janusra vonatkozó szövegeit, továbbá Teleki Janus-életrajzát tartalmazza. A második rész az 1512–1619 között megjelent tíz Janus-kiadás ajánlásait és előszavait közli. A harmadik rész neves humanisták Janusra vonatkozó prózai és verses megnyilatkozásait adja közre Lilius Gregorius Giraldustól Georgius Sabinuson és Janus Dousán át Albertus Fabriciusig és Oláh Miklósig, s ugyanitt szól Teleki a Janus műveit tartalmazó kéziratokról. A negyedik részt a szövegkritikai jegyzetek alkotják, közel 80 lap terjedelemben, két kézirat és tizenegy nyomtatvány szövegváltozatainak figyelembevételével.

Az utrechti kiadás megjelenését követően Teleki megkezdte egy pótkötet előkészítését az újonnan előkerült, elsősorban itáliai kéziratok alapján. Ez a gyűjtés már nem jelent meg, a kézirat azonban megtalálható a marosvásárhelyi Teleki Téka állományában.

Teleki és Kovásznai munkájának jelentőségét elsősorban az adja, hogy megbízható alapot kínál a modern klasszika-filológia eszközeivel végzett kutatásokhoz, s ma is ez Janus műveinek legteljesebb nyomtatott kiadása. Az időközben előkerült források több új művel gyarapították az életművet, a szövegahagyományozódás kérdései jóval összetettebbé váltak. A kor színvonalán álló kritikai kiadás elkészítése folyamatban van.

Teleki Sámuellel közel egy időben, Klimó György pécsi püspök biztatására a pécsi egyházmegye történetének feldolgozása keretében Koller József pécsi prépost is foglalkozni kezdett Janus Pannoniusszal. 1766-os itáliai tanulmányútján Koller több új kéziratot talált és más értékes anyagokat gyűjtött, s Janusszal kapcsolatos kutatásainak ered-

ményeit 1796-ban közzétette egyházmegye-történetének negyedik kötetében.¹⁰ Ebben levéltári forrásokból sok fontos szöveget közölt, s egy bresciai kéziratból kiadatlan verseket is hozott. Koller tudott Teleki folyamatban lévő munkájáról, az utrechti kiadást ismerte, s tudott Janus obszcén verseiről, ezeket azonban Conradihoz hasonlóan ő is mellőzte. A bresciai kódex anyaga mellett Koller egy pozsonyi kéziratból közreadta Janusnak a Mátyás-leveleskönyvben található leveleit és beszédét, melyeket az 1743–1744-es kassai kiadás alapján tőle függetlenül már Teleki is megjelentetett. A Ficino-összkiadásból Koller közölte egy bizonyos Ioannes Pannonius és Ficino levélváltását, a kötet korrektúrája során azonban már ő maga felismerte, hogy tévedett a szerző Janusszal való azonosításában. Teleki és Koller kiadványainak előmunkálatai nyomán, az 1760-as évektől jelentősen megnőtt az érdeklődés Janus alakja és költészete iránt a tudóslevelezésekben.¹¹

A 16. századi verses művek kiadásai közül a beszercei születésű, Krakkóban és Itáliában tanult evangélikus lelkész, Johannes Lebelius hexameterekben írt *carmen historicum*-ának Johann Seivert által 1779-ben megjelentetett kiadását emeljük ki.¹² Seivert 1754–1759 között Helmstedtben járt egyetemre, hazatérte után tanárként, majd evangélikus papként működött, s Erdély történetével, földrajzával és irodalomtörténetével foglalkozott. A Lebelius egyik lelkészi állomáshelyének, Talmácsnak a történetét elbeszélő, kéziratban fennmaradt költemény kiadását a két szerző felekezeti, foglalkozásbeli és nemzetiségi azonossága mellett Seivert történeti, irodalomtörténeti érdeklődése és a földrajzi szempont is motiválta.

A történeti forráskiadványok közül Bél Mátyás 1735–1746 között kiadott munkáját említjük elsőként.¹³ Bél a 18. század első felének legjelentősebb magyarországi polihisztor volt. Hagyományos és új elemeket ötvöző szemléletét jellemzi, hogy a latin nyelv-tant anyanyelven kezdte tanítani. Az anyanyelvek művelése mellett fontosnak tartotta a klasszicizáló latin elsajátítását. Ezt a célt szolgálták latin tankönyvei, Nova Posoniensia című latin nyelvű folyóirata és szövegkiadásai. A forráskiadványban összesen tizenkét, korábban részben kiadatlan történeti munkát tett közzé, mindegyikhez előszót írt és jegyzeteket készített, az első *decas* végén részletes tárgymutatóval. Az irodalomtörténeti szempontból is figyelmet érdemlő szövegek közé tartozik Oláh Miklós addig kiadatlan *Hungariája* és saját koráról írt *Chroniconja*, továbbá Joannes Bocatius ugyancsak kiadatlan *Commentatio epistolicája* és *Jaurinum redivivuma*. Bél rendszerint szól a művek keletkezési körülményeiről, megnevezi forrását, bemutatja a szerzőket és méltatja munkásságukat. A kéziratok egy részét tanítványai másolták le számára, a másolatokat Bél összeolvasta az eredetivel. Esetenként esztétikai értékelést is ad; a *Commentatio epistolicát* például elegáns, poézissal teli műnek nevezi.

¹⁰ Josephus KOLLER, *Historia episcopatus Quinqueecclesiarum*, IV, Posonium, 1796, 1–359.

¹¹ SZELESTEI (5. jegyzet), 57–60.

¹² Joannes LEBELIUS, *De oppido Thalmus, carmen historicum*, ed. Joannes SEIVERT, Cibinii, 1779.

¹³ Matthias BÉL, *Adparatus ad historiam Hungariae*, I–II, Posonii, 1735, 1746; vö. TARNAI (3. jegyzet), 116–127.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2004 CX. évfolyam 341. szám

A magyar történelem legfontosabb elbeszélő forrásait történeti-kritikai apparátussal együtt Bél Mátyás tanítványa, Johann Georg von Schwandtner osztrák történész adta ki 1746–48-ban három kötetben, Bél irányításával, támogatásával és magyarázataival.¹⁴ Az első kötet később még kétszer megjelent.¹⁵ A kiadvány jelentőségét elsősorban az adja, hogy itt látott napvilágot először nyomtatásban az első fennmaradt latin nyelvű magyar történeti elbeszélés, Anonymus *Gesta Hungarorum*, amely döntő fordulatot hozott az irodalomtörténeti hagyomány és az irodalom történeti szemléletének terén. Itt jelent meg újra több mint két évszázad után Thuróczy János Mátyás királynak ajánlott, a középkori krónikairódalom és a humanista történettudomány határán álló *Chronica Ungarorum* (1488), mely az 1386-tól kezdődő részhez Enea Silvio Piccolominit követi világtörténelmi vezérfonalként és a magyar események vázaként, s többek között felhasználja Vitéz János leveleit és Antoninus Florentinus *Chronicáját*. Schwandtner ugyancsak az első kötetben közölte Pietro Ransano először Zsámboky által 1558-ban kiadott *Epitome rerum Hungaricarum*-t és Galeotto Marzio *De egregie, sapienter, iocose dictis ac factis regis Mathiae* c. könyvét. A második kötetből Vitéz János (Ioannes de Zredna) *Epistolarium*-t emeljük ki.

Schwandtner és Bél fő célja a szövegek hozzáférhetővé tétele a további tanulmányozás számára. Az első kötet előszavában Bél hivatkozik Jacobus Bongarsius hasonló vállalkozására, mondván, ez az összeállítás jóval bővebb annál, s Bongarsius francia volt. Megközelítően időrendben közlik a műveket: az első kötet a 13. századtól a 16. század végéig összesen huszonnégy, a második a 15–17. századból kilenc, a harmadik a 17–18. századból tizenöt forrást tartalmaz. A szövegek elé írt bevezetőben Bél tárgyalja a keletkezés- és kiadástörténetet, a szövegkritika kérdéseit, s mindig jelzi a szöveggon-dozó személyét. Néhány szöveget ugyanis nem Schwandtner, hanem Bél Mátyás fia, Bél Károly András vagy maga a szerző, mint pl. Martin Schmeizel készített elő kiadásra.

Az említett Bél Károly András lipcsei egyetemi tanár, a tudományos élet egyik szervezője 1771-ben Lipcsében újra, immár hetedszer kiadta Antonio Bonfini *Rerum Ungaricarum decades*-ét.¹⁶ A kiadás ebben az összefüggésben azért érdemel említést, mert az európai közvélemény ebből az erősen retorizált humanista munkából ismerte meg a középkori magyar történelmet, s a mű számos szépirodalmi alkotásnak vált forrásává. A korábbi kiadások figyelembevételével Bél javította az 1744-es bécsi kiadás számos tévedését, bedolgozta Brenner és Zsámboky kiadásainak függelékét, új szinopszisokat mellékel, s kibővítette a tárgymutatót. A bizonytalan szöveghelyeket nem javította, mondván, nehogy hibát kövessen el. A szövegben való tájékozódást lapszéli utalások segítik. Az előszóban Bél jelzi, hogy a kiadásban Schwandtner elveit tekintette mércének. Részletesen tárgyalja Bonfini állításainak hitelességét, s bírálja a szerzőt a Mátyás-

¹⁴ *Scriptores rerum Hungaricarum, cum [...] praefatione Matthiae Belii, cura et studio Ioannis Georgii Schwandtneri*, I–III. Pars, Vindobonae, 1746–1748.

¹⁵ *Scriptores rerum Hungaricarum, cum [...] praefatione Matthiae Belii, cura et studio Ioannis Georgii Schwandtneri*, I. Pars, Tyrnaviae, 1756; 2. kiadás: Vindobonae, 1766–1768.

¹⁶ Antonio BONFINI, *Rerum Hungaricarum decades libri XLV: Editio septima*, kiad., bev. BÉL Károly András, Lipsiae, 1771.

kor megszépítése miatt, mondván, jóakaróinak vétkeit elhallgatta. Felhívja a figyelmet arra, hogy a mű első három könyvét 1543-ban Bázelen kiadó Martin Brenner már írt Mátyás korának sötét oldaláról, s külön kiemeli Zsámboky János teljesítményét az első teljes Bonfini-kiadás (1568) sajtó alá rendezésében.

A történeti források felhasználásával kapcsolatban meg kell említenünk a jezsuita történetíró iskola kiemelkedő személyiségét, Pray Györgyöt. Feldolgozta több magyar szent életét és a magyar történelmet a kezdetektől a 16. századig (*Annales veteres Hunnorum, Avarorum et Hungarorum*, Viennae, 1761; *Dissertationes de origine Hungarorum*, Kallócsa, 1768–1771; *Annales regum Hungariae*, 1–5, Viennae, 1763–1770; *Historia regum Hungariae*, 1–3, Buda, 1801). A munkáiba beépített forrásokat kritikusan, szaktudományos alapossggal kezelte. Elsőként használta fel tudományos kutatáshoz a kamarai levéltár anyagát.

A magyar őstörténet iránti megélnkülő érdeklődésre jellemző, hogy Anonymus *Gesta Hungarorum*a a század második felében hétszer jelent meg, egyszer az olvasók szélesebb rétegének készülő nagyszombati kalendáriumban is (1765–1766). A piarista Horányi Elek három fontos latin nyelvű történeti forrást is kiadott: Kézai Simon (*Chronicon Hungaricum*, Bécs, 1781), Forgách Ferenc (*Rerum Hungaricarum sui temporis commentarii*, Pozsony–Kassa, 1788) és Bethlen János (*Historia rerum Transilvanicarum*, 1–2, Pozsony, 1782–1783) egy-egy történeti munkáját.

Írókatalógusok, könyvjegyzékek

A korábbi időszak magyarországi szerzőit és műveit a szórványos 17. századi kísérleteket nem számítva a 18. század első évtizedében kezdték számba venni módszeresen. Az első írókatalógusok készítése a felvidéki evangélikus német családból származó Burius Dániel és a jezsuita polihisztor, Szentiványi Márton nevéhez fűződik. Burius Dániel bátyjához, ifj. Burius Jánoshoz intézendő, valószínűleg 1700–1708 között, berlini tartózkodása után készült irodalomtörténeti tárgyú levelének tervezete húsz magyarországi író sorol fel név szerint, s további ötven magyarországi és húsz erdélyi író említ, akiket tárgyalni kíván tervezett művében.¹⁷ A cím szerint megnevezett források között, melyek kizárólag könyvtárjegyzékek, a német mellett francia és holland nyelvterületen megjelent művek is találhatók. A tervezett, ám ismeretlen okból el nem készült munka ösztönzőjét Burius Johann Friedrich Cramer *Vindiciae* (1694) című, a németeket a barbárság vádjával illető Dominique Bouhours francia jezsuitával szemben védelmező röpiratában jelöli meg. További fontos forrása és ösztönzője volt apja, id. Burius János evangélikus egyháztörténeti anyaggyűjtése.

Levéltervezetében Burius többek között átvette Cramer „bel esprit”-meghatározását, a Cramer által idézett Bouhours vádjának latin fordítását és a klímaelméletet. Burius ügyesen kivonatolta Cramert, s a nemzeti érzületeket megmozgató vitát a francia jezsuita és a

¹⁷ TARNAI (3. jegyzet), 64–87.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2004 CX. évfolyam 341. szám

német tudós vitájaként közvetíti. Egyetlen betoldása a „keleti” népeket is védi a barbárság vádjával szemben, s ezzel mintegy elővételezi Czvittinger Dávid írói lexikonának eszmei alapállását. A magyarországi írók listája logikusan követi a német szerzőtől átvett alapvetést, s a névsorban a 15–17. századi Magyarország több jelentős, latinul vagy latinul is író szerzője megtalálható. A jegyzék betűrendbe állítva a következő neveket tartalmazza: Baksay Ábrahám, Johannes Delicasius (?), Dudith András, Frölich Dávid, Horváth Gergely, Istvánffy Miklós, Janus Pannonius, Johannes Jessenius, Nadányi János, Nádasdy Ferenc, Pázmány Péter, Révay Péter, Stöckel Lénárd, Szegedi Kis István, Székely István, Szenci Molnár Albert, Thuróczi János, Wernher György, Zsámboky János.

Szentiványi Márton a jezsuita történetkritikai iskola egyik első magyarországi képviselője, királyi könyvcenzor és a nagyszombati egyetem tanára volt, aki 1689–1702 között folytatásokban kiadott, a tudományok összességét felölelő enciklopédikus tudásközlő kísérlete harmadik dekádjának első részébe illesztette be az írók három katalógusát.¹⁸ A katalógusok közül az első a magyarországi, a második a magyarországi jezsuita, a harmadik a Magyarországról író külföldi szerzőket tartalmazza. A keresztnevek betűrendjében összeállított jegyzékekben a nevet csak egy-két, az írói tevékenység jellegére utaló, a könyvtárak szakjelöléseire emlékeztető, rövid megjegyzés kíséri, mint pl. „Andreas Dudditus, Budensis Orat.”; „Albertus Molnár, Grammaticus”; „Janus Pannonius, Episcopus Quinque Ecclesiensis, Poeta”; „Joannes Sambucus, Historicus, Rhetor, Poeta”; „Joannes Nádas, Asceta, et Historicus”. Az első jegyzékben összesen 162, a másodikban 44, a harmadikban 49 név található. A három névsorban Szentiványi a magyarországi írókat, tudósokat mint társadalmi csoportot mutatta be; magukat a szerzőket hangsúlyozta, a művek szakját, műfaját foglalkozásukként jelölte és a műveket meg sem említette.

Mai fogalmak szerint az ajánló bibliográfia műfajába tartozik a brassói születésű Martin Schmeizel jénai, majd hallei egyetemi tanár, történetíró 1744-ben Halléban kiadott munkája a Magyarországgal és a hozzá tartozó területekkel kapcsolatos könyvek, kéziratok jegyzékével.¹⁹ Schmeizel Jénában egyetemi könyvtáros is volt, s foglalkozott egy magyar történeti könyvtár anyagának gyűjtésével. A jegyzék méret szerint, a föliótól a tizenhatod rétig terjedően öt részre, a részekben belül római számmal további kisebb tematikus csoportokra tagolva sorolja fel a műveket. Ezeket egy csoporton belül arab sorszámozás különíti el egymástól. A végén a *Continuatio* ugyanilyen felosztásban újrakezdődik.

¹⁸ Martinus SZENTIVÁNYI, *Curiosora et selectiora variarum scientiarum miscellanea: Dec. III. Pars I.*, Tynaviae, 1702, 15–20.

¹⁹ *Catalogus scriptorum qui res Hungariae, Transilvaniae [...] illustrant, et in bibliotheca Martini Schmeizel [...] nunc adservantur*, Halae, 1744. Vö. Michael Gottlieb AGNETHLER, *Index bibliothecae res Hungariae Transilvaniae [...] quam Martin Schmeizel [...] instruxit*, Halae, 1751. Hasonmás kiadása: Erdélyi könyvesházak – Bibliotheken in Siebenbürgen, IV/2, *Lesestoffe der Siebenbürger Sachsen 1575–1750*, Schässburg, Kleinere Orte, Hrsg. István MONOK, Péter ÖTVÖS, Attila VERÓK, Bp., 2004, 901–951.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2004–CX. évfolyam 341. szám

A jegyzék összesen száznegyven tematikus csoportot és több száz, nagyjából latin, kisebbrészt német nyelvű munkát tartalmaz. A nyomtatványok megjelenési helyét és idejét gyakran nem közli, a kéziratok őrzési helyét pedig egyáltalán nem jelzi. Mutató hiányában az összeállítás használata már a maga korában is nehézkes lehetett. Jelentőségét elsősorban az adja, hogy egy helyen összegyűjtve tartalmazza a Magyarország és kapcsolt részei történetére, földrajzára és irodalmára vonatkozó szakirodalmat.

A század közepe táján Hevenesi Gábor kezdeményezése nyomán felerősödött a nagyszombati és a kassai jezsuiták történeti forrásgyűjtő tevékenysége, s Kaprinai István kéziratgyűjteményében több latin nyelvű írókatalógus és műjegyzék található ebből az időszakból. A kéziratok egy része már túlmutat az egyszerű katalógus- és jegyzékformákon, mivel életrajzi adatokat is tartalmaz, s ezzel átmenetet alkot a lexikonok felé. A gyűjtemény 88. kötetében például az 1–80. lapon azoknak a keresztnevű betűrendjébe sorolt jezsuita íróknak a rövid életrajza és műjegyzéke olvasható, akik 1724-től a kassai jezsuita kollégiumban éltek, dolgoztak vagy itt haltak meg.²⁰ Ezt a sort folytatja a 81–152. lapon következő katalógus. A kötet 153–262. lapján a magyarországi – köztük több humanista (pl. Bocatius) – írókra vonatkozó anyaggyűjtés található, rövid életrajzokkal és a művek felsorolásával. Ugyanebben a kötetben újakezdődő lapszámozással a 207–292. lapon Kaprinai István 1764-ben összeállított *Catalogus librorum* tanulmányozható, mely a magyar vonatkozású nyomtatott könyvek betűrendes jegyzékét hozza. A rövid előszó szerint Kaprinai tervezett egy *Hungaria Literata* c. művet a magyar témákkal foglalkozó, magyar származású és Magyarországon író, tanult férfiakról, s ennek előmunkálataként készítette ezt a feljegyzést.

A Kaprinai-gyűjtemény 89. kötetének 1–8. lapján a magyar jezsuita írókra vonatkozó vegyes anyaggyűjtés található, amely annyiban különbözik az előzőektől, hogy itt a művek ismertetése áll a középpontban, s ezt kíséri az életrajz adatai.²¹ Ezt ismét Kaprinai saját gyűjtése követi (9–267. lap), a magyarországi írók életének és munkáinak bemutatásával. Kaprinai nincs tekintettel a felekezeti hovatartozásra, a nemzetiséget és a jezsuita rendhez tartozás tényét azonban feltünteti. Zsámboky Jánosról írva például kiemeli az *Emblematát*, számba veszi az epigrammák ajánlásának magyar címzettjeit, idézi négy epigramma szövegét, végül az antik érmekről szóló munkáját ismerteti. Mindezeket a katalógusokat és jegyzékeket Kaprinai nem jelentette meg önállóan, anyagukat azonban Katona István felhasználta időrendbe szedett, kritikai megjegyzésekkel kísért, többkötetes történeti forrásgyűjteményeiben. Ezekben a főbb fejezetek után, külön részen találhatók az írókra és könyvekre vonatkozó adatok.

A jezsuiták mellett a század második felében a piaristák is elkezdték összegyűjteni a saját rendjükhöz tartozó írók adatait.²² Kácsor Keresztély 1774 után keletkezett kézírata összesen 52, nagyjából magyar, illetőleg néhány német és lengyel származású, a

²⁰ *Catalogus scriptorum, qui in Collegio Cassoviensi, ab anno 1724 vita functi sunt: Ordine alphabetico concinnatus*, Budapesti Egyetemi Könyvtár, Kézirattár, Coll. Kapr. 4° [B] tom. LXXXVIII.

²¹ *Adversaria de scriptoribus Societatis Nostrae [Jesu] Ungaris*, Budapesti Egyetemi Könyvtár, Kézirattár, Coll. Kapr. 4° [B] tom. LXXXIX.

²² ONGRÁDI József, *A piaristák irodalomtörténeti munkássága*, Bp., 1935, 9–19.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2004 CX. évfolyam 331. szám

magyar rendtartományhoz tartozó rendtag életét, munkásságát ismerteti.²³ Figyelmet fordított a kortárs piarista költőkre, s megtalálható a gyűjteményben például Fiala Jakab és Halápy Konstantin. Az írók mellett helyet kaptak a kéziratban a tudományok művelését előmozdító személyek, s a nyomtatványok mellett megemlített kéziratokat is. Az elsődlegesen pedagógiai célú összeállítással Kácsor a tudományokkal és az irodalommal való foglalkozásra kívánt ösztönözni. Bár adatai gyakran pontatlanok, stílusa helyenként anekdotikus, a katalógus életrajzainak egy részét Horányi Elek is felhasználta írói lexikonában.

Írói lexikonok

A magyar irodalom és tudományosság történetének első, önálló kötetben megjelent, összegző feldolgozását Czvittinger Dávid állította össze.²⁴ A lexikont Czvittinger, aki több mint tíz évet töltött különböző német egyetemeken, a német tudománytörténeti iskola ösztönzése nyomán, Altdorfbán készítette el, s 1711-ben Frankfurt–Lipcse nyomdahellyel jelentette meg. A kiadás közvetlen indítéka Jakob Friedrich Reimmann elmarasztaló véleménye volt a magyar tudományosságról. A mű első, nagyobbik része 282 író, tudós, műpártoló, történeti személyiség életrajzát, műveinek felsorolását és a rájuk vonatkozó vélemények ismertetését tartalmazza, a második a Magyarországgal kapcsolatos munkák bibliográfiáját nyújtja tárgykörök szerinti csoportosításban. Ehhez kapcsolódik a magyar helyesírás és kiejtés főbb szabályainak rövid összefoglalása a külföldi olvasó számára.

Az összeállításnak csaknem minden szócikke másolat, kivonat vagy kompiláció a korábbi kézikönyvekből és más forrásokból.²⁵ Eredeti forráson alapuló, saját fogalmazású szócikk mindössze öt van, ezek kivétel nélkül Németországban élő magyarországiakról szólnak. A fő forrástípusok a különféle szerzői biográfiák (pl. Quirinus Reuter, David Pareus), a nemzetközi életrajzgyűjtemények, kézikönyvek, lexikonok (pl. Trithemius, Gesner, Simler, Alegambe, Southwell), valamint a magyar tárgyú történeti, egyháztörténeti művek (pl. Bonfini, Bethlen János, Haner György, Nadányi János). Ezenkívül Czvittinger felhasznált leveleket, dicsőítő verseket, epitáfiumokat, a külföldön tanító, tanuló magyarok publikációit és hallomás útján szerzett információkat.

Az írók, tudósok mellett gyűjteményébe Czvittinger felvett irodalompártoló fejedelmeket, egyházi méltóságokat és szenteket is. Jelentős adatmennyiséget dolgozott fel, nyelvi és felekezeti különbségekkel néhány kivételtől eltekintve nem törődött, a nemzeti hovatartozást rendszerint jelezte. Hungarusnak, azaz magyarnak tekintett mindenkit, aki valaha a magyar királyság területén született vagy hosszabb ideig itt működött. Ebbe a

²³ Christianus KÁCSOR, *Vivorum Doctrina Illustrum, qui in nostra Scholarum Piarum Provincia Hungariae ab Ejusdem initiis ad Annum Domini 1774. existere*, Pars I., Budapest, Magyar Piarista Rendtartomány Központi Levéltára, Manuscripta, For. 6/19a, további példányok: 6/19b, Series altera [V 172/32].

²⁴ CZVITTINGER Dávid, *Specimen Hungariae literatae*, Francofurti et Lipsiae, 1711; hasonmás kiadás: Bp., 2002.

²⁵ TARNAI (3. jegyzet), 88–115.

tágon értelmezett Hungarus-fogalomba éppúgy belefér a dalmát Tubero, a pannóniai Szent Márton, az avar Abaris, mint a Mátyás udvarában működő Antonio Bonfini és Pietro Ransano. Ugyanakkor Czvittinger irodalomfogalma és munkamódszere némileg archaikus, elméleti iskolázottsága csekély, esztétikai érdeklődése nincs, értékeléseit a tekintélyelv vezérli. A szócikkek terjedelmét nem az életmű értéke, hanem a rendelkezésre álló forrásanyag és az adott szerző társadalmi-történelmi súlya határozza meg. Bár latinul ír, többször buzdít az anyanyelvi kultúra ápolására.

Viszonylag gyakran közöl latin versidézeteket különféle magyarországi és külföldi szerzőktől. Így például közli Nicolaus Taurellus Dudith Andrást, Erasmus Vitellius Honterus Jánost, Georg Hartlieb Lackner Kristófot, valamint Johannes Petrus Lotichius Janus Pannoniust, Zsámboky Jánost és Thuri Györgyöt dicsőítő verseit. A hazai szerzők közül kiemelhetők Thuri György Károli Gáspárt és Paulus Scalichiust, Pécseli Király Imre Katona Imrét üdvözlő versei, Sármelléki Nagy Benedek Szenci Molnár Albert nevére írt anagrammja, valamint Szegedi Kis István epitáfiuma. Czvittinger közli Dudith András 1697-ben Boroszlóban saját kezével lemásolt sírfeliratát, s különös történetet beszél el a püspök lengyelországi követségéről. A Janus-szócikkben a költő epigrammáiból és elégiáiból idéz, s közli sírfeliratát. Janusról nagy részletességgel ír, életidejét toll- vagy nyomdahibából a 16. századra teszi, halála évét azonban pontosan közli. A költő itáliai tanulmányainak időtartamát 17 évben állapítja meg, az összeesküvés tényét Zsámbokyhoz hasonlóan – akire többször hivatkozik – homályban hagyja, Janus holttestének rejtegetését és a király kegyelmi elhatározását azonban részletezi. A szócikk végén hosszan sorolja a Janust dicsőítő külföldi tekintélyeket. A magyarországi humanista, késő humanista szerzők közül külön szócikkben foglalkozik Czvittinger például Vitéz János, Verancsics Antal, Gyalui Torda Zsigmond, Forgách Ferenc és Istvánffy Miklós életével, munkásságával.

A lexikon megjelenési éve Magyarországon bibliográfiai időhatár lett, míg német nyelvterületen széles körű, részben kritikus visszhangot váltott ki.²⁶ Magyarországon és külföldön egyaránt több folytatója, illetőleg kiegészítője akadt. Jelentőségét növeli, hogy az európai irodalmi köztudat számára elsőként és évtizedekig csaknem egyedül közvetítette egy helyen összegyűjtve a magyar irodalomra vonatkozó ismereteket.

Czvittinger munkáját követően rövidesen két tervezet is született a magyarországi irodalomtudomány módszeres összefoglalására, eredeti formájában azonban egyik sem valósult meg. Bél Mátyás egy magyar nyelv- és irodalomtörténeti szintézis körvonalait vázolta fel 1713-ban.²⁷ A monográfia első könyve a nyelv eredetét és a hun-szkíta rovásírást mutatta volna be, a második könyvben a kereszténység felvétele utáni időszak változásairól adott volna számot, a nyelvtörténet keretébe illesztve a tudományos irodalom és a költészet tárgyalását is. Mindebből csupán az első könyv jelent meg 1718-ban.²⁸

²⁶ VERŐ Leó, *Czvittinger és az Allgemeines Gelehrten-Lexicon*, EPhK, 31(1907), 412–416; TURÓCZI-TROSTLER József, *Czvittinger Specimen-jének német visszhangja*, MNy, 59(1930), 134–143; SZENT-IVÁNYI Béla, *Czvittinger Specimen-jének első ismertetője*, ItK, 67(1963), 477–478.

²⁷ BÉL Mátyás, *Historiae linguae Hungaricae libros duos genesim et exodum edere parat*, Berlin, 1713.

²⁸ BÉL Mátyás, *De vetere litteratura Hunno-Scythica exercitatio*, Lipsiae, 1718.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2004 CX. évfolyam 331. szám

Rotarides Mihály Czvittinger anyagának kiegészítését tervezte és széles körű anyaggyűjtést végzett. A több évig tartó munkát Sopronban kezdte, majd Wittenbergben folytatta. Korai halála miatt a tervezett műnek csak bevezető fejezete látott napvilágot 1745-ben Altonában.²⁹ A megjelent fejezet tizenhét paragrafusban a *res litteraria* tudománytörténetét ismerteti, s sorra veszi azokat az írókat, akik a tárgykörbe vágó műveket adták ki. Rotarides az egész magyarországi irodalom történetét kívánta áttekinteni; ő sem tett különbséget tudomány és szépirodalom között, s nem volt tekintettel a művek nyelvére sem. Támogatta az anyanyelv irodalmi alkalmazását, de a tudomány nyelvének továbbra is a latint tartotta.

Művét négy részre akarta osztani. Az elsőben a tudományok eredetével, a különféle írásművészetekkel foglalkozott volna, a másodikban időrendben kívánta áttekinteni a magyarországi tudományok fejlődését, a fontosabb szerzőket, könyveket és intézményeket, a harmadikban iskolatörténetet, a negyedikben írói lexikont adott volna. A felsorolt kéziratos és nyomtatott források köre rendkívül széles, ami jelzi, hogy Rotarides egységesen látta és együtt kezelte a magyarországi *historia litteraria* teljes anyagát. A tervezet torzó voltában is jelentős állomás a magyarországi latin nyelvű tudományosság történetében: az egyháztörténetből kibontakozó tudomány- és irodalomtörténet-írás Rotarides koncepciójában eljutott a történeti rendszerezés igényéig és a felekezeti szempont mellőzéséig.

A munka fő ösztönzője a már említett Martin Schmeizel volt, akinek *Bibliotheca Scriptorum Hungaricorum* c. kéziratos munkájára Rotarides ugyancsak hivatkozik.³⁰ Rotarides a kéziratai között fennmaradt egyik füzet első részében Czvittinger anyagát rendezte el betűrendben, majd a második részben saját kiegészítéseit foglalta össze időrendben 1736-ig.³¹ Ebben összesen 212 új név található. Egy másik anyaggyűjtő kézirata ugyancsak Czvittinger munkájához tartalmaz kiegészítéseket. Itt említjük meg, hogy Czvittinger-pótlásokat készített még többek között a már említett Dobner Sebestyén Ferdinánd soproni polgármester, Serpilius Sámuel Vilmos evangélikus egyházi író és Soterius György, s a fennmaradt *Specimen*-példányok egy részében is számos kéziratos kiegészítés található.

Míg Czvittinger és Rotarides elsősorban a külföld tájékoztatására szánta munkáját, Bod Péter magyar nyelven, magyarországi használatra állította össze bio-bibliográfiai lexikonát.³² Említését ebben az összefüggésben az indokolja, hogy bár Bod, aki 1740–1743 között a leideni egyetemen tanult, a nemzeti nyelv mellett és a deákosság ellen foglal állást, számon tartja a latin nyelvű írókat is, s a magyarországi irodalmi és tudományos életet egységben szemléli az európaival. Az 1766-ban megjelent munka össze-

²⁹ Michael ROTARIDES, *Historiae Hungaricae litterariae antiqui medii atque recentioris aevi lineamenta quorum prolegomena*, Altonoviae et Servestae, 1745.

³⁰ KÖLLŐ Károly, *A román művelődés az első latin nyelvű irodalomtörténetek tükrében*, Korunk, 44(1985), 577–582.

³¹ HOLL (3. jegyzet), 100, 48. jegyzet.

³² BOD Péter, *Magyar Athenas*, Szeben, 1766 [1767]; hasonmás kiadás: Bp., 2003.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2004 CX. évfolyam 341. szám

sen 528 magyarországi író, tudós életrajzát és munkásságát ismerteti, a függelékben húsz tematikus csoportban a magyar nyelvű könyvek jegyzéke található.

Bod fő forrásai pártfogója, Bethlen Kata és saját könyvtára mellett magyarországi és erdélyi nemesi könyvgyűjtemények voltak.³³ Másodlagos forrás használatára, köztük pl. Czvittingerre, mindössze hatvan szócikkben utal. Emellett saját egyháztörténeti műveit is felhasználta. Adatai nagy részét autopszia alapján állította össze, s számos könyvről ma már egyedül az ő leírásából tudunk. Református lelkészként Bod bővebben szól a református írókról, de kerüli a felekezeti elfogultságot. Hungarus-fogalma közel áll Czvittingeréhez. Fontos szerephez jut nála a könyv, a könyvnyomtatás és a bibliofília, s egyenrangúan kezeli a különböző tudományterületek és a szépirodalom képviselőit. Szócikkeiben felhasznált esszéisztikus, anekdotikus elemeket, s megemlíti személyes vonatkozásokat is.

Értékszempontjait jelzi, hogy a világi szépirodalmat és a más felekezetű szerzők műveit legtöbbször kommentár nélkül regisztrálja, a történetíróknál a hitelességet, pontosságot és az újdonságot tartja a legfőbb értéknek.³⁴ Az irodalmi művekben a tehetséget, a képzelőerőt, az ihletet és a megjelenítő képességet tartja legfőbbre. Janus Pannoniust például „igen híres versszerzőnek” nevezi. A viszonylag rövid, jórészt az életrajzot ismertető Janus-szócikkben Bod – aki egy másik művében maga is közölt néhány Janus-epigrammát – utal Conradi Norbert 1754-es kiadására, s megjegyzi, a költőnek sok verse forog közkézen.³⁵ A Czvittinger lexikonában nem említett humanista, késő humanista szerzők közül Bod önálló szócikket szentelt például Kovacsóczy Farkasnak, Tolnai Balog Jánosnak és Christianus Schesaeusnak.

Bár az egész munka magyar nyelvű, írói lexikonban szokatlanul gyakran idéz Bod az egyes írókat dicsérő vagy üdvözlő latin nyelvű verseket, halotti epigrammákat. A nagyszámú idézet miatt a mű antológia jellege is megragadható. Az idézetek fő célja a jellemzés és a méltatás, összterjedelmük meghaladja a háromszáz sort, ami jóval több, mint a magyar nyelvű versidézetek összterjedelme. A versek szerzői között egyaránt találhatók ismert és kevésbé ismert személyek, mint pl. Rudolf Goclenius, Johannes Petrus Lotichius, Conrad Rittershausen, Johann Heinrich Alsted, Théodore de Bèze, Melchior Adam és Joannes Bocatius. Paul Schede Melissusnak Leonhard Uncius (Unzius) erdélyi százsz költőt dicsérő epigrammáját idézi, aki elkészítette a középkori magyar történelem első latin nyelvű verses feldolgozását (*Poematum libri septem*, Krakkó, 1579). A magyar késő-humanista szerzők közül Szikszai Fabricius Balázs Szikszai Hellopoeus Bálintot sirató versét említhetjük példaként. A lexikon jelentőségét növeli, hogy miként a század

³³ BELLÁGH Rózsa, *A Magyar Athenas és Bethlen Kata könyvtárának jegyzékei = Bod Péter, a historia literaria művelője*, szerk. TUSKÉS Gábor, Bp., 2004, 33–45.

³⁴ JANKOVICS József, *A Magyar Athenas értékszempontjai = uo.*, 17–23.

³⁵ BÁN, *Janus Pannonius és a magyar irodalmi hagyomány* (4. jegyzet), 504.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2004–CX. évfolyam 341. szám

első felében Czvittingernek számos kiegészítője akadt, ugyanígy Bod munkájához is számos kéziratos toldalék és kiegészítő adatgyűjtés készült a következő évtizedekben.³⁶

Bod Péternek a magyarországi latin filológiához kapcsolódó tevékenységéből ki kell emelnünk szótárszerkesztői munkáját. A különféle tematikus szójegyzékek után az első betűrendes latin–magyar és magyar–latin szótárat a 17. század elején Szenci Molnár Albert állította össze, ezt dolgozta át a 18. század elején Pápai Páriz Ferenc. Pápai kiadását bővítette tovább Bod Péter (*Dictionarium Hungarico–Latinum*, Szeben, 1767).

A század utolsó harmadából még két latin nyelvű lexikonról kell említést tennünk. A piarista Horányi Eleké 1775–1777 között jelent meg három kötetben.³⁷ Horányi Rómában tanult, járt Svájcban, Hollandiában és Angliában. Az anyagot Rómában kezdte gyűjteni. Eredetileg egy nagyobb munkát tervezett, melynek első része volt az írói lexikon. A második részben az iskolákat és az azokban működő tudósokat, a harmadikban a magyar tudományosságot előre vivő külföldi írókat, tudósokat akarta bemutatni.

A három kötet összesen 1155 magyarországi és a magyar korona alá tartozó tartományokban élő író, tudós életéről, munkásságáról tájékoztat. Kiterjedt forrásgyűjtésre épül, melynek fő újdonsága, hogy Horányi személyes vagy levélbeli kapcsolatban állt valamennyi hazai kortársával a *res litteraria* területén. Az apologetikus beállítást nála is jelen van, felekezeti vonatkozásban azonban tárgyilagos, s egyenrangúan kezeli a latin és a magyar nyelvű irodalmat, illetőleg a különböző szakterületek képviselőit. Nagy figyelmet fordított a kortársakra is: szócikket közöl pl. Dugonics Andrásról. Szemléletében egyszerre van jelen a *historia litteraria* öröksége és a következő fél évszázad íróinak programja a nemzeti nyelv kiművelésére. További újítása, hogy a korábbi lexikonszerzőknél nagyobb figyelmet szentel az irodalom központi területének, a költészetnek, s gyakran ad esztétikai értékelést. Anyagismerete jóval szélesebb elődeiénél; a Bodnál röviden elintézett vagy meg sem említett írókról gyakran terjedelmes ismertetést közöl (pl. Janus Pannonius, Oláh Miklós, Werbőczy István). Minden eddigit meghaladó részletességgel figyel a személyes teljesítményre, s teljesen mellőzi az általános kultúrtörténetet mint külön diszciplínát.

Két évtized múlva Horányi kiadta az A-tól C-ig terjedő anyag nagyarányú kiegészítését, közel négyszáz újabb, jórészt 18. századi író, tudós munkásságának ismertetésével.³⁸ Az előszó és a címszavak egyaránt jelzik a szerző érdeklődésének elmélyülését a magyar nyelv iránt, ugyanakkor ez a munka is latin nyelvű. A következő évtizedben Horányi összeállította és kiadta saját rendje, a piarista rend íróinak egyetemes lexikonát, ugyancsak latin nyelven.³⁹ Ebben részletesen foglalkozik a rend kortárs magyarországi latin költőivel is (pl. Hannulik János).

³⁶ Vö. pl. HÉTHY Zoltán, *Varjas János debreceni professzor jegyzetei Bod Péter Magyar Athenasához*, A Debreceni Déry Múzeum Évkönyve, 1972, 827–832; TORBÁGYI Tiborné, *Szombathi János Magyar Athenas toldaléka*, Az Egyetemi Könyvtár Évkönyvei, 1972, 239–253.

³⁷ HORÁNYI Elek, *Memoria Hungarorum et Provincialium scriptis editis notorum*, 1–3, Viennae, 1775–1777; vö. ONGRÁDI (22. jegyzet), 15–17; HOLL (3. jegyzet), 108–110.

³⁸ HORÁNYI Elek, *Nova Memoria Hungarorum et Provincialium scriptis editis notorum*, Pars 1, Pest, 1792.

³⁹ HORÁNYI Elek, *Scriptores Piarum Scholarum*, 1–2, Buda, 1808–1809.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2004 CX. évfolyam 331. szám

A *historia litteraria* kezdődő felbomlását jelzi az első szaklexikon megjelenése: Weszprémi István a magyarországi és erdélyi orvosok életrajzeit és műveit dolgozta fel három *centuriára* osztva, négy kötetben, latin nyelven.⁴⁰ Az 1774–1787 között Bél Károly András ajánlásával megjelent, befejezetlenül maradt, máig segédkönyvként használt munka nagy számban tartalmaz a tárgyhoz szorosan nem tartozó művelődéstörténeti adatokat, ami több esetben szétfeszíti a lexikon kereteit. Az orvos és a literátor közti határvonal gyakran elmosódik, s a gyűjtemény több olyan szerzőt is tárgyal, akiknek orvosi minősítése már a könyv megjelenése idején vitatott volt.⁴¹ Weszprémi is gyakran közöl latin nyelvű költeményeket, feliratokat, leveleket, így pl. a Michael Pannoniusról szóló szócikkben Janus Pannonius elégiáiból idéz.

A neolatin irodalom szempontjából figyelmet érdemlő szócikkek közül kiemelhető a Galeotto Marzióról, Nicasius Ellebodiusról, Georg Wernherről és Wéber Jánosról szóló. A versidézetekben bővelkedő, rendkívül terjedelmes Zsámboky-szócikk részletesen ismerteti Zsámboky filológiai munkásságát, s nem kevesebb mint harminc művet, szövegkiadást sorol fel. Az első *centuria* végére Weszprémi beillesztette saját életrajzát és addig megjelent műveinek jegyzékét. Itt kell megemlítenünk, hogy Weszprémi István adta ki újra a humanizmus első magyar tárgyú költői antológiáját (*Pannoniae Luctus*, Krakkó, 1544; 2. kiad. Bécs, 1798), melynek epitáfiumai és elogiumai a mohácsi csatában elesetteket és az elfoglalt városokat siratják. A versgyűjtemény harmadik, 1799-ben megjelent pozsonyi kiadása tartalmazza Weszprémi latin nyelvű verseit és önéletrajzát is.

Az írói lexikonok egyes szócikkeivel többé-kevésbé párhuzamba állítható, önállóan publikált szerzői életrajzok az egész században folyamatosan megjelentek. Ezek közül Fridelius János Lackner Kristófról (1714),⁴² Wallaszky Pál Werbőczy Istvánról (1768)⁴³ és Pray György Makó Pálról (1793)⁴⁴ készített összeállítását emelhetjük ki példaként.

Történeti-kronológiai áttekintések

A lexikális összegzésekkel közel egy időben jelentkezett a *res litteraria* történeti szempontú számbavételének az igénye, s ez a törekvés az egész században megragadható. Az időrendi szempont első, kezdetleges alkalmazása a jezsuita Szörény (Szörényi) Sándor nevéhez fűződik, aki Czvittinger lexikonának megjelenése után hat évvel, 1717-

⁴⁰ WESZPRÉMI István, *Succincta medicorum Hungariae et Transilvaniae biographia excerpta ex adversariis auctoris*, 1–4, Wienae, 1774–1787; WESZPRÉMI István, *Succincta medicorum Hungariae et Transilvaniae biographia: Magyarország és Erdély orvosainak rövid életrajza*, 1–4, kiad. VÉRTESY Sándor, ford. KÓVÁRI Aladár, VIDA Tivadar, előszó KÓTAY Pál, Bp., 1960–1970; vö. SZELESTEI N. László, *18. századi tudós világ. II: Weszprémi István (1723–1793) és orvostörténeti műve*, Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve, 1979, 519–562.

⁴¹ MARGÓCSY (3. jegyzet), 295.

⁴² Joannes FRIDELIUS, *B. Domini Christophori Lackneri [...] Vitae curriculum*, Ratisbonae, 1714.

⁴³ Paulus WALLASZKY, *De Stephano Werbőczio*, Lipsiae, 1768.

⁴⁴ Georgius PRAY, *Posthumae memoriae Pauli Makó*, Pestini, 1793.

ben állította össze kéziratban maradt írói katalógusát.⁴⁵ Szörény időrendben hozza az írókat a 11. századtól egészen 1717-ig, az utólagos betoldások apró betűkkel a lapszélen kaptak helyet. Az időrendbe sorolás alapja rendszerint egy-egy fontosabb mű megjelenésének vagy a szerzők halálának az éve. A leírások hossza általában arányos a szerzők jelentőségével; felekezeti elfogultság nem tapasztalható a válogatásban és az értékelésben. Forrásai között Szörény legtöbbször Czvittingert idézi. Dudith Andrásról például 1579-nél, halála événél ír: először ismerteti életrajzát, utazásait, majd hozza epitáfiumának szövegét, végül felsorolja a műveket.

Hasonlóképpen kísérleti jellegű munkának tekinthető az a funkcióját tekintve liber gradualisként megjelent nyomtatvány, amely hol Árvai György (Mihály) jezsuita professzor, hol pedig a téziseket védő Felker András neve alatt található a bibliográfiákban.⁴⁶ Az 1735-ben Kassán kiadott tudománytörténeti vázlat bevezetője az iskolák, könyvtárak és nyomdák történetével foglalkozik. Az *Eruditi Ungariae* c. negyedik fejezet harminchárom író és tudós időrendi felsorolását tartalmazza, rövid életrajzzal, a művek címével, esetenként rövid értékeléssel.

A történeti szemlélet valamivel kidolgozottabb formában jelentkezik Haner György Jeremiás 1774-ben és 1798-ban két részben kiadott munkájában.⁴⁷ Az első rész a 16. század végéig terjedő anyagot, a második, posztumusz kötet a 17. századi szerzőket tartalmazza. A magyarországi és erdélyi írókat, eruditus szerzőket Haner századonként, azon belül betűrendben csoportosította, nevüket, rövid életrajzukat és munkáik címét a főszövegben hozza, a hivatkozásokat és a további adatokat lapalji jegyzetben közli. A bevezető végén hosszú jegyzéket tesz közzé a felhasznált forrásokról, a kötetek végén név- és tárgymutató segíti a tájékozódást. A második kötetben külön szócikket kapott Johann Philipp Pareus, a *Delitiae Poetarum Hungaricarum* kiadója, s hosszabb szócikk foglalkozik például Pápai Páriz Ferenc munkásságával.

A kronológiai és a tematikus szempont együttesen határozza meg a piarista Simonchich (Simonchicz) Ince vázlatos tudománytörténeti áttekintését.⁴⁸ A disszertáció első része öt fejezetben, szerzőkre és művekre felépítve, időrendben tárgyalja a tudományok magyarországi eredetét és fejlődését. A második rész hét fejezetben a tudományok elsajátítási lehetőségeivel, a könyvtárakkal, a nyomdákkal, az oktatással és a különböző oktatási intézményekkel foglalkozik. Részletesen szól Mátyás király és Zrínyi Miklós könyvtáráról. A hatodik fejezetben Simonchich utal azokra a korábbi kézikönyvekre, amelyekből össze lehet gyűjteni a tudást a magyarországi eruditus szerzőkről, a hetedik fejezet a fontosabb források jegyzékét tartalmazza.

⁴⁵ Alexander SZÖRÉNYI, *Pannonia docta, sive nova series chronologica virorum sub corona Regni Hungariae eruditione scriptisque ad posteros relictis illustrium usque ad annum 1717 perductam*, Budapesti Egyetemi Könyvtár, Kézirattár, Coll. Kapr. 4° [B] tom. XIV.

⁴⁶ [ÁRVAI György (Mihály ?)] – Andreas FELKER (?), *Res literaria Hungariae*, Cassoviae, 1735.

⁴⁷ HANER György Jeremiás, *De scriptoribus rerum Hungaricarum et Transilvanicarum*, 1, Viennae, 1774; Uő., *De scriptoribus rerum Hungaricarum et Transilvanicarum*, 2, ed. FILTSCH János, Szeben, 1798.

⁴⁸ SIMONCHICH Ince, *Dissertatio de ortu et progressu litterarum in Hungaria*, Nagyvárád, 1787.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2004 CX. évfolyam 341. szám

Az első átfogó korszakolási kísérlet Paulus (Pavel) Wallaszky nevéhez fűződik, aki 1785-ben kiadott munkájában megvetette a hagyományossá vált irodalomtörténeti periodizáció alapjait.⁴⁹ A lipcsei, majd a hallei egyetemet látogató Wallaszky a bevezetőben felsorakoztatja szinte valamennyi elődjének munkásságát. A mű első részének első szekciója a hun-szkita kor, a második a 11–16. század irodalmát tárgyalja a reneszánsz végéig, míg a második rész első szekciója a 17. századtól 1776-ig, a *Ratio Educationis* kiadásának évéig, a második az 1776-tól 1783-ig terjedő időszak anyagát mutatja be. A korszakokon belül századonként, azon belül tudományszakonként halad előre: a teológusok, jogászok, orvosok, filozófusok, matematikusok, történészek mellett külön csoportot alkotnak a szónokok, a költők és a filológusok. Ezenkívül gyakran beszámol az irodalom mecénásairól is.

A 16. századból összesen 63, a 17. századból 35, a 18. századból 39 költő, szónok és filozófus nevét sorolja fel. A záró részben elődeihez hasonlóan könyvtár-, nyomdászati és iskolatörténettel foglalkozik. Közel ötven nyomtatott és húsz kéziratos forrása felöleli az egész magyarországi művelődés és tudományosság történetét. Az írók névsorából kiemelt szerzőket gazdag jegyzetanyaggal látja el, melynek terjedelme messze meghaladja a névsort, s a jegyzetek gyakran önálló lexikoncikket alkotnak. Fő újítása, hogy a betűrendes számbavételről áttért a kronológiai elrendezésre, s következetesen alkalmazta a *historia litteraria* történetiségen alapuló elbeszélő formáját. Besorolásai azonban néha önkényesek, jelentős szerzőket gyakran feltűnően röviden vagy másodkézből ismertet, s nem mentes a nemzeti elfogultságtól sem. Az 1808-ban megjelent bővített és javított kiadás koncepciója és szerkezete változatlan, s a korábbi időszakok anyagának kiegészítésén túl a második rész második szekciója is kibővült az 1807-ig terjedő évek anyagával.⁵⁰ A kiegészítések mértékét jelzi, hogy Janus Pannoniusról például jóval több helyen, részletesebben szól, mint az első kiadásban.

Nem a források, hanem az eddig bemutatott *historia litteraria* alapján szerkesztette össze 1799-ben kiadott irodalomtörténeti áttekintését Belnay György Alajos.⁵¹ A döntően kompilatív jellegű munka forrásaiként Wallaszky, Árvai, Horányi, Haner, Rotarides, Schier, Katona és Pray műveit nevezi meg cím szerint. Időrendi tagolása részben más, mint Wallaszkyé: az első fejezet a 11–13. század, a második a 14–15., a harmadik a 16., a negyedik a 17. század anyagát tárgyalja. A századokon belül visszatér a betűrendhez, s a 18. századdal már nem foglalkozik. Nem mentes a felekezeti elfogultságtól sem: a katolikus szerzőkről többnyire bővebben szól, mint a protestánsokról.

⁴⁹ Paulus WALLASZKY, *Conspectus rei publicae litterariae in Hungaria ab initiis regni ad nostra usque tempora delineatus*, Posonii–Lipsiae, 1785.

⁵⁰ Paulus WALLASZKY, *Conspectus rei publicae litterariae in Hungaria ab initiis regni ad nostra usque tempora delineatus: editio altera auctior et emendatior*, Budae, 1808.

⁵¹ BELNAY György Alajos, *Historia literarum bonorumque artium in Hungaria: E probatissimis scriptoribus synoptice deducta*, Bécs–Pozsony–Kassa–Pest, 1799; Uő., *Compendium historiae rei litterariae in Hungaria a seculo XI usque ad seculum XVIII*, Pozsony, 1811.

A hagyományos irodalomfogalom lassú átalakulásával egy időben, a század közepe táján megnőtt az egyes korszakokat érintő, tematikus és regionális szempontokat érvényesítő vizsgálatok száma. A művelődés korábbi korszakai közül a reneszánsz állt az érdeklődés középpontjában. Fábry Pál⁵² evangélikus lelkésznek és Schier Xystus⁵³ osztrák történésznek Mátyás király budai könyvtáráról jelent meg egy-egy kötete 1756-ban, illetőleg 1766-ban. Rövid bevezető után, mely a tudományok Mátyás előtti helyzetét foglalja össze, Schier tizenhét fejezetben, időrendben rendezte el a Corvin-könyvtár helyére, összetételére, gondozóira és Mátyás halála utáni sorsára vonatkozó adatokat, s külön foglalkozik a Buda felszabadítása után a bécsi Császári Könyvtárba szállított kötetekkel. A mű harminc évvel később megjelent posztumusz kiadásának második része Schier különféle történeti és irodalmi tárgyú feljegyzéseit tartalmazza.

Schier egy másik, a Vitéz János által alapított pozsonyi egyetem történetét tárgyaló, 1774-ben kiadott munkája nyomtatott forrásokra, továbbá Pray György és Kaprinai István dokumentumgyűjteményére épül.⁵⁴ Foglalkozik az akadémia nagyjából külföldről Magyarországra hívott tanáraival, Johannes Regiomontanus, Jacobus Piso, Aurelio Lippo Brandolini és Petrus Nigri életével, munkáival, s mellékletben közli az akadémia alapításának horoszkópját. Az irodalom és a tudományok Mátyás-kori helyzetéről Wallaszky Pál is kiadott egy értekezést 1769-ben.⁵⁵ Az első fejezet a pártfogókat, a második az eruditus férfiakat, a harmadik a jelentősebb akadémiákat és iskolákat, a negyedik a tudós társaságokat, az ötödik a könyvtárakat és a nyomdákat mutatja be.

Nem elsősorban a múlt, hanem a jelen viszonyait tekinti át a jezsuiták által kezdeményezett forráskutató iskola kései piarista képviselője, Dezsericzky (Desericzky) Ince József.⁵⁶ Dezsericzky egyaránt ismerte a *historia litteraria* itáliai törekvéseit és Bél Mátyás munkásságát, e művének megírására azonban Raimondo Cechetti olasz pap Harrach János nyitrai püspök felett mondott halotti búcsúztatójának a magyarság alacsony műveltségét bíráló megjegyzése ösztönözte. Az 1743-ban Rómában kiadott *Vindicatio* első része a műveltséget előmozdító magyarországi intézményeket és ezek tananyagát ismerteti, a második rész az elhunyt püspök székhelye, Nyitra kulturális viszonyaival foglalkozik. A művelődést a szerző nem csúcsaival, hanem társadalmi méreteivel jellemzi, amikor megállapítja, hogy a latin nyelv az iskolák révén eljutott az alacsonyabb rétegekhez. Huszonegy magyar várost sorol fel, ahol a jezsuiták és a piaristák az ifjúság javára

⁵² Paulus FÁBRY, *De augusta Budensi bibliotheca commentatio*, Lipsiae, 1756.

⁵³ SCHIER Xystus, *Dissertatio de regiae Budensis bibliothecae Mathiae Corvini ortu, lapsu, interitu et reliquiis*, Vindobonae, 1766. 2. kiadás: Viennae, 1799.

⁵⁴ SCHIER Xystus, *Memoria Academiae Istropolitana seu Poseniensis, ejusque nonnullorum professorum ex documentis coaevis confecta*, Viennae, 1774.

⁵⁵ Paulus WALLASZKY, *Tentamen historiae litterarum sub rege gloriosissimo Matthia Corvino de Hunyad in Hungaria*, Lipsiae, 1769.

⁵⁶ Innocentius DESERICZKY, *Pro cultu litterarum in Hungaria ac speciatim civitate dioecesisque Nitriensi vindicatio*, Roma, 1743; vö. JELENITS (7. jegyzet).

művelik a literatúrát, s részletesen méltatja a piaristák elkötelezettségét az alsóbb rétegek oktatásában.

A protestáns egyházak történetét irodalomtörténeti szempontok figyelembevételével feldolgozó, sokáig kéziratban maradt munkák közül hármat emelünk ki. Christophorus Sandius *Bibliotheca Antitrinitariorum*ának kiegészítésére Kénosi Tőzsér János unitárius lelkész egyik kéziratában számba vette az erdélyi unitárius írókat és műveiket (1753), egy másikban az unitárius nyomdákra vonatkozó adatokat gyűjtötte össze (1754).⁵⁷ Később mindkettőt kiegészítette, beillesztette nagy egyháztörténeti szintézisébe, s a megkezdett munkát Uzoni Fosztó István folytatta.⁵⁸ Mindkét mű nagyszámú 16–17. századi kéziratot és nyomtatványt említ, melyekről csak innen tudunk, s fontos adatokat tartalmaz a magyarországi reformáció kiemelkedő egyéniségeinek munkásságáról és utóéletéről. Ugyanígy több tekintetben ma is forrásértékű a debreceni főiskola történelem- és klasszika-filológia tanárának, Sinay Miklósnak a munkája a magyarországi és az erdélyi protestáns egyházak történetéről.⁵⁹ Az első rész az 1564-ig, a második az 1773-ig terjedő időszakot tárgyalja, benne az egyes reformátorok, így pl. Dévai Bíró Mátyás és Szegedi Kis István életének, műveinek bemutatásával. Nyomtatott források mellett számos kéziratra és levéltári kutatások eredményeire is támaszkodik.

A regionális kezdeményezések között külön csoportot alkotnak az erdélyi szerzők számbavételei, melyek közül csak két példát említünk. 1777–78-ban kiadott államismerteti művében Benkő József századonként foglalta össze az erdélyi intézmények, iskolák történetét, s az írókat, tudósokat két külön fejezetben, felekezetük szerint csoportosította.⁶⁰ Johann Seivert az erdélyi szász írókat és tudósokat vette számba. 1785-ben megjelent német nyelvű lexikonából a magyar nyelvű szerzőket kihagyta, s ezzel létrehozta az első, bizonyos mértékben nemzetinek minősíthető irodalomtörténeti összefoglalást.⁶¹ Felhasznált mára elveszett kéziratokat, s dolgozott különböző erdélyi könyvtárakban. Felvett néhány külföldi származású, rövidebb-hosszabb ideig Erdélyben élő neolatin író, mint pl. Johann Heinrich Alsted, Johann Heinrich Bisterfeld, Ludwig Philipp Piscator, Marcello Squarzialupi és Giorgio Blandrata. Gyűjtötte az anyagot az erdélyi magyar és székely írókról is, ez a mű azonban csak posztumusz jelent meg. Seivert Czvittinger, Bod, Horányi és mások munkáinak ismeretében dolgozott, s igyekezett javítani elődei tévedéseit. Haner György Jeremiástól például három nyomtatott és tizenegy kéziratot, Soterius Györgytől pedig összesen tizennyolc művet sorol fel, köztük irodalomtörténeti tárgyuakat.

⁵⁷ KÉNOSI TÖZSÉR János, *De Typographiis et typographis Unitariorum in Transylvania – Bibliotheca scriptorum Transylvano-Unitariorum*, Szeged, 1991.

⁵⁸ KÉNOSI TÖZSÉR János, UZONI FOSZTÓ István, *Unitario-ecclesiastica historia Transylvanica liber I–II*, 1–2, kiad. KÁLDOS János, bev. BALÁZS Mihály, Bp., 2002.

⁵⁹ SINAY Miklós, *Praelectiones publica in historiam ecclesiasticam seculi XVI. [...] – Közönséges előadásai a XVI-ik század egyháztörténetéről*, s. a. r., ford. HERPAY Gábor, rev., bev. S. SZABÓ József, Debrecen, 1911.

⁶⁰ BENKŐ József, *Transilvania*, I–II, Vindobonae, 1777–1778. 2. kiadás: Vindobonae, 1788. 3. kiadás: Claudiopoli, (1833–1834).

⁶¹ JOHANN SEIVERT, *Nachrichten von siebenbürgischen Gelehrten und ihren Schriften*, Pressburg, 1785.

Fordítások

Mint a bevezetőben említettük, az oktatás nyelve Magyarországon a latin volt a 19. század elejéig, s jórészt ez magyarázza, hogy a 18. században viszonylag kevés latin nyelvű munkát fordítottak magyarra. A magyarországi és magyar vonatkozású humanista irodalmat néhány kivételtől eltekintve nem fordították. A fordítások többnyire nem filológiai megfontolásból, hanem gyakorlati céllal készültek. Petrarca *De remediis utriusque Fortunae libri duo* c. művének szemelvényes fordítását László Pál szilágy-somlyói plébános, nagyváradi kanonok készítette el és adta ki 1720-ban.⁶² Justus Lipsius *De constantiá*-jának fordítása csak a 19. század első évtizedében látott napvilágot.⁶³ A plutarkhoszi apoftegma Erasmus által latinra átdolgozott változatát Lethenyei János költő, katolikus lelkész fordította magyarra a század utolsó harmadában.⁶⁴ Antik és középkori szövegek fordításai mellett ugyanő elkészítette Paolo Medici zsidó szokásokról és szertartásokról szóló olasz nyelvű műve latin változatának magyar fordítását,⁶⁵ s lefordította Brodarics István beszámolóját a mohácsi ütközetről.⁶⁶ Orosz Ferenc pálos szerzetes Küküllei János I. Lajos király uralkodásáról szerzett krónikáját ültette át.⁶⁷ John Barclay *Argenis*-ét többen is lefordították: az első könyvet versben Hriágyel Márton (1754/1756), majd Boér Sándor rövidítve prózában és Fejér Antal versben, s mindkettő 1792-ben jelent meg.⁶⁸ A jezsuita Guillaume de Waha-Baillonville Herkules-regényét (1673) Gerő György jezsuita fordította le 1768-ban, miközben az eredetit némileg átszerkesztette, s az antikizáló versidézetekeket epikus tizenkettesekkel vagy hexameterekkel adta vissza.⁶⁹

Iacopo Sannazaro Velencére írott epigrammáját és Andreas Naugerius (Navagero) *Ad Hyellam* és *Imaginem sui Hyelle mittit* c. verseit a neolatin alapműveltséggel rendelkező Vergilius-fordító exjezsuita, Rájnis József fordította magyarra a század utolsó harmadában.⁷⁰ Milton *Elveszett paradicsom*-át Ludwig Bertrand Neumann vergiliusi hexameterekben átdolgozott latin változatából Baróti Szabó Dávid ültette át, melynek nyomán hosszú fordításelméleti vita bontakozott ki.⁷¹ Horatius- és Vergilius-átültetései mellett Baróti Szabó is lefordította Sannazaro említett epigrammáját, a jezsuita René Rapin XII. eklogáját és az ugyancsak jezsuita Jacques Vanière *Praedium rusticum* c. *Georgica*-

⁶² Nagy emlékeztető PETRARCHA Ferencnek A jó, és gonosz Szerencsének Orvoslásáról írott két könyvecskéje [...] Magyarra fordítottat LASZLO Pál [...] által, Kassa, 1720.

⁶³ Justus LIPSIUS, *Az állhatatosságról két könyve*, ford. EGYHÁZAS-RADÓCI BODA József, Pest, 1808.

⁶⁴ *Apophthegmata, az az ékes és éles rövid mondások*, ford. LETHENYEI János, Pécs, 1785.

⁶⁵ Paolo MEDICI, *A zsidóknak szokási és szertartási*, ford. LETHENYEI János, Pécs, 1783.

⁶⁶ BRODARICS István, *Második Lajosnak [...] a mohácsi harcon történt veszedelme [...] egy toldalékkal a török uralkodásnak kegyetlenségéről*, ford. LETHENYEI János, Buda, 1795.

⁶⁷ KÜKÜLLEI János, *Első Lajos [...] dicsőséges országlásáról*, ford. OROSZ Ferenc, Kassa, 1731.

⁶⁸ BARCLAY János [John BARCLAY] *Argenisse*, I–III, ford. FEJÉR Antal, Eger, 1792.

⁶⁹ Guillaume de WAHA-BAILLONVILLE, *Keresztény Herkulesnek Bullioni Godefrednek hadi munkái*, ford. GERŐ György, Kassa, 1768.

⁷⁰ TARNAI Andor, *A deákos klasszicizmus és a Milton-vita*, ItK, 63(1959), 67–83, itt: 67–68, 1. jegyzet.

⁷¹ TARNAI (70. jegyzet), 76–78.

imitációját.⁷² Nicolaus Avancini 1664-ben – rézmetszetekkel együtt, Nádasdy Ferenc által – kiadatott fiktív sírfeliratainak sorozatát a magyar királyok és vezérek dicsőítésére a 17. századi részleges fordítások után Horányi Elek ültette át.⁷³

Iskolai használatra számos fordítás készült 17–18. századi latin drámaszövegekből; a szerzők és fordítók többsége egyaránt jezsuita volt. Magyar fordítását is ismerjük például Jakob Masen *Rusticus imperans*,⁷⁴ Franz Neumayr *Conversio S. Augusti*,⁷⁵ Anton Claus *Prima ad coelum via per innocentium* és *Stilico*,⁷⁶ Andreas Friz *Zrinius ad Sigethum*, *Salamon*, *Codrus* és *Cyrus*,⁷⁷ továbbá ismeretlen szerzők *Mauritius*, *Jekonias* és *Sede-cias* c. darabjainak.⁷⁸ A magyar változatok többsége a helyi viszonyok és lehetőségek figyelembevételével készült átdolgozás, s az eredeti szövegen számos esetben jelentős változtatásokat hajtottak végre.

Végül nem hagyható említés nélkül, hogy nemcsak latinból, hanem latinra is készültek fordítások. Így például az említett Sztrakos Adalbert nógrádi plébános gróf Koháry István magyar nyelvű verseinek egy részét ültette át latinra.⁷⁹ Összeurópai nézőpontból már-már anakronisztikus jelenség, magyar viszonylatban azonban nem mellékes körülmény, hogy nagyszámú latin fordítás készült franciából. II. Rákóczi Ferenc udvarában a fejedelem szűkebb környezetének egyik tagja 1706 után latinra kezdte fordítani Fénelon *Télémaque*-jét.⁸⁰ A fordítás fennmaradt töredéke szó szerint követi az eredetit és számos gallicizmust tartalmaz, ami jelzi, hogy a fordító valószínűleg latin nyelvismerete alapján tanult meg franciául. Ez volt egyben a regény első latin nyelvű fordítási kísérlete, melynek jelentőségét növeli, hogy Gregorius Trautwein latin fordítása csak jóval később, de a magyar fordítást megelőzve, 1750-ben jelent meg először Magyarországon.⁸¹ A Magyarországon és Ausztriában működő német jezsuita, Franciscus Wagner a latin nyelv iskolai

⁷² Jacques VANIÉRE, *Paraszi majorság*, ford. BARÓTI SZABÓ Dávid, Kassa, 1780.

⁷³ *Magyar Országának hatalmas és ditsőséges királyainak [...] koporsó épülete*, ford. HORÁNYI Elek, Buda, 1773.

⁷⁴ *Csiksomlyói iskoladrámák*, kiad. ALSZEGHY Zsolt, SZLÁVIK Ferencz, Bp., 1913, 163–209.

⁷⁵ *Jezsuita iskoladrámák (Ismert szerzők)*, s. a. r. ALSZEGHY Zsoltné, CZIBULA Katalin, VARGA Imre, Bp., 1992, 623.

⁷⁶ *Jezsuita iskoladrámák* (75. jegyzet), 989; *Piarista iskoladrámák*, s. a. r. DEMETER Júlia, KILIÁN István, KISS Katalin, PINTÉR Márta Zsuzsanna, Bp., 2002, 991.

⁷⁷ *Jezsuita iskoladrámák* (75. jegyzet), 230, 272, 298, 700.

⁷⁸ *Jezsuita iskoladrámák* (75. jegyzet), 768, 847, 904.

⁷⁹ KOHÁRY István, *Salictum Heliconis*, ford. SZTRAKOS Adalbert, Budae, 1725.

⁸⁰ KÖPECZI Béla, *Fénelon Telemachosának első magyarországi fordítási kísérlete*, FK, 15(1969), 1–18. A továbbiakhoz vö. Andor TARNAI, *Lateinische Übersetzungen französischen Schrifttums in Ungarn des 18. Jahrhunderts* = *Acta Conventus Neo-Latini Amstelodamensis – Proceedings of the Second International Congress of Neo-Latin Studies, Amsterdam, 19–24 August 1973*, ed. P. TUYMAN, G. C. KUIPER, E. KESSLER, München, 1979, 976–982.

⁸¹ Francisci FENELONII *Telemachus gallice conscriptus [...] nunc nitidior Latinitate donatus* a Gregorio TRAUTWEIN, Cassoviae, 1750.

használatát szorgalmazó elméleti írásai és tankönyvei mellett latinra fordította Dominique Bouhours *La manière de bien penser dans les ouvrages d'esprit* (1687) c. munkáját.⁸²

A század közepétől jelentősen megnőtt a franciából készült latin fordítások száma. Az iskolai színház számára Makó Pál jezsuita hexameterekben ültette át és 1764-ben kiadta Corneille *Nicomède* c. darabját,⁸³ s latin nyelven bemutatták Molière több komédiáját.⁸⁴ A felvilágosodás erdélyi terjedését mutatják gróf Lázár János kéziratban maradt latin nyelvű Voltaire-fordításai (pl. *Essay sur l'histoire générale*).⁸⁵ Voltaire *La mort de César* és *Rome sauvée ou Catilina* c. tragédiáinak latin adaptációi egy 1749–1750-es, ill. 1760-as kéziratos másolatban maradtak fenn.⁸⁶ Marmontel *Bélisair*-jának latin változata 1771-ben látott napvilágot Horváth Mihály fordításában,⁸⁷ Rousseau *Du contrat social*-jának kéziratban maradt latin átdolgozása 1792-ben keletkezett.⁸⁸ E fordítások jelentőségét a neolatin kutatások története szempontjából elsősorban az adja, hogy jelzik a francia klasszicizmus retorikájának és poétikájának kiemelkedő szerepét az új, klasszicizáló késő latin stíluseszmény magyarországi meghonosodásában.

*

Összegezve megállapítható, a magyarországi neolatin szerzőkkel és szövegekkel kapcsolatos kutatói tevékenység a 18. században számos szállal kapcsolódott az európai tudományossághoz. A filológiai teljesítmények jelentős része a külföldi egyetemet járt, illetőleg a külföldre került és ott dolgozó szerzőknek köszönhető. Ezek a munkák különböző szinteken, különböző műfajokban folytak, s egyaránt jelen volt bennük a szövegkiadás, a bio-bibliográfiai anyaggyűjtés, a lexikális összegzés, a kronológiai áttekintés és a részletvizsgálatok igénye. A számbavételt és feldolgozást néhány kivételtől eltekintve egészen a század végéig latin nyelven, részben a *historia litteraria*val kapcsolatos kutatások keretében végezték.

Viszonylag kevés főhivatású kutató, egyetemi tanár által írt munkát vehettünk számba, s meglehetősen magas a befejezetlen, ill. kéziratban maradt munkák aránya. A bemutatott művek egy része azonban nem marad el a kor európai tudományosságának átlagos színvonalától. A magyarországi humanista, késő humanista szerzők latin

⁸² Dominici BOUHOURS *Methodus recte cogitandi in Scriptis eruditiss et ingeniosis*, ford. Franciscus WAGNER, Augustae Vindelicorum, 1716.

⁸³ Paulus MAKÓ, *Carminum libri tres*, Tyrnaviae, 1764, 57–77.

⁸⁴ GRAGGER Róbert, *Molière első nyomai a magyar irodalomban*, ItK, 19(1909), 147–166, 317–352.

⁸⁵ LÁZÁR János, *Excerpta quaedam pulcherrima lectu ex Voltaire Essay sur l'histoire générale*, 1761, Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár, Quart. Lat. 2659; TOLNAI Gábor, *Gróf Lázár János, a Voltaire-fordító* = Uő., *Évek – századok*, Bp., 1958, 166–179; PENKE Olga, *Filozofikus világtörténetek és történetfilozófiák: a francia és a magyar felvilágosodás*, Bp., 2000, 174–175.

⁸⁶ ALSZEGHY Zsoltné TESI Edit, *Voltaire egykori magyarországi színpadon*, ItK, 83(1979), 571–577; VARGA Imre, *Voltaire drámaköltészete és a magyarországi iskolai színpatszáz*, It, 86(2003), 36–42.

⁸⁷ Jean-François MARMONTEL, *Belisarius, e gallico idiomate in latinum traductus* a Michaele HORVATH, Viennae, (1771).

⁸⁸ ECKHARDT Sándor, *A francia forradalom eszméi Magyarországon*, Bp., é. n., 40–41.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2004 CX. évfolyam 331. szám

nyelvű műveinek jelentős része elveszett, lappangott vagy máig kiadatlan, s ez az oka annak, hogy közülük több elkerülte a 18. századi kutatás figyelmét. A későbbi időszakból számba vett neolatin szerzők aránya ennél magasabb, s az időben előre haladva emelkedő tendenciát mutat. A viszonylag sok latinból és latinra készült fordítás nem elsősorban filológiai teljesítményként érdemel figyelmet, hanem mert tanúsítja a latinnak mint élő irodalmi nyelvnek a folyamatos használatát. A klasszika-filológia a 18. század végi kezdetek után csak a 19. század első harmadában intézményesült Magyarországon, s a neolatin irodalom ezt követően is még hosszú ideig csak egyes kiemelkedő képviselői révén vált önálló kutatás tárgyává.

Gábor Tüskés–Éva Knapp

18TH-CENTURY RESEARCHES ON NEO-LATIN LITERATURE IN HUNGARY

Research activities concerning Neo-Latin authors and texts in Hungary had many ties with European science in the 18th century. A considerable part of philological achievements is due to authors who had studied, or went and worked abroad. These activities continued on different levels in different genres, and publication of text was part of them just as collection of biographical/bibliographical data, comprehensive, lexicographic works, chronological overviews, and specialised studies. Inventories and analyses—with a few exceptions—were done in Latin up until the end of the century, partly in the framework of research on *res litteraria*.

There are relatively few works in our inventory that were created by independent scientists or university professors, and the rate of unfinished works or those in manuscript is quite high. However, some of the works presented do not fall behind the average level of contemporary European research. A considerable part of works by Hungarian humanists or late humanists got lost, was unknown, or is still unpublished. This is the reason why some fell out of the scope of 18th-century research. Neo-Latin authors taken into consideration from a later period is higher, and it increases as time goes on. The importance of the relatively great number of translations from and to Latin is not in the philological achievement but in that it shows that Latin was in continual use as a living literary language. Classical philology became institutionalised—after the beginnings in the late 18th century—only in the first third of the 19th century. Even after this, Neo-Latin literature was the subject of independent research only due to some of its outstanding representatives.

HAJDU PÉTER

NARRATÍV ÉS RETORIKAI STRATÉGIÁK MIKSZÁTH IRODALOMTÖRTÉNETI SZÖVEGEIBEN

Az irodalomtörténet-írás kapcsán azért vetődhet fel különösen a narráció és a retorika viszonyának problémája, mert a szöveg egyfelől történetet kíván mondani (bármilyen értelemben legyen is történet az irodalom története), másfelől rendelkeznie kell argumentatív struktúrákkal is, hiszen meg akar győzni valamiről. Történetmondás és meggyőzés viszonya többféleképpen alakulhat az irodalomtörténetben. A műfaj nagy, reprezentatív darabjainál, amelyek egy-egy nemzeti irodalom teljes történetét mesélik el, gyakori, hogy az elméleti-értékelő bevezető rész után, amely leírja az adott nemzeti irodalom jellegét, illetve méltatja teljesítményeit, a nyomon következő narratív részletek (egy-egy alkotói portré) exemplumok sorozatául szolgálnak. Leggyakoribb formájában az irodalomtörténet afféle portrésorozat, de az egyes portréknak is lehetnek nem narratív, érvelő részei. Minthogy az irodalomtörténeteknek alapvető szerepük van a kanonizációs gyakorlatban, az értékelés retorikus diskurzusa lényeginek tekinthető, de az értékelő passzusok is értelmezhetők narratológiai szempontból, például a kommentár narrációs módjának elméleti kategóriája segítségével. Mind a narráció, mind a retorika felől tekintve tehát az irodalomtörténeti szövegekre, kialakíthatunk olyan leírási eljárást, amely stabil hierarchikus alárendelési viszonyt tud kimutatni közöttük, csak az a kérdés, melyiket akarjuk a hierarchia csúcsára helyezni.

Irodalomtörténetnek azonban nem csak azt tekinthetjük, ami az egész vagy egy egész irodalom történetét meséli el. Magától értetődően lehet szó egy korszak vagy egy műfaj történetéről is, de ha már egyszer engedélyeztük a definícióban a szűkítést az elbeszélés tárgyának időbeli kiterjedését vagy szövegtípusát illetően, akkor miért ne lehetne irodalomtörténet, ami egyetlen szerzőt tárgyal (vagyis a klasszikus értelemben vett szerzői monográfia), vagy ami egy szerzőnek sem teljes életművét, hanem csak egy korszakát? És így eljuthatunk minimumként az egyetlen művet tárgyaló irodalomtörténethez is.¹ Én ilyen messzire azért nem kívánok menni, amikor a vizsgálandó példaanyagot kiválasztom. Mikszáth Kálmán bevezetőiről lesz szó, melyeket a Franklin Társulat által kiadott *Magyar regényírók képes kiadásának* kötetéhez írt. Ezek az íróportrék összeolvashatók egy magyar regénytörténétté, már csak azért is, mert az irodalomtörténetek többnyire

¹ KÁLMÁN C. György, *Szemponatok az irodalomtörténet-írás tanulmányozásához* = K. C. Gy., *Te rongyos (elm)élet*, Bp., Balassi, 1998, 12.

amúgy is írói portrésorozatként adják elő az irodalom történetét. Fel is vetődött az a gondolat, hogy egyenesen „Mikszáth irodalomtörténetének” lehetne nevezni ezt a szövegkorpuszt.² De olyan is volt, aki ezt azon az alapon tagadta, hogy a szövegekben viszonylag kevés szó esik magukról az irodalmi művekről, és sokkal több a szerzők személyes életrajzáról.³ Meg kell azonban jegyezni, hogy ezen az alapon még a *Spenótot* is könnyen kitésekelhetnénk az irodalomtörténet kategóriájából.

A Franklin Társulat 1904-ben indította el ezt a valóban reprezentatív, hatvankötetes vállalkozást. Mikszáth nem az egyes kötetekhez, de még csak nem is az egyes regényekhez, hanem az egyes szerzőkhöz írt bevezetőket. Ez összesen huszonkilenc életrajzi vázlatot jelent, amihez a sorozat szempontjából hozzászámítható az a négy bevezető, amelyeket Mikszáth halála után Schöppflin Aladár írt. Bár felvetődött, hogy Mikszáth addig halogatta a legkellemetlenebb feladatokat, amíg végül sikerült teljesen kibújni alóluk (istenem, egyszer neki is lehetett szerencséje), és Eötvös József, Gyulai Pál, Gárdonyi Géza ezért maradt Schöppflinre.⁴ Mikszáth nyilvánvalóan nem akart életrajzi vázlatot és méltatást írni saját magáról, ezért nem volt bevezetője az 1907-ben megjelent 54. kötetnek, amely *A beszélő köntöst* és *A gavallérokat* tartalmazta. A kiadó azonban a sorozatot a szerkesztő halála után az ő művével kívánta zárni, és az 59–60. kötetbe, *A Noszty fiú esete Tóth Marival* elé megíratta a bevezetőt Schöppflinnel, komikus módon ide is elhelyezve az első oldalra a minden Schöppflin-előszóhoz járó jegyzetet: „Mikszáth Kálmánnak, a vállalat szerkesztőjének elhunytá folytán ezt a bevezetőt Schöppflin Aladár írta.” A Mikszáth-bevezetők együtt kiadhatják a magyar regényírók többé-kevésbé teljes panorámáját még akkor is, ha a fent említett, jelentős szerzők kimaradtak, és a válogatásba eleve nem került be néhány fontosnak tűnő szerző a kortárs írók közül (Ambrus Zoltán, Kóbor Tamás, Molnár Ferenc), aminek alighanem szerzői jogi akadályai lehettek, hisz minél frissebb volt egy mű, a jogokat annál nehezebben engedte át egy kiadó a rivális cégnek.

A bevezetések valóban életrajzi vázlatok, személyes portrék, és ebből következőleg messzemenő hasonlóságot mutatnak Mikszáth utolsó évtizedének egyik legfontosabb kispórái műfajával, a nekrológgal. Ahogy megöregedett, egyre több barátját, ismerőst búcsúztatta el, főképp a Vasárnapi Újság lapjain, bár a nekrológírás korábban is az új-

² Ez a felvetés persze beleágyazódhat az explicit elutasításba is: „Egyet határozottan leszögezhetünk: ezekből az előszókból nem rajzolódik ki »Mikszáth irodalomtörténete«, ahogy Bisztray Gyula állítja abban a válogatásban, mely jórészt ezeket az előszavakat tartalmazza” – írja BRASSAI Zoltán: „...eltűnt évtizedek színes kavicsai...” = *Mikszáth emlékkönyv*, szerk. FÁBRI Anna, Horpács, Mikszáth Kiadó, 1997, 123. Megjegyzendő azonban, hogy az utalt válogatás 38 szövegéből csak 17 volt bevezető a regénysorozat kötetéhez, és ezt talán túlzás a jórész fogalmával leírni. Bisztray bevezetőjének címében is idézőjelben állt az irodalomtörténet szó, amely így nem az előszósorozatra, hanem Mikszáth összes irodalmi, kritikai tárgyú publicisztikai írására vonatkozik, de ugyanazzal a fenntartással él, mint később Brassai, és igyekszik elhárítani a kísértést, hogy a különálló cikkeket egységes narratívává olvassa össze. (BISZTRAY Gyula, *Mikszáth Kálmán „irodalomtörténete”* = M. K., *Írói arcképek*, Bp., Művelt Nép, 1953, 5–34.)

³ BRASSAI, uo. Ő mintha kissé bizonytalan lenne abban a tekintetben, hogy megtudunk-e valamit az irodalomról ezekből a szövegekből, hiszen ugyanezen az oldalon azt írja: „sok mindent elárulhatnak Mikszáth irodalomszemléletéről”; míg két oldallal később leszögezi: „mint már említettem – nem Mikszáth irodalomfelfogását közvetítik az előszók.”

⁴ BRASSAI, i. m., 126.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2004 CX. évfolyam 341. szám

ságírói rutinfeladatok közé tartozott.⁵ Olyan mennyiségben írt nekrológokat, hogy a hagyatékát sajtó alá rendező Rubinyi Mózes *Az én halottaim* címmel két külön kötetbe csoportosította őket a „Hátrahagyott iratok” sorozatában, noha már a szerző életében megjelent „Jubileumi kiadás” *Az én kortársaim* című két kötete is számos nekrológot tartalmazott. Már maga a cím is nekrológra emlékeztet, hiszen mindig csak a nevet, valamint a születés és a halálozás dátumát tartalmazza. (Még élő szerzőknél az utóbbi elmarad, és csak az ürességbe nyúló kötőjel utal az életrajz sajnálatos befejezetlenségére, amely általában tényleg műfaji problémát okoz: „Herczeg Ferenc még él, róla még nem írok életrajzot” – így hangzik a *Pogányok* bevezetőjének első mondata.⁶) Szomorú, gyászos hangvétel ezekre az íróportrékra is gyakran jellemző – már csak azért is, mert többségük az életrajz szükségszerűségeinek engedve a főhős halálával zárja a narrációt –, de főleg a fiatalon elhunyt nagy tehetségek esetében, akiknek nem volt módjuk képességeiket igazán kibontakoztatni. Jelentős különbség viszont, hogy ezekben a szövegekben Mikszáthot nem a személyiség vagy a jellem megragadásának problémája izgatja, hanem a magyar írórsors, vagy másképpen fogalmazva a magyar író élet- és karrierlehetőségei. Ha tehát ezek a szövegek együtt irodalomtörténetet alkotnak, akkor annak olyan változatát hozzák létre, amely nem annyira az irodalmi formák, a kifejezési lehetőségek változására, mint inkább az irodalmi intézményrendszer és a finanszírozás működésére összpontosít. Az a fontos, hogyan lesz valaki író, miből él egy író, hogy milyen más tevékenységeket folytat az íráson kívül, illetve mit tesz az intézményrendszer fejlesztéséért.

Valószínűleg nem volna gyümölcsöző ezzel a közelítésmóddal szemben a korszerűség kérdését felvetni. Ha saját kora irodalomtörténet-írási szokásaihoz képest korszerűnek bizonyulna, és megfelelné a derék pozitivista életrajzírás vagy az elkötelezett nemzeti ideologizálás követelményeinek, az valószínűleg nem töltené el osztatlan örömmel a mai olvasót. Ha viszont azt várnánk, hogy a mi jelenünk irodalomtörténet-írásához képest mutasson korszerű vonásokat, akkor igen nehéz feladat elé állítanánk magunkat: meg kéne mondanunk, milyen vonások jellemzik a mai irodalomtörténet-írást, amely sokak szerint válságban van, és mindenképpen nagyon széttartó tendenciákat mutat.⁷ Mindenestre kiemelhetők olyan pontok, ahol Mikszáth szempontjai hasonlítanak a manapság szokásos irodalomtudományos diskurzusok némelyikének szempontjaihoz.

Mikszáth nagyon gyakran foglalkozik a befogadás kérdésével, de az esetek többségében csak a siker–sikertelenség tengelye mentén, hiszen az írópálya érdekli, és erre a közönség reakciójának döntő befolyása van. Egy helyen azonban a jelentésképzést is az olvasók kompetenciájába utalja. Podmaniczky Frigyes legsikeresebb regényét, *Az alföldi vadászok tanyáját* Mikszáth szerint „olyan elemző és kiegészítő módon olvas[ta] a kö-

⁵ 1888-ban MIKSZÁTH a Pesti Hírlap nekrológiájának vallotta magát, aki néha előre is dolgozik: *Humoristikus halottak* = MIKSZÁTH Kálmán *Összes művei*, kritikai kiadás (a továbbiakban: MKÖM), 76, 20.

⁶ MIKSZÁTH Kálmán, *Herczeg Ferenc 1863–* = HERCZEG Ferenc, *Pogányok*, Bp., Franklin Társulat, 1905 (Magyar Regényírók Képes Kiadása [a továbbiakban: MRKK], 55), V.

⁷ A jelenség leírásait illetően lásd a Neohelicon két tematikus számát (30[2003]/1, 7–136 és 30[2003]/2, 9–102, *Disputationes de historia litterarum scribenda I–II* címmel), valamint a VERES András szerkesztette tanulmánykötetet: *Az irodalomtörténet esélye*, Bp., Gondolat, 2004.

zönség, mint a Koránt szokták magyarázni a török papok – a saját tetszésük szerint.”⁸ Ez az olvasásmód, amely „a sorok közt kereste az olvasnivalót”, egyáltalán nem önkényes, noha az így megképződő jelentések függetlenek a szerzői szándéktól.⁹ Nemcsak arról van szó, hogy az alkotás folyamatának öntudatlan részében „akaratlanul” is a korhangulatot, illetve az ország szellemi vezetőinek reményeit, érzéseit „tükrözze vissza a tolla” (amit szintén érthetünk úgy, hogy az írás vagy a nyelv maga képez jelentéseket), hanem arról is, hogy az adott kulturális kontextusban az olvasók különösen aktív szerepre vállalkoznak. A szöveg természetesen mindenképp teret enged ennek az aktivitásnak, és az elszánt olvasó mindenképp találni fog jelentéseket. A regény tartalma ezért lehetett „olyan bányá, amiből mindenki áshatott ki valamit. Az isteni homályban, mely a gondolatok alatt van, s melyben szabadon lehet turkálni.” Az olvasói szabadságnak ez a kiemelése annál érdekesebb, mert terrénuma az explicit gondolati tartalmakon túl kezdődik. Hangsúlyozni kell, hogy Mikszáth leírásában az így létrejövő, a szerzői szándéktól független, az olvasó tetszése szerinti jelentések egyáltalán nem belemagyarázások vagy félreértések. Épp ellenkezőleg: a könyv „olyan olvasmány lett, mely megérdemelte a szomjazók érdeklődését.” És éppen ezért kerül be a regény a könyvsorozatba, mert érdekes mint egy korhangulat kifejezője, márpedig ezt a korhangulatot az olvasásmód és az ezáltal képzett jelentések fejezték ki. Mikszáth e belátásokat egyáltalán nem általánosította: egy adott történelmi pillanat (a szabadságharc és a kiegyezés közti időszak) politikumra koncentráló olvasásmódját írja le így, de a (szükségképpen) kihagyásos írás és az értelmező és kiegészítő olvasás révén létrejövő műalkotás felértékelése mégis megkapó.¹⁰

A nemek kérdésére (a *gender* tematikára) egyaránt találunk utalásokat mind a közönség igényeit, mind a nőírók sajátos karrierlehetőségeit illetően. Amikor Vadnai Károlyról azt írja, hogy „a hatvanas években mint a »bakkfisek írója« szerepel az irodalomban”, a kastélyok előkelő környezete, a csupa szép dolog, ami a szereplőket körülveszi, a „disztिंगvált ízlés”, „előkelő felfogás”, a „finom erkölcsök” és ráadásul az állandó „édeskés csevegés” leginkább ehhez az olvasóközönséghez illik, rögtön hozzátesszi, hogy itt alapvetően társadalmi kényszerek működtek. A fiatal lányokat tudatosan terelték az ilyen ártalmatlan és decens olvasmányok felé: „És ez persze úgy is volt, mikor a guvernantok látták, hanem mikor nem látták, titokban mégis csak Jókait olvastak a bakkfisek.”¹¹ Ennél

⁸ MIKSZÁTH Kálmán, *Báró Podmaniczky Frigyes 1824–* = PODMANICZKY Frigyes, *Az alföldi vadászok társasága*, Bp., Franklin Társulat, 1906 (MRKK 27), VII–VIII.

⁹ „Podmaniczky nem célzatosan írt így, nem szenzációt akart ő, nem gondolt ő arra, hogy a sorok közt utat hagyjon a sejtésnek...” (uo.).

¹⁰ Podmaniczky regényében egyébként hallatlanul erőteljes egy moralizáló-bölcselkedő narrátor jelenléte, aki a szereplők minden mozdulatához általános érvényű (általában igen közhelyes) kommentárokat fűz; egy téma azonban teljesen hiányzik a narratori diskurzusból, és ez a politika. Sehol egy szó sem esik az elmúlt szabadságharcról vagy az ország politikai helyzetéről. A mikszáthi magyarázat alapján az a következtetés adódik, hogy az olvasók akkor is képesek az őket éppen leginkább érdeklő szféráról olvasni, ha az adott szövegben arról szó sem esik. Mondjuk, ha azt kérdezik a silány szerelmi történet szereplőiről, mitől olyan rosszkedvű és céltalan mindegyikük, rögtön adhatnak egy politizáló választ.

¹¹ MIKSZÁTH Kálmán, *Vadnai Károly* = MIKSZÁTH Kálmán *Művei*, 15, *Tárcák, karcolatok (1869–1910)*, összeállította DOMOKOS Mátyás, Bp., Magyar Helikon, 1970 (a továbbiakban: DOMOKOS), 683. (Erre a kiad-

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2004 CX. évfolyam 341. szám

brutálisabb a női és a férfi közönség megkülönböztetése a Tolnai-esszében, amit csak azzal mentegethetünk, hogy itt Tolnai felfogását idézi-parafrázeálja: „stílusa kifejező, erőteljes, hatalmas. Olyan, mint az erős óbor. Limonádét nem árul. Maga mondja, hogy »nem ír az asszonyoknak és leányoknak, szeretetet őtőlük nem vár.« Tudás, mélység és látás jellemzi. Jellemei sötétek, de az esztétika törvényei szerint vannak megépítve. Humora keserű, szatírája nem ellenszenves, de végre a fanyar gyümölcsnek is vannak kedvelői, és jogosult, mert isten napjától támad.”¹² A nőknek tehát limonádé való, a férfiaknak óbor: olyasmi, amit egy sor pozitív kifejezés jellemez, mint a tudás, a mélység, erő, hatalom stb. A kétféle közönségnek szóló irodalmat Tolnai szavai írják le a két nem ellentétével, de Mikszáth ezt olyan spontán egyetértéssel idézi, mint magától értetődő és közismert igazságot. Könnyen lehet, hogy a szembeállításban van igazság (már csak a fentebb említett társadalmi kényszerek okán is), a probléma az értéktulajdonítással kapcsolatban jelentkezik. Itt viszont a gyümölcs-metaphora mégis elgondolkodtató. Az édes gyümölcsöket vélhetőleg sokkal többen szeretik, mint a fanyarokat. A szöveg mintha azt a vágyat igyekezne felkelteni az olvasóban, hogy csatlakozzon a kevesekhez, az értőkhöz, az ingyencekhez, akik a sötét mélységet kedvelik, és ez az előszó műfajában jogosult is. Ha már kellemetlen élmény Tolnait olvasni, az előszó azzal kárpótolja az embert, hogy igazán különlegesnek és nagyon férfiasnak érezheti magát, amiért neki ez a kellemetlenség tetszik. És tetszenie kell, hacsak nem akarja magát limonádékedvelő nőnek, a közönséges tömeg jellegtelen tagjának érezni.

Ez az utóbbi kijelentésem azonban, amely a Mikszáth-szöveg implikációin alapul, jelzi, hogy a közönséges olvasók, a limonádérajongók csoportja nem feltétlenül azonos a női olvasók csoportjával. Abból, hogy egyetlen nő sem szeretheti Tolnait, nem következik, hogy minden férfi szereti. Kérdés, hogy valójában hol jelöli ki a szöveg a narrátor pozícióját. Az előző bekezdés a következőképpen jellemezte Tolnai regényeit: „lassan indulnak, úgyszólván egy kopár hegyen kell magát átküzdenie az olvasónak, míg végre a cselekményhez jut. S ez a hegy nem cukorból van, mint a Dickensé, melynek túlsó oldalán az Eldorádó tárul ki, kietlen hitvány világ a Tolnaié. Mély keserűséggel tölt el a benne található bűnök és aljasságok miatt. Sehol egy oázis, egy nyugvópont, ahol a hánykódó lélek pihenést találna.” Ebben a szembeállításban a pozitív értékek nem Tolnaihoz, hanem Dickenshez rendelődnek hozzá, és bár itt is felkínálja a szöveg azt az olvasói pozíciót, hogy büszkén utasítsuk el a könnyűt, az édeset, a bőségeset, és válasszuk a nehezet, a keserűt, a szenvedést (mintegy Héraklész válaszfútján az erényt), ez a választás egyáltalán nem kényszerítő. Könnyű ezt az ajánlatot elhárítani, és úgy dönteni, mégis Dickens a jobbik író (mint egyébként tudjuk, Mikszáth kedvencéről van szó), és mégis csak szeretnénk időnként oázisokat a pusztaságban. Lehetséges, hogy az ily módon leírt

ványra a könnyebb hozzáférhetőség kedvéért hivatkozom, bár a címekből elhagyja az évszámokat.) A szexualitás normasértő ábrázolásáról a Jókai-szövegekben, valamint e sajátosságuk szerepéről Jókai népszerűségének alakulásában lásd SZILASI László, *A selyemgubó és a „bonczoló kés”*, Bp., Osiris-Pompeji, 2000, 198–199, 209.

¹² MIKSZÁTH Kálmán, *Tolnai Lajos* = DOMOKOS 658.

Tolnai-világ tényleg nem nyerné meg a női olvasók túlnyomó többségének tetszését, és az is lehet, hogy nekik van igazuk.

A nemek kérdése legfőképpen a nőírókról szóló esszéikben kerülhet elő. Erre a két szövegre már csak azért is érdemes némi figyelmet fordítani, mert a kanonizáló eljárások működését nemcsak az teszi jól láthatóvá, hogy a Mikszáth szerkesztette reprezentatív magyar regénytárba felvett két írónő egyikét sem említi meg a *Spenót* 4. kötete, hanem az is, hogy a Mikszáth bevezetőiből megjelent két válogatás (Bisztray Gyuláé és Domokos Mátyásé) egyaránt mellőzi mindkettőt. Brassai Zoltán pedig így ír róluk: „Nehezebben érthető Wohl Stefánia és Beniczky Lenke szerepeltetése, hacsak nem az volt a kiadó célja, hogy nőíró feltétlenül legyen, már csak a nőolvasók miatt is. Bajza József lányát ugyan néhányan megbecsülték, Gyulai Pál azonban még arra sem volt hajlandó, hogy felvételét a Kisfaludy Társaságba szavazásra feltegye – igaza volt. Még az sem kizárt, hogy ezzel Mikszáth Gyulait akarta bosszantani; az nehezen képzelhető el, hogy Mikszáth ekkorát tévedett volna az irodalmi szintet illetően.”¹³

Érdemes ezen az érvelésen kissé eltűnődni. Mint látjuk, két nőíróról ítélt érdemtelennek a sorozatba kerülésre, de csak az egyikről mond bármit is. Wohl Stefánia inkább csak *a fortiori* bizonyul könnyűnek: Bajza József lányát egyesek becsülték (véltetően – legalábbis a mondat sugalmazása ez – nem mint író, hanem mint Bajza lányát), de nem volt igazuk, Wohl Stefániát tehát még csak nem is becsülte senki. Meg kell mondanom, hogy az én véleményem szerint Wohl Stefánia regénye, az *Aramyfűst* a sorozat olvashatóbb regényei közé tartozik, és ha nem is remekmű, mindenesetre egy hozzáértő író alkotása. Meglehetősen a szerkezete, folyékony a nyelve, vannak benne jó jelenetek, feszültség és némi politikai szatíra. Igaz, hogy nagyon didaktikusan ítélkezik a szereplők erkölcsi teljesítményét illetően, de teljesen hiányzik belőle az a dilettantizmus, amely a sorozat oly sok kötetét teszi kiábrándítóvá. Ez az én véleményem, de mit mond Brassai? Hogy Bajza Lenkét Gyulai nem bocsátotta szavazásra a Kisfaludy Társaságban. Nem tudom, Gyulai ezzel nem sértette-e meg a Társaság szabályait: despotizmusa a társaság vezetésében közmondásos volt.¹⁴ De egyrészt Gyulai kritikai ítéleteivel sem kell mindig mindenkinek feltétlenül egyetérteni, másrészt a korban a Kisfaludy Társaság tagválasztási stratégiája állandóan megújuló gúnyos támadások céltáblája volt. Hadd idézzek Mikszáth egyik parlamenti karcolatából egy sziporkát:

„– Mondok egy műfordítást. Kaminszki neve átfordítva tótból németre, annyi mint Offenheim.

– Jó. Csakhogy elkéstél vele. Már túl vagyunk a Kisfaludy-választásokon.”¹⁵

Itt az egyik képviselő (Wahrmann Mór) úgy ítéli, egy olyan műfordítással, mint egy képviselő nevének lefordítása németre, Vizsolyi Gusztáv eséllyel pályázhatna a Kisfaludy Társaság tagjának. Igazán vitriolos szatírárt a témakörben Molnár Ferenc *Az éhes város* című, 1900-as regényének XVIII. fejezetében olvashatunk.

¹³ BRASSAI, i. m., 125.

¹⁴ Vö. pl. MIKSZÁTH Kálmán, *A Kisfaludy Társaságból* = MKÖM 67, 5.

¹⁵ *A t. Házból* [febr. 13.] = MKÖM 65, 143.

Ezt az érvelési stratégiát tehát, amely egyfelől Gyulai Pál és a Kisfaludy Társaság tekintélyére hivatkozva nyilvánítja rossz írónak Beniczkyne Bajza Lenkét (megjegyzendő, hogy a Petőfi Társaságnak tagja volt – nőként az első), és hallgatólagosan *a fortiori* még rosszabbnak Wohl Stefániát, kissé gyanúsnak találok.¹⁶ De a cél pillanatnyilag egyáltalán nem az, hogy akár Mikszáth, akár Brassai Zoltán kánonképzési fortélyait firtassuk. Ha Brassai számára csak a két nő szerepeltetése volt érthetetlen a sorozatban, annál inkább figyelhetünk arra, mit mond Mikszáth a nők irodalmi karrierlehetőségeiről.

A Bajza Lenkéről szóló szöveg folyamatosan kijátssza egymás ellen az írói és a női életpálya értékeit és szokványos narratíváit. Hosszasan részletezi, mennyire ünnevelt szépség is volt a költő leánya, és ez a leírás ide fut ki: „nemcsak cotillion-emlékeket őriz a titkos fiókjában, de kéziratokat is, melyek lázasan szaporodnak, és – mi lehetne nagyobb szerencse egy kezdő írora – hamarosan férjhez megy egy módos kiadóhoz, Heckenast Gusztávhoz, kit nemsokára, 1857-ben megajándékoz egy – könyvvel.”¹⁷

A báli sikerek emlékei ugyanabban a fiókban lapulnak, mint a jövőbeni írói siker zálogai, az asszonyi szerencse (a módos férj) egybeesik a kezdő író szerencséjével (kiadó férj), csak hogy a házasságból – és itt a két szerep már ellentétbe kerül egymással – nem gyermekek születnek, hanem csak könyvek (mint ahogy ezt a poént már előkészítette a kéziratok szaporodásának metaforája). A házasságnak ezt az ellentmondását a történet következő fordulata lélek és test ellentétéként explikálja. Az írónak, a léleknek (mégpedig szép léleknek: „Schöngest”) jó lenne ez a házasság, de a „még sokkalta szebb testnek” nem elég. Asszonyként ennél nagyobb karrier is lehetséges számára: elválik polgári férjétől, és egy arisztokratához megy nőül. A kétféle pálya ellentéte ezzel feloldódik: „Ez a házassága boldog és zavartalan maradt egész haláláig, és mindenben kielégíthette.” A férj társadalmi emelkedése – hisz végül Pest megye főispánja is lesz – a feleség presztízsét automatikusan növeli: „lassankint méltóságos, sőt excellentiás asszony”¹⁸ lesz, és ez az emelkedés az írói sikerekkel összhangban mehet végbe. Csak egy apró szóvicc utal még vissza a női és írói pálya lehetséges ellentétére: „Amint korban előhalad, egyre

¹⁶ Wohl Stefániáról Mikszáth azt írja, „Nem tudott mesélni úgy, mint Marlitt, meg úgy sem, mint Beniczkyne, de mélyebb volt ezeknél, s tovább mert menni a lélektan és az analízis útján rengetegeibe”, amit úgy értenék, hogy őt nem a női lektűr művelői közé sorolja. A sorozatba felvett regényéről azt állítja: „Ez utóbbi elől az irodalmi körök sem zárkózhattak el méltánylással.” A különös mondat mintha azt sugallná, hogy az „irodalmi körökben” általában megvolt a hajlandóság, hogy a nőírók méltánylása elől elzárkózzon, de a regény ehhez túl jó volt. A legkülönösebb azonban, hogy a negyvenkét évesen elhunyt Wohl Stefániáról mint „öreg leányról” beszél, és fel sem bukkan a fiatalon elhalt tehetség, a torzóban maradt, ígéretes életmű toposza, amely egy hasonló férfiéletrajz esetében soha nem hiányzik. „Bródy Sándor még csak negyvenkét éves, ami az elbeszélő írónál gyerekkor.” (MIKSZÁTH Kálmán, *Bródy Sándor* = DOMOKOS 506.) „Ki látott már harmincéves embert, aki mindent látott? Harminc év elég a lírikusnak. De mit kezdjen harminc évvel egy regényíró?” (MIKSZÁTH Kálmán, *Justh Zsigmond* = DOMOKOS 606.)

¹⁷ MIKSZÁTH Kálmán, *Beniczkyne Bajza Lenke* = BENICZKYNÉ BAJZA Lenke, *Végzetes tévedés*, Bp., Franklin Társulat, 1909 (MRKK 48), V. Feltűnő, hogy talán valamiféle galantériából kivételesen hiányzik a születés és halál évszáma. Az esszé utolsó mondata megadja majd a halálát (1905), de a születés dátumáról (1840) szó sem esik. Ha ez tényleg udvariasság, akkor az előkelő nőnek szól, nem pusztán a nőnek, hiszen Wohl Stefániáról közli az adatokat.

¹⁸ *Uo.*, VI.

termékenyebb lesz.” De ez a konfliktus is hamar feloldódik, és helyreáll a teljes harmónia: „Később ez a termékenysége megcsappant, de nem is lett volna jó, ha szorgalma olyan arányban növekedett volna, mert az irány pongyolasága és a szerkezet lazasága e kövér esztendőkből a legszembevetőbb.”¹⁹

A szerzőt különben Mikszáth ügyes lektűríróként jellemzi. Visszatérve a kanonizálás és értékelés problémájához: a Kisfaludy Társaságba talán azért nem kerülhetett be, mert az általa művelt regénytípust Gyulai irodalomatlannak találta. A társaság a tagok kiválasztásában egyébként nem az esztétizáló irodalom-felfogást tette magáévá, hanem a művelt írás ekkor talán már anakronisztikusnak látszó és ezért gyakran támadott koncepcióját.²⁰ Tanulmányírással is taggá lehetett válni (mint ahogy Szinnyei József íróéletrajzlexikonába is be lehetett kerülni ilyesmivel), de lektúrral, úgy látszik, nem.²¹ Viszont a magyar regénytörténet átfogó bemutatására vállalkozó sorozatban nagyon is helye lehetett ennek az „igénytelen, bár művelődésszociológiailag igen fontos irodalmi képződménynek”.²²

A női életlehetőségeket tekintve a Wohl Stefániáról írott bevezető sem tanulságok nélküli. Itt egészen más pályakép rajzolódik ki: ellentétben a szép, nőként sikeres és a társadalmi hierarchia csúcsára emelkedő Bajza Lenkével, a Wohl-testvérek „kékharisnyák” és „öreg leányok”, akik épp csak a nélkülözést tudják elkerülni, akik nőként nem sikeresek ugyan, de „földi időzésük mégse volt meddő”, mert hagytak valamit a világra, és ugyanakkor divatos szalont tudtak vinni, ahol a „legválogatottabb, legelőkelőbb szellemek” jelentek meg, és ahol működött a varázslat: „kicsiből előkelően élni”. Az ő esetükben tehát a társadalmi presztízs kivívása nem egy férjtől függött, hanem saját, hangsúlyozottan szellemi erőforrásaikon múlt. A két árván maradt nővér pályakezdéséről ezt olvassuk: „Vagyont nagyon keveset hagytak a korán elhalt szülők, de ott volt a nem közönséges műveltség; ez tette lehetővé, hogy a nővérek nem a varrotűhöz nyúltak, mint rendes esetben az elszegényedett leányok, hanem az író tollhoz. Hej, pedig az író tollnál még akkor a varrotű is nagyobb úr volt. Kivált, ha az az írói toll női kézben volt. Itt ebben az országban, ahol az asszony látkörének a tűkör a főzőkanál kell terjednie.”²³

¹⁹ Uo., VII.

²⁰ Vö. SZILI József, *Irodalomtudat-hasadás: Az irodalom interkulturális elmélete*, Bp., Balassi, 2005, 170–192.

²¹ Hozzá tartozik a képhez másrésztől, hogy a tagválasztásnál – legalábbis a kortársi kritika szerint – a társadalmi presztízs is sokat nyomott a latban. Szécsen Antaltól például így írt Mikszáth: „megírom abbeli meggyőződésemet, hogy azok a »halhatatlan és remek« esszék, melyekkel az Akadémiába és a Kisfaludy Társaságba főúri voltánál fogva bejutott, nagyon gyengécske kísérletei egy igen művelt és ízléssel bíró dilettánsnak.” (*Az új főmarsall* = MKÖM 68, 62.)

²² NÉMETH G. Béla, *A lektűr magyar mestere: Herczeg Ferenc* = N. G. B., *Századutóról – századelőről*, Bp., Magvető, 1985, 185. Persze ha Herczeg a lektűr mestere, „igényes képviselője”, akkor Beniczkynek a lektűrnek is csak igénytelenebb, másodvonalbeli művelője. De kortársai Herczeget nem lektűrszerzőnek tartották. Molnár Ferenc például így írt *Az éhes város* már emlegetett XVIII. fejezetében egy minden nehézség nélkül Herczeg Ferencként azonosítható alakról: „húsz év óta csak egy lépést tett előre a magyar elbeszélő irodalom, s ezt a nagyot is a képviselő úr lépte.”

²³ MIKSZÁTH Kálmán, *Wohl Stefánia 1848–1889* = WOHL Stefánia, *Aranyfüst*, I, Bp., Franklin Társulat, 1907 (MRKK 46), VI.

A „kell” szóban kifejezett társadalmi kényszerekkel szemben választanak tehát a megszokott női életpályák helyett egy olyat, amely „még egy férfi számára is” kockázatos volna. Ne felejtsük el, ez a pályakezdés a 70-es évekre esik, amikor – hogy a legkézenfekvőbb példát idézzük – a Budapesten íróként megélni próbáló Mikszáthnak is felkopik az álla. A Wohl-testvéreknek azonban sikerült az irodalomból egzisztenciát teremteniük, és ez nem elhanyagolható teljesítmény. Persze nem az írásból, hanem lapszerkesztésből, vállalkozásból tudtak megélni: „Irodalmi dolgozatukból meg nem éltek volna, hanem egy divatlap, a *Magyar Bazár* adta meg a megélhetési alapot. Ez volt a tápláló tehénke²⁴ – ahogy a falusi ember nevezi az ételme forrását. Gonddal, lankadatlan tapintattal szerkesztették, szolgálva a finom ízlést, beoltván vele egy egész női generációba a gyöngéd, nemes érzéseket s megkedveltetve a tisztos előkelő hangot.”

A Wohl-leányok tehát sajtóvállalkozásba fogtak; valójában nem rögtön a Magyar Bazárral kezdték, hanem a Divattal, és a második általuk szerkesztett lap, a Nők Munkaköre 1873-ban beleolvadt az akkor már nyolc éve megjelenő Magyar Bazárba, amelynek viszont szinte rögtön ők vették át a szerkesztését. A századvégi Magyarország rengeteg rövidéletű lapalapítási kísérletet látott (Mikszáth életrajzát olvasva is többel találkozhatunk), az tehát, hogy ők hosszú időn keresztül vezettek egy stabilan jövedelmező újságot,²⁵ nagy ügyességről és tetterőről tanúskodik. Megtalálták a maguk piacát, ráadásul Mikszáth a lap szerkesztéséről és kultúraterjesztő missziójáról is rendkívül hízelgően nyilatkozik.²⁶ Az írói, irodalmi karrierlehetőségeken belül ez a nem tipikusan női, sőt a szövegben felvázolt társadalmi elvárások szempontjából egyáltalán nem is női életpálya mintegy ellenpontját képezi a Beniczky Lenke portréjában leírtaknak.

A lapalapítás és ízlésteremtés motívuma egyben a biografikus esszék egyik visszatérő témáját képviseli, amelyre fentebb már utaltam is: az irodalmi intézményrendszer kiépülésének narratíváját. Részben azért fontos ez a téma, mert ha a fő kérdés, miből és hogyan él az író, akkor óhatatlanul olyan válaszokat kapunk, amelyek az irodalom finanszírozása, az intézményi és anyagi viszonyok, az íráshoz esetleg kapcsolódó egyéb tevékenységek területére kalauzsolnak. Másrészt azonban Mikszáth szövegei azt sugallják, hogy az irodalmat nem olyasminek képzei el, amit magányos zsenik teremtenek a semmiből, hanem valamiféle kollektív tevékenységnek, amelyben csoportok, intézmények működnek együtt, folytatják egymás kezdeményezéseit, és amelyben alapvető jelentőségű az írók és a közönség kölcsönhatása. Ezért lesz különös jelentőségük az egy-egy

²⁴ A „tápláló tehénke”, „fejős tehénke” kifejezéseket Mikszáth leginkább újságokra alkalmazta, lásd *Jókai Mór élete és kora* = MKÖM 18, 145. és *A „Burkus”* = MKÖM 39, 62–63.

²⁵ Mint egy nagy valószínűséggel Mikszáthnak tulajdonítható szöveg fogalmaz: „A lapok olyanok, mint a fák: a csemeték legnagyobb része kivesz, elpusztul, elcsenevészedik, de amelyik megmarad és megizmosodik, az aztán évről évre erősebb. A csemetének elég rossz lehelet, hogy elfágyassza, az öreg fát meg a vihar is megkíméli.” (*Az első előfizetők* = MKÖM 67, 239.)

²⁶ Értékelése összhangban áll azzal, amit manapság olvashatunk a lapról: „Egy lipcsei nagypéldányszámú, Európa-szerte elterjedt lap magyar változataként indult meg 1866-ban a *Magyar Bazár*, [...] a hetvenes évektől kezdve, Wohl Janka és Stefánia szerkesztésében egyre tudatosabban vállalt szerepet a nők munkára nevelésében, a nőképzésben és a jótékonyági szempontok társadalmi szerepének élesztésében.” (Kókay György, BUZINKAY Géza, MURÁNYI Gábor, *A magyar sajtó története*, Bp., Sajtóház, 2001, 145–146.)

típust megteremtő „első” műveknek,²⁷ amelyek az irodalmi rendszer kifejlését előmozdítják. Néhány életrajzban különösen feltűnő az írás és az intézményesítésre irányuló társadalmi tevékenység egymás mellé rendelése: amikor Fáy megír egy vígjátékot, fejében az állandó pesti színház terve „motoszkál”, és ezért a Nemzeti telkének megszerzése és a vígjátékírás ugyanannak a tervnek két aspektusaként jelenhet meg.

És ezért hangozhat el Nagy Ignácról, hogy „a legmaradandóbb nyomokat” újságíróként hagyta: „ő kezdte először a beérkező híreket külön kikerekített, kicsiszolt alakban mint önálló valamit kezelni, s így lett megalapítója a mai újdonságnak s ösatya az újdonságoknak.”²⁸ Pálffy Albert 1867–70-es periódusáról pedig ezt olvassuk: „Bár a lapírás már ekkor nagy lendületet vett, mégis ő volt a legügyesebb hírlapíró, persze nem a mai értelemben. Hiszen kora tavaszkor a barka is virágszámba megy.”²⁹ Bár létezik egy közhasznú narratíva, amely a magyar sajtótörténetben 1867-et a hanyatlás kezdetének látja, amikor az elmélyült, átgondolt írás helyét átveszi az olcsó tömegtermelés,³⁰ Mikszáth ezeket a nézeteket láthatóan nem osztja: fejlődésnek tekinti az egymást követő generációk egymás teljesítményeire építő, egymás eredményeit folytató munkálkodását.

De az intézményeken kívül, amelyek egyrészt az írók megélhetését biztosítják, másrészt a csatornákat képezik, melyeken át az írott szó eljut az olvasókhoz, irodalmi termelés és közönség kölcsönhatása is izgatja. Mint azt már egy 1883-as karcolatában is írta: „Mert az irodalom szőlőjében kétféleképpen lehet működni: műveket teremteni az olvasók számára, vagy pedig olvasókat teremteni a művek számára.”³¹ Állandó téma tehát a közönség megteremtése, olvasásra szoktatása, a közönség nevelése, de ugyanakkor a közönség ízlésének eltávolítása, igényeinek kielégítése is. Az írói életpálya és az irodalom–közönség kapcsolat szempontja a siker mindig visszatérő témájában találkozunk.

Az irodalomtörténeti előadás és értékelés többnyire az antitézisek logikai princípiumára alapozódik. Ezek közül a legkézenfekvőbb, a régen–most ellentéte természetesen a régebbi, a 19. század első felében tevékenykedett írók munkásságának ismertetésében játszik főszerepet. Az ilyen szövegekben Mikszáth mindentudó narrátort teremt, aki tájékoztatni tudja olvasóit a már elfelejtett, idegen világ sajátosságairól.

²⁷ *A Bélték ház* például „az első magyar regény, mely a magyar társadalmi életbe markol bele merészen” (MIKSZÁTH Kálmán, *Fáy András* = DOMOKOS 522). Jól látható itt ugyanakkor, hogy Mikszáth szövege az irodalomtörténet-írás szakkifejezését szétírja, a kanonikus irodalomtörténeti narratíva tartalmát ugyanakkor megőrzi. BADICS Ferenc még így fogalmazott: „társadalmi regényeink sorát nyitja meg. A Széchenyi fellépése óta forrongó magyar társadalmat tünteti föl benne.” (*Kisfaludy Károly iskolája = A magyar irodalom története*, szerk. BEÖTHY Zsolt, Bp., Athenaeum, 1900, II, 76.) Ugyanez WÉBER Antalnál már így hangzik: „*A Bélték ház* című társadalmi regény (1832) már Széchenyi *Hitelének* hatását mutatja [...] úttörő szerepe volt a műfaj történetében.” (*Fáy András = A magyar irodalom története*, szerk. SÖTÉR István, Bp., Akadémiai, 1965, IV, 502.) A Széchenyi-párhuzam természetesen Mikszáthnál sem hiányzik: „Mintegy gitárkíséret ez a regény a Széchenyi reformokat sürgető, mennydörgő szavataihoz.”

²⁸ MIKSZÁTH Kálmán, *Nagy Ignác* = DOMOKOS 610.

²⁹ MIKSZÁTH Kálmán, *Pálffy Albert* = DOMOKOS 624.

³⁰ Pregnáns ismertetését lásd SZAJBÉLY Mihály, *Ch[olnok]y [Viktor], az újság[ot]író [író]*, Vár Ucca Tizenhét, 1(1993)/1, 82–83.

³¹ *A nemes város* = MKÖM 67, 128.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2004 CX. évfolyam 331. szám

A mikszáthi antitéziseknek azonban elég gyakori sajátossága, hogy az értéktulajdonítás bizonytalan: nem egyértelmű érték kategóriák állnak egymással szemben, hogy aztán esetleg szintézist hozhassanak létre, hanem az értékviszonyok sokszor már eleve bizonytalanok, és az egyértelmű szembeállítás helyett megengedő viszony fogalmazódik meg. Példaként szolgálhat a kezdő Toldy István jellemzése: „Már joghallgató korában elárulta hajlamait az irodalom iránt és a tehetségét hozzá. Mindamellett nem hanyagolta el a komoly tanulmányokat sem, felváltva mélyedt el Európa nagy gondolkozóinak és szépíróinak remekeibe; írónak készült, de olyan fajtának, aminő az atyja házában megfordult Eötvös József vagy Kemény Zsigmond volt, hogy egyébre is lehet használni.”³²

A szembeállított kategóriák elég világosak: irodalom/komoly tanulmányok; gondolkozó/szépíró; írás/társadalmi hasznosság. A kategóriák efféle pusztá szembeállítása azt sugallja, hogy az érték a komoly–gondolkozó–hasznos tengelyen található szemben az irodalommal, ami komolytalan szabadidős szórakozás, és ez kissé meglepő lenne nemcsak azért, mert egy regénysorozat bevezetőjében olvassuk, hanem a bekezdést indító mondat után is, amely a hajlam és tehetség kibontakoztatásának narratíváját látszott bevezetni. De egyrészt a szépíróknak éppúgy vannak remekei, mint a nagy gondolkozóknak, másrészt a végül előálló szintetikus, abszolút érték egyesíti magában az oppozíció mindkét oldalát: egyébre is használható író lesz Toldy István. A szembeállítás Toldy működésének ismertetésében végig megmarad: hírlapírói cikkei a francia konyha rafinált művészetéhez hasonlítanak, mert a társadalmi kérdések tárgyalása nála élvezetes olvasmány lesz, míg színdarabjaiban „liberális vezércikkeket önt át mesékké.”³³ A pályakép egészét bevezető antitézissor tehát az életmű legfőbb jellegzetességét (választékos írás és fontos társadalmi mondanivaló kettősségét) bocsátotta előre.

Az ellentétpárok a szövegek diszkurzív természetéből adódóan a gondolkodást strukturálják, másrészt azonban gyakran eszközei a játékosságnak is. Az ellentétek általában is nagyon alkalmasak arra, hogy egy szerző eljátszódjon velük, és egyes intellektuális műformák – mint például az epigramma – kifejezetten szeretnek a dialektikával játszódni. Rákosi Jenő egyik szeme örökké csukva, de a másikkal többet lát, mint a többiek együttvéve. Törzskocsmájában senki sem figyelt rá, de aztán mindenki őt nézte. Mert első darabjának sikerétől kezdve ő „már nem ősjogász többé, hanem felkelő csillag”.³⁴

Persze a játék az antitézisekkel nem feltétlenül jelent vidám hangvételt. Justh Zsigmond bemutatása a vele egykorú és -rangú férfiak életmódjával szembeállítva történik, és a szembeállítást cseppet sem vidám szójátékok hordozzák. „Az ő barátai a kaszinóban kártyáznak vagy Alagon versenylovaznak, és valamelyik kis színésznővel regényt szőnek, melyhez sok csipke és főleg igazkő, smaragd és rubint kell; vadásznak, párbajoznak, a mások vérért pusztítják. Ő pedig tüdőbeteg lévén, a saját vérért hányja és álmodozván véget nem érő útján a tavaszi napfény nyomában, regényeket komponál, melyekbe a

³² MIKSZÁTH Kálmán, *Toldy István 1844–1879* = TOLDY István, *Anatole*, Bp., Franklin Társulat, 1906 (MRKK 34), V.

³³ *Uo.*, VII–VIII.

³⁴ MIKSZÁTH Kálmán, *Rákosi Jenő 1842–* = RÁKOSI Jenő, *A legnagyobb bolond*, Bp., Franklin Társulat, 1906 (MRKK 39), V–VI.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2004 CX. évfolyam 331. szám

saját lelkét önti. Ám a regények építéséhez is sok kő kell, sok drágán szerzett kő, hosszú élettapasztalat, nagy emberismeret, fájdalmakból, csalódásokból leszűrt bölcsesség, éles megfigyelés és roppant látás.”³⁵

Azok regényt szönek, ő regényt komponál. Azok mások vérért pusztítják, ő saját vérért hányja. Szokásosabb lenne a „vért ontani” kifejezés, amely nem hangzik el, de visszhangzik abban a kifejezésben, hogy „a saját lelkét önti” a regényeibe. És rögtön kiderül, hogy regényt nemcsak szöni és komponálni lehet, hanem építeni is: amazok igazköveket adnak a színésznőnek, de az igazi drágakövek („drágán szerzett kövek”) a regényíráshoz kellenek. A szójátékok részben attól olyan finomak, hogy a kulcsfogalmak (vért ontani, drágakő) nem szerepelnek a maguk kézenfekvő formájában. (Az igazkő nyilván az igazgyöngy és a drágakő összevonása, de nem mikszáthi neologizmus, csupán egy ritkább változat.)

Az antitézisek itt kizárólagosak, de mint említettem, legjellegzetesebb formájuk mégis a megengedő fogalmazás, amely mintegy feltárja egy jelenség mindkét oldalát, finomítja a sarkos, egyértelmű megfogalmazást, hiszen azt Mikszáth köztudottan nem kedveli. A Beöthy Lászlóról szóló esszében azonban az antitéziseket nem a megengedő szintetizálás oldja föl, hanem maga a narratori diskurzus vezet be egy harmadik elemet, és így a kettősség helyett hármasság keletkezik. Ennek a működésmódnak szinte parodisztikus bemutatása az első bekezdés, amely a Beöthy családokat mutatja be: „Két Beöthy-család van, a szlováni és a bessenyői. Mind a kettő nevezetes nyomot hagyott a közéletben. A bessenyői ágon csupa politikusok teremnek, a szlovánin csupa tudósok és írók. Még egy harmadik ág is volt, mely kihalt, az örvendi gróf Beöthyék, de ezen csak grófok termettek. Beöthy László, a korán elhalt, nagyreményű humorista tehát a szlováni Beöthyekből való.”³⁶

A rögtön felvillantott kettősségben is elhelyezhető lenne a főhős, hiszen a bessenyői/szlováni felosztás egyben a politikusok, illetve tudósok vagy írók felosztást is jelenti. (Az egyszerűség kedvéért én parallelizmussá alakítottam a mikszáthi előadás khiasztikus elrendezését.) Következésképpen Beöthy László szlováni kell legyen. A képet azonban megzavarja a harmadik ág említése, amely az eddig ellentétesnek beállított kettőt kívülről mintegy homogén csoporttá szervezi, és egy antitézis egyik pólusává alakítja. Ennek egyik aspektusa az idő: két Beöthy-család *van*, egy harmadik ág pedig *volt*. Ez a harmadik ág tehát kihalt, mégpedig anélkül, hogy nyomot hagyott volna, és ez az ellentét második aspektusa: a nyomhagyó Beöthyek egy csoport, amely két ágra oszlik, a nyomot nem hagyók az örvendiek. Ez a szembeállítás azonnal politikai dimenziót is kap: a nyomtalanul kihalók főnemesek. Mégpedig a meglehetősen kétértelmű módosítással: „csak grófok”, vagyis a közélettel nem törődtek, nem csináltak mást, mint grófok voltak. A narrátor ezt láthatólag értéktelenebb létformának tekinti, és akár kapóra is jöhet neki az *örvendi* előnév, amely sugallja, hogy az állandó, öncélú örvendezés miatt nem hagytak nyomot a főrendi család tagjai. Ez tökéletes összhangban van az arisztokráciáról Mikszáth összes szövegében egyöntetű negatív képpel. Mondani sem kell, hogy a szembeállításokból kialakuló ket-

³⁵ MIKSZÁTH Kálmán, *Justh Zsigmond* = DOMOKOS 606.

³⁶ MIKSZÁTH Kálmán, *Beöthy László 1826–1857* = BEÖTHY László, *Goldbach és Comp. fűszerkereskedése „A két macskához”*, Bp., Franklin Társulat, 1908 (MRKK 31), V.

tős/hármas rendszer manipulatív, és éppen ezeket a politikai tartalmakat hivatott kifejezni. Egy röpke pillantás a Nagy Iván-i genealógiákba megmutatja, hogy valójában az örvendiek és a bessenyőiek ugyanaz a család volt Bihar, Heves és Zemplén területén, míg a Komárom megyében honos szlovákok egészen más családot alkottak.

Beöthy életformáját jellemezve is a kívülről hozott harmadik elem fogja sorra negálni az előzetesen felvillantott és abszolútnak mutatott dichotómiákat. A sírva vigadás (maga is antitetikus kifejezés), a bor és a cigányozás „inkább vezette őket a halál, mint a halhatatlanság felé.” Az *életmód*nak tehát kétféle, ellentétes célja lehet: a halál és a halhatatlanság. Ezt az antitézist azonban, mint hamar kiderül, egy harmadik lehetőség fogja kiegészíteni vagy eltörölni, amelynek itt nincs saját neve, de könnyen odaérthető: a megélhetés. Ezt a harmadik elemet az idő dimenziójával leírt hármassággá oldott dichotómia fogja bevezetni: „Kinek írjanak? – tűnődtek e bús vígfiúk. A nemzetnek, aki volt, vagy a nemzetnek, aki lesz? Végre is írtak a szerkesztőknek, akik vannak.”³⁷

Hasonlóan antitetikus szerkezet jellemzi Beöthy László és a közönség viszonyát. Kiderül, hogy kétféle műve van: amelyeket már megírt, és amelyeket még nem írt meg; a közönség az utóbbiakat szerette jobban. „Művei immár egész hosszú lajstromot tettek ki, de még mindig azokért a reménybeliekért lelkesedett jobban a közönség, melyek a lajstromon következni fognak, midőn 1857-ben meghalt, s a lajstrom örökre bevégeződött.”

Hamar kiderül azonban, hogy az életmű alakulása mégsem „végződik be örökre” a szerző halálával: „S még az nem volt elég, hogy hátulról a halál kurtította meg a lajstromot azokkal a művekkel, melyeket még meg kellett volna írnia: halála után két évre Beöthy Zsigmond összegyűjtve és kiadván testvére összes műveit, előlről törölt a lajstromban azokból, melyeket nem kellett volna megírnia, úgyhogy három kötetre olvasztotta le irodalmi hagyatékát.”³⁸

Egyrészt érdekes lehet önmagában, hogy Mikszáth itt is, mint sok más helyen, recepciótörténeti szempontot alkalmaz, ami egészen az életmű későbbi alakulásának, a kanonizáció folyamatának bemutatásáig megy el. Másrészt fontos megfigyelni, hogy ebben az előadásban is mindvégig antitézisekkel operál. Például vannak művek, amelyeket meg kellett volna írni, és amelyeket nem kellett volna megírni (harmadikként, amelyeket meg kellett írni). A halál előtt a lajstrom talán növekszik, de inkább arról van szó, hogy átfogó jelleggel bír: potenciálisan tartalmazza a reménybeli műveket is. Ez a potencialitás azonban olyasmi, ami hatni képes a valóságban, hiszen a közönségben lelkesedést vált ki, mégpedig nagyobb, mint az aktuálisan létező művek. A halál után viszont az életmű fogyni kezd; nemcsak összes potenciális elemét veszíti el, hanem az aktuálisak egy részét is. Alighanem a mikszáthi ironia megnyilvánulása, hogy ami a kétféle szelekciós eljárás végén megmarad, annak a szövegkorpusznak a neve a Beöthy László „összes művei” lesz.

Az irodalmi termelésre koncentrálnak életrajzíságot, a nekrológ műfaji befolyását és az irodalomtörténet korábban említett exemplum-jellegét (amely egyébként Mikszáth no-

³⁷ I. m., VII.

³⁸ I. m., VIII.

velláitól sem idegen³⁹⁾ egyaránt mutatja az Iványi Ödön regényéhez írott bevezető, amely előrebocsátja a tételt: „Maga a Halál is sokszor nevel írókat, mintegy belekényszeríti áldozatát, halálos betegségbe ejtve őt, a halhatatlanságba.” A tétel általános kifejtése után jöhet az exemplum: „Ilyen betegség által érlelt író volt Iványi Ödön.”⁴⁰⁾

Ha az irodalmi művekre jut a beszéd sora, már csak az írópálya nézőpontjából is következik, hogy a legfontosabb szempont a siker, a közönség reakciója lesz. Viszonylag gyakran előfordul, hogy Mikszáth megmagyarázza, miért volt, lehetett sikeres egy adott szerző a maga korában, de természetesen valamiféle értékelést majdnem mindig be kell építenie szövegébe. Azt gondolnánk, előszavakról lévén szó, ezek az értékelések kedvcsináló jellegű dicséretnek lesznek, minthogy a sorozatot eladásra szánták. Lehetséges, hogy ez az igény (mondhatnánk a kommunikációs szituáció vagy a végrehajtandó beszédaktus) feszültségbe kerül az üzenet intencionált tartalmával, hogy tudniillik a magyar regénytermést Mikszáth alapvetően nem értékeli túlságosan magasra. Ez a helyzet egyrészt az ironia trópusát is megidézheti, másrészt a szöveg retorikai formáltságára irányítja a figyelmet, hiszen a meggyőzés adott célja (hogy a bevezető olvasója vegye meg, illetve olvassa el a könyvet) ellentétbe kerül azzal az irodalomtörténeti értékelő diskurzussal, amely a szövegépítkezést másfelől meghatározza. Mondanom sem kell, hogy a probléma nem jelentkezik az életrajz elmesélése során. Lehetséges, hogy ez a feszültség eredményezi azt a helyzetet, hogy az értékelő, az irodalmiságot megragadni hivatott részletek erőteljesen figuratív beszédmódjukkal ütnek el a környező részekről.

Ezt a kettősséget többféleképpen is megpróbálhatjuk magyarázni. Az alábbiakban három különböző, egymást nem kizáró leírást kínálunk anélkül, hogy választani kívánnánk közülük.

1. Ha az irodalomtörténet beszédmódját eleve retorikusnak tekintjük, akkor a leírásban hasznunkra lehet, ahogyan a szónoklattani hagyomány beszél a *narratióról*, a szónoki beszédbe illesztett elbeszélésekről. Cicero *De inuentione* című korai munkájában megkülönbözteti a díszítésül szolgáló narratív betétet (amelynek nyelvi megformálásában a teljes retorikai eszköztár bevetendő) az olyanoktól, amelyek magát az ügyet beszélik el, illetve az ügghöz kapcsolódnak.⁴¹⁾ Az utóbbi típusban három követelményt kell teljesíteni, hogy rövid legyen, világos és valószínű.⁴²⁾ A két utóbbi követelmény gyakorlatilag azt jelenti, hogy nem szabad semmilyen a hétköznapi valóságérzékeléstől elütő elemet használni: az időkezelés legyen lineáris, a motiváció, a mozgósított narratív és kauzális sémák szokványosak. Az elbeszélésben tehát a beszélőnek lehetőleg nem szabad magára, illetve magára a nyelvi közvetítettségre (a poétikai funkcióra) irányítania a figyelmet:

³⁹⁾ TAKÁTS József, *Mikszáth-szövegek relativizmusa*, Holmi, 9(1997), 1581–1590.

⁴⁰⁾ MIKSZÁTH Kálmán, *Iványi Ödön 1855–1893* = IVÁNYI Ödön, *A püspök atyafisága*, I, Bp., Franklin Társulat, 1905 (MRKK 44), V.

⁴¹⁾ Valójában három típust különböztet meg: maga az ügy elbeszélése, digresszió valamilyen az ügghöz tartozó okból, gyönyörködtető betoldás, amelynek semmi köze a peres ügghöz.

⁴²⁾ I, 28, 1. Az ebben a műben szereplő három kifejezés (*breuis, aperta, probabilis*) megfeleltethető a szintén Cicero neve alatt fennmaradt, de tőle többnyire elvitatott *Rhetorica ad Herennium* I, 9, 14 fogalmainak (*breuis, dilucida, ueri similis*), melyeket ADAMIK Tamás így fordít: rövid, világos, valószínű (CORNIFICIUS, *A C. Herenniusnak ajánlott retorika*, Bp., Akadémiai, 1987).

mintha a történésnek egy transzparens elbeszélésben kéne megjelennie (úgy, ahogyan valójában történt), hogy utána ehhez képest mozgósíthassa eszköztárát a meggyőzés beszédmódja. Quintilianus valamelyest másképp látja a helyzetet; ő közepes stílust ajánl az elbeszéléshez: „elég arra figyelmeztetni, hogy az elbeszélés ne legyen se túl száraz és sovány (mert mi értelme volna annyi munkát fektetni a tanulásba, ha elegendőnek látszana a dolgokra csupaszon és díszítetlenül rámutatni?), se túl kövér, és ne kéjelegjen keresett leírásokban, amire sokakat csábít a költői szabadság utánzása.”⁴³

A retorikatörténetben tehát erős az a követelmény, hogy a szónoki beszédbe illesztett elbeszélés legyen tömör és dísztelen, és Quintilianus is csak saját pedagógiai pozíciója alapján ellenzi a teljes dísztelenséget, míg a túldíszítettséget költői (tehát nem szónokhoz illő) eltévelyedésnek bélyegzi.

2. Elgondolkodhatunk azon is, hogy a két nagy megismerési lehetőség, a narráció és a metafora az időbeliség megléte/hiánya mentén különül el egymástól az élettörténetet mesélő és a rögzült irodalmi produktumot leíró részekben. A metafora ebben a koncepcióban mestertrópusként állna a figurativitás egésze helyett. Az írópályát mint időben kifejlő folyamatot az elbeszélés tudja megérteni, azaz érthető rendbe szervezni, míg az irodalmi mű jellegét (amely ebben a megközelítésben nem folyamatszerű) a metafora deixisével lehet leírni/megnevezni. Ahogyan az embert mint békétlen lényt leírjuk azzal, hogy azt mondjuk rá: farkas; vagy ahogyan a szavak költőiségét leírjuk azzal, hogy úgy nevezzük meg őket: virágok – úgy Degré Alajos regényeit is leírhatja Mikszáth azzal, hogy kijelenti róluk: papírpálmák.⁴⁴

3. További magyarázat lehet, hogy az előszónak is le kell kötnie, szórakoztatnia kell az olvasót, és amikor ezt nem a mesélés éri el, akkor szükséges a nyelvi megformálás szépségeit csillogtatni.⁴⁵

Valamennyi magyarázat megállhatja a helyét, de az is lehet, hogy a figurativitás sokszor valójában a mellébeszélés tényéről tereli el a figyelmet. Meg kell azonban jegyezni, hogy előfordulnak egyértelmű értékelések is, mégpedig mind a két végleten: Jókai Mór kételytelen dicshimnuszot kap, és a legdurvább elmarasztalásban Kemény Zsigmond részesül. A Jókai-előszó egyben a legtöbb szóképpel dolgozó szöveg, és Kemény értékelése sem nélkülözi annyira a díszítettséget, mint Degré Alajosé.

Kemény elbeszéléseinek felsorolása után rögtön egy hasonlat következik, amely azt hivatott leírni, milyen szerepet töltött be a regényírás a szerző életében: „E munkabíró hatalmas ember pihenésül írta a regényeit, mint egy középkori edzett harcos, ki ha nehéz fegyverzetét leveti s a könnyebbikben hadakozhat, azt hiszi, hogy heverész.”

⁴³ *Institutio oratoria* II, 4, 3 (saját fordításom).

⁴⁴ „Alapjában bizony papírból csinált pálmák ezek, felületesen azt a benyomást teszik, mint az igaziak, de természetesen nem lehelnek ki oxigént.” MIKSZÁTH Kálmán, *Degré Alajos 1820–1896* = DEGRÉ Alajos, *A száműzött leánya*, Bp., Franklin Társulat, 1906 (MRKK 33), VIII.

⁴⁵ Arisztotelész azt írja a *Poétikában* (1460b 2–5): „A nyelvezetre az eseménytelen részekben kell különös fáradságot fordítani”; a folytatás pedig azzal a fenti gondolattal hozható összefüggésbe, hogy a szóképek bősége az ellentmondásos érvelésről tereli el a figyelmet: „és azokban, amelyek sem nem jellembrázolók, sem érvelésmódot nem tartalmaznak, mert viszont a túlságosan csillogó nyelvezet mind a jellemeket, mind az érvelésmódokat eltakarja.”

Ez a kép azonban már eleve tartalmazza azt az implikációt, hogy Kemény számára a publicisztikai írás és a szépírás ugyanaz a tevékenység, csak más eszközökkel. Már ez az implikáció is sugallja, hogy a hasonlat nem pusztán a stílus színesítését szolgálja, hanem lesz még folytatása is. Valóban, Mikszáth nem ejti el a hasonlatot, hanem a következő bekezdés elején metaforává alakítva folytatja: „Pedig ez a könnyebbik is nehéz fegyverzet volt.” Az igeidő megváltoztatása jelzi, hogy itt már nem a középkori edzett harcosról van szó, hanem Kemény Zsigmondról. Ezek a Mikszáth-szövegek elég gyakran megkérdőjelezzik hasonlat és metafora szétválaszthatóságát.

A metafora azonban már tematikus váltást vezet be. A továbbiakban nem Kemény életéről, nem az irodalmi produkció létrejöttéről lesz szó, hanem Kemény szövegeiről. Vagyis következik a fegyverzet leírása, hogy miért is tekinthető nehéznek: „Szépirodalmi munkáiban egy mélyen látó filozofikus elme alapos tudása van lerakva, a kor- és jellemfestés kiállja a versenyt Európa legértékesebb ilyenmű munkáival.” Megjegyzendő, hogy bár az irodalmi teljesítményt az író/közönség dimenzióban Mikszáth leginkább a hatás és siker kategóriáival írja le, író/író dimenzióban a verseny metaforáját szereti alkalmazni, ami éppen nem zárja ki, hogy különböző szempontok alapján összemérje a magyar regény képviselőit egy adott történelmi pillanatban.⁴⁶ Ha a fenti erőteljes dicséret után azt várnánk, hogy Kemény irodalmi teljesítményét magasra fogja értékelni, tévedünk: amit dicsér benne, az gondolkodói teljesítmény, amivel nyomban szembeállítja az irodalmiság, a regényszerűség, az elbeszélés hiányosságait: „De ezek a regények mégis unalmasak, mert elbeszélni nem tud, irányja nehéz, döcögős, nagy kitéréseket használ, a lélektani fejtegetéseket a szertelenségig viszi.” Kemény stílusának jellemzése meglehetősen pontosan fogalmazó, diszkurzív részlet, amely kevés szóképet használ, azok is joggal tekinthetők halott metaforáknak, mint a „mélyen látó elme”, „jellemfestés”, „kiállja a versenyt” kifejezések. Talán csak a „nehéz, döcögős irány” indít meg metaforikus jelentésképződést, az is csak azért, mert utólag módosítja, ironikusan átírja a „nehéz fegyverzet” indító képének tartalmát. Akkor a súlyos gondolati tartalmakról volt szó, amelyek nemcsak Kemény publicisztikájában, hanem szépirodalmi szövegeiben is megtalálhatók. Kiderül azonban, hogy nem a gondolatiság nehéz, hanem a kifejezés nehéz, sőt, mint a következő oldal ki is mondja: nehézkes.⁴⁷

Kemény értékelése egyrészt olyan dicséreteket is tartalmaz, amelyek nagyon kevés magyar regényírónak juthatnak ki (európai színvonalú kor- és jellemábrázolás, gondolati mélység), ugyanakkor azonban mégis a leginkább elmarasztaló ítélet benyomását keltik az egész portrészorozatban, és ezt alapvetően nem gondolati, hanem retorikai okokkal magyarázhatjuk. A legtöbb bevezető mérlegeli a hibákat és az erényeket, de mindig a hibákat véve előre, körülbelül az alábbi elvont séma szerint: „noha a teljesítmény egészében elég gyenge az alábbi okok miatt..., de azért nagyon jó benne az, hogy...”⁴⁸ Ez a

⁴⁶ Vö. „Jósikát úgysem érhetem utol; minek erőlködjem?” MIKSZÁTH Kálmán, *Gaal József* = DOMOKOS 535.

⁴⁷ „[A] szépirodalomban [nem érvényesülhetett] idegenszerű, nehézkes irányja és a formaérzék hiánya miatt.”

⁴⁸ Szolgáljon például, ahogyan Kuthy Lajos főművét, a *Hazai rejtelmeket* méltatja: „Nem közönséges tehetség lép ki elének e könyvből. Mély megfigyelője a természetnek és páratlan leíró. A nyelve dagályos ugyan s emlékeztet valamely gazdag österületre, hol buján nő fü, dudva, virág s melyet szinte járhatatlanná fonnak az

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2004 CX. évfolyam 341. szám

megbocsátó, megengedő formulázás hiányzik a Kemény Zsigmondról szóló szövegben. Itt egyedül találjuk a fordítottját: „noha vannak benne nagyon jó dolgok... de azért az egész teljesítmény elfogadhatatlan.”⁴⁹ Érdekes azonban eltűnődni azon a jelenségen is, hogy Kemény mégis mindig felbukkan Mikszáthnál a legnagyobb írók felsorolásában.⁵⁰ Mintha az életrajzi vázlatok korpuszában értékeléseiben nem véletlenül kerülne a két végpontra Kemény és Jókai, akik a legfontosabbak. Pszichológiai terminusokkal ezt úgy írhatnánk le (hangsúlyozottan nem Mikszáth Kálmán lelki működéseit, hanem a szövegeket elemezve), hogy Kemény Zsigmond olyan apafiguraként szerepel, aki ellen lázadni kell, aki a rend – ezúttal a szigorú gondolatosság rendjének – követelményével szembe-sít, míg Jókai sokkal inkább mint megengedő anyafigura jelenik meg, akit fenntartások nélkül lehet szeretni, mert ő a nagy „mesemondó”, aki „lelkének derűs játzságával”⁵¹ valamiféle infantilis boldogságba ringatja olvasóját/gyerekét. A derű és a gyerekkor mellett Jókaihoz néha kifejezetten a nőiség princípiuma társul: „szelíd és szemérmes, mint egy kisasszony”,⁵² és Aphroditéhez is hasonlít.⁵³

A szépíró Kemény jellemzése végül egy összefoglaló metaforával záródik: „Alkotásai formát és arányokat nélkülöző kolosszusok; nem tud építeni – a sok téglája miatt.” Ennek az építészeti metaforának a (csekély) értékét akkor láthatjuk át igazán, ha összeol-

indák. A dialógok nem természeteseek, az emberek se hús, se vér; »csinálmány« ez mind, de mekkora erővel és tehetséggel!” MIKSZÁTH Kálmán, *Kuthy Lajos 1813–1864* = KUTHY Lajos, *Hazai rejtelmek*, I, Bp., Franklin Társulat, 1906 (MRKK 8), IX. Nemcsak az *ugyan – de* szerkezet pozitív végkimenetelét érdemes figyelni, hanem a fenséges képet is, amely a magyar regénytörténet egyik legviszatasztóbb antiszemita szövegét dicséri fel.

⁴⁹ A megengedő antitézis éppen fordított előjelű Kemény politikai értékelésében, ahol a máshonnan ismert, Kemény-ellenes kortesnőta szövege radikálisan átalakított változatban szerepel Mikszáthnál. A nőta mindenütt máshol így szól:

Mindig poros a kabátja,
Danielik a barátja.

Ebben a szövegben nincs antitézis, két feltehetően negatív kijelentés kötőszó nélküli mellérendelését adja. Mikszáth ellenben így idézi:

Ha poros is a kabátja,
Deák Ferenc a barátja.

Megengedő szerkezet, amely nagy pozitívummal, a Mikszáth által mindig feltétel nélkül tisztelt Deák barátságával zárul.

⁵⁰ Az 1892-es Almanach-előszóban olvasmánylistát kellene összeállítani a trónörökös számára. A keresés ezzel a mondattal kezdődik: „Ott fénylik a Kemény Zsigmond alakja” (MKÖM 80, 58). Az 1895-ös előszó beszélője, Katángthy Menyhért két „irodalmi atyát” nevez meg: Kemény Zsigmondot és Vas Gerebent (MKÖM 83, 32). Ez értelmezhető ironikusnak, de Kemény és Jókai együtt említése a Beöthy-előszó megfelelő helyén már aligha.

⁵¹ MIKSZÁTH Kálmán, *Jókai Mór 1825–1904* = JÓKAI Mór, *Az új földesúr*, Bp., Franklin Társulat, 1905 (MRKK 21), V, IX.

⁵² *Uo.*, VII.

⁵³ Egy 1882-es publicisztikai írás (*Apróságok a Házból [máj. 19.]*) így fogalmazott: „Jókai mesével kezdte, mesével folytatta, mesével végezte. Hiába, őneki már végzete, hogy nemzetének nevelő dajkája legyen.” MKÖM 63, 241.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2004 CX. évfolyam 34. szám

vassuk a Bródy Sándor regényéhez írt bevezetővel, amely nemesebbnél nemesebb anyagból összeállított palotákról beszél.⁵⁴ Mintha alulmaradna Kemény a kezdő Beöthy Zsolttal összevetve is, aki „nem tud még annyit, mint Kemény, de oda törekszik, ahova Kemény, sőt talán még meg is fogja előzni, mert nyelve színesebb, simább, kifejezőbb, előadása könnyedebb és kecsesebb.”⁵⁵

A két véglet – Jókai és Kemény – között mindenesetre bőven találni olyan értékeléseket, amelyek csupa pozitív tartalmú szóképpel jellemeznek egy életművet, és mégis képesek némi kételyt kelteni. Talán az is összefügg az értékelés életrajzi beágyazottságával, vagyis a közönség fogyasztási szokásainak tárgyalásával, hogy sok a gasztronómiai természetű metafora. Természetesen nem kívánok itt előrukkolni Mikszáth előszavainak vagy általában az irodalomtudomány beszédmódjának metafora-tipológiájával,⁵⁶ csak azt említem meg, hogy rengeteg szó esik az irodalmi szöveg zamatairól, illatról – igaz, a színeiről is. Példaként hadd idézzem először Jósika sikerének elbeszélését, és ami ugyanaz, az *Abafi* stílusának leírását: „Tüneményszerű volt. Egy édes olvasmány, csupa méz. Szinte tapadósak lettek tőle a szempillák, mint az álomtól. Örvendetes hullámlás támadt.” Az *Abafi*, amely édes mézet csurgat az olvasó szempilláira, még egy gasztronómiai metaforát vonz: „Kétségen kívül Scott Waltert utánozta Jósika; nem volt benne eredetiség, se zamat. De ki keresi tavasszal az első szamócákban, melyeket megízlel, a zamatot?”⁵⁷

Az ízek emlegetése azonban nem feltétlenül sugall negatív értékítéletet, még ha nagyon gyakran találkozunk is az olyan dialektikus tárgyalásmóddal, mint amilyen itt az erények és a hibák megszorító antitéziseiben mutatkozik: *szamóca – de ízellen* vagy *korai – de szamóca*, illetve másfelől *méz – de a szemekre*.⁵⁸ Baksay Sándor „színgazdag

⁵⁴ Minthogy Bródyt Mikszáth, úgy látszik, mindig nagyra tartotta, lehetséges, hogy neki kell tulajdonítani a Pesti Hírlap 1894. szeptember 16-iki számának (16. évf., 259. sz.) 19. lapján megjelent *Tizenhat kötet* című írást („A Pesti Hírlap eredeti tárcáját”), amely Bródy Sándort méltatta. Az MKÖM a tárca „m. k.” névjelzése ellenére sem vette fel a szöveget Mikszáth művei közé. A szignó alapján az olvasók nagy valószínűséggel Mikszáthnak tulajdonították az írást, bár kétségtelenül volt a lapnak más ilyen monogramú munkatársa is, Murai Károly. Az Országos Hírlap névtelen beszámolója (*A Gyulai Pál kalapja*, 1898. február 3., 6) például így ír a Kisfaludy Társaság 1898-as tagválasztásával kapcsolatban: „sőt a társaság restjei: Jókai, Mikszáth is előjöttek. (Mind a kettő makacs Bródysta.)”

⁵⁵ Amiben Kemény még jobb Beöthynél, az a máshol is dicsért „lélektani indokolás és egységes bölcselkedés.” MIKSZÁTH Kálmán, *Beöthy Zsolt: Bevezetés* = DOMOKOS 504.

⁵⁶ Az ilyen vállalkozások problematikájához lásd Jacques DERRIDA, *A fehér mitológia*, ford. BOROS J. et al. = *Az irodalom elméletei*, V, szerk. THOMKA Beáta, Pécs, Jelenkor, 1997, 34.

⁵⁷ MIKSZÁTH Kálmán, *Jósika Miklós* = DOMOKOS 603.

⁵⁸ Egy húsz évvel korábban írott szövegében Mikszáth Jókai olvasását jellemezte a szemre kent méz képével, mégpedig az ironia leghalványabb nyoma nélkül. Igaz, ott egy teljes bekezdés világította meg a képet. Lehetséges, hogy Jósikánál a kép lecsupaszítása miatt olyan különös a hatás, mert a szempillák itt csak lecsukódnak, vagyis elalszunk, de szó sem esik arról, amire Jókai kapcsán a gondolat kifut, hogy eközben csodás álmokat látunk: „Jókait úgy kell venni, amint van. Mintha a bölcsőnkbeli népmesék folytatódának, ha őt olvassuk, szemhéjünk leragad, akárcsak mézzel lenne bekenve, képzeletünk elfárad, de azért lihegve, kimerülten is, ellenállhatatlanul futunk utána a hímes szálnak, mely visz, visz csodálatos mezőkön át, balsamos illatú erdők között, láb nem taposta tájakon, nem is tudjuk, nem is gondolkozunk már fölötte, hogy merre.” *A mi fejedelmünk és övéi* = MKÖM 69, 24. (Az MKÖM szövegében a Magyar Salonban megjelent első közlést

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2004 CX. évfolyam 341. szám

nyelvéről” például azt írja: „Keveset termel, mint a nemes fák, de ami gyümölcsöt hoz, annak a zamatja kíváncsú, sőt fölséges.” A gyümölcsfahasonlat a *kevés* – *de jó* megszorítására fut ki, de az ilyen dicséret után rögtön következnie kell egy további megszorításnak: „A kompozícióban nem leleményes, tárgyaiban kissé egyoldalú. Nemhogy a külföldre nem megy témáért, mint mások, de még a parókia köréből se távozik, fantáziája kicsiny, de megfigyelése erős.” A figuratív mozgások itt kissé lefékeződnek, de nem teljesen. A *kevés* – *de jó* ellentétet kiegészítő *jó* – *de mindig egyforma* ellentétet már a szerző térbeli mozgásának metaforája fogja kifejezni, ezt viszont a fantázia rögvest megemléltet fogalma mutatja kifejezetten metaforikusnak: a témáért menni a fantázia médiumában kellene. Így aztán az életrajzi értelemben vett szerző mellett, aki ki sem mozdul a parókiájáról, de ott *erősen* figyel, a szöveg elkezd valami másról is beszélni, amit talán csak kissé túlzás szerzőfunkciónak nevezni. De a szűk tematika leírása annyi negatívumot halmozott fel, hogy ideje a bekezdés végére két pozitív, vagy legalább annak is tekinthető metaforát illeszteni: „egyes mondatai, gondolatai gránitból látszanak lenni kivésve, stílusa az Aranyé és Mikes Kelemené közt foglal helyet – s az ő műveit is éppúgy átlengi a magyar föld szaga, mint emezekét.” Ezek a szóképek első pillantásra dicséreteknek látszanak lenni, de ha a gránitból faragott mondat sugall is monumentalitást vagy maradandóságot, mindamellett felidéz a stílussal kapcsolatos szokványos metaforákat is a hajlékonyságról, mozgékonyaságról egyfelől, a nehézkességről másfelől. A magyar föld szaga egy 1907-es írásban, tehát egy évvel az *Új versek* és benne *A magyar ugaron* megjelenése után könnyen tűnhet kétértelműnek.⁵⁹ De még ha feltesszük is, hogy ezt a szöveget egy hazafias irodalomszemlélet felől kell olvasni, ahol is a magyar földnek jó szaga van, nem úgy, mint a *külföldnek*, akkor is megidéződik a fennen szárnyaló és a földhözragadt ellentéte, ami itt úgy is azonosítható, mint a fennen szárnyaló fantázia és a földhözragadt megfigyelés ellentéte.⁶⁰ És persze van különbség a szag és az illat között is, amit hadd szemléltessenek egy kissé meglehetősen hasonlóan, amely Kemény történelmi regényeit állítja szembe a korai Jókaiival, „ki mint Aphrodite a vizekből, a magyar mezők hullámzó búzahalászai közül emelkedik ki, a magyar föld friss illatával.”⁶¹

A szöveg végül kettébontja Baksay szubjektumát, és elkezd a pap Baksay és az író Baksay ellentétéről, hasonlóságáról, összevegyüléséről beszélni, és amikor tényleg játkba hozza ég és föld ellentétét, a pap funkciójához köti az ég, az íróhoz a föld szféráját: „a pap Baksay, úgy tetszik nekünk, akadályokat gördített az író Baksaynak, elvonta idejét, megfelezte ambícióját, nem engedte leszállni az emberi társadalom fürgetegeibe, az égiek felé irányította figyelmét, holott neki a földi dolgok közt kellett volna turkál-

alapul véve „ellenállhatatlanul futnak” áll, amit a hibás egyeztetés miatt értelemzavaró sajtóhibának tekintek, és helyette a Pesti Hírlap másodközlésének szövegét idéztem, amely a hibát már javította.)

⁵⁹ Ady a *Vér és aranyban* emleget – az én olvasatomban ironikusan – „földszagú gondolatokat” (*Álom egy Méhesről*).

⁶⁰ Ehhez lásd MIKSZÁTH Kálmán, *A fantázia és a mesék* = DOMOKOS 816–820. A *Galamb a kalitkában* bevezető sorai szerint a Múza „szép szobalányát, a Fantáziát, elbocsátotta szolgálatából s ahelyett egy szurtos, mogorva mindenest tart: a Megfigyelést.”

⁶¹ MIKSZÁTH Kálmán, *Báró Kemény Zsigmond (1814–1875)* = KEMÉNY Zsigmond, *A Rajongók*, I, Bp., Franklin Társulat, 1904 (MRKK 17), VII.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2004 CX. évfolyam 331. szám

nia.” Ehhez két megjegyzés kívánczik még. Az egyik, hogy a turkálás Mikszáth nyelvén egyszerre jelent valami viszolygó piszkálást és utal hallatlan bőségre, amint azt a két alábbi idézet mutatja. *A lutri* című korai elbeszélésben az egyik szereplőről azt halljuk: „Akkor az öregebb bankókban is csak úgy turkált, mint a szemétben”; az utolsó regényben, *A fekete városban* pedig azt olvassuk egy itt felejtett török basáról, hogy a sok feleségében „csak úgy turkál, mint a tót a somban”.⁶² A másik megjegyzés, hogy itt már a püspökké lett Baksayról van szó, aki csak az égiekre figyel, és egyáltalán nem ír, míg a földre összpontosítás azonosítható azzal az állapottal, amikor a parókia adta a témákat.

A külföldi és a hazai témák vagy minták szembeállítására visszatérő motívum Mikszáth kritikai szövegeiben, és már csak ezért is érdemes egy pillantást vetni arra az előszóra, amely ezt a legrészletesebben tárgyalja. Beöthy Zsolt életrajza egy fenntartott metaforával indul, amely az 1870-es évek helyzetét írja le: „Általában rossz irányba indult az elbeszélő irodalom. Befűtötte az utat a külföldről beözönlő sok divatos salak. Pedig az út világos, s mutató táblái mindenütt láthatók, még a tízparancsolatban is benne van az esztétikai recept.” E kép szerint az elbeszélő irodalom (ismét a kollektív szemlélet!) afféle eltévedt vándor, aki nem látja az utat, noha az útjelző táblák alapján tájékozódhatna. Az is világos, hogy itt normatív esztétikáról van szó, hiszen csak egy jó irány, egyetlen út van, és a szöveg narrátora rendelkezik azzal a pozícióval, ahonnan eldönthető, hogy egy irány rossz. Az „esztétikai recept” az első kivételével csupa tiltást tartalmaz: „Tiszteld atyádat, hogy hosszú életű légy a földön. (Ti. tiszteld Kemény Zsigmondot, Jókait, szóval a magyar elődöket, mert maradandó csak úgy lehetsz, ha nemzeti vagy.) Ne legyenek idegen isteneid. (Ne utánozd Dickenst, se Balzacot, se semmi idegent.) Ne paráználkodj. (Kerüld a francia regények frivolitásait.) Ne ölj. (A rémregények után, ahol tömeges gyilkolások okozzák a hatást, ne indulj.) Ne lopj. (Ne plagizálj) stb.”

Ha a szöveg narrátorát egyszerűen Mikszáth Kálmánnal akarnánk azonosítani akár életrajzi, akár gondolkodói értelemben, némely megfogalmazás bizonytalanságot kelthet. A nemzeti jelleg mint a maradandóság biztosítója Beöthy Zsolt kedves gondolata – igaz, azé a Beöthyé, aki az 1890-es évektől vezető irodalomtörténész lett, nem azé, aki kezdő író volt mintegy húsz évvel korábban. Mikszáth tehát visszavetíti a kortárs Beöthy teoretikus elvárásait egy korábbi pályaszakaszra, hogy megállapítsa, az írói produkció megfelelt az elvárásoknak, amelyeket azonban nem későbbieknek, hanem örök és Istentől rendelt elvárásoknak próbál beállítani. A tízparancsolat esztétikai értelmezése aligha lehet mentes az ironiától, és ezt a gyanút a Mikszáth-életművön belüli intertextuális kapcsolatok (vagyis a tárgyalt részlet egyik kontextusa) messzemenően megerősíti.⁶³

⁶² MKÖM 1, 76, illetve 22, 207.

⁶³ Dickens állítólag kedvence volt, és hadd idézzem egy 1904-es szövegét: „Én azt szoktam tenni, [...] hogy ha valami ügyem van és nem bírok boldogulni az apróbb-nagyobb szentek közt, bemegyek magához a főszenthez, a miniszterhez. [...] nem tudván regényhez jutni a szellemi milliomosoknál, benyitok magához Krózushoz – Dickenst értem.” (*Turkálás az istenekben*, Az Ujság, 2[1904], április 12., 2.) A frivolitás felidézheti a *Frivol akta* című elbeszélést (MKÖM 33, 86–92), a rémregények tilalma furcsa lehet Poe fordítójától (MKÖM 28, 187–195, 196–209). A plágium emlegetése 1908-ban azért értelmezhető önironikusnak, mert pár évvel koráb-

Az ötletet Mikszáth már tíz évvel korábban részletesen kidolgozta, csak hogy egyértelműen satirikus formában. Az 1895-ös Almanach-előszóban Katánghy Menyhért írja a szöveget Mikszáth Kálmán helyett, és ez a korlátolt, ostoba alak minden ötlet híján végül hipnózisban ráakad egy Kis kátéra, amely tartalmazza a témáját, ti. a tízparancsolatot, és valóban sikerül néhány parancsolatot esztétikai szabályként értelmeznie. Elsősorban az itt is szereplőt: „Ne legyenek idegen isteneid!”⁶⁴ De ha éppen Beöthy Zsolt kapcsán veszi komolyan Mikszáth Katánghy Menyhért gondolatát, annak oka lehet, hogy éppen Beöthy Zsolt ilyesféle esztétikát hirdetett, sőt talán gyakran hangoztatta is ezt a szöveget. 1895. január végén tartott egy előadást a Mária Dorottya egyesületben, amely némi sajtóvisszhangot keltett. Ambrus Zoltán azt kifogásolta, hogy Beöthy a beszéd legvégén kirohanást intézett a magyar nyelven, de nem magyar lélekkel írott szövegek ellen. Így reflektált erre: „Bevallom fájt nekem ez az utolsó mondat, mert azoknak szól, akik velem egyformán gondolkodnak. A vád nem új, de új az, hogy ezzel a váddal olyan kitűnő ember áll elő, mint Beöthy Zsolt. Ezeket a vádlottakat ama türelmetlenség, mely úgy találja, hogy sok az eszkimó, kevés a főka, már sokszor kiátkozta a közös hazából; s ama rövidlátás, amelynek minden tanulás és tájékozottság kényelmetlen és gyűlöletes, százszor dörögte, hol egyikükre, hol másikukra: »Ne legyenek idegen isteneid!«”⁶⁵

Ambrus tehát 1895 elején meglepődött azon, hogy Beöthy ilyen nézeteket képviselt; pár év múlva már nyilván nem lepődött volna meg, hiszen ez volt az alapgondolata Beöthy valószínűleg legnagyobb hatású munkájának, *A magyar irodalom kis-tükre*nek, amely 1896-ban jelent meg. Az első kiadás előszava szerint a kötet anyagát részben a Mária Dorottya egyesületben tartott előadások dolgozták ki.⁶⁶ Az a könyv a volgai lovas víziójával indult, hogy aztán az utolsó fejezetben („Irodalmunk magyarsága – Befejezés”) odáig jusson: „Mindnyájunkban van egy csepp a Volga-menti lovas véreből”, és „A nemzeti lélek, melyet irodalmunk fenntartott és gyarapított: a nemzeti erő”.⁶⁷ Ambrus ezt a nézetrendszert Katánghy közhelyesnek nevezett kifejezésével írta le.

Ugyanezen a héten⁶⁸ Horváth Cyrill egészen más szempontból reflektál Beöthy előadására *Nemzeti irodalom* című szövegében. Az idegen minták követését gyerekes divatnak tartotta,⁶⁹ és éppen nem hitte Ambrus konklúzióját, hogy „Nincsenek magyarul írt munkák, amelyek nem magyar lélekből valók.”⁷⁰ A magyar nyelv szerinte kevés: „Nagyrészt kiröppentünk a

ban rettenetes plágiumvitákat kellett folytatnia a *Jókai Mór élete és kora* kapcsán (ennek anyaga megtalálható az MKÖM adott kötetének jegyzetapparátusában).

⁶⁴ MKÖM 83, 32.

⁶⁵ AMBRUS Zoltán, *A magyar lélek*, Magyar Hírlap, 5. évf., 25. sz., 1895. január 25., 2.

⁶⁶ „Évek során tartott irodalom-elméleti külön kollégiumaimban behatóan törekedtem megvilágítani e könyv fő problémáját s fontosabb mozzanatait; tartottam róluk, különösen a Kisfaludy Társaságban és a Mária Dorottya egyesületben, néhány nyilvános előadást is.” BEÖTHY Zsolt, *Előszó az első kiadáshoz* = B. Zs., *A magyar irodalom kis-tükre*, 2. kiad., Bp., Athenaeum, 1900, lapszámozás nélkül.

⁶⁷ BEÖTHY, i. m., 221, 224.

⁶⁸ Ambrus szövege pénteken jelent meg egy napilapban, Horváthé vasárnap egy hetilapban.

⁶⁹ „Francia és angol alkotások új és szokatlan varázst gyakoroltak reánk. Olyanok voltunk, mint a gyermek, ki a tündérmesék világában kápráztatja szemét.”

⁷⁰ AMBRUS, i. m., 5.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2004 CX. évfolyam 341. szám

valóból, a mi valónkból és nevettük a maradiakat, kik ragaszkodtak ehhez a földhöz, ehhez a vízhez, ehhez a levegőhöz, mely szervezetünknek megfelel... Csak a nyelvünk legyen magyar – és az is csak csillogott, szokatlanná, újjá lett, de zamatját veszítette már.”⁷¹

A szöveg ki is fejti a herderi gondolatot, hogy a magyar néplélek a magyar föld hatására alakult olyanná, amilyen, és ha jól értem, az irodalom magyar nyelve ezt csak akkor tudja kifejezni, ha megőrzi a magyar zamatot. Az idegen mintákra alakuló nyelv a maga csillogásával és szokatlanságával ezt a zamatot nem adhatja.⁷² Innen természetesen már csak egy lépés az antiszemita diskurzus, és szövegünk meg is teszi ezt a lépést: „Ti »boulevard«-históriákat írtok. Jó, a Lipótváros meg fog tapsolni benneteket, de a nemzet, az hallgatni fog, az nem fog érteni titeket. Ti azt hiszitek, hogy a fővárosi élet impressziói, egy évi párizsi mulatás magyar íróvá tesz; pedig a magyar író főtálya a vidék, a tiszta, hamisítatlan magyar vidék.”

Hat évvel később A Hét lapjain Ignótus (minő meglepetés!) éppen Beöthy Zsoltnak a Kisfaludy Társaság elnökeként elmondott beszédét ízekre szedve mutatott rá, hogy aki a magyar lelket a magyar múlttal azonosítja, az általában az antiszemitizmus és az antimodernizmus összekapcsolásán fáradozik.⁷³ Hangsúlyozni kell azonban, hogy Beöthynél a magyar hagyományokhoz kötődő magyar lélek koncepciója nem etnikai alapozású, hiszen például Arany János a kortárs lírára gyakorolt (és nyilvánvalóan a legmagasabbra értékelt) hatásának első és legfontosabb példájaként Kiss Józsefet említi: „A hagyományok közül még mindig Arany és Petőfi hatása a legerősebb. Így amazé Kiss Józsefnél, kinek költészete javát egyszerű elégikus lírája s kisebb elbeszélő költeményei teszik, melyeknek tárgyát szívesen meríti a magyarországi zsidó életből.”⁷⁴ A magyar hagyományokhoz csatlakozó és a magyar lelket kifejezésre juttató költészetnek tehát minden további nélkül része lehet olyan költészet is, amely kifejezetten zsidó tematikájú. De nem is arról van szó, hogy Ignótus Beöthyt személyesen antiszemitizmussal vádolná, hanem annak a diskurzusnak a veszélyes következményeire hívja fel a figyelmet, amelybe Beöthy magyar múlt és magyar lélek azonosításával belépett.

A Beöthy-előszóval kapcsolatban mindezek alapján nagyon nehéz eldönteni, mennyire ironikus a fogalmazás. Idegenség és nemzetiesség szembeállítása, mint látható, nem volt idegen Mikszáthtól, de néha hajlamos volt a témát ironikusan kezelni. Megnyilatkozásait azonban a korabeli diszkurzív térben kell értelmezni, és a végeredmény ebben az esetben aligha lesz hízelgő rá nézve, noha nyilvánvaló a távolság a Horváth Cyrill-féle hangnemhez képest. Az írás idegenségének vagy magyarságának szembeállítása tekintetében érdemes szemügyre venni, mit is ír egy szintén problematikus figuráról, Herczeg Ferencről. Ha az volt mindeddig a fő állítás, hogy a narrációt megszakító diszkurzív részek a leginkább figuratívak, akkor a Jókairól szóló szöveg mellett éppen az ő pályaképe az, amely az elejétől végig szintén szóképekkel dolgozik. Legmegdöbbentőbb része a zárlat, amely iteratív módú narrációval meséli el, hogyan fekszik le aludni Herczeg minden este abban a biztos tudatban, „hogy a világ jól van teremtvé”. De a narráció

⁷¹ HORVÁTH Cyrill, *Nemzeti irodalom*, Magyar Szemle, 7. évf., 4. sz., 1895. január 27., 37.

⁷² Vajon zamatosság akkor egyszersmind megszokott szűrkeséget jelent?

⁷³ I-S, *Irodalmi agrarizmus*, A Hét, 22(1901)/7, 110–111.

⁷⁴ BEÖTHY, i. m., 214.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2004 CX. évfolyam 331. szám

figurativitásának szemléltetése helyett mégis inkább azt a proszopopoiát idézem, amely Herczeg és a magyar nyelv viszonyát írja le.⁷⁵ Mikszáth először is elutasít egy metaforát, amely esetleg alkalmas lehetett volna erre a leírásra, tudniillik az *anyanyelv*, illetve az anya–gyermek viszony képletét: „Ah ez a Herczeg! Ez minden teóriát agyongázol, amit fölépítettünk, hogy a nyelvet az anyatejjel kell beszívni.” Ez a teória (amely maga metaforikus természetű) megbukik tehát ebben az esetben; helyette egy proszopopoiát következik, amely a magyar nyelvet csábító szépasszonyként lépteti fel, beszédet is ad a szájába, Herczeg és a nyelv viszonyát pedig erotikus képekkel jellemzi: „Előtte föltárta a fátyolát, mézét, rejtett szépségeit, gyönyörűséges formáit, gyöngédebb akarván hozzá lenni más idegenekhez képest, mintha mondaná: »Amiért olyan bolond voltál, édes fiam, hogy magyar író lettél, mikor világnyelven is írhattál volna, teljesen odaadom neked magamat.« És odaadta.”

Az „édes fiam” megszólítással azonban valamelyest mégis visszalopja ebbe az erotikus jelenetbe a *nyelv mint anya* metaforáját is, amivel drasztikusan ödipális jelleget ad az egésznek. A nyelv odaadó kezdeményezésére a férfinak aktívan kell reagálnia, és a két együttműködő aktivitást szépen fejezi ki a jelöletlen alanyváltás: „És odaadta. Behatolt a magyar nyelv minden titkaiba.”

A nagy egymásra találás elbeszélése után még egy mondat tárgyalja az eredményt: Herczeg stílusát; és ez a mondat szinte katalógusát kínálja a téma metaforakincsének: „Friss és hajlékony az ő stílusa, néhol valóságos muzsika, és rajta van a magyar muskátli illata.” Az utolsó metafora a muskátli illatával visszahozza a szerelmi viszony témáját, és úgy állítja a szemünk elé Herczeget, mint aki – ellentétben a földszagú Baksayval vagy a búzamezőkből Venusként kiemelkedő földillatú Jókaiival – a muskátlis ablakoknál udvarolgat.

Ahogy az irodalmiságot leíró metaforák teljes tipológiáját nem próbáltam meg felállítani, úgy arra sem törekedtem, hogy az e célra alkalmazott szóképek minden fajtáját felvonultassam. Mindössze azt próbáltam meg érzékeltetni, milyen hallatlan mértékben telítettek szóképekkel a szövegek nem narratív részei. Olyanok, mint a regényekkel burjánzó magyar irodalom őstalajának tavaszillatú kizsendülése.

Péter Hajdu

NARRATIVE AND RHETORICAL STRATEGIES IN THE LITERARY HISTORICAL TEXTS OF MIKSZÁTH

The Franklin Társulat publishing house launched its representative 60-volume project *Magyar regényírók képes kiadása* (Pictorial edition of Hungarian novelists) in 1904. Kálmán Mikszáth wrote the prefaces of the volumes. This means twenty-nine biographical sketches, to which we can add four more, those written by Aladár Schöppflin after Mikszáth died. These prefaces are biographical sketches, personally written portraits, and as such, bear close resemblance to an important genre in Mikszáth's last decade: the obituary. These portraits of writers can be read together thus producing an history of Hungarian novel. Put together, they cover nearly the whole landscape of Hungarian novelists, even if some important contemporaries are not included (Zoltán Ambrus, Tamás Kóbor, Ferenc Molnár).

⁷⁵ MIKSZÁTH, *Herczeg*, VII.

ĆURKOVIĆ-MAJOR FRANCISKA

LEÁNDEREK ÉS TÜCSKÖK
(Szabó Lőrinc adriai utazásai)*

Szabó Lőrinc két ízben hajózott végig az Adria keleti partja mentén Fiumétól (Rijeka) Raguzáig (Dubrovnik) hosszabb-rövidebb megszakításokkal egy-egy útba eső városban. Dubrovnikból mindkét alkalommal egy-két napos kirándulást tett: első utazása idején Cattaróba (Kotor), második alkalommal pedig Kotoron át a szárazföld belsejében elhelyezkedő Cetinjébe. Ezeket az utazásokat a költő dalmáciai utazás néven emlegeti,¹ ám ha figyelembe vesszük a földrajzi tájegységek neveit, akkor helyesebb, ha kelet-adriai utazásról beszélünk.

A költő először 1932. június 19. és 29. között járt arra feleségével és kislányával, másodszor öt év múlva, 1937. július 10-től 22-ig a kisfiával.²

Tanulmányunkban figyelemmel kísérik őket első és második utazásuk idején, megvizsgáljuk, mely verseket írta a költő az utazások folyamán, illetve az azt követő időszakban, és megkísérelünk rámutatni azon előzményekre, amelyek a versek keletkezésének kiváltói lehettek. Az utazásokat részben nyomon követhetjük a költeményekben, valamint a költő feleségéhez, illetve kedveséhez, Korzáti Erzsébethez írt leveleiben, az út során történt események közt pedig gyakran a *Vers és valóság* című kötet emlékezései igazítanak el bennünket.

Szabó Lőrincnek szokása volt levelekben beszámolni utazásairól, az elsőről azonban, amelyre felesége és kislánya társaságában indult, csak édesanyjának küldött egy képeslapot, kedvesének, Korzáti Erzsébetnek, akit részletesen szokott tudósítani utazásairól, ezúttal nem küldött egy levelet sem. Az első kelet-adriai utazás egyes részleteit a felesége számára a második utazásról küldött levelei alapján tudjuk rekonstruálni, de felhasználjuk a költő kislánya által vezetett naplójegyzeteket is, amelyekben nyaralásuk eseményeit örökítette meg. Az akkor kilencéves Kisklára apja biztatására kezdte el vezetni útinaplóját, sőt amikor a kislány fáradt volt az íráshoz, apjának mondta tollba benyomásait, aki később a naplóba prospektusokból kivágott képeket, menetjegyeket, belépőket ragasztott. Néhány évtizeddel később ez a napló szolgált alapjául annak a könyvnek, amelyet Sándor Judit, Szabó Lőrinc lányának barátnője írt meg, és amelyet az utazás

* A tanulmány a Pro Renovanda Cultura Hungariae Alapítvány támogatásával készült.

¹ SZABÓ LŐRINC, *Vers és valóság: Bizalmas adatok és megjegyzések*, a szöveggondozást végezte LENGYEL TÓTH Krisztina, a jegyzeteket készítette KISS Katalin, LENGYEL TÓTH Krisztina, Bp., Osiris, 2001, 64, 80.

² KABDEBŐ LÓRÁNT, *Szabó Lőrinc pályaképe*, Bp., Osiris, 2001, 276–277.

megrajzolásához ugyancsak felhasználunk.³ Szabó Lőrinc gondos előkészületeiről tanúskodik a rengeteg kelet-adriai prospektus és a Jugoszláv Királyság Budapesti Követ-sége sajtóattaséjának 1932. május 22-én kelt, „Nagyságos Szabó Lőrinc Szerkesztő Úr-nak” címzett levele, amelyben a kért, két személyre szóló szabadjegyet küldi a költő-nek.⁴

1932. június 19-én, vasárnap, az első kelet-adriai útra indulva a határ átlépése után síkságon és sűrű erdők között utazva Szabó Lőrinc feleségével és kislányával megérke-zett Zágrábba – kezdődik a beszámoló a naplóban. Amíg a vonat állt a pályaudvaron, a rövid várakozást városnéző sétára használták ki. Mivel a könyv nem tartalmazza az ere-deti napló egészét, csodálkoznunk kell azon, miért állt a városnézés csak annyiból, hogy a költő és lánya átment a Száva-hídon.⁵ Arra a kérdésre is nehezen lehetne válaszolni, hogyan kerülhettek sétájuk során épp arrafelé, hiszen a korabeli útikönyvek pontosan eligazították a pályaudvarról kilépő idegent, aki a város központja felé szándékozott indulni.⁶ Folytatva az utat Fiume felé, a Karszt Kisklárában különös élményként maradt meg: „Aztán egymás után jöttek az alagutak, és a levegő mindig hidegült. (...) Aztán sötét lett, de még lehetett látni a tájat, amit én hegytengernek neveztem el.”⁷ A napló szerint másnap Sušakon és Fiumében voltak, ahova a „hídi határon mentek át”.⁸ Szabó Lőrinc egyáltalán nem említette Zágrábot, Fiumében pedig olyannyira lekötötték a jegy-vásárlással járó gondok, hogy a második utazásról írt levelében az első fiumei tartózkodásról csak annyit írt, hogy az a szerencsés véletlenek sorozata volt. A levélből megtud-juk viszont, hogy másnap, június 20-án, a Ljubljana nevű hajón indultak tovább Rab szigetre, ahol először hosszabb ideig lehettek, mint második alkalommal, amikor már ismerős terepen járt: „...még szebb, ragyogóbb minden, mint öt évvel ezelőtt. (...) át-vágtunk a hegyen, és visszafelé végimentünk a tulsó parton a négy kampanile alatt a sarki bástyáig, ahol egy padba valamikor a két K betűt véstem.”⁹ Kisklára naplójából értesülünk arról, hogy három napig voltak ott és hogy a Hotel Astoriában szálltak meg. A kislány leírta a part menti sétákat, megemlítette a Fúmia-öblöt (Szent Eufémia-öblöt), majd a szép köveket, a csigákat, a kagylókat, a növényzet közül pedig a kaktuszokat. Feljegyezte néhány bárka nevét, mint pl. a *Zeuszt*, valamint, amelyikkel vitorláztak, a *Stipicát*. Az utóbbit feltehetőleg a tulajdonosáról nevezték el, akit ugyancsak leírt. Végül ő sem feledkezett meg arról, hogy fürdés után hazafelé menve a költő egy padba bevés-te

³ SÁNDOR Judit, „Szeressétek a gyermekeimet!”: Szabó Lőrinc a költő-apa, Bp., Móra Ferenc Könyvkiadó, 1982, 75.

⁴ A Petőfi Irodalmi Múzeum Könyvtára aprónyomtatványai között a Szabó Lőrinc letéti hagyatékban.

⁵ SÁNDOR, i. m., 75.

⁶ Vö. WALKÓ László, *Budapestől Velencéig*, Bp., Athenaeum, 1910, 31.

⁷ SÁNDOR, i. m., 75.

⁸ A mai Rijekát akkor a városon átfolyó Fiumara (Rečina) nevű folyó választotta nemcsak két részre, ha-nem két országra is: Fiume (a folyó jobb oldali partján) Olaszországhoz, Sušak (bal oldalon) a Szerb–Horvát–Szlovén Királysághoz tartozott. A város egyik részéből a másikba a folyón levő, határátkelőhelyül szolgáló hídon lehetett átkelni.

⁹ *Harminchat év: Szabó Lőrinc és felesége levelezése (1921–1944)*, sajtó alá rendezte, bevezette és a jegy-zeteket írta KABDEBŐ Lóránt, Bp., Magvető, 1989, 491.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2004 CX. évfolyam 331. szám

a két K betűt és a római II-est, hogy mindkét Klára nevét megörökítse. Június 23-án, csütörtökön indultak tovább. Az első állomás Sebenico (Šibenik) volt. A várost a hajóról látjuk mintegy képeslapként: előbb a part közelében levő halászhajókat, majd a parton a sötét házakat, aztán a piros háztetőket, a hegyoldalt, végül a város fölött emelkedő várat. Itt két órájuk volt nézelődni, ezalatt bejárták a dómot, a kikötőt és a szűk kis utcákat. Még aznap, két óra tájban értek Trauba (Trogirba), amely a napló szerint egy kis város, és amelyről a költő elmondta lányának, hogy az ottani házak nyolcszáz évnél is régebbiek, valamint hogy IV. Béla oda menekült a tatárok elől. A város nevezetességei közül megnézték a dómot vagyis a Szent Lőrincnek (Sveti Lovro) szentelt katedrális, ahol a kislány is felfigyelt a bejárat díszes faragású kőalakjaira, elsősorban az oroszlanfejekre,¹⁰ majd egy nagyon szép udvar is felkeltette a figyelmét, márvány kúttal a közepén. Újabb két óra hajózás után, fél négykor érkeztek Spalatóba (Split), ahol egészen éjfélig maradtak, és ez idő alatt megnézheték az óvárost. A költő újra leckét adott történelemből, hiszen arról beszélt, hogy a város 1700 évvel ezelőtt Diocletianus császár palotája volt. A gyermek által leírtakból is ráismerünk Nini Gergely szobrára és a Peristiliumra: „Volt ott egy óriási vasszobor, rengeteg oszlop, egy egyiptomi szfinx...”¹¹ Kisklára látva a parton a pálmásort a nagyokat apu-pálmáknak, a kisebbeket Lóci-pálmáknak nevezte el. Öt évvel később Szabó Lőrinc visszaemlékezett, hogy Splitben első ottilétükkor hat órájuk volt városnézésre, és ő is megemlékezett kedves emlékként a pálmák elnevezéséről. Korčuláról, a következő állomásról írta feleségének: „Korčula, ahol a múltkor azt a bizonyos narancsos ágot láttuk kihajolni egy szűk utca kőkerítésén...”¹² Ugyanazon a napon, június 24-én, pénteken Kisklára naplója is említi Korčula várost és szigetét, csak keveset láttak belőle, de a megjegyzés találó: „Ez is hegyen van, mint itt minden.”¹³ Rövid nézelődés után továbbindultak. A naplóból az is tudomásunkra jut, hogy miután kihajóztak a nyílt tengerre, mindannyian tengeri betegséget kaptak. A hajó nemsokára megállt Trstenóban, ahol minden bizonnyal megnézték az ottani híres botanikus kertet. Kora délután érkeztek meg a gruzi kikötőbe, ahonnan villamossal mentek be Dubrovnikba. A könyv szerzője szerint Kisklára naplója olyan pontosan és részletesen leírja az óvárost, hogy annak alapján a mai turista is könnyen eligazodhat ott. Remekül példázza, hogy a naplót egy gyermek írta, hogy azt sem felejtette el leírni, hogy a Dubravka nevű kávéházban fagyaltotztak. Még az este folytatták útjukat a hajóval, és az első állomás, már június 25-én reggel Hercegnovi volt, ahol ha negyed órára is, de kiszálltak és szétnéztek. A következő állomáson, Tivaton a kislányra mély benyomást tett a sokszínű növényvilág: „Itt félórát sétáltunk egy nagyon nagy és híres parkban, ahol olyan fákat és virágokat láttunk, mint még soha. Volt itt eukaliptusz, leánder, olajfa, sokféle páfrány, gránátalma, füge, narancs, citromfa. A legtöbbnek nem is tudta senki a nevét.”¹⁴

¹⁰ A főkapu faragásai 1240-ben készültek, Radovan mester, a horvát román kori művészet kiemelkedő alakjának domborműve.

¹¹ SÁNDOR, i. m., 80.

¹² *Harminchat év*, i. m., 493.

¹³ SÁNDOR, i. m., 80.

¹⁴ SÁNDOR, i. m., 84.

Az utat a Kotori-öbölben folytatták, míg meg nem érkeztek Kotor városba. Kisklára naplója szerint itt megnézték a várost és a piacot. Szabó Lőrinc második utazásáról feleségének Kotorral kapcsolatban a következőket írta: „...az a hotel, a Jugoszlavija, ahol régen ebédeltünk, két éve megbukott”.¹⁵ Valószínűleg még aznap visszatértek Dubrovnikba. A napló szerint 26-án késő délután vagy estefelé indultak Szarajevó felé. Dubrovnikból a költő édesanyjának írtak képeslapot, azon jelenti, hogy indulnak Szarajevóba, majd haza. Ezen a képeslapon viszont június 27-i keltezés van.¹⁶

Számos adatot találunk a *Vers és valóság*ban az első kelet-adriai utazás inspirálta vershez, a *Mosztári tücsök* című költeményhez fűzött jegyzetben is. Ebben a költő összefoglalja az egész utazást. Igaz, úgy beszél róla, mintha a második utazásról lenne szó, ám Kabdebó Lóránt kijavítja a költő jegyzetbeli tévedését, ti. hogy ez az első utazásuk volt.¹⁷ Maga Szabó Lőrinc is ezt teszi, amikor megemlíti, hogy feleségével és akkor kilencéves lányával volt ott. Magáról a hajóútról csak annyit tudunk meg, hogy négy napot és három éjjelt töltöttek a hajón, és hogy azután Dubrovnik-Raguza kikötővárosában, vagyis Gružban a Hotel Petraban szálltak meg, ahol szörnyülködtek a poloskák miatt.¹⁸ A *Vers és valóság*ban megjelentetett kézirat sajtó alá rendezését Kabdebó Lóránt vezette, és az utószóban utal arra is, hogy a jegyzetelés alkalmával történhetek elírások, és hogy a kézirat helyenként csonkított volt.¹⁹ A *Dalmácia tücskei*hez című vers jegyzeténél azt is megemlíti, hogy több földrajzi név pontatlanul szerepel,²⁰ ezért nem kell csodálkoznunk azon, hogy a szálloda neve pontatlan. A helyszínen történt kutatás alapján kiderült: nem Hotel Petra, hanem Hotel Petka volt a neve. Ehhez a nehezen olvasható kézírás mellett – a k betű helyetti r téves olvasása – az is hozzájárulhatott, hogy a sajtó alá rendező számára a Petka név nem jelentett semmit, míg a Petra elfogadható olvasat volt. A Hotel Petka akkor is a gruzi kikötőben volt és ma is ott üzemel, a Lapad nevű félszigettel szemben, amelyen a Velika Petka és Mala Petka nevű hegyek láthatók, s ebből arra következtethetünk, hogy a szálloda róluk kapta a nevét. 1867-ben nyílt meg,²¹ és 1893-ban újjátették fel.²² Ottjártukkor a költő és családja nem volt megelégedve a szállás higiénijával. 1933 végén és 1934 elején a szállodában teljes felújítást eszközöltek, így mind a 65 szobába bevezették a hideg- és melegvizet, a központi fűtést, valamint „finom bútorzattal” rendezték be őket.²³ A költő második dubrovniki tartózkodása idején a szálloda már kielégíthette volna a költő kényelemre és tisztaságra vonatkozó igényeit,

¹⁵ Harminchat év, i. m., 498.

¹⁶ Harminchat év, i. m., 423.

¹⁷ SZABÓ, i. m., 399.

¹⁸ Uo., 64.

¹⁹ Uo., 359.

²⁰ Uo., 414.

²¹ Ivan JARAK, *Kratka povijest hotela* (kézirat – a szerző beleegyezésével).

²² *Dubrovnik sa starih razglednica*, szerk. Joško BELAMARIĆ et al., Pula–Dubrovnik–Split, ISC–Dubrovački muzej–Državna uprava za zaštitu kulturne i prirodne baštine, glavno povjerenstvo, 1996, 304.

²³ Ivo PERIĆ, *Razvitak turizma u Dubrovniku i okolici od pojave parobrodarstva do 1941. godine*, Dubrovnik, Zavod za povijesne znanosti istraživačkog centra Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku, 1983, 185.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2004 CX. évfolyam 341. szám

ám ő, még ha tudott volna is erről, más okokból az óvároshoz közelebb keresett szállást. A szálloda régi épületét a második világháború végén bombatalálat érte, ezért 1954-ben lebontották, és a helyén 1958 és 1961 között új szállodát építettek. 1991-ben a délszláv háború következtében elmenekülteknek és elűzötteknek adott otthont. 1998-ban ismét felújították, és ma is Hotel Petka név alatt működik.²⁴

Amint azt a költő édesanyjának írt képeslap alapján tudjuk, Dubrovnikból vonattal indultak Sarajevó felé. A *Vers és valóság* jegyzeteiben a költő így emlékezik vissza erre az útra: „Visszafelé pedig valóban a raguza–sarajevói keskenyvágányon²⁵ jöttünk, holdfényes éjszakán, folyton ámuldozva a vadregényes hegyeken, tájakon, vízeséseken. A nagy köhidas²⁶ Mosztár állomáson hajnalban le is szálltam egy percre.”²⁷ Azt is elmeséli, hogy Sarajevóba érkezve meglátogatták a költő egy régi, gimnáziumi társát. Ezt a debreceni diákot Salih Tatarevićnek hívták és egy alapítvány jóvoltából tanult Debrecenben, majd Budapesten, s miután fogorvos lett, visszatért Sarajevóba. Szabó Lőrinc még az indulás előtt kereste őt és csak nehezen találta meg, mert csaknem húsz év telt el azóta, hogy elváltak útjaik. Szabó Lőrinc és családja három napot töltött Sarajevóban. A *Vers és valóság*-ból értesülünk arról, hogy szállodában laktak, de hogy melyikben, azt nem jegyezte fel. Egy borítékon azonban megmaradt Tatarević fogorvosi rendelőjének a címe: Sarajevo, Vojvode Stepe Obala (értsd: Stepa vajda partja) 2.²⁸ Ma ez az utca Obala Kulina bana név alatt szerepel. Ez a Miljacka folyó északi partján a Régi Városházától nyugat felé vezető út, egészen az Alipašina utcáig. Tatarević rendelője (netán lakása is) mai szemmel nézve is a város egyik legszebb részén volt, közel a Bascarsiahoz. A város nevezetességeiről nem tudunk meg sokat, habár említi, hogy megnézték őket. Ismerősük elkalauzolta őket a „bazarba, mecsetekbe, a mohamedán temetőbe és a hegyoldalakra, amelyek Sarajevó folyóját [a Miljacka folyóról van szó] kétoldalt kísérik.”²⁹ Kisklára naplójában a raguza–sarajevói utazásról csak azt olvashatjuk, ahogyan a vonat távolodik a tengeről. Azt, milyen útvonalon utazva jutottak Sarajevóból Budapestre, sem ő, sem a költő nem tartotta fontosnak följegyezni. Sarajevóból Szlavónbródig utaztak, azután pedig vagy Zágrábon, vagy pedig Vinkovácon, majd Szabadkán keresztül utazva érkezhettek haza.³⁰

²⁴ JARAK, i. m.

²⁵ A szándék, hogy vasúti összeköttetés létesüljön Dubrovnik és a szárazföld belseje között, már a 19. század közepén fölmerült. Miután 1878-ban Bosznia és Hercegovina az Osztrák–Magyar Monarchia részévé vált, az ő érdekeltségükben bízva, Dubrovnik város tanácsa elkészítette a Dubrovnik–Mosztár–Sarajevó szélesvágányú vasútvonal tervét. 1884-ben a dubrovnikiakat meglepte az Osztrák–Magyar Monarchia Hadügy- és Pénzügyminisztériumának döntése, miszerint az építendő vasút keskenyvágányú lesz. Az 1901-ben kiépült keskenyvágányú vasútvonal végállomása Zelenika lett, Uskoplje helységtől pedig leágazás vezetett Dubrovnik kikötővárosáig, Gružig.

²⁶ A hidat 1557 és 1566 között építette egy Hayruddin nevű török építész. Bosznia akkor török uralom alatt állt. A város neve a mostar (a. m. a híd őrzője) szóból ered. A hidat 1993-ban, a délszláv háború idején felrobantották. A felújított hidat 2004-ben adták át ismét a forgalomnak.

²⁷ SZABÓ, i. m., 64.

²⁸ A Petőfi Irodalmi Múzeum Könyvtára aprónyomtatványai között a Szabó Lőrinc letéti hagyatékban.

²⁹ SZABÓ, i. m., 64.

³⁰ *Red vožnje železnica, rečne, morske i vazdušne plovidbe i važnijih inostranih veza*, Beograd, Generalna direkcija Državnih železnica, 1927. június. Lásd a kiadvány végén található térképet.

A második utazás sokkal könnyebben nyomon követhető a feleségének írt levelek alapján, de a két, Korzáti Erzsébethez írt levél is szolgáltat számunkra adatokat. Erre az utazásra 1937. július 9-én este indultak a fiával, Lóciával Fiume felé. Másnap délután Sušakból jelentkezett a feleségének. A levélben beszámolt az utazás részleteiről, a tenger megpillantásának élményéről, majd a jegyvásárlással kapcsolatos gondokról és anyagi természetű kellemetlenségekről is. Arra számított ugyanis, hogy szabadjegyet tud venni, amikor azonban a helyszínen kiderült, hogy nem vehet, attól kellett tartania, hogy nem lesz elég pénze a nyaralás egész idejére. Emellett valószínűleg úgy képzelte, hogy az utazás ideje azonos lesz az első utazásával, most azonban megtudta, hogy míg az az első alkalommal négy napig tartott, addig most csak egy napig fog tartani, így az út közben esedékes megállók időtartama sokkal rövidebb lesz, vagy nem is kerül rájuk sor. A hajójegyet Budváig vette meg, mert azt hallotta, hogy szép és csöndes hely. Dubrovnikban a Putnik nevű utazási irodában bizonyos pénzösszeget tervezett fölvenni, amíg a hajó áll a kikötőben. Erre az összegre egyébként is számított, és most, hogy a tervezettnél többbe kerültek a jegyek, még inkább szüksége volt rá. Így azonban, mivel a hajó csak rövid ideig állt a kikötőben, a kikötőtől pedig messze van az óváros, ahol az utazási iroda volt, végül az iroda nyitvatartási ideje miatt, úgy gondolta, hogy ez sem fog neki sikerülni. Ezért a megérkezésüket követő lelkesedés helyébe a kiábrándulás került, és a levélírás közben úgy vélte, hogy ez a második utazás, az elsővel ellentétben, a szerencsétlen véletlenek sorozata. Abból, ahogyan említi, hogy a „Lipá-nál” ebédeltek, arra következtethetünk, hogy ezt az éttermet felesége is ismerhette az első utazás idejéről, mert az étterem akkor is létezett, amit a levéltári kutatások nagyrészt igazolnak.³¹ Az akkori Vilhar-féle házról van szó, amely a 19. század végén épült és ma is teljes szépségében áll. Szabó Lőrinc sušaki látogatásai idején a Masarykovo šetalište nevű sétányon volt, ma ez az épület a Šetalište Andrije Kačića Miočića nevű sétányon az 5. és 6. házszám alatt található. Meg kell jegyezni, hogy az étterem bejárata a mai sétánnyal párhuzamos utcáról, az épület hátulsó részén, az akkori Tomislavov utcáról, a mai Milana Smokvine utcáról nyílt.³² Feltételezhetjük tehát, hogy Szabó Lőrinc és felesége az említett Vilhar örököseinek éttermét láthatták, esetleg be is térhettek oda, a költő és fia pedig az akkor már Šime

³¹ A Sušaki Körzeti Bíróságot 1932-ben alapították, de már 1900-ból származó cégalapító okiratok is a birtokában vannak. A Lipa nevű étterem alapításáról nem őriz ügyiratot, de rendelkezik azokkal az 1928-ból származó tervrajzokkal, amelyeket Sušak város térképén a 2234-es helyrajzi szám alatt felvett telken a Vilhar-ház bővítésének engedélyezése céljából nyújtottak be Dušan Vilhar örökösei, továbbá azokkal a tervrajzokkal, amelyeket 1930-ban ugyanezen örökösök az épület földszintjének átépítése céljából nyújtottak be a város elöljáróságához. Ezen az alaprajzon már fel van tüntetve az étterem helyisége. Lásd: Državni arhiv u Rijeci (DAR), JU 48, Građevinske i izvedbene dozvole, br. 3,12/1928, br. 85,86/1930, kut. 6, 8. Továbbá rendelkezik azzal az 1936. június 19-én kelt kérvénnyel és e kérvényhez csatolt tervrajzzal, amelyben Šime Karaman nevű Krilo Jesenice-i születésű sušaki lakos engedélyt kér Sušak város elöljáróságának építészeti osztályától a Lipa étterem kerthelyiséggel való bővítéséhez, amely kérvényt 1936. július 8-án hagyták jóvá. Lásd: DAR, JU 48, Građevinske i izvedbene dozvole, br. 113/1936, kut. 17. A Sušaki Körzeti Bíróság 1939. október 26-án kelt végzésében engedélyezi Ana Žirovnik nevű bledi születésű sušaki lakosnak a Lipa étterem üzemeltetését, amit a horvát hivatalos közlöny, a Narodne novine 1940. augusztus 2-án a 174/40. számában közöl. Lásd: DAR, PR 7, In Reg. III. 677. kut.

³² Lásd: DAR, Kartografska zbirka, Planovi Rijeke i Sušaka, kut. 7.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2004 CX. évfolyam 341. szám

Karaman tulajdonában lévő étterem vendége volt. A Lipában elköltött ebéd után írt levélből megtudjuk, hogy sokáig nézték a berakodást a teherhajóknál, és hogy keresték Hunyady Sándort (1890–1942), a dráma- és regényíró, a költő újságíró kollégáját, de habár az is kereste őket telefonon a Putnik sušaki irodájában, nem sikerült találkozniuk vele. Az ebéd és a levélírás után jobb kedvük lett, így indultak el szombaton, július 10-én délután négy órakor a sušaki kikötőből, és vasárnap délután fél ötkor érkeztek Dubrovnikba. 12-én délután írta feleségének a következő levelet, amelyben elbeszélte az egy napos út eseményeit, állandóan utalva az első utazás eseményeire. Először megírta, hogy a Zagreb nevű hajón utaztak, amelyet az első utazásról ismert Ljubljánához hasonlóan időközben modernizáltak, ezért nagyon jó és szép, a kabinjuk pedig kitűnő. Az első, mély benyomást a tenger nyújtotta számára: „Aztán a tenger! A gyors hajó, sajnos, csak ritkán és rövid időre állt meg. Cirkvenicát a hajóról láttuk. Jöttek a szigetek, a hullámjárték, a szél és ami ilyenkor csak szép és érdekes. (...) Sok sirály kísért.”³³ Este nyolc óra után érkeztek a Rab szigeten fekvő Rab város kikötőjébe, ahol minden még szebb volt, mint első alkalommal. A költő fiát is elvezette azokra a helyekre és neki is megmutatta, mi mindent láttak első utazásuk idején. A pad, ahova a K betűt és a római II.-t véste, már nem volt ott, helyén új pad állt. Miután gyorsan bejárták az ismerős helyeket, visszatértek a hajóra: „A hajó legfelső fedélzetének korlátja mellől néztük aztán az esti sokadalmat, s mondhatom, ilyen gyönyörű látványt Velencében sem kaphat az ember.”³⁴ Másnap hajnalban négy órakor csak rövid időre álltak meg Šibenikben, így nem is nézhették meg, Splitben azonban kiszálltak, habár az első utazásukhoz képest (amikor hat óráig állt a hajó a kikötőben) most csak fél óráig voltak ott. Először, mint írta, „a parton reggeliztünk egy matrózkocsmában”,³⁵ ahol a személyzet, a rosszat sejtető matrózkocsmá szó ellenére, nagyon előzékeny és szolgálatkész volt, külön tálban, hideg vízben hűtötte Lóci forró kávéját. Ezután már csak kevés idő maradt városnézésre: „Beszaladtunk a gyümölcspiacon át a Diocletianus-palotába, a gyerek megsimogatta a sokat emlegetett szfinxet”,³⁶ megnézte az óriási püspökszobrot,³⁷ kimentünk még a Francia-partra³⁸ is, az első [az első utazás idején nevezték el így a kisebb és nagyobb pálmákat] »Lóci- és apupálmák« alá”.³⁹ Már Kisklára naplójegyzeteit és a második utazásról szóló beszámolót olvasva is észre kellett vennünk, hogy a püspökszoborról úgy beszélnek, mintha az a Peristiliumon lenne. Akkor valóban ott is állt, csak később helyezték át mai helyére. Az utat folytatva csak a távolból látták „a Makarska parti várost egy öböl félkörében”.⁴⁰ A költő említette patkóalakú kikötőről Makarska városra ismerhetünk. Délben kikötöttek

³³ *Harminchat év, i. m.*, 491.

³⁴ Uo.

³⁵ *Harminchat év, i. m.*, 492.

³⁶ A Diocletianus-palota Peristiliumnak nevezett oszlopos udvarán látható.

³⁷ A Diocletianus-palota északi kapuján, az Aranykapun kilépve a várfal közelében áll Ivan Meštrović (1883–1962) világhírű horvát szobrász egyik legismertebb, Nini Gergely püspököt ábrázoló hét méter magas szobra. 1954-ig a Peristiliumon volt, 1957-ben állították fel mai helyén.

³⁸ Ma az Obala hrvatskoga narodnoga preporoda, népszerűen Rivának nevezett tengerparti sétány.

³⁹ *Harminchat év, i. m.*, 492.

⁴⁰ Uo.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2004 CX. évfolyam 341. szám

ugyan Korčula város kikötőjében, de csak tíz percre. Itt ugyan első utazásukkor is jártak, mégis írt róla néhány szót: „gyönyörű kis kőfalas város a sziget [Korčula-sziget] egy kör alakú félszigetén, csodálatosan szép hely. (...) elhatároztam, hogy ide okvetlen visszajövünk. Csend, béke, tenger, régiségek s relatív olcsóság az isten háta megett.”⁴¹

Dubrovnikba érkezve azon töprengett, hol is szálljanak meg: Lapad félszigetre, Lopud szigetre vagy a közeli Kupari városkára gondolt. „Hosszas vergődés után (...) egy egészen új és kis házban, a Stefany panzióban szálltunk meg, a fő-Dubrovnik és Lapad közt a hegy tetején. Előttünk egy jókora darab tenger, a környék most épül vad tempóban, a ház július 1-én nyílt meg, gazdái igen háziasak, kedvesek. Szörnyű meredek sziklák közt út visz le a tengerhez, amely itt persze köves, kavicsos. Félkör alakú, zárt öböl a fürdő (...) A bútort mind új, modern, rendes, bár minden szerény, s az udvar (a »teraszok«) csak $\frac{3}{4}$ részt vannak készen.”⁴² A levél végére odaírta a címet is: Put Vojnovića. Mivel a házszaot nem írta meg, a panzió pontos helyének felderítése érdekében a Dubrovnik Állami Levéltárban folytattunk kutatásokat. A munkát segítette egy a költő által rögzített adat, a szomszédos Bellevue említése. A mai Hotel Bellevue abban az időben még csak panzió volt. A szállodák és panziók 1938-ban kiadott listáján a Stefany panzió közvetlenül a Bellevue panzió után szerepelt, de egyiknek sem volt feltüntetve a címe. A Stefany 17 ágygal rendelkezett, ami megfelelt a költő becsülésének, szerinte nyolc szoba lehetett a panzióban. A kiadvány szerint a panzió teljes ellátást biztosított, ennek ára egy személyre 60–85 dinár volt. Szabó Lőrinc azt írta feleségének, hogy kettőjükre 110 dinárt fizetett. A kiadvány arról is tájékoztat, hogy a Stefanyban volt vízvezeték és fürdőszoba. Ugyanott található egy várostérkép is, amelyre azonban csak a Bellevue volt bejelölve, a Stefany nem volt rajta.⁴³ A Stefany panzió Put Iva Vojnovića címmel, de ezúttal is házszaot nélkül, ugyancsak szerepel a Dubrovnik környéki vendéglátó-ipari objektumok jegyzékén. A panzió tulajdonosaként Angela Pretner van feltüntetve.⁴⁴ A későbbi hasonló kiadványokban nem találjuk a Dubrovnikban működő szállodák és panziók jegyzékét. Ez részben azzal magyarázható, hogy 1938-ban és 1939-ben kiváló eredményekkel zárult a turisztikai idény, ennek következtében a szálláshelyek száma nagymértékben megnövekedett, csaknem megkétszereződött.⁴⁵

A helyszínen folytatott kutatások alapján arra a következtetésre jutottunk, hogy a Stefany nevű panzió a Put Iva Vojnovića nevű utca mai 5. és 5a. házszaot alatti családi házban lehetett. A ház jelenlegi tulajdonosainak, a Šarić család állítása szerint az előző tulajdonos bérbe adta a házat, és a bérlő nyitotta meg az egykori Stefany panziót. A környéken élő idősebb emberek is megerősítették azt az információt, hogy ebben a házban a második világháború előtt panzió volt. Ezek az adatok is azt a tényt támasztják alá, hogy az 5-ös házszaot alatti ház a keresett objektum. A ház jelenlegi tulajdonosának szülei 1940-ben vették a házat bizonyos Tomo Miš nevű illetőtől, aki még 1931-ben új

⁴¹ *Harminchat év, i. m.*, 493.

⁴² *Harminchat év, i. m.*, 493–494.

⁴³ *Dubrovnik: Kratke upute u vezi sa dolaskom i boravkom u Dubrovniku*, Dubrovnik, 1938.

⁴⁴ *Dubrovački informator: Vozni redovi i tarife*, Dubrovnik, 1938, 68.

⁴⁵ Ljubo J. MIHIĆ, *Dubrovačko primorje: Uslovi i razvoj turizma*, Dubrovnik, 1975, 237.

ház építésére kért építési engedélyt a Dubrovnikai Földhivatal 537-es helyrajzi szám alatt felvett földterületen, amelyet a Irgalmas Boldogasszony nevű egyházközségtől vásárolt, de sem az 1931. június 26-án kiadott építési engedélyen, sem az 1934. június 16-án kiadott dokumentumon, amely az újonnan épült ház használatba vételét engedélyezi, nem szerepel házszám.⁴⁶ A tulajdonos két évvel később ismételten kért építési engedélyt, ezúttal a ház bővítésére és emeletráépítésre, és ezt engedélyezte számára az 1936. október 14-én kelt végzés. 1937. május 15-én kérelmezte, hogy a helyszínelő bizottság adja ki számára a használatba vételhez szükséges engedélyt, mert – mint írja –, „sürgősen használati igénye van a házra”, ám a bizottság jegyzőkönyve szerint a munkálatok kivitelezése nem a tervrajzok alapján történt, ezért újabb, a tényállásnak megfelelő tervrajzot kértek tőle. Miután ennek a követelménynek 1937. július 16-án eleget tett, az 1937. augusztus 12-én kelt végzés engedélyezte a ház használatba vételét. Ebben a végzésben tüntették föl először a házszámot, méghozzá az 1-es házszámot.⁴⁷ Az említett dokumentumok ugyancsak alátámasztják azt a föltevést, miszerint a Put Iva Vojnovića 5. és 5a. szám alatt levő ház lehetett a Stefany panzió, mint ahogyan ezt a feltételezést erősíti Szabó Lőrinc feleségének írt levele is, amelyben arról írt, hogy egy egészen új házban szálltak meg.⁴⁸ Ezek az adatok bizonyítják, hogy a költő ottani tartózkodása idején a ház tulajdonosa Tomo Miš volt.

A Dubrovnikai Földhivatal ingatlan-nyilvántartásában szereplő adatok is megerősítik azt a tényt, hogy 1937-ben Tomo Miš volt annak a háznak a tulajdonosa, amelyet 1940-ben a Šarić család megvett tőle. A telekkönyvbetét tulajdonlap részében az 537/18. helyrajzi szám alatt felvett telken lévő 623-as helyrajzi szám alatt kimutatott lakóházra ugyanazon telekkönyvbetét teherlap részén lévő bejegyzés szerint a 623-as szám alatt kimutatott lakóházra, a »Pension Stefany«-ra Stefanija Sila és Vjekoslav Sila nevű egyéneknek 5 évre, pontosabban 1937. június 1-jétől 1942. május 31-ig volt bérleti joguk. Ennek alapján tehát teljes bizonyossággal állíthatjuk, hogy a Stefany panzió a Put Iva Vojnovića 5. és 5a. számú házban volt, amit még az egyik bérlő azonos női neve, a Stefanija is alátámasztani látszik.⁴⁹ Hogy milyen kapcsolatban álltak a panzió bérlői a turisztikai kiadványban említett Angela Pretnerrel, valószínűleg talány marad.

A »házi strand« helyének megállapításához a költő levelei nyújtanak segítséget: »Szörnyű meredek sziklák közt út visz le a tengerhez, amely itt persze köves, kavicsos. Félkör alakú, zárt öböl a fürdő...»⁵⁰ Másnap le is mentek oda: »Reggel a kis horvát lány nyal lementünk a »házi strandhoz«. Jó kis turisztika! Gyönyörű, tiszta, szélcsöndes tenger és irtózatossá kövek. A szomszéd Bellevue aszfaltozott strandrészén 1 dinárért lehet lenni.»⁵¹ A fent idézettek alapján bátran állíthatjuk, hogy a »házi strand« nem a mai Ho-

⁴⁶ Državni arhiv u Dubrovniku (DAD), Općina Dubrovnik, Građevinski planovi 1837–1957, I. dio, 1931. god, kut. 103, br. 2.

⁴⁷ DAD, Općina Dubrovnik..., II. dio, 1936. god, kut. 123, br. 4.

⁴⁸ *Harminchat év, i. m.*, 493.

⁴⁹ Gruž kataszteri község 953. számú telekkönyvbetét.

⁵⁰ *Harminchat év, i. m.*, 493.

⁵¹ *Harminchat év, i. m.*, 495.

tel Bellevue strandja volt, hanem minden valószínűség szerint abban a kis öbölben lehetett, amely a ház 1931-ből származó tervrajzára is be van rajzolva, az Irgalmas Boldogasszony öblöcskéje néven. Dubrovnik város mai térképe ezt a kis öblöt nem jelöli. Mivel 1968-ban itt építették fel a Hotel Libertas nevű szállodát, valószínű, hogy a hotelkomplexum építése következtében a terep teljesen megváltozott és az öblöcske eltűnt. A délszláv háború idején, 1991-ben a város ágyúzása során a Libertas Szállodát is találat érte, majd tűzvész martaléka lett és teljesen tönkrement. Többszöri felújítási kísérletek ellenére (jelenleg a török Rixos cég tulajdonában kezdődött meg a felújítása) sem sikerült újjáépíteni. Az építkezésen folyó munkálatok arra engednek következtetni, hogy az egykori öböl környékének arculata még inkább meg fog változni, így a költő egykori fürdőhelyének látványát még kevésbé tudjuk magunk elé idézni.

Szabó Lőrinc beszámolóinak nagy része Lócival foglalkozott, azzal, hogy van és mit csinál, mivel föltevése szerint az anyát ez érdekelte legjobban, de találhatunk benne a várost leíró részeket is. Mindenekelőtt azonban olyan tényeket, amelyek újdonságot jelentenek az öt évvel ezelőtti tartózkodásuk tekintetében. Annak alapján, amit a panzióba menet a villamosból láttak, amíg első nap mentek az Óvárosba, vagy másnap a Szent Márton öbölbe fürödni, feleségének a következőket írta: „Isteni szép ez a város. Sokkal szebb, mint volt, gazdagabb. Micsoda hotelek, magánpaloták! Mindenütt táblák: »Soba–Zimmer« (...) Villák, panziók, kopár hegyek, buja kertek (...) kiadó szobák, autók.”⁵² A költőre láthatóan mély benyomást gyakorolt a város nyüzsgése, amely évről évre növekedett. Első két nap megtekintették az Óvárost és a régi kikötőt. Az Óváros szépsége nemcsak Szabó Lőrincet, hanem a fiát, Lócit is elbűvölte, a városnézésnek a gyermek számára különleges varázsa is volt: a galambok etetése. A Putnik utazási irodában főlítették a pénzt, emiatt szakították meg útjukat Dubrovnikban. Az iroda akkor a főutca, a Stradun, másként a Placa és a Zamanjinova utca kereszteződésénél, ez utóbbi jobb sarkán volt, az ún. Lindrić-féle üzletben.⁵³ Amikor másodszor mentek az Óvárosba, az első utazásukhoz hasonlóan betértek a Dubravka nevű kávéházba fagyaltotzni. Ez a dubrovnikiak körében ma is népszerű kávéház, amely az Óváros nyugati részén levő Pile-kapun kilépve, annak közvetlen közelében található, 1836-ban nyílt meg és azóta csaknem folyamatosan működik.⁵⁴

Mivel a költő a fiával nyaralt, a hagyományos nevezetességeket is megnézték, de a figyelmük mindenekelőtt a gyerekeket érdeklő dolgokra irányult, így a Kisklára naplójában gyakori jelenség most is megismétlődött, többször is megemlítették az ismert vagy

⁵² Harminchat év, i. m., 494–495.

⁵³ PERIĆ, i. m., 143. A Putnik Utazási Rt. alapítója az idegenforgalom fellendítése érdekében létrejött Dubrovnikai Társaságok és Intézmények Szövetsége. A Szövetségnek Dubrovnikban is volt irodája a Szláv Bank épületében a Rektorpalotánál, 1925 őszétől pedig a Placán a volt Lindrić-féle üzletben. Az iroda 9–12 és 15–19 óra között tartott nyitva.

⁵⁴ PERIĆ, i. m., 41; lásd még *Dubrovnik sa starih razglednica...*, 305. A kávéházat 1836-ban nyitották meg, akkori tulajdonosa, Nikola Birimiša neve alapján sokáig Birimišanak nevezték, habár a hivatalos neve Caffè all’Arciduca Federico, majd Maximillián volt. Később a Dubravka nevet kapta. 1921-ben felújították. 1991-ben a Jugoszláv Néphadsereg ágyúzása következtében megrongálódott. Felújítása óta ismét a régi helyén működik.

ismeretlen növényeket, gyümölcsöket: „Nem győzzük csodálni a növényzetet, a rengeteg pálmát, vadkaktuszt, agávét, fügefát”,⁵⁵ vagy: „...buják kertek, pálma, füge, szőlő”.⁵⁶ Később: „Sétáltunk Lapadon, felszeleteltünk fáról tépett zöld fügeket, gránátalmát stb.”⁵⁷ Természetesen a legérdekesebb a fürdés volt, először terepszemlére mentek a »házi strandhoz«, majd a már öt évvel ezelőtt megismert Szent Márton öbölbe a homokos strandra. Hosszas rábeszélés, gyözködés után Lóci végre bement a vízbe: „Egy perc alatt megbarátkozott a sós hullámokkal, freckendezték egymásra a vizet [a háziak kislánya, ill. unokája volt velük], alámerültek, kergetőztek, óriási fakarikán úsztak, napoztak, gyűrűhintáztak, a fürdőépület mögött a fűvön szárítkoztak, ettek, Lóci másodszor is bekíváncozott a tengerbe (...) Repülőgép keringett a fejünk felett, vízirepülőgép (reggelizés közben pedig egy hadihajó húzott el alattunk).”⁵⁸ A költő azt is észrevette, hogy a lapadi strandon kitűnő volt a homok és a felszerelés, ami igazolja az akkori napisajtóban megjelenő hirdetések, amelyek a fürdő jó felszereltségét bizonygatták. Szabó Lőrinc leírásából is, de a hirdetésből még inkább láthatjuk, hogy a strand felszereltsége valóban kiváló volt, a maiakéval nemcsak vetekedhet, hanem sok esetben felül is múlta.⁵⁹ A következő alkalommal a »házi strandra« mentek fürödni: „Gyönyörű, tiszta, szélcsöndes tenger és irtózatossá kövek.”⁶⁰ Itt kisebb baleset érte Lóci, ugyanis elesett és összeszebezte magát. Előző napi programjuk leírását a költő olyan mondattal zárta, amely szinte előre vetítette a gyermek viselkedésének hasonló kimenetelét: „(Lóci minden pillanatát igénybe veszi, isten csodája, hogy még él itt a nagy vizek és nagy sziklák közt.)”⁶¹ Néhány nap múlva Korzáti Erzsébetnek írt levele is tanúsítja a költő Lóci csintalankodása okozta aggodalmát: „S vedd hozzá, hogy ez a könnyelmű, engedetlen és vakmerő kis kölyök itt, ahol csak szirtek és tenger van, minden negyedórán egy-egy komoly halálveszélyt úszott meg már két hete.”⁶² Ezek az események minden bizonnyal hozzájárultak a nyaralás idején keletkezett *Lóci és a szakadék* című költemény megszületéséhez.

A városban nagy volt a forgalom, Szabó Lőrinc is felfigyelt a rengeteg autóra. Leveleiből – és az idézett hirdetésből is – megtudjuk, hogy Dubrovnikban akkor villamos közlekedett, valamint arról is értesülünk, hogy új autóbuszjáratot nyitottak ott-tartózkodásuk idején Lapad félszigetre. Legtöbbet a villamossal való utazásról ír: miután megérkeztek a

⁵⁵ *Harminchat év, i. m.*, 494.

⁵⁶ *Harminchat év, i. m.*, 495.

⁵⁷ *Harminchat év, i. m.*, 500.

⁵⁸ *Harminchat év, i. m.*, 495.

⁵⁹ A Dubrovnik című lap 24. évfolyamának 1937. május 29-én megjelent számában a 6. lapon, a június 5-én megjelent számban a 4. lapon *Szent Márton – Lapad Fürdő* címmel jelent meg hirdetés, amely a következő szöveget tartalmazza: Nagy homokos strand, különösen kellemes az úszni nem tudók és a gyerekek számára. 180 kabin és édesvízzel működő tus áll a vendégek rendelkezésére. Étterem, kávéház, büfé, trafik. Nagy tenispálya, pingpong, tornaszerek, úszás tanulásához szükséges szerek, gondola, boccia (bocsa) stb. Az idényben fényképész, borbély, masször áll a vendégek rendelkezésére. A fürdőnek van előírt hálórendszere és csónakban ügyelő strandőre. Villamosközlekedés. Telefonszám: 246.

⁶⁰ *Harminchat év, i. m.*, 495.

⁶¹ *Harminchat év, i. m.*, 497.

⁶² *Huszonöt év: Szabó Lőrinc és Vekesné Korzáti Erzsébet levelezése*, Bp., Magvető Könyvkiadó, 2000, 313.

gruži kikötőbe, villamossal mentek a panzióba. Az Óvárosba általában gyalog mentek, az út mintegy negyedórát vett igénybe, ha villamossal akartak eljutni, akkor előbb 2–3 percig gyalog kellett menniük a megállóig, aztán mindössze 4–5 percig tartott az út. A jegy felnőtteknek 2, gyerekeknek 1 dinárba került. A Szent Márton öbölbe a strandra először gyalog mentek, lejegyzése szerint negyvenöt percbe telt, míg odaértek. Amikor egy hét múlva mentek, az épp akkor megnyitott autóbuszjáratot vették igénybe.

Szabó Lőrinc jól beszélt németül, így a hordárral németül tudott szót érteni, aki a panziót ajánlotta nekik és odavezette őket, és németül értettek a háziak is. Közülük csak az öreg- és a fiatalasszonyt említette: az anyát és lányát. Úgy tudta, hogy sušaki horvátok, ahol az anyának nagy panziója volt, de eladta és Dubrovnikban építettek másikat, mi azonban tudjuk, hogy a panzió tulajdonképpen nem az övék volt. Megemlítette azt is, hogy dolgozott náluk egy mindenestől, aki valamennyire beszélt németül és magyarul is. A házban volt két 9–10 éves kislány is. Az egyiküket, a két asszony lányát illetve unokáját, a kis Mariját több ízben említette, hogy velük ment a strandra és Lócival barátkozott, aki egyébként nagy népszerűségnek örvendett a háziak körében, lehet, épp azzal érte ezt el, hogy miután kézzel-lábbal próbálta magát megérinteni, kevés, könyvből szerzett tudását is felhasználta, amikor vizet kért: *Molim vode*.⁶³ A másik megtanult és gyakran használt szó a *sladoled*, vagyis a fagyalt, ugyanis Lóci gyakran kérte, hogy vegyennek fagyaltot.

Szabó Lőrinc még utazásuk kezdetén, Rijekában úgy tervezte, hogy hajóval utazik le nemcsak Kotorig, ameddig első alkalommal ment feleségével és lányával, hanem még tovább is, egészen Budváig, mert amint hallotta: „kitűnő, szép és forgalomból kieső hely.”⁶⁴ Az utazás elején fölmerült nehézségek miatt azonban meg kellett szakítaniuk az utat Dubrovnikban. Feleségének innen azt írta, hogy hallotta, akkor tartózkodott Budvában a jugoszláv királynő és a biztonsági intézkedések miatt nagyon sok detektív van ott, ezért a turisták elutaznak onnan, így ő is megváltoztatta előző tervét, és nem folytatta az utat Budvába, hanem Dubrovnikban maradt. Annak a lehetőségét azonban, hogy Dubrovnikból rövidebb kirándulásokra menjen a délebben fekvő helyekre, nem vetette el. Azt, hogy a mendemondák okozta aggályai miatt nem volt oka megváltoztatni az eredeti elképzelését, az akkori helyi sajtó hírei is megerősítették. Beszámoltak Mária királynő⁶⁵ dubrovniki látogatásáról július 9-én, amikor látogatást tett Lokrum szigetre, megtekintette a Rektor-palotát, Dubrovnik főutcáját, a Placát és a Ferences templomot.⁶⁶ Ugyanennek az újságnak a július 17-i számában olvashatunk arról, hogy a Rektor-palotában (akkor Királyi palotának nevezték) ebédelt, majd ezt követően látogatást tett a Katedrális-

⁶³ *Harminchat év, i. m.*, 494. A könyv a kifejezést pontatlanul idézi: *Mohin voda!* A *mohin* olvasat a rosszul olvasható kézirat következménye, a közelmúltban a Petőfi Irodalmi Múzeumba hagyatéki letétként bekerült kézirat pontosabb olvasás után a helyes *molim*ként mutatkozik, de a második szó Szabó Lőrinc kézírásában egyértelműen *vodának* olvasható: a *voda* szó nominativusban van genitivus helyett, ami abból is következhetett, hogy sem a költő, sem Lóci természetesen nem ismerhette a horvát deklinációt.

⁶⁴ *Harminchat év, i. m.*, 489.

⁶⁵ Aleksandar I. Karadordević (1888–1934), a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság királya Marseille-ben mérenylet áldozata lett. Mária királynő az ő özvegye volt.

⁶⁶ Dubrovnik, 1937. júl. 10., 24. évf., 3.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2004 CX. évfolyam 3. szám

ban.⁶⁷ Szabó Lőrinc azért nem akart hosszabb időre Budvába menni, mert el akarta kerülni a királynő jelenléte miatti biztonsági intézkedésekkel járó kellemetlenségeket, de valójában – valószínűleg anélkül, hogy tudta volna – ott tartózkodott, ahol a királynő is azokban a napokban járt, miközben nem volt semmilyen kellemetlen élményben része.

Néhány nap múlva, július 15-én elhatározta, hogy útra kelnek: a Lovćen nevű, Velenecétől Budváig és visszafelé közlekedő hajóra szálltak föl és Budváig utaztak, ahonnan képeslappal jelentkezett feleségének. A képeslapon írtakból nem tudunk meg semmit sem a háromnapos út további lefolyásáról, de miután visszaérkeztek Dubrovnikba, levélben részletesen beszámolt feleségének: a hajó először Zelenika előtt vetett horgonyt, és miután az utasokat partra vitték, folytatták az utat. Ezután Budva előtt állt meg, lehorgonyzott, és az utasokat motorcsónakkal szállították a partra, ahol háromnegyed óráig nézelődhettek, akik partra szálltak. A városról nyert benyomását tömören így foglalta össze: „Érdekes, egészen déli, vad kis hely ez.”⁶⁸ A hajó ezután, most már visszatérőben Velencébe, betért a Kotori öbölbe és Kotorban maradt éjjelre is. Szabó Lőrincék a Hotel Stadt Grazban szálltak meg, ott is vacsoráztak. A vacsora idején és a kivilágított tengerparton sétálva megint a leánderek és narancsfák kötötték le a figyelmüket. Másnap egy sofőr följárólta, hogy elviszi őket buszon Cetinjéig. Ennek nem tudtak ellenállni, így igen kalandos utazásban volt részük: „a Lovćen-hegy szerpentinjein himbálóztunk két órát, szédületes látvány! Az egész Boka kinyílik az ember alatt. (...) 930 méter magasan hágó, aztán Njeguši falu, oranzsád és sligovica a Grandban (mint egy matrózkocsmá, olyan ez a hotel) irtózatos montenegrói táj, aztán tovább 1270 méter magasra, majd le egy kis zöld völgybe, és itt volt Cetinje. Ügyes kis város...”⁶⁹ Ebéd után megnézték a várost. A költő elcsodálkozott, mekkorát fejlődött legutóbbi ottlétük óta, szerinte érdemes lenne ott néhány napot időzni. Az autóbusszal Budván keresztül tértek vissza Kotorba. Az „irtózatos vad” szerpentinekről látták a Szkutari tavat (Skadari tavat) és az Albániában magasló hegyeket. Az alacsonyabban fekvő tájakon a tücskök ciripelése kísérte őket, ami, mint később látni fogjuk, nagy jelentőséggel fog bírni. Kotorba érkezve kiderült, hogy lekésték a Dubrovnikba induló hajójukat, ezért a Kotori öböl partján utazva busszal mentek vissza Dubrovnikba. A kalandos út részleteit nem írta le a levélben, de könnyen el lehet képzelni csupán annak a részletnek alapján is, hogy az öböl egy pontján komppal keltek át a tengeren az öböl másik partjára. Útközben egyszer csak Zelenikába értek, arra a helyre, amelyről kirándulásuk első napján sokat hallottak egy oda utazó magyar utastól. Elhatározták, hogy ott maradnak, és valóban, a magyar turista dicsérete játékkal teli, felejtethetetlen napot hozott Lóci számára. Zelenikában egész kis magyar kolónia volt. A városka az 1901-ben kiépült keskenyvágányú vasútvonal végállomása volt. Itt építtette ki hamarosan a budapesti dr. Magyar Antal új fürdőtelepét, amelyet Zöld Tengerpartnak nevezett el.⁷⁰ Valószínűleg ezzel magyarázható a nagyszámú magyar turista jelenléte, akik mindannyian az egyetlen ottani szállodában, a Strand-

⁶⁷ Dubrovnik, 1937. júl. 17., 24. évf., 3.

⁶⁸ *Harminchat év, i. m.*, 498.

⁶⁹ Uo.

⁷⁰ HAVASS Rezső, *Dalmácia*, Bp., Divald Károly Műintézetének kiadása, 1905, 123.

hotel Zelenikában nyaraltak, amikor Szabó Lőrinc is betért a nyaralóhelyre. A szálloda tulajdonosa 1937-ben is magyar volt, aki utoljára 1911-ben járt Budapesten, de ennek ellenére hallott a költő Szabó Lőrincről. Nem tudhatjuk, volt-e valami köze az említett dr. Magyar Antalhoz, netán ő maga volt-e az. Az előzetes ajánlások dacára a költő a zelenikai hotel ellátását nem dicséri ugyan, de kiemeli az óriási, gyönyörű park szépségét és a kopott, de pompás, várszerű épületet, amelyből szinte a tengervízbe lép ki az ember. Harmadik nap délután – miután begyalogoltak Hercegnoviba – indultak vissza Dubrovnikba a Kosovo nevű turistahajón, ahol ugyancsak sok magyarral találkozott. Késő éjjel értek vissza a panzióba. Amikor először megérkeztek Dubrovnikba, egyedüli vendégek voltak a panzióban, háromnapos távollétük alatt azonban az teljesen megtelt. Szabó Lőrinc már a kirándulásuk előtt is észrevette, hogy a városban sok a turista, és hogy a Szent Márton öbölben a strandon rengeteg a fürdővendég. A kirándulás után feljegyezte azt az információt, miszerint az elmúlt három nap alatt nyolcezer turista érkezett a városba. Ha figyelembe vesszük, hogy 1939-ben Dubrovnik lakosságának száma 18765 volt, akkor megállapíthatjuk, hogy a nyolcezer újonnan érkezett turista még a mai viszonyok közepette is rekordnak számított.⁷¹

Július 18-án, vasárnap, amíg feleségének írta a levelet, már a hazatérésről gondolkozott. Úgy tervezte, hogy még két napig maradnak Dubrovnikban, hogy azután útközben hazafelé egy napot Korčulán töltsenek, majd mivel idefelé utazva nem sikerült Fiumében találkozni kollégájával, Hunyady Sándorral, elhatározta, hogy felkeresi – az akkor Olaszországhoz tartozó – Abbáziában. A feleségének írt levelekből a költő sok észrevételéről értesülünk. A már említettekhez hozzátehetünk még néhány kiegészítést. Az időjárásra vonatkozó utalásaiból értesülünk arról, hogy dubrovnikai nyaralásuk egész ideje alatt nagyon meleg volt, időnként fújt csak erősebb szél, de a hőmérséklet akkor sem csökkent. Az ellátásról azt írja, hogy a panzióban hasonlóan főznek, mint otthon. Ugyancsak megemlíti a cetinjei kiránduláson a Palace szállót, azt is a magyar pincér és az ismerős konyha miatt, ugyanis sült csirkét ettek, majd málnát. Habár pihenni jött, szokásához híven most is azt tervezte, hogy dolgozni is fog. Catherine Turney *Keserű aratás* című, Byronról szóló színdarabját hozta magával, amelyet a Nemzeti Színház számára fordított, és amelyet a Nemzeti Színház Kamaraszínháza 1938. október 12-én mutatott be.⁷² Utolsó levelét csaknem szomorúan fejezi be, mert a felügyelés Lócira megfosztotta a teljes és nyugodt kikapcsolódástól, de hozzáteszi, hogy még így is hasznára vált az út.

Arról, milyen volt az út hazafelé, kedvesének, Korzáti Erzsébetnek július 20-án Korčuláról írt leveléből tudunk meg egyet s mást. A feleségének írt levelekben gondosan és részletesen leírja, merre jártak (ő ugyanis maga is megfordult azokon a helyeken, így pontosan tudta követni útjukat), és a Lóciával kapcsolatos eseményeket is. Ezzel szemben a Korzáti Erzsébetnek írt levelek kevésbé szorítkoznak a tényekre, inkább a merengés, a

⁷¹ *Dubrovnik sa starih razglednica...*, 305.

⁷² *Harminchat év, i. m.*, 663. A Miskolci Egyetem Szabó Lőrinc Kutatóhelyének sorozatában megjelent a fordítás szövege: Catherine TURNERY, *Keserű aratás*, a bevezető tanulmányt írta BÉCSY Tamás, a szöveggondozást végezte és a kísérő tanulmányt készítette SZELE Bálint, Debrecen, Csokonai Kiadó, 2004 (Szabó Lőrinc kiadatlan drámafordításai, 2).

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2004 CX. évfolyam 331. szám

mulandóság hangulata uralkodik bennük. Sajnálja, hogy Lóci helyett nem jöhetett ő a költővel, sőt utólag úgy gondolja, nem volt jó ötlet magával hozni a fiát, mert emiatt nem tudott úgy pihenni, ahogyan szeretett volna. Vigasztalja azonban, hogy eleget tett szülői kötelességének. Korčulai hangulatának komorságát az is fokozza, hogy érzéseit nem sikerült versbe öntenie: „Ha a fáradtságomat és sötétségemet és árvaságomat (mondjuk akárminek) legalább »megfogalmazhattam« volna! Akkor úgy érezném, hogy ketten vagyunk: én és a versem. De versem nincs.”⁷³ Miután röviden körvonalazta az utazás eseményeit, újra eluralkodott rajta a bánat: „Azt hittem (hányadszor!), hogy valami megváltást kapok az úttól, ezektől a szép déli tájaktól, a tengertől, – mindennek nyoma sincs. Azt hittem, s ez nagyon fáj, hogy soha nem látom már ezt a nekem oly kedves tengerpartot. S most, hogy viszontlátam, még jobban fáj, hogy el kell válnom tőle. Egész idő alatt fáj. Közben ugyanis öregedtem, még kevesebb a reményem, hogy megint eljöjjenek, még egyszer eljöjjenek. A *vendég* szerepe, az örök búcsúzkodás, ez nehezedett rám egész idő alatt, az elmúlás, a halál.”⁷⁴ Magányában az utazás szépségét, a korčulai szépségeket talán még inkább úgy élte meg, mintha nem bennük lenne, hanem rajtuk kívül: „Délután néztem a kikötő hajókat, a szűk, csupakő uccákat, ezt a régi-régi, várfalas, őrtornyos, parányi várost, idegennek éreztem magam a pálmák és fügefák alatt (...) Pedig milyen szép ez a kis Korčula esti megvilágításban! A parton lakom, előttünk keresztben a kikötőpart, jobbra-balra hegyek s egy parti félsziget nyúlványa öleli az éjszakai tengert, a hold már megtelt, az ég csillagos, a szél elállt, a nappali piszok és szegénység nem látszik, csak a fény a nagy fehér köveken, a terméskőházakon, a várfalakon, s a pálmák árnyéka – – – olyan az egész, mint egy tündéri fénykép vagy mozi. Igazán olyan, még az is *igazi* benne, hogy csak nézem, s kívül vagyok rajta, végleg kívül.”⁷⁵ Ebben a levélben is ráakadunk olyan adatra, amely arra utal, hogy a költő külföldi utazása során igyekezett észrevenni nemcsak az ottani társadalmi és politikai eseményeket, érdekességeket, hanem az emberek viselkedését is ezekkel szemben. Miközben írta a levelet, hallotta a kinti petárdadurrogatást és a tűzijátékot, amelynek szerinte az volt az oka, hogy előtte való nap Maček,⁷⁶ horvát politikus név- vagy születésnapja volt és ezt még másnap is ünnepelték.

Miután elutaztak Korčuláról, hazatéréséig már nem írt több levelet, ezért azt, hogy útközben kirándult Abbáziába (mint ahogyan azt feleségének Dubrovnikból írt utolsó levelében előre jelezte), csak az ugyancsak Abbáziában, de három évvel ezelőtti ottani nyaralása idején írt *Tengeren* című vershez csatolt jegyzetből tudjuk meg. A jegyzet megemlíti, hogy Dalmáciából hazafelé tartottak, és útközben fiával Fiuméből kirándult Abbáziába. Egy kedves eseményről is tudomást szerzünk, ugyanis Szabó Lőrinc, Lóci és

⁷³ *Huszonöt év, i. m.*, 314.

⁷⁴ Uo.

⁷⁵ *Huszonöt év, i. m.*, 315.

⁷⁶ Vladimir Maček (1879–1964). Maček születésnapja a levélírás napján, július 20-án volt.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2004 CX. évfolyam 331. szám

Hunyady Sándor az egyik part menti szálloda teraszán fagyaltozott,⁷⁷ amikor az asztalukra szállt egy madár és csipegetni kezdett Lóci fagyaltjából. Emlékezete szerint egy akkor épp ott tartózkodó magyar lefényképezte ezt a nem mindennapi jelenetet, és a kép megjelent a Pesti Napló következő vasárnapi számában.⁷⁸

Szabó Lőrinc érezte, hogy ez lesz utolsó adriai utazása. Többé nem volt alkalma arrafelé utaznia. Ezek az utazások, mindenekelőtt a második, rendkívüli hatással voltak költészetére. Mindkét utazásról magával vitte a tücsök ciripelésének élményét, amely nagy hatással volt rá. Nemcsak leveleiben említi többször, hanem mindkét alkalommal egy-egy költemény írását is eredményezte: az első út után a *Mosztári tücsök*, a második után a *Dalmácia tücskeihez* című verseket. Más hangok, pl. a sirályoké mellett a tücsök ciripelésének motívuma is megjelenik a *Tücsökzene* 273-as számú, *Dalmácia* című versében. A *Tücsökzene* közvetlen kiváltó oka 1945-ben egy budapesti nyári éjszaka élménye, amikor „kint sok hangos tücsök szolt”,⁷⁹ de a Dalmáciában szerzett benyomások is minden valószínűség szerint nagymértékben hozzájárultak e rendkívüli lírai önéletrajz létrejöttéhez. A tücsök mellett a leánder is feltűnik mint versszervező motívum, elsősorban a második dalmáciai tartózkodás idején keletkezett *Egy raguzai leánderhez* című költeményben, de mint ahogyan majd később látni fogjuk, a leánder alapgondolata sok más versben is foglalkoztatja a költőt. Az említetteken kívül, a második kelet-adriai út idején vagy valamivel azután keletkeztek a következő költemények is: *Álom a tengeren*, *Éjszaka a vonaton*, *Lóci és a szakadék*, *Beszélgetés a tengerrel*. Korzáti Erzsébetnek, már Budapestre való visszatérte után írja a költő, hogy a lapnak adós négy verssel, de már mindegyiket megírta: „Mind úti vers; egy kis elalvási kép a hajókabinban, (...) egy hosszabb darab az ottani vad tücsökzenéről (...) a harmadik (...) a víz örök játéka a parton s a halál stb. a témája; a negyedik egy leánderről fog szólni”.⁸⁰ A felsorolás az *Álom a tengeren*, a *Dalmácia tücskeihez*, a *Beszélgetés a tengerrel* és az *Egy raguzai leánderhez* című verseket sejteti, amiből arra következtethetünk, hogy az *Éjszaka a vonaton* és a *Lóci és a szakadék* csak e sorok írása után keletkezettek, a *Dalmácia* pedig, mint tudjuk, több mint nyolc év után. A kelet-adriai utat összegezve megállapíthatjuk, hogy az első egy, a második utazás hat verset eredményezett. A *Tücsökzenében* még több Dalmáciával kapcsolatos költeményt találunk. A *Dalmácia* című versben pedig teljes mértékben az utazás emlékei uralkodnak.

Mielőtt részletesebben szemügyre vennénk a kelet-adriai utazás eredményezte verseket, szükségesnek látunk egy kitérőt tenni a tücsök szó használatával kapcsolatban. Szabó Lőrinc mind a *Tücsökzene* keletkezésének magyarázásakor, mind a ciklus verseiben

⁷⁷ Hunyady Sándor ott-tartózkodásának is születtek szépirodalmi eredményei, a Magyarországon *Kvarnerói mozaik* címmel sorozata jelent meg (*San Pietro del Carso*, 1937. augusztus 3., 7; *Latin haditengerészek*, augusztus 4., 7; *A gyönyörű leány*, augusztus 5., 7; *A csempész*, augusztus 6., 7).

⁷⁸ SZABÓ, 1. jegyzetben i. m., 80. És szerepel egy későbbi interjú mellékleteként: SZABÓ Lőrinc, *Az én oldalam*, megjelent: Film Színház Irodalom, 4. évf., 1941, 3. szám, január, 17–23. A cikk illusztrációkkal jelent meg: négy fotóval, melyek közül az egyik az említett fénykép, „A 7 éves Lóci fiam Abbáziában együtt fagyaltozik egy madárral” felirattal.

⁷⁹ SZABÓ, i. m., 181.

⁸⁰ *Huszonöt év*, i. m., 316–317.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2004 CX. évfolyam 341. szám

megjelenő tücskök esetében a tücskök családjába (Gryllidae) tartozó rovarokra gondolhatott, a verseit ihlető hangok pedig valószínűleg a mezei tücskökéi. A kelet-adriai utazásai idején hallott hangokat ugyancsak a mezei tücskök hangjának tulajdonította, holott maga is észrevette, hogy egyrészt „különös herkulesi képességű falakó tücskök dzsesz-szezték tele a lentebbi, már zöldes tájakat”,⁸¹ másrészt, hogy „Dalmáciában már rengeteg a görögországi, óriási légyhez hasonló, fán lakó tücsök, melynek a ciripelése ötvenszer erősebb és hosszabb lélegzetű, mint az elcsenevészedett közép-európai testvéreie”.⁸² Már az itt idézetekből: a rovaroknak a tücskökétől jóval eltérő nagysága, légyhez hasonló alakjuk és rendkívül intenzív hangjuk is arra enged következtetni, hogy az említett rovarok nem tücskök. Menyhért Anna a tücskök mitológiában játszott szerepét vizsgálva tanulmányában Platón *Phaidrosz*-át idézi, majd Trencsényi-Waldapfel Imrére hivatkozva megállapítja, hogy „a cicada-kabóca-tücsök a Múzsák egyik szent állata”,⁸³ azonban ő is úgy beszél róluk, mintha ugyanazon rovar szinonimáiról lenne szó. A görög mítoszok Apollóról beszélve kabócákat, nem pedig tücsköket említenek, amikor arról beszélnek, hogy a napfelkelte után a kabócák is fölélének, a kis-ázsiai görög gyarmatokon pedig az arany kabóca Apolló, a napisten szimbóluma volt.⁸⁴ A fentebb említett, Szabó Lőrinc által észrevett három tulajdonság mellett még egy negyedik tény sem hagyhatunk figyelmen kívül, mégpedig azt, hogy a tücskök legtöbb fajtája éjjel és nappal is ciripel, míg a kabóca csak nappal. Szabó Lőrinc a kelet-adriai utazása idején hallott lenyűgöző hangot minden említéskor nappal észlelte, ami a görög mitológia magyarázatával is megegyezik. A költő által észrevett jellemző tulajdonságok figyelembe vétele után, továbbá a kabócák hangadásának idejét szem előtt tartva arra a következtetésre kell jutnunk, hogy Szabó Lőrinc nem tücsköket, hanem kabócákat (Cicadidae) hallott a Kelet-Adrián utazva.⁸⁵ Ezt a feltételezést igazolja a Szabó Lőrinc Volkmann utcai lakásának falán található preparált „tücsök”,⁸⁶ amelyről kiderült, hogy kabóca.⁸⁷ Vajon miért használja a költő mindkét rovar megnevezésére a tücsök szót? Ennek legkézenfekvőbb magyarázata az, hogy Magyarországon élnek ugyan kabócák, sőt énekeskabócák is, de hangadásuk nem oly intenzív, mint az Adrián, amit már az is ékesen bizonyít, hogy a magyar nyelvben az ő muzsikájukra nincs megfelelő hangutánzó szó, míg a tücskökről

⁸¹ *Harminchat év, i. m.*, 499.

⁸² SZABÓ, *i. m.*, 246–247.

⁸³ MENYHÉRT Anna, *Rajzok egy költemény tájairól = Újraolvasó: Tanulmányok Szabó Lőrincről*, szerk. KABDEBŐ Lóránt, MENYHÉRT Anna, Bp., Anonymus Kiadó, 1997, 100.

⁸⁴ ROBERT GRAVES, *Gréki mítói*, Beograd, Familet, 2002, 123.

⁸⁵ A Zágrábi Egyetem Természettudományi Karán Mladen Kučinić zoológus jóvoltából meghallgathattam Matijaž GOGALA *Pojači škržati Slovenije* című CD-jéről a tücskök és a kabócák hangját. A hangzás erőssége alapján bátran állíthatjuk, hogy a Szabó Lőrinc leírta erőteljes hang csakis a kabócák hangja lehet. A CD kiadója a Prirodoslovni Muzej Slovenije (Szlovénia Természettudományi Múzeuma), a szerzőnek *Pojači škržati Slovenije* c. tanulmányához készült, *Proteus*, 60(1988), 392–399.

⁸⁶ A falon egy üveggel lezárt dobozban két kabóca látható, alattuk egy réztáblán a következő felirattal: „Dalmácia tücskei” írta Szabó Lőrinc, fogta Szilágyi Bandi. Ezúton mondok köszönetet Kabdebő Lórántnak, aki ezt az adatot rendelkezésemre bocsátotta.

⁸⁷ Lásd MICHAEL CHINERY, *Collins Guide to the Insects of Britain and Western Europe*, London, Harper Collins Publishers, 1993, 58–59, 88–89.

tudjuk, hogy ciripelnek. A magyar–horvát, ill. horvát–magyar szótárak sem igazítanak el pontosan, amihez nem annyira a szótárkészítők hiányos állattani ismeretei járultak, mint inkább az a tény, hogy a magyar tücsök szó a szláv *cvrčak* (ejtsd: *cvrcsak*) szóra hasonlít, ez viszont kabócát jelent.⁸⁸ Talán ezzel magyarázható az, hogy sem Szabó Lőrinc néhány versének első horvát fordítója, továbbá sem a horvát, sem pedig a szerb nyelvű szakirodalom nem veszi észre, hogy két különböző rovarról van szó. A *Tücsökzene* említésekor következetesen a *Glazba cvrčaka* ill. *Muzika cvrčaka* (Kabócazene) téves elnevezést használják.⁸⁹ Helyesen horvátul *Glazba zrikavaca* lenne. Továbbá a kabóca helyett a tücsök szó használatát okozhatja zoológiai tudásunk elégtelensége is, amely következtében nem ismerjük a tücsök és a kabóca kinézetét (azt, milyen az egyik és milyen a másik), nemkülönben az is, hogy azt ugyan tudjuk, hogy a tücskök az első pár szárnyukon lévő hangadó szervek összedörzsölésével adnak hangot, míg arról, hogy a kabócák is adnak hangot, nem minden magyar nyelvű enciklopédiában olvashatunk, és az ilyen jellegű kiadványokban nem találtunk adatot arról sem, hogy ezt a potrohuk kezdetén lévő feszes hártya segítségével teszik, mely hártyát egy izom mozgat.⁹⁰ Horvát forrásban olvashatjuk azt is, hogy Dalmáciában a legelterjedtebb a közönséges kabóca (*Lyristes plebeius*).⁹¹ Az említett szakirodalom alapján feltételezhetjük, hogy Szabó Lőrinc ezek „duhaj dalát” hallhatta. A lakásában található „mosztári tücsök” azonban nem a közönséges kabóca, hanem a mannakabóca (*Cicada orni*),⁹² azonosítója szerint a leggyakoribb és leghangosabb kabócafajta a Mediterráneum vidékén. Annak ellenére, hogy ezek után bizonyítottan mondhatjuk, hogy Szabó Lőrinc nem a tücskök, hanem a kabócák zenéjét hallgatta kelet-adriai utazásai folyamán, mégsem tartanánk helyesnek, ha az ottani élmény kiváltotta versekben kabócákról beszélnének, már csak azért sem, mert véleményünk szerint a költő meg volt győződve arról, hogy egy, a magyarországi tücsköktől valamennyiben különböző tücsökfajta ciripelését hallotta, hiszen a *Mosztári tücsök* és a *Dalmácia tücskei*hez címet adta verseinek, és bármikor említi őket, tücskökről beszél. Ezért a továbbiakban eltekintünk a tücsök és a kabóca szavak megkülönböztetésétől, és a kelet-adriai úttal kapcsolatos versekben is tücskökről beszélünk, habár tudjuk, hogy kabócákról van szó.

⁸⁸ Vladimir Nazor (1876–1949) Brač szigeten született horvát költő *Cvrčak* (A kabóca) című versét is *A tücsök* címmel fordították magyarra. A versre oly jellemző, hangutánzó szavakkal teli sorokat sajnos Weöres Sándor mesteri átköltése ellenére sem lelhetjük föl a költemény magyar fordításában. Lásd: *Horvát irodalmi antológia*, válogatta, szerkesztette és az életrajzi jegyzeteket írta LŐKÖS István, Bp., Eötvös József Könyvkiadó, 2004, 275–277.

⁸⁹ *Zlatna knjiga mađarske poezije*, sastavio i preveo Enver ČOLAKOVIĆ, Zagreb, Nakladni zavod Matice hrvatske, 1978, 699–700. Lásd még: *Povijest svjetske književnosti*, V, sv. Viktor ŽMEGAČ et al., Zagreb, Mladost, 1974, 463. Továbbá: Imre BAN, Janoš BARTA, Mihalj CINE, *Istorija mađarske književnosti*, Novi Sad, Forum, 1976, 257.

⁹⁰ *Enciklopedija leksikografskog zavoda*, I, *A–Ćus*, Zagreb, Jugoslavenski leksikografski zavod, 1966, 675.

⁹¹ Uo.

⁹² A kabócát mannakabócaként Tomi Trilar, a Szlovén Természettudományi Múzeum munkatársa azonosította.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2004 CX. évfolyam 331. szám

Az első utazás eredménye a már fentebb említett *Mosztári tücsök*. Azt, hogy még az úton keletkezett-e, vagy a költő hazatérte után írta-e meg, nem tudjuk, de feleségének, aki ez idő tájt Csobánkán üdült, 1932. július 28-án a következőket írta: „A »Tücsök«-versen sok apróságot dolgoztam...”⁹³ A verset *Tücsök* címmel közölte a Pesti Napló 1932. július 31-én. A *Te meg a világ* című kötetben már a végleges, *Mosztári tücsök* címmel jelent meg.⁹⁴ A költemény szinte egy szusszanásra mondja el az összes, az első kelet-adriai utazáson szerzett benyomást. A huszonkilenc sor mindegyike tíz szótagból, ötös jambusokból áll, és szerkezetében az utazást követi. Nem tagolja ugyan versszakokra, de a mondatok tagolása egy-egy egységet alkot. Az indulás és az odafelé utazás tizenkét sor, ezután következik a négy sorban leírt tengeri hajóút, majd egy közbeékelt mondat, amelynek a jelentése rendkívül fontos nemcsak a versben, hanem a költő későbbi költészetében is, majd ismét tizenkét sornyi rész, amelyben a hazautazást és -érkezést örökíti meg. Az első mondat négy sorból áll, akár invokációnak is tekinthetjük. A tücsöknek, gyermekkorra hű társának megszólítása után kijelölte annak kísérői szerepét, ez a kísérő az indulás pillanataiban valamilyen biztonságot adott az utazni induló embernek. A következő, nyolcsoros mondat az utazásnak azt a részét tárja elénk, ami előbb Magyarországon, majd a Karszton át és a szigeteken következik, ahol a tücsök kísérő szerepe még inkább kiteljesedik. Az ezt követő újabb nyolcsoros mondat ugyan csak két részre tagolható: az első négy a tengeren történt hajóút leírása. Azt várhatnánk, hogy itt a tücsök hiánya esetleg valamilyen bizonytalanságérzést váltana ki belőle, de nem ez történik, ami természetes is, hiszen Szabó Lőrinc a tenger rajongója volt, ez néhány évvel utóbbi, 1934. őszi abbáziai nyaralása idején írt két tenger-verséből is látható. A *Mosztári tücsök* tengert leíró része a költemény központi helyét foglalja el, így módon is kifejezve a tenger fontosságát. A víz időtlenséget és végtelenséget idéző ringása, muzsikája, majd a más versében is visszatérő sirályszó motívuma ellensúlyozza a kék bizonytalanság érzését, sőt: az említettek és a kék szín, a tenger színe miatt, ez a bizonytalanság nem ijesztő, még csak nem is kellemetlen. A mondat második részében a parton, Dubrovnikban, az újratalálkozás örömét írja le a tücsök kísérete nélküli kaland után. „Föld fiai vagyunk mind a ketten” – összegzi a vers arányát egy sorral megbontó kijelentő mondat, amely a vers csúcsára vezet, egyben pedig bizonyos megnyugvást is sugall. Itt döbbenhetünk rá: aki kontinentális ország lakója, a tücsökhöz hasonlóan, mégiscsak a szárazföldön van igazán biztonságban, tehát otthon. Szabó Lőrincnek is egyrészt vállaltania kell az alapvető emberi hovatartozást, amit az határozott meg, hova, mely környezetbe született, másrészt a költői mivoltára utaló tücsökkel való azonosulást is. A harmadik nyolc sor nem követi az előző két rész arányos kettős tagolását. A hazafelé vivő úton, az első hat verssorban a látottak mellett (csak Mosztárt említi, Szarajevót, annak ellenére, hogy három napig maradtak ott, nem) intenzívebben van jelen a tücsök-kísérő. Míg az első részben társ volt, most barát, sőt testvér, ezzel is folytatva a vers csúcsára fölvezető gondolatot. Ezért hosszabb a hazautazás folyamatának leírása annak ellenére, hogy az

⁹³ *Harminchat év, i. m.*, 425.

⁹⁴ *SZABÓ, i. m.*, 393.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2004 CX. évfolyam 341. szám

utazás befejező része mindig kevésbé érdekes szokott lenni. Az utolsó két sorban a hazatéréssel kerekké válik a költemény szerkezete. Az időre is vonatkozik a szerkezeti megkomponáltság. A régmúlt gyermekkor tájairól indul, és az utazást is múlt időben írja le. A költő a „tücsök azonosságát” felismerve áttér jelen időbe, és ezt a sorsvállalást viszi magával nemcsak haza, hanem a befejező két sorral a jövőbe is. Az Aiszóposznál szereplő szöcske, majd La Fontaine-nél a tücsök a gondatlanság és a nemtörődömség szimbóluma, ám amikor Szabó Lőrinc a tücsökkel vállal azonosságot, akkor inkább a gondatlanság, a gondokkal nem törődés az, amit a tücsök ciripelésében érzékel s ezzel kíván azonosulni. Ezt a gondolatot mélyíti majd el a *Dalmácia tücskeihez* című költeményben.

A második kelet-adriai utazás idején vagy az azt követően keletkezett versek nagyrészt a Pesti Naplóban jelentek meg nem sokkal a hazaérkezés után. Elsőként, 1937. július 25-én az *Álom a tengeren*, azután egyhetes időközökben a *Dalmácia tücskeihez*, az *Egy raguzai leánderhez* (Az Estben), majd két hétre rá a *Lóci és a szakadék*. November közepén jelent meg a *Beszélgetés a tengerrel*, a hónap végén pedig az *Éjszaka a vonaton*. Az 1938-ban megjelentetett *Harc az ünnepért* kötetben szerepelt ugyancsak négy ekkor írt vers, de ezúttal az első, mintegy bevezető vers a *Dalmácia tücskeihez*, ezt követte az *Álom a tengeren*, majd az *Éjszaka a vonaton* és a *Lóci és a szakadék*. A két másik költemény a kötet végére került egymás után. Mindennek nyilván megvannak az okai, a lapokban talán azért jelentek meg ilyen sorrendben, mert esetleg így készültek el, a kötetben pedig a költő szerkesztői elképzelését szolgálta ez az elrendezés. Esetünkben a verseket keletkezésük feltételezett sorrendjében tárgyaljuk.

Az *Éjszaka a vonaton* szinte indító versként kínálja magát. A vers hangulatát tekintve nem valószínű, hogy az utazás végén keletkezett, inkább az utazás elején. Maga a költői magyarázat is utalhat erre: „Az idegenszerű éjszakai tájak kedves és rémisztő képeibe, mint állandó belső borzalom folyton beledidergett a háborús félelem és az aggodalom a gyerekért.”⁹⁵ A háborús félelem azért lehet jelen, mert a szerkesztőségben és a kávéházi társaságokban nap mint nap hallott, nyugtalanító hírek még túl közeli, túlságosan aktuálisak. Az utazás végén már kevésbé valószínű, hogy előrevetítenék nyugtalanító hatásukat. A gyermekért érzett aggodalom talán nem annyira a háborús veszéllyel, mintsem az elkövetkező utazással kapcsolatos gondokkal magyarázható. Végül a végletesen pesszimiztikus hangnem inkább illik egy fáradt, nyaralni induló, mint egy nyaralástól fáradt emberhez. Az első és a harmadik verssor négy és fél jambusból, a második és negyedik négy jambusból áll, félrimmel. A soronként váltakozó szótagszámok és a rímek is a vonat kerekeinek csattogását adják vissza. A verset több szabálytalan egységre tagolhatjuk, az első egység három részből áll, amelyek mindegyike tulajdonképpen egy-egy mondat, amelyeket a nemcsak az egyik sorból a másikba, hanem az egyik versszakból a másikba áthajló enjambementek is összefognak. Az első rész négy versszakon át tart, a vers kezdetén az apa tekintetét az alvó kisfiúról, majd az üres fülkéből az éjszakai táj felé fordítja. A Karsztot, a kis horvátországi falvakat békésen világítja meg a nyári hold hideg ezüstje. Az erdők, az itt-ott előbukkanó magányos fák mellett robogó vonat-

⁹⁵ SZABÓ, i. m., 98.

ból kifelé nézve a vers dinamikus képeket közvetít felé. A következő, ugyancsak négy strófából álló részben változik a még mindig ébren őrködő apa hangulata, a fáradtság miatt mindinkább eluralkodik rajta a rémület, így az imént még szinte idillikus tájból annak komor, vad jellegét hámozza ki, a táj mindinkább ellenségessé, agresszívvá válik. A harmadik rész valamivel hosszabb, öt versszakból áll, de ugyancsak egy mondatból. Itt már nemcsak az egyénről van szó, hanem a vonat utasaiként az emberiségről is, mindannyian vak erőknél vannak kiszolgáltatva, s ez a kiszolgáltatottság mintha nem is csak fizikai megsemmisüléssel fenyegetne. Ekkor rádöbben küldetésére: a költő a mindenség öntudatának őrzője, s ezzel a felismeréssel folytatódik a vers második, hét strófa hosszúságú egysége. A befejezés a versindító szituációhoz tér vissza, a padon alvó, semmiről sem tudó gyerek képéhez. Az *Éjszaka a vonaton* a kelet-adriai úthoz kapcsolódik ugyan, de ezt inkább csak keletkezésének körülményeiről mondhatjuk el. A *Tücsökzene* 316. számú verséről, a *Karszt, éjjelről* írt jegyzet is azt erősíti meg, hogy: „Emlékvers arról a dalmáciai utazásomról, amelyet Lócival tettem és amelyről (...) van egy másik változata ennek a témának (az első). Itt jelentkezik először a II. világháború.”⁹⁶ A későbbi költeményben a kelet-adriai utazásra csak az első másfél sor utal, a benyomások és félelmek ábrázolása azonban itt is legalább annyira erőteljes, mint az első változatban, emellett a ciklus versformája miatt lényegesen tömörebb.

Sokkal inkább a tengeri utazás élménye ihlette az *Álom a tengeren* című költeményt. Feleségének Rijekából írt levele híven tükrözi a költő kétségbeesését a hajóútra vásárolt jegyek ára miatt, azonban később bevallja, hogy a kabinban is hőség volt éjjel, mégis jólesett nekik a kényelem. A nehezen határok közé szorítható elalvás előtti állapotot zárt szonettforma fogja össze. Az első versszak indítása: „Már majdnem elaludtam...” még az álom és az ébrenlét innenső határán levő ember gondolata, aki még észleli a hangokat, a fényeket, a mozgást, de mindez még inkább az elalvás állapotába ringatja. A következő strófa azonos indítása már az ébrenlét és az álom határának túlsó oldalára utal. A „két semmi határán / átcsapó puha végtelen” az álomra „ébreszti”. Az álomban játszódik le aztán a *Tengeren* című vershez hasonlóan az az állapot, amelyben a két kétség egybeolvad, itt a tengeré és az éjszakáé, s ebben az egymásba folyó mindenségben lehetséges, hogy a tenger mélyébe nézve fénylő vizet lát, hogy a lebegésben oldódik és süllyed is, de ez a süllyedés egyben repülés is a hold felé, amely, hasonlóan a *Tengeren* vers napjához nem az égen, hanem lent, a víz felszínén, talán a víz mélyén van jelen. A tudat kioltásával egyúttal a mindenség teljességére kérdez rá a költemény. A vers kis remekmű, sikeres kísérlet a megfoghatatlan megragadására.

A *Lóci és a szakadék* keletkezésének körülményeire a költő maga utal a Kotori öbölbe és Cetinjébe tett kirándulás után, 1937. július 18-ai, feleségének írt levelében. A dubrovniki nyaralás negyedik napján, még a kirándulás előtt, a házi strandon voltak fürödni. „Visszajövet a zerge módra ugráló Lóci egyszer csak előrerohant, (...) s hirtelen üvölni kezdett. Mindenki azt hitte, már lent van a 30–50 méteres mélységben a parti

⁹⁶ SZABÓ, i. m., 257.

sziklákon.”⁹⁷ Fentebb is említettük, hogy ez az eset lehetett a verset kiváltó esemény. Az, ami az elesés ténye és a vershelyzet között van, természetesen találgatás tárgya lehet. A költeményt magyarázva a költő a következőképpen emlékezett vissza a történetekre: a panzió, ahol megszálltak, „egy nagy öböl partján állt, az út rajta (nem tudom milyen) félszigetre vitt, a ház kertjénél és az egész környéken igen meredek és mély part szakadt alá a vízig. Ott történt az az ijesztő kis eset, amelyről a vers szól.”⁹⁸ Meg kell azonban jegyezni, hogy mint az az idézetből is látható, mintegy húsz év távlatából Szabó Lőrinc sem emlékezhetett pontosan a helyszínre. Arról, hogy Lóci elesésének helye valóban a meredek szirt szélén vagy ahhoz akár közel lehetett volna, lehetne vitázni, azonosítani azonban, bármilyen csábító feladatnak tűnik is, felelőtlenség lenne. Néhány dologban mégis biztosak lehetünk: a környék, elsősorban a »házi strand« helyszíne azóta ugyan nagymértékben megváltozott, az azonban tény, hogy a panzió nem közvetlenül az öböl, tehát a tenger partján állt. A helyszín ismeretében két lehetőséget tehetünk fel: az egyikre a költő maga is utal, amikor azt írja, hogy a ház kertjének végén meredek part van. Ez a part azonban nem a tenger felé szakad a mélybe, hanem a kert mögötti utca felé. Ez az utca a Liechtensteinov put, a Hotel Bellevue és a Put Iva Vojnovića között vezet le a tenger felé. Az utcát, amint azt az utcanévtáblán olvashatjuk, 1903-ban nyitották meg, tehát 1937-ben is megvolt. Az utca jobb oldalán, a kert végében leszakadó part magassága 5–6 méter lehet, ami elég veszélyes magasság, de mégsem 30–50 méter, mint ahogyan a költő levelében írja. Ahhoz, hogy a strandról jövő Lóci a házhoz érjen, nem kellett errefelé futnia. A másik, talán valószínűbb lehetőség, hogy a strandról jövet, nem ismerve kellően a terepet, Lóci túl messzire futott előre, nem vette észre az ösvényt, amely a ház felé vezet, hanem tovább szaladva átért arra a tengerfokra vagy annak egy részére, amely tengerfokban a Hotel Bellevue előtti öböl befejeződik. Ezt az öblöt nem akármilyen part, hanem akár ötven-hatvan méter magasra becsülhető, meredek sziklafalak övezik. A mai Bellevue szálloda ezeknek a szikláknak az utca felőli belső oldalán van, a strandja pedig lent a mélyben. Ha tehát ebbe az irányba futva esett el Lóci, valóban nem nehéz elképzelnünk sem a gyermek, sem az utána igyekvő felnőttek rémületét. Igaz ugyan, hogy e munka megkísérel rámutatni arra is, hogy az említett versek keletkezésének valóságos okai a kelet-adriai úton szerzett benyomásokra vezethetők vissza, mégis meg kell hagynunk, hogy a versek minden egyes részlete nem gyökerezethető konkrét valóságban.⁹⁹

A körülményektől függetlenül megállapíthatjuk, hogy a rövid, három versszak alkotta vers, ahol a strófát négy, egyenként négy és fél trocheusból álló sor képezi, és a sorokat két keresztrím kapcsolja össze, találóan ábrázolja a helyzet kiváltotta hangulatot. A gyermek kiáltását követő első mondat világosan vázolja a szituációt. Ezután a vers hangulatát majdnem megbontó, csak röpkése miatt odaillő, pergő dialógus következik. Az apa félelmet felváltó aggódását, azt, hogyan magyarázza meg a gyerekeknek a viselkedéséből adódóan nagyon is közel került halál fogalmát, a néhány félig kimondott gondo-

⁹⁷ *Harminchat év, i. m.*, 497.

⁹⁸ *SZABÓ, i. m.*, 98.

⁹⁹ A napilapközlésnél ez esetben a költő szükségesnek érezte a Ragusa helymegjelölést.

lat is finoman érzékelteti. Csak a gyermek számára felfoghatatlan halál kimondását elkerülni, enyhíteni akaró mondat teljes. Erre az óvatosságra következik a mesteri válasz, a kisfiú döbbenetes felismerése, és ez a felkiáltás visszhangzik bennünk tovább annak ellenére, hogy ezután következik a talán nem sokat mondó, de csillapítani akaró, közömbös „mondta ő” befejezés. Nem a kisfiú mondata hordozza a vers lényegét, hanem az a gondolatáradat, amelyet ezek a szavak elindítanak az olvasóban.

A következő két költemény a Dubrovnikban töltött napok vagy az onnan Kotorba és Cetinjébe tett kirándulás élményéből fakadnak. Feleségének a Kotori öbölben tett kirándulásról beszámolva említi, hogy Cetinjéből Budva felé utazva a tücskök ciripelése olyan hangos és elbűvölő volt, hogy ezt a benyomást leginkább a dzsesszrel összehasonlítva tudja érzékeltetni. A *Dalmácia tücskei*hez című vers kiváltó oka a közvetlen élmény és a *Mosztári tücsökből* már ismert tücsökmotívum. A költeményt tizennégy versszak alkotja, az egyes sorok négy jambusból állnak, azzal, hogy az első három strófa első sora négy és fél jambus. A sorok rímelve keresztrimes. Három részre tagolható, mindegyik egy-egy versszakokon át húzódó terjedelmes mondat, amelyekben az *Éjszaka a vonaton* vershez hasonlóan itt is megfigyelhetjük a nemcsak a sorokon, hanem a versszakokon is áthajló enjambementeket. A verset a kirándulás idején hallott „tücsökhöz” intenzív élménye indítja el a jelenben, de miután az első strófában a tücsökhöz fordulva megszólítja azt, visszatér a közelmúltba, amikor a Karsztól kezdve az egész utazás alatt mindegyik kísértéket az ismerős hang. A kezdeti, tájra történő utalások, a városok, növények neveinek felsorakoztatása egy mondat, amely az első két versszakon túl a harmadik első sorára is áthúzódik. Ezután újabb mondat indul, ugyancsak múlt időben, hiába kereste a tücsköt, nem találta, csak a hangja volt jelen a tájban. A rá eddig nem jellemző megszólítással él, majd a cím ellenére a vers szinte kétharmad részében következetesen egyes számban szól a tücsökhöz. Láthatatlan voltában metaforákkal helyettesíti be a kis rovar: lüktető bogárnak, titokzatos zenésznek nevezi. Az egész versben azonban nem elsősorban a tücsök, hanem a hangja áll a középpontban. A ciripelés lényegének megragadása, leírása, visszaadása izgatja a költőt, mert talán úgy érzi, ha erre rájön, akkor annak az ismeretnek is a birtokába jut, hogy mi az, ami miatt ilyen hatást kelt a tücsökhöz, hogy miben rejlik a varázsa. Legelőször azt veszi észre, hogy a dalmáciai tücsök hangszíne más, mint az otthoni tücsköké, s ezt igyekszik meghatározni: talán élesebb, sziszegőbb. Ezután azonban már nem a hang leírása, hanem a kiváltott asszociációk érdeklik, ezeket sorjázza: impozáns színskálát állít fel metaforákból: a sziszegő zene hangjától és a gyors dzsessz ütemétől kezd, majd keménynek, a motorokéhoz hasonlóan, részegen zakatolónak, ércesnek hallja, ami berregésbe vált át, azután hirtelen tengerzúgássá fokozza, hogy végül egészen váratlanul szörnyeteggé változtassa. Ez utóbbi, ha nem is ijesztő, de bosszantó, amin már csak nevetni lehet, mert a konok jókedv, a hang ereje, szilaj irama ilyen megnyilvánulásában elragad, mindenkit szinte megfertőz a boldogságával. A költemény itt szárnyaló, csapongó képzeletűvé válik, akár ditirambusznak is mondhatnánk, annál is inkább, mert a vers csúcspontján ki is mondja az anakreóni költeményre utaló szavakat: „tücskök, akiket valaha / »majdnem istenek«-nek hívott / a görög költő...” Ezzel a befejezetlen gondolatsorral zárul a költemény második része, mondata. Mintha

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2004 CX. évfolyam 341. szám

eddig tartott volna a verset kiváltó elragadtatás. Ezután az eddig alkalmazott múlt időből a jelenbe vált át, még egyszer megszólítva a „dorbézolás isteneit”, ezúttal itthonról, immáron búcsúzva tőlük. A már bevált „lehunyom a szemem” trükköt alkalmazza, hogy szomorúságát, levertségét elhessegethesse magától és hogy elhitesse önmagával azt, amit a „millió / boldog örült, (...) hogy élni jó.” A költő közösségvállalása a tücsökkal – ha annak jelentését nem is sikerült teljes egészében felfedni – már a *Mosztári tücsök*ben is látható. A *Dalmácia tücskei*hez című versben a gondatlan tücskök egyértelműen gondatlan, „duhaj dalt” daloló tücskökké válnak, a féktelen életöröm hordozóivá, akikkel a költő talán szeretne azonosulni, de képtelen rá, ezért szívesen fordul hozzájuk derűért, vigaszért. Később, a *Tücsökzene* létrejöttében egyrészt talán a *Mosztári tücsök*ben felismert, a hovatarozást jelző elem, másrészt a „csak azért is énekelek” költői magatartás is szerepet játszhatott. Ha a tücsköt – a Kelet-Adrián a kabócát – mint a világosság és sötétség komplementáris pár szimbólumát értelmezzük, akkor számunkra az éjszakai hallgatás és a nap hevéen történő ciripelés újabb magyarázat lehetőségét kínálja.¹⁰⁰ Vagyis a költő kapcsolatát mind a világossággal, tehát tisztasággal, erővel, szépséggel, mind pedig a sötétséggel. Az előbbihez vonzódik, ez az életeleme, míg az utóbbi valamilyen módon veszélyezteteti s ettől fél, szabadulni kíván tőle. Ha összekapcsoljuk a tücsökről mondotakat a Menyhért Anna által Platón *Phaidrosz* dialógusából idézetekkel, vagyis, hogy „a tücskök valaha emberek voltak, akik a Múzsákat hallgatva” daloltak,¹⁰¹ és ha ezt a gondolatot továbbvisszük, akkor fölmerül a kérdés, miért másmilyen, „élesebb, mint nálunk” a déli tájak tücskeinek zenéje? A kérdés megválaszolásához talán közelebb kerülünk az *Egy raguzai leánderhez* című költemény vizsgálatát után.

Az *Egy raguzai leánderhez* az a másik Dubrovnikhoz kapcsolódó vers, amelynek a költő későbbi munkásságában is nagy jelentősége lesz. Keletkezéséről a következőket tudjuk: Kisklára már az első kelet-adriai utazáskor említi, hogy Korčula után a hajó kikötött egy Trsteno¹⁰² nevű helyen, de a növénykertet nem említi, Kotorba utazásukkor azonban följegyzí, nemcsak hogy megálltak Tivatban, hanem megnézték a nagy és híres parkot is. Szabó Lőrinc második kelet-adriai utazása alatt feleségéhez írt leveleiben nem említi egyik állomást sem. A vershez fűzött magyarázatban a Kotori öbölbe és Cetinjébe tett kirándulást hozza fel kiváltó okként, de itt megemlíti Trstenót, ha nem is név szerint: „Előzőleg már Hercegovinában is láttam gyönyörű déli fákat, majd rengeteg fát egy közbülső állomáson, melynek nem jut eszembe a neve. (...) Ezen a helyen igen nagy és híres növénykert díszlett. (...) De már Raguzában is sok hatalmas, egész bükkfaszerű leandereket láttam és elszédített gyönyörűséges, fojtó, édes illatuk.”¹⁰³ Mivel a magyará-

¹⁰⁰ J. CHEVALIER, A. GHEEBRANT, *Rječnik simbola: Mitovi, sni, običaji, geste, oblici, likovi, boje, brojevi*, Zagreb, Nakladni zavod Matice hrvatske–Mladost, 1994, 83.

¹⁰¹ MENYHÉRT, *i. m.*, 100.

¹⁰² A Trsteno nevű helység Dubrovniktól 18 km-re északnyugatra van, arborétumáról híres. A mai botanikus kert az 1525-ben kialakított parkból fejlődött ki, amely az akkor tekintélyes dubrovniki Gućetić család gótikus és reneszánsz stílusban épült nyaralója körül terült el. Ma mintegy 20 hektáros területet foglal magába, honos növényfajtákkal, szűkebb területe 2 hektár, ahol egzotikus növényfajták láthatók.

¹⁰³ SZABÓ, *i. m.*, 111–112.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2004 CX. évfolyam 341. szám

zatok jóval az utazások után keletkeztek, nem csoda, ha a költő nem emlékszik pontosan, melyik utazás alkalmával volt az említett helyeken. Természetesen nem is az a fontos, hol mindenütt látott a költő leándereket, hanem az általuk kiváltott benyomások. A vers öt strófából áll, versszakonként hat-hat sorból. Az első két sor páros rímmel kapcsolódó, majd a negyedik és ötödik ugyancsak, míg a harmadik a hatodikkal rímel. Az első versszakban a fa megszólítása után a leírása olvasható, mindazokkal a sajátságokkal, amelyek az eddigi, Budapestről ismert leánderekre nem voltak jellemzőek: az erős törzs, a virágokat ringató lombzat és a tömény illat. A megszemélyesítés a tetszést kifejező megszólítás ismétlésével záródik le a második versszak első sorában, majd kezdődik a következő rész, amely az elsőnek ellentéte, az otthoni, eddig ismert növény képe. A „sivár udvarok sivár disze” kifejezés kétszeresen kiemeli a leánder sanyarú sorsát. Ismét enjambement az, amivel átvezet a következő strófa megint csak ellentétes hangulathoz. Most már nem a megszemélyesített növényhez szól, hanem egy élő személyhez intézi lelkes szavait, akihez nemcsak szólni lehet, de meg lehet simogatni is, kézzelfoghatóvá vált, míg az eddigi satnyát nem tudta élőlényként, csak rosszul sikerült díszként érzékelni. A harmadik versszak végén kezdődik a költő azonosulása a leánderrel, a következőben sorra veszi a két növény életkörülményeit, izgatottan kutatva észreveszi a két lény kiteljesülésének/kiteljesülhetetlenségének okait, majd az utolsó versszakban rádöbben a felismerésre, itt – ismétli háromszor is –, az igazi helyén valósíthatja meg a leánder is igazi énjét. Szinte patetikusan fejezi ki a felismerést követő lelkiállapotát. Ezután a második versszaktól kezdve jelenlevő izgatottságot, türelmetlenséget – amelyet a lezáratlan mondatok, a félbeszakított gondolatok, a költő figyelmének és gondolatainak nyugtalan cikázása láttat – az utolsó három sor tűnődő kérdése váltja fel. A leánderrel való azonosulás után újra fel kell tennie saját sorsa alakulásának kérdéseit. Mielőtt azonban folytatnánk a leánder jelentőségének taglalását Szabó Lőrinc költészetében, vissza kell térnünk arra a kérdésre, miért élesebb a tücskök ciripelése Dalmáciában, mint a költő hazájában. Feltételezhetjük, hogy talán azért, mert a leánderhez hasonlóan számukra kedvezőbb körülmények között élnek.

A költő már az előző években több, hasonló verset írt, amelyekben a fa-sors és az ember-sors azonosságait veti fel. A fa sorsára már 1935-ben, a Déda-Bisztrán töltött nyár alatt is felfigyel és erről a *Versek a havasról V.* részében, *Az erdő fiaiban* szól először. Hamarosan újabb költemény követi, az *Őszi fák*, amelyben a fa halála kapcsán már az ember sorsáról is ír. A *Harc az ünnepért* kötetben aztán szinte rendszerességgel kezd foglalkozni a fa és az ember sorsa hasonlóságának a témájával. Ezt példázza az 1937-ben megjelenő több, hasonló gondolattal foglalkozó verse (*Téli fák*, *Az áprilisi rügyekhez*). Az év májusában Az Estben megjelent *A fákhoz, a költőkhöz* már a címében is kimondja a sorsazonosságot. A fa-sors, ember-sors témához a költő-sors is társul. Pár hónappal később az *Egy raguzai leánderhez* annyiban képez többletet, hogy benne ismeri fel és mondja ki a környezet meghatározó szerepét is. A vers új tartalommal bővült, ugyanakkor újabb előzménnyé is vált, amely nélkül nem jöhetett volna létre a nemcsak tartalmilag, hanem képileg is összegzést jelentő, 1938 januárjában írt *Egy téli bodzabokorhoz*. Hogy számára mennyire fontos ennek a gondolatnak a kifejtése, azt az is igazolja, hogy

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2004 CX. évfolyam 331. szám

az öt évvel később a *Régen és Most* kötetben megjelenő *Fűz a tóparton* (1939) című verse, de egy újabb, 1942-ből származó verse, *A földvári vadgesztenyefákhoz* is ezzel foglalkozik, sőt még öt év múlva az *Őszi meggyfa* (1948) is ezt a témát variálja, természetesen a költő differenciált szemléletét tükrözve. A leánder mint motívum azonban itt-ott később is megjelenik.

A *Beszélgetés a tengerrel* című verset hazafelé jövet írta. Már Dubrovnik felé utazva úgy tervezte, hogy visszafelé egy napra meg fognak állni Korčulán. A költeményhez fűzött jegyzet ugyan arról beszél, hogy két-három napot pihentek ott, de feleségének is csak egy napról beszélt, és Korzáti Erzsébethez intézett leveléből is erre következtethetünk. A vers öt strófából áll, egyenként nyolc sorból. A sorok szótagszáma úgy alakul, mint az abbáziai nyaralás idején keletkezett *Tengeren* és *Ősz az Adrián* című versek. A páratlan sorok kilenc, a párosak nyolc szótagosak. Talán nem annyira szabályosan, de a hosszabb sorok utolsó előtti vagy utolsó verslába rendszerint daktilus, erre csap rá gyakran, mint ahogy a hullám csapódik a parthoz, a sorvégi spondeus. A következő nyolc szótagos sor, amely ugyancsak gyakran végződik ereszkedő hangsúllyal, a visszahúzó víz mozgását és hangjának távolodását közvetíti. Amíg azonban az abbáziai versek hangulata békés és nyugodt, addig erről a versről ezt nem mondhatjuk el, hiszen amíg ott a parton fekvő, napozó ember pihent és a háttérben hallotta a víz mozgását, megnyugtató hullámverését, addig itt a parton ülő ember nézi a víz mozgását, és az emberi sorson gondolkodik. Az első versszak még szabályos szerkesztésű: az első négy sorban a víz közeledik a parthoz, majd miután erőteljesen a parthoz csapódik, a következő négy sorban a visszahúzó alatt nem veszik el az ereje, hanem „új rohamra indul”. Az örült kiszámíthatatlanságához hasonló a víz hangja is, hol csendes örültként viselkedik, hol fecseg, hol pedig zuhog. Az ezt követő versszakban a parton ülő ember időnként mintha már nem kívülről szemlélne, hanem érzi a puha vizet, amely, úgy tűnik, már körülölelte. A harmadik strófában meg is jelenik a „moss körül” kifejezés. Amíg ez a kifejezés az *Ősz az Adrián* című versben egyféle tisztulási vágyat tükrözött, addig itt (noha egy pillanatra föl villanhat bennünk a vizet néző ember öngyilkosságának lehetősége is) a víz az előző szakaszban említett végtelen idő egyik megnyilvánulási módja, amelyet másként észlel az ember – percekben, órákban, napokban –, nem pedig saját lényegében, vagyis időtlenségében, öröklétében. Ekkor jelenik meg az örök nemlét gondolata, ezzel a gondolattal néz szembe a negyedik versszakban, majd újra megismétli az ötödikben. Az örökkévaló nemlétezéssel szemben az emberélet pillanatnyi rövidsége felett érzett döbbenet kifejezésével fejeződik be a vers. Az utolsó két sor a verskezdő helyzet megismétlése, a szerkezet lekerekítése. A végtelent mint verstémát majd egy évtized múlva *A földvári mólón* című versben énekli meg újra mesteri módon.

Szabó Lőrincnek ezután már nem sikerült újra eljutnia a Kelet-Adriára. Ahogy azonban az *Éjszaka a vonaton* benyomásai újra megjelennek a *Karszt, éjfél* című versben, ugyanúgy a *Dalmácia tücskeihez* című költeményben megénekelt élményeket is még egyszer átélte, amikor ezt az utat emlékezetében újra végigjárta a *Tücsökzene* 273. számú, *Dalmácia* című költeményében. A forma itt is azonos a ciklus többi darabjával: a tizennyolc öt jambusból álló sort páros rímek kapcsolják össze. Az első mondatban rövi-

den végigtekint az úton, az utat végigkísérő elemeket vonultatja fel: a tenger napfénytől csillogó felülete meghatározta a nappalokat, a sötét éjszakákat – ezt inkább a nappal és az éjszaka komplementáris párként való említésével magyarázhatjuk, hiszen nyáron az Adria feletti ég általában telis-tele van csillagokkal. Színeket nem is említ, csak a sirályok és a tücskök hangját és a metonímia által kifejezett ringató tengermozgást. A múlt idejű kezdés után ugyancsak múlt időben folytatódik az utazás, miközben egyfajta folyamatos múltban peregnek a napok, amit a látottak lajstroma, a természet alkotta táj, azaz a szigetek, a part, a szirt, a vegetáció jellemző növényfajtái kísérek: a pálma és az agavé, ezeket pedig a kulturális tájelemek követik: a bástyák, a kampanilék, a tornyok valamint a dómkapuk. Trogir és Dubrovnik építészeti emlékei a korai kereszténység korának kultúráját jelentik a költő számára, eddigi utazásai során is – az egyiptomi hajóutat kivéve – ennek a kultúrának az alkotásaival került közvetlen kapcsolatba. Erre utal a trogiri dóm oroszlánfejeit szörnyként említő kifejezés. Az elképzelt kapun – továbbmenve a versben – mintha olyan múltba érkezett volna, ahol az idő szokásos fogalma megváltozik, ahol a múlt, jelen és jövő határai egybefolynak. Az időtlenséget nemcsak mint lebegést, hanem mint körtáncot is láttatja velünk a költő: „a hajó mozgott velünk és sok rom és műemlék különböző mélységű múltjaiba vitt az időnk, majd visszahúzott és a jövővel keveredett: innen a hajó »körtánca«.”¹⁰⁴ A tizenöt éve tartó emlék a múltból a jelenbe nyúlik át, s mivel a magyar nyelvben a jelen időt gyakran használjuk a jövő kifejezésére, az élmény áterjed a jövőre is, megismételve ily módon az idők előző egybeomlását, hangsúlyozva a dalmáciai élmények időtlenségét. Az eddigi emlékezés, az idő körtáncának szédítő forgása hirtelen megszakad, most már önmagához szólva, a jelenben továbbra is látja az emlékezés előhívta képet: „...tizenöt éve bár, / azóta is szemedben a sirály, / s mint akkor s mint szirének éneke, / hív partra szállni a tücsökzene.” Egyes elemzők kiemelik a vers utazás motívumát, a *Dalmáciát* az odüsszeuszi utazáshoz hasonlítva. Ez a föltevés azonban elmondható a *Tücsökzene* egészére is, hiszen az egész ciklus nem más, mint a költő eddigi életének újrateremtése, újbóli végigutazása és egy-egy közbeeső állomás, esemény, látvány vagy élmény fölillantása, annál is inkább, mert Odüsszeusz hazatérése egyben az út lezárása is, mint ahogy az élet is lezárul majd a halállal.

A *Tücsökzene* darabjaiban sok más motívum mellett a Kelet-Adrián szerzett benyomások is megjelennek. Az itt jelenlevő versalkotási módot szinte előre jelzi az 1938-ban írt és a *Harc az ünnepért* kötetben megjelenő vers, a *Műhelytitok*. Az emberben állandóan ébren lévő költő írhatja vele a verseket, amelyekben, mint mondja: „özönlött a sok kép s az emlék, / zagyván, összefüggéstelen”. Ezek között a képek között is ott van egy kelet-adriai nyaralást idéző: „s egy régi, gyűrt hajó- / jegyből, mely kabátom zsebében / zörgött, az egész ragyogó / nyári tengert körém öntötték”. Hasonló módon jelenik meg a *Tücsökzene* több költeményében egy-egy motívum, amely ezekre az utazásokra emlékeztet. A 6. számú *A ti dalotokban* a jelenben hallott cirpelésben benne van a régi, távoli tücskök zenéje is: „– tenger s ami csak / látott valaha, táj, Ragúza, (...) mind itt húzza

¹⁰⁴ SZABÓ, i. m., 247.

(...) a nótáját”. A 83. számú *A kisvonat*-ban a debreceni évekre emlékezve a gyermekkori villamos kapcsán megjelenik Dubrovnik is. A költő verset magyarázó jegyzetei szerint: „Amikor bevezették a villamosközlekedést, 1915 körül, néhány mozdonyt (...) megtartottak még, a többit (...) eladták. Szerényebb vidékre, vagyis a »Balkánra«. És úgy látszik, Raguzában viszont láttam húsz év múlva kiszolgált kis gőzöseinket”.¹⁰⁵ Az új debreceni villamosjárat azonban előbb, 1911-ben indult be.¹⁰⁶ A költemény két utolsó sora alapján: „Húsz év múlva meg viszontláttalak: / Grúzsban szolgáltál, Ragúza alatt!” azt gondolhatnánk, hogy a költő Dubrovnikban, az ottani villamosok egyikében felismerte a régi kisvonatot. Ezt azonban kizárja az a tény, amely szerint a villamosjárat Dubrovnikban 1910-ben indult meg,¹⁰⁷ a villamoskocsik karosszériáját a grazi Grazer Wagonen- und Maschinenfabriktól, az elektromos részeket pedig a prágai Fr. Krožik cégtől szereztek be.¹⁰⁸ Nem zárhatjuk ki azonban annak a lehetőségét sem, hogy a dubrovnik-i villamos – ha nem is épp Debrecenből érkezett – hasonlósága alapján és húsz-huszonöt év távlatából gyermekkorának kisvasútjára emlékeztette a költőt.¹⁰⁹ A villamosjárat a dubrovnik-i Pile városrész és a gruži kikötő között közlekedett, így a költő feltehetőleg nem a városban láthatta a kisvonatot, hanem a gruži kikötőben lévő gruži vasútállomáson,¹¹⁰ minden valószínűség szerint első dubrovnik-i tartózkodásuk befejezésekor, amikor az ottani vasútállomásról Sarajevóba indultak. A versben az a nosztalgikus hangulat uralkodik, amelyet a költő felidéz gyermekkorának városának kedves kisvonatára emlékezve. Ezt a fájdalmas érzést szinte elsöpri az utolsó két sor öröme: „Húsz év múlva meg viszontláttalak: / Grúzsban szolgáltál, Ragúza alatt!” A 87. számú vers, a *Dráma a tenger fenekén* a nagymamával látott színdarabnak állít emléket. A gyermek elragadtatását maga a színház, a ragyogás, az előadás csodájának átélése is kiválthatta, a „vízfüggönyön átködlő világ” pedig valóban elbűvölhette, a vers utolsó sora: „köröttem ring a tenger feneké” azonban már az utazás élményéből merít. A 285. számú *Bodzafa* újra átgondolja az *Egy téli bodzabokorhoz* tematikáját, de mint ahogy ez utóbbi keletkezéséhez hozzájárult az *Egy raguzai leánderhez* című költemény, úgy a *Bodzafa* is felidézi Raguzát: „Tavasszal paraszt / ruhát öltött, szép nagyvirágosat, / nyáron, mint én, örült, hogy süt a nap, / ősszel, mikor bogyói értek, a / madaraknak lett rakott asztala / s télen Raguzáról kérdezgetett.” A 316. számú *Karszt, éjféli* címűben az első változat, az *Éjszaka a vonaton* világháborút sejtő élményét dolgozza fel újra. A 347. számú *Mi még?* című vers pedig egyféle leltárkészítés a *Tücsökzene* lezárása előtt. A címben fölött és az első

¹⁰⁵ SZABÓ, i. m., 202.

¹⁰⁶ *Debrecen története 1849–1919*, szerk. GUNST Péter, Debrecen, 1997, 69.

¹⁰⁷ Dubrovnikban a villamosjáratot 1970-ben szüntették meg. Lásd: *Dubrovnik sa starih razglednica...*, 305.

¹⁰⁸ Milan BALETIN, *Dubrovački tramvaj*, Dubrovački horizonti, 6. évf., 1974–1975, 14–25. sz., 57; lásd még: Crvena Hrvatska, 1910, 90. sz., 3; 92. sz., 3.

¹⁰⁹ A dubrovnik-i és a debreceni korabeli képeslapokon látható villamosok mutatnak némi hasonlóságot. Lásd *Az ígért városa: Szabó Lőrinc Debrecen élménye*, a szöveggondozást, a kötet szerkesztését végezte és a tanulmányt írta BÍRÓ Éva, Debrecen, Debreceni Irodalmi Múzeum, 2000, 9; *Dubrovnik sa starih razglednica...*, 115.

¹¹⁰ Dubrovnik vasúti összeköttetése a szárazföld belsejével 1974. június 1-jén megszűnt. A vasútállomás épülete, homlokzatán a Dubrovnik felirattal ma is megvan.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2004 CX. évfolyam 341. szám

sorban megismételt kérdésre próbál válaszolni. Merő felsorolásnak vehetnénk a verset, ha a költő a vers végén nem látná be, hogy a keretet már kitöltötte, ám a válasz még mindig nem teljes, ezért amikor rájön a leltár töredékességére, hirtelen ötlettel összefoglalja a felismerést: „Szép volt a vágy, hogy Semmi Sem Elég!” A felsorolásból azonban számunkra fontos kiemelni: „A régi Korcula. / Mosztár tücskei.” A ciklus első változatának utolsó verse, a 348. számú *Álom* az első kelet-adriai utazáshoz kapcsolódik. Ebben a költeményben ugyanis megemlíti a Fiume előtt, tőle mintegy 60 km-re levő „jegenyész állomás, a karszti Szkrad” várost. Érdekes idézni, miért jegyezte meg a költő ezt az állomást: „a gyors váratlanul egy negyedórát időzött ezen a kis helyen, nagy, meleg, nyári éjszakában. A két Klára volt velem. Vártuk az ellenvonatot, én leszálltam, az állomás körül bolyongtam. Óriási fekete jegenyefasor vetült az éjkék égre, és telihold süített akkor is. Semmi más jelentősége nincs a Szkrad névnek, de a helyzet és a táj akkor olyan szép volt, hogy ezt az egy szótagos szörnyű falunevet mindvégig megjegyeztem.”¹¹¹ Végül még egyszer meg kell említenünk a *Dalmácia* című költeményt, amely teljes egészében a kelet-adriai utazások élményének szenteli a figyelmét.

Szabó Lőrinc verseiben a tenger gyakran erotikus tartalmat hordoz. Ezt már az *Ősz az Adrián* című versben megfigyelhettük. A *Tücsökzene* 259. számú, *Adria* című verse azonban a cím és elvárásaink ellenére nem a tenger élményét örökíti meg, hanem az érzékiség kifejezésének szolgálatában áll. Ilyen funkcióban még számtalan esetben találkozunk a tengerrel, ekkor azonban az már nem a költői megénekelhetőség tárgyát képezi, hanem megverselés eszközévé válik. A kelet-adriai utazások tehát nemcsak élményanyagban, hanem motívumokban, sőt ezek továbbfejlesztése által is hozzájárultak ahhoz, hogy Szabó Lőrinc költészete gazdagabbá váljon. „Ezt a költészetet nem lehet teljesen megérteni az alkotó személyes életétől függetlenül: hiszen épp az az egyedisége a Szabó Lőrinc-i lírának, hogy az életrajz esetlegességeiből építi fel verseit. (...) esetében az életrajz és életmű kapcsolata csak egy irányban érvényes: életének tényei valóban nyersanyagot szolgáltatnak költészetéhez, de költészetének egésze független személyes életútjától.”¹¹²

Franciska Ćurković-Major

OLEANDERS AND CRICKETS

(TRAVELS OF LŐRINC SZABÓ ON THE ADRIATIC)

Lőrinc Szabó made boat trips along the east coast of the Adriatic Sea from Fiume (Rijeka) to Ragusa (Dubrovnik) twice. Both times he spent some time in one town during the trip. First he travelled there between 19 and 29 June, 1932 with his daughter and wife, the second time between 10 and 22 July, 1937 with his son. He visited Cattaro (Kotor) both times, and, on the second trip, the inland town Cetinje. The present study goes through both journeys, investigates which poems were written during or soon after them, and attempts to pinpoint events that might have triggered the poems. We can follow the journeys in the poems themselves, and in the poet's letters to his wife and his sweetheart Erzsébet Kozári. The volume *Vers és valóság* (Poem and reality) guides us through the events of the trips.

¹¹¹ SZABÓ, *i. m.*, 267.

¹¹² KABDEBÓ, 2. jegyzetben *i. m.*, 11.

TÓTH STELLA

**„A MELLY PENIG ABBA ATYA NÉV ALATT VAGYON,
JOBBRÉSZÉNT ELNATHAN PARRÉ”**

Bartók István monográfiájában Medgyesi Pál és Szilágyi Tönkö Márton egy-egy olyan könyvével is foglalkozik, melyek az imádságok elkészítésének retorikai szempon-
tú, módszeres kifejtéséről szólnak.¹ A 17. századi magyar imádságelméletek közvetlen
mintáinak keresésével kapcsolatban megállapítja, hogy „kevés alkalom nyílik szövegek
összehasonlítására”, „a hivatkozott vagy feltételezhető egyéb források esetében a szerző-
ket lehet azonosítani, hozzájutni azonban ezekhez az imádkozással foglalkozó művekhez
nem könnyű”.² Medgyesi Pál *Doce nos orare quin et predicare* című, három részből álló
munkája kivétel, mert előszavában konkrétan említi forrásait a szerzőkkel és a művek
címével együtt, sőt egyik angol mintája fellelhető Magyarországon is.³ Ez Elnathan Parr
*Abba Father: or a Playne and Short Direction Concerning the Framing of Private
Prayer* című műve,⁴ mely Medgyesi munkája második részének, az *Abba atya avagy
rendes könyörgésnek tudományának* forrása.

Második részének mintájáról ennyit mond: „A melly penig Abba atya név alatt va-
gyon, jobbrészént Elnathan Parré.”⁵ A szerzőről, Elnathan Parr-ról a magyar szakiroda-
lom csupán a fentebb már jelzett adatot ismeri, vagyis azt, hogy Medgyesi forrásként
használta munkáját saját homiletikai műve második részének elkészítéséhez. Parr a 17.
század eleje Angliájában, I. Jakab és I. Károly uralkodása alatt élt, lelképásztorként mű-
ködött, halálának időpontját 1633-ra teszik. Etonben és a cambridge-i King’s College-
ban tanult, majd Palgrave-ben, Suffolk megyében vállalt lelkésziséget Cornwallis-éknél,
akik a Bacon család szomszédai voltak. Kora híres Szentírás-interpretátorának tartották.⁶

Imádságról szóló munkája a 17. században többször is megjelent Angliában, mind
összegyűjtött munkáival együtt, mind önállóan. Munkáit 1614-től adják ki. Az *Abba*

¹ BARTÓK István, „Sokkal magyarabbul szólhatnánk és írhatnánk: Irodalmi gondolkodás Magyarországon
1630–1700 között, Bp., Akadémiai–Universitas, 1998 (Irodalomtudomány és Kritika), 150.

² BARTÓK, i. m., 163.

³ MEDGYESI Pál, *Doce nos orare quin et predicare*, Bártfa, 1650. RMK I, 832 – RMNy 2310.

⁴ Elnathan PARR, *The Workes of That Faithfull and Painfull Preacher, Mr. Elnathan Parr, Batchelor in
Divinity, Late Minister in Suffolk*, London, 1632.

⁵ MEDGYESI, i. m., 303r.

⁶ *Dictionary of National Biography*, founded 1882 by George SMITH, edited by Leslie STEPHEN and Sidney
LEE, XV, Oxford, 1917, 353.

Father megjelenése először 1618-ból ismeretes, legkésőbbi kiadása Parr halála utáni, 1651-es,⁷ és legalább hat kiadást megért. Cynthia Garrett egyik cikkében, melyben a 17. századi angol imádságelméleteket vizsgálja, megállapítja, hogy az Isten és az ember közötti meghitt, személyes kapcsolat vágya hozta létre az igényt Angliában és máshol is népnyelvű imagyűtemények megalkotására. A magánimádság iránti szükséglet pedig példa nélküli értekezés- és kézikönyv-mennyiség létrehozását generálta. Néhány anglikán és puritán érzelmű szerző munkáinak kiadásait sorra véve megállapítja, hogy ezek számos kiadásából arra lehet következtetni, a közönség tette kész volt arra nézve, hogy megtanulják, hol, hogyan és mikor imádkozzanak. Ezek a kiadványok nyolc, kilenc kiadást is megérték viszonylag rövid idő alatt. Az imádságról szóló könyvek gyakori megjelenését a korabeli szerzők nem tartják fölöslegesnek, annak ellenére, hogy már sok dolgot elmondtak és leírtak ebben a témában. Ám azt sohasem lehet „túltanítani”, amit még nem tanultak meg eléggé.⁸ Parr hat kiadása tehát nem maradt el az angol átlagtól, saját korában olvasottnak számított. A mű magyar fordítása kétszer jelent meg. Mindkét kiadás évszáma 1650, bár más-más helyen, Bártfán és Váradon nyomtatták. A bártfai kiadású *Doce nos orare quin et predicare*-ben található három elméleti munka közül Medgyesi külön is kiadatta ezt a művet. A várad kiadvány csak az *Abba atyát* tartalmazza.⁹ A magyar nyelvre fordított imádságelméleti munka újbóli megjelentetése arra utal, Medgyesi mint szerző és tanító angol kortársaihoz hasonlóan gondolkodott.

Tudjuk, nehéz hozzájutni magyar szerzők külföldi mintáihoz, azonban a Medgyesi esetében szóba kerülő angol forráshoz sikerült Magyarországon hozzájutnom a Tiszán-inneni Református Egyházkerület Nagykönyvtárában, Sárospatakon, ahol 16. és 17. századi angliai kiadású könyvek után kutatva találtam meg az angol művet. Megkezdtem a két munka összehasonlítását. A különbségek és az egyezések kutatása közben arra a megállapításra jutottam, hogy bizonyosan ez az a könyvpéldány, amelyet Medgyesi Pál forrásként használt fordításának elkészítéséhez. Mielőtt ennek bizonyításába kezdenék, arra kell választ kapni, hogyan került ez a könyv Medgyesihez. Kapcsolatot találni Parr és Medgyesi között nehéz. Annyit tudunk, Medgyesi járt Angliában 1627 és 1630 között, ekkor Parr még élt. Medgyesi Cambridge-ben fordul meg, Parr ekkor még lelkes Palgrave-ben. Bár tudunk arról, hogy az Angliában peregrinált diákok személyes kapcsolatban álltak a kor angol tanáraival,¹⁰ ám semmi adat nem áll rendelkezésre arról, hogy ők

⁷ A British Library és a Harvard Egyetem online katalógusának (<http://www.bl.uk> és <http://lib.harvard.edu>) adatai: az 1618-ban megjelent kötet második kiadás, az 1636. évi ötödik kiadás. Parr 1632. évi, idézett gyűjteményes kötetében a mű negyedik kiadasként jelent meg. Az 1633-as év is negyedik kiadást jegyez, az 1651-es évi edíció pedig hatodik kiadást.

⁸ Cynthia GARRETT, *The Rhetoric of Supplication: Prayer Theory in Seventeenth-century in England*, Renaissance Quarterly, 1993, 329–330.

⁹ MEDGYESI Pál, *Abba atya, avagy könyörgesnek lelke, melly szerént kiki tsak magátul-is, készen, mindenféle dolgokrul, akarminémü állapotban, valogatott szep lelki buzgosagokat onthet-ki Isten elöt. Ki-szakasztatott a' könyörgésre ki-adott mesterseges tablakbol: és az ő meg-betsülhetetlen használatosságáért ilyen kis formában, külön-is közönségessé tetetett, Várad, 1650. RMK I, 839 – RMNy 2353.*

¹⁰ GÖMÖRI György, *Angol–magyar kapcsolatok a XVI–XVII. században*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1989, 80–89.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2004 CX. évfolyam 341. szám

ketten ismerték volna egymást. Találkozásukat természetesen nem zárhatjuk ki, hiszen Palgrave csupán pár mérföldre fekszik Cambridge-től.

A Sárospatakon fellelhető Parr-kötet a szerző összegyűjtött munkáit tartalmazza.¹¹ A kötet több helyen is hiányos. A műben bejegyzések, kézzel írt margináliák nem találhatóak, egyet kivéve, amelyre majd később visszatérek. A címlap, az esetleges tulajdonosi bejegyzésekkel, hiányzik. A kötetstábla belsején azonban található egy bejegyzés: *Est Thomae Görgei*. A kötetben több possessorori bejegyzés nincs.

A sárospataki diáknévsorban megtalálható a Görgei Tamás név. A feljegyzett adatokból nem csak a diákok matrikulálásának tényét lehet megállapítani: több név után találunk feljegyzéseket, melyek a beiratkozottak további életéről tudósítanak. A lajstromban először 1637-ben fordul elő egy Thomas Geörgei nevű diák, aki 1640. március 24-ig tartózkodott Patakon, majd Szántóra ment papnak. Egy másik beírás 1639. március 3-án egy másik Thomas Görgei jelenlétéről értesít, aki ekkor senior. Több hallgató, köztük Thomas Görgei neve mellett megtaláljuk a *promotus* megjegyzést is, amely a további (külföldi) tanulmányokhoz való anyagi támogatást jelent.¹² Németalföldi egyetemek anyakönyvében mindkét Görgei neve megtalálható. Először 1642-ben Franekerbe, majd 1643-ban Leidenbe jegyezte be magát az egyik Görgei major, a másik Görgei minor megkülönböztetéssel.¹³ Görgei major 28 évesnek vallja magát a franekeri, 29 évesnek a leideni beiratkozáskor, Görgei minor pedig 27 éves a franekeri és 28 éves a leideni matrikulálása alkalmával. A pataki névsorból az 1637-es listán szereplő Görgei lehet a major jelzés, hiszen ő az idősebb, és az 1639-es listán szereplő Görgei a minor megkülönböztetés. Görgei minor két másik társával, Rimaszombati Istvánnal és Szepsi Gáspárral ugyanazon a napon iratkozott be mindkét egyetemre: 1642. április 24-én Franekerbe, 1643. március 7-én pedig Leidenbe. Ők hárman I. Rákóczi György alumnusai.¹⁴ Herepei János megállapítása szerint Rimaszombati és Görgei pataki diákok voltak. Hozzátehetjük, hogy Szepsi Gáspár is, hiszen az 1638-as lista Szepsi P. Caspar névvel is jegyez diákot, azaz Rákóczi támogatottai mindhárman pataki diákok voltak. Hármuk közül Szepsiről még az is megállapítható, hogy a kisebbik Rákóczi fiú, Zsigmond évfolyamtársa volt. Pontosításra szorul Herepei megjegyzése Rimaszombati Istvánról is. Róla azt írja, 1642. szeptember 24-én iratkozik be a pataki iskolába. A Rákóczi-alumnus Rimaszombati István azonban ekkor már Franekerben van. A Herepei által közölt 1642. szeptember 24-ei dátum egy másik Rimaszombati Istvánra vonatkozik. Látható tehát, aho-

¹¹ Négy tétel található PARR összegyűjtött munkáinak 1632-es kiadásában: *An Exposition upon the Most Divine Epistle of the Holy Apostle Saint Paul to the Romanes, An Exposition upon the Thirteenth Chaptet [!] of the Epistle of St. Paul to the Romans, The Grounds of Divinity, Abba Father: or a Playne Direction Concerning the Framing of Private Prayer*.

¹² HÖRCSIK Richárd, *A sárospataki református kollégium diákjai 1617–1777*, Sárospatak, Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei, 1998, 67, 69.

¹³ BOZZAY Réka, LADÁNYI Sándor, *Magyarországi diákok észak-németalföldi (protestáns) egyetemeken és főiskolákon (1575) 1595–1918*, kézirat, 2006.

¹⁴ BOZZAY–LADÁNYI, i. m.; HEREPEI János, *Rimaszombati István* = H. J., *Polgári irodalmi és kulturális törekvések a század első felében*, szerk. KESERŐ Bálint, Bp.–Szeged, 1965, 555–556.

gyan Görgei Tamás nevű diákból kettő tanult Sárospatakon, úgy két Rimaszombati István járt ebbe az iskolába közel egy időben.¹⁵

A németalföldi egyetemekre ekkor több pataki diák is beiratkozott. Leidenben például 1643-ban a három Rákóczi-alumnuson kívül tíz másik pataki diák tanult.¹⁶ Közülük többen Angliában is megfordultak.¹⁷ Feltehető, hogy a három Rákóczi-alumnus is járt a szigetországban. Bizonyíték lehet erre Szerencsi N. Péter William Sancroft-hoz¹⁸ 1641 őszén írt levele, amelyben arról informálja, hogy Rákóczi újabb alumnusokat küld ki hollandiai és angliai tanulásra. Pénzzel is ellátja őket, elég jól, hogy semmiben se szűkölködjének.¹⁹ 1642 áprilisában pedig a Rákóczi által támogatott három diák (Görgei minor Tamás, Rimaszombati István, Szepsi Gáspár) már Franekerben van.

Ezen adatok birtokában belátható, Görgei minor járhatott Angliában, és ott szerezhette be a könyvet. A támogatott diákok feladatai közé tartozott az is, hogy utazásaikról, tanulmányaik helyszíneiről könyveket hozzanak haza. A könyv talán 1646-ban került Magyarországra, mivel a három Rákóczi-alumnus közül Rimaszombati Istvánról tudjuk, ez év márciusában már Rákóczi Zsigmond udvari prédikátora, így már a másik két diáknak is itthon kellett lennie.²⁰ Medgyesi, mivel I. Rákóczi György udvari papja volt ebben az időben, találkozhatott Görgei minorral és a frissen hazatért ifjakkal, beszámoltathatta őket angliai útjukról, és ekkor kerülhetett szóba, milyen könyveket hoztak haza. Medgyesi tehát így szerezhette tudomást Parr imádságelméletéről és juthatott hozzá a könyvhöz.

Azt, hogy e könyv mikor került a sárospataki gyűjteménybe, a régi könyvtárlajstromok nem említik. Tudjuk azonban, hogy a téka állománygyarapodása 1635 után nagymértékben összefügg a Rákóczi-udvar könyvtári tevékenységével, így feltehetjük, ekkor kerülhetett oda, valószínűleg 1650 után, miután Medgyesi elkészült a fordítással. A könyvlisták olyan könyveket is említene, melyeknek sem címét, sem szerzőjét nem határozzák meg, csupán annyit tudunk róluk, *liber anglicusok*. Azonosítani sajnos ezt az angol munkát sem a sárospataki régi könyvtárlisták, sem a sárospataki Rákóczi-könyvtár alapján nem tudjuk.²¹

¹⁵ 1636-ban iratkozik be Stephanus B. Rymaszombathi Sárospatakra, aki először senior, majd 1639. április 2-án Liskára ordináltatott papnak. Ő a Rákóczi-alumnus. A másik, vele azonos nevű diák Stephanus Rimaszombathi. Az ő neve mellett szerepel a Herepei által már közölt 1642. szeptember 24-ei dátum.

¹⁶ Szentpéteri János (1634), Görgei major Tamás, Kazai S. János, Fonyi János, Körösi Mihály, Porcsalmi János, Kálmáncsehi János (1637), Huszthi Sándor, Kovásznai Péter, Hercegszölösi János (1639). A diákok neve után zárójelben a pataki beiratkozásuk évét tüntettem fel. BOZZAY-LADÁNYI, *i. m.*

¹⁷ Kovásznai Péter 1645-ben, Hercegszölösi János 1644-ben, Szentpéteri János 1643–1645 között jár Angliában.

¹⁸ William Sancroft (1616–1693), 1634-től az Emmanuel College diákja, ahol 1641-ben MA. fokozatot szerzett. 1642-től az iskola tanára, majd Canterbury érsekévé választják.

¹⁹ GÖMÖRI, *i. m.*, 89.

²⁰ HEREPEI, *i. m.*, 556.

²¹ *Partiumi könyvesházak 1623–1730 (Sárospatak, Debrecen, Szatmár, Nagybánya, Zilah)*, szerk. KESERŰ Bálint, Bp.–Szeged, 1988 (Adattár, 14); MONOK István, *A Rákóczi-család könyvtárai 1588–1660*, Szeged, Scriptum Kft, 1996 (A Kárpát-medence Kora Újkori Könyvtárai, 1).

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2004 CX. évfolyam 351. szám

Ha régi nyomtatványokban laphiányt tapasztal az ember, első pillanatban nem tudhatja pontosan, hogy a lapokat kitepték, a századok során lazultak ki és estek ki a kötetből, vagy már eredetileg sem voltak a helyükön. Az Elnathan Parr *Abba Father* c. munkájának sárospataki példányában található hiányosságokról elmondható, könnyen észrevehetőek mind az őrszóból, mind az ívjelzetből. A LIII2v lap után a LIII5r lap következik. A könyvben lapszámozás is van, a hiány ebben is megmutatkozik, a 12. után a 17. lapon folytatódik a szöveg. Tehát 2 levél hiányzik. A következő hiány már egyértelműen a könyvrongálás jelét mutatja, a Mmmmm jelzetű lapot kiszakították helyéről. Én az elsőként tapasztalt hiányossággal foglalkozom, ugyanis a két szöveg párhuzamos vizsgálata közben ennél a pontnál észrevettem, hogy mind a Sárospatakon lévő hiányos angol, mind a magyar szöveg meglepő hasonlósággal folytatódik ott, ahol az angol kötetben a hiány jelentkezik. Ebből következtettem először arra, hogy ez lehet a könyvnek az a példánya, amelyet Medgyesi forrásként használt a fordítás során. Meg kell vizsgálni Parr egy szintén 1632-es kiadású *Abba Father* című művét is ahhoz, hogy megállapítsuk, a fentebb jelzett hiány csupán a pataki példány jellegzetessége vagy más példányból is hiányoznak ugyanezek a lapok. Más példány Magyarországon ebből a műből tudomásom szerint nincs. A londoni British Libraryben azonban található ebből a kiadásból teljes példány, és sikerült is hozzájutnom a Magyarországon meglévő példányból hiányzó lapokhoz.²²

Medgyesi négy szakaszra tagolt munkájának ismertetését Bartók István elvégezte már, táblázatban közölte az *Abba atya* fejezeteinek tartalmát.²³ A továbbiak megértése szempontjából azonban elengedhetetlen jelen dolgozatban Medgyesi munkájának ismertetelt vázlatos leírása, vagyis annak megmutatása, hogy miként tagolta szakaszokra munkáját. A bevezető és a lezáró szövegen kívül elmélete négy részből áll. Az első szakaszban az imádkozáshoz való előkészületről, a másodikban az imádság különböző részeiről és ezek rendjéről olvashatunk, azután pedig az ezekhez tartozó kéréseket és azok formáit taglalja. A harmadikban példákkal támasztja alá az eddigieket, a negyedikben pedig a Miatyánkról való tudnivalók, az Úr imádsága hat kérésének külön-külön szedése és ezek bővítései találhatók.

A magyar munka harmadik szakaszának részletesebb ismertetése azért fontos, mert ez a rész szolgáltat bizonyítékokat fenti kijelentésemhez, mely szerint forrásként Medgyesi a Sárospatakon meglévő kötetet használta. Itt az előző fejezetben ismertetett „mesterség”, „tudomány”, tehát az imádság részeinek bővítésével találkozunk, beleértve annak „közönséges” (general), azaz általános részét, és a „kiváltképpen” (particular) valót, azaz a részletesebb kifejtést is.²⁴ Ezt az azokhoz tartozó Szentírás-helyek „összeszedése” követi. A részek bővítését minden esetben, példa gyanánt, rövid imákkal szemlélteti. A szakasz elején felsorolja, milyen bővítései lehetnek az imádságoknak és útmutatást ad

²² Ezúton szeretném megköszönni Gyapay László szíves segítségét, aki londoni kutatómunkája alatt időt szakított arra, hogy másolatot készítsen a 3266. gg. 4 jelzetű Parr-mű azon lapjairól, amelyek a sárospataki példányból hiányoznak.

²³ BARTÓK, *i. m.*, 356–359.

²⁴ Itt zárójelben a Parr munkájában található angol megfelelőket jegyzem.

azok „terjesztésére” (enlargement). Ezek a bővítések a következők: A „Közönséges terjesztésnek példája az Istennek megszólítása és a figyelmezés kívánás felől, melyek egyszersmind a könyörgésnek első részei is.”²⁵ Az imádság kiváltképpen való terjesztésének nyolc részét említi: „1. A bűn megvallásának terjesztése, 2. A bocsánatnak kérése, 3. A hitért való kérésnek terjesztése, 4. A megtérésnek kérése, 5. A személyünkre tartozó hivatalunkban való igazgattatás kérése, 6. A végig megmaradásnak kérése, 7. Az eklézsiáért való könyörgés, 8. A hálaadás.”²⁶

Nézzük Parr felosztását: „The general enlargement, from a description God and begging of audience.” „Example of particular enlargement: 1. confession of sinne, 2. petition for pardon, 3. petition for faith, 4. petition for repentance, 5. petition for direction in our personal calling, 6. petition for perseverance, 7. petition for the church, 8. thanksgiving.”²⁷

Látható, Parr munkájának tartalmát Medgyesi hűen követi, attól el nem tér. Ez a kijelentés egyértelműen megállapítható a két szöveg összehasonlításából is. Medgyesi ragaszkodik tartalmilag az angol szöveghez, attól csak kevés esetben tér el, illetve egészíti ki azt.²⁸ A szakasz végén mindkét munka a „közönséges” és a nyolc „kiváltképpen való” imádságrészhez kezdi gyűjteni a megfelelő Szentírásbeli helyeket. Az angol munkában ennél a résznél található a fentebb ismertetett laphiány, Medgyesi pedig megpróbálja a hiányt áthidalni. Ezt jó logikával, a szövegfolyam megbontása nélkül teszi, hiszen ezek első látásra nem tűnnek fel, csak akkor, ha a kezünkbe vesszük és tüzetesen megvizsgáljuk a hiányzó lapokat és a Medgyesi-művet.

A hiány tehát a szöveg 3. szakaszának végén tapasztalható, ahol a szerző szentírásbeli helyeket rendel az imádság részeihez, ágaihoz. Az angol eredeti is, magyar fordítása is az előzőleg már ismertetett „közönséges terjesztést” és a „kiváltképpen való” nyolc részt sorolják fel és gyűjtenek bibliai locusokat azokhoz. A különbség csupán annyi, hogy Medgyesi kiegészíti, kijavítja a nyomtatásban talált hibás locusokat.²⁹

A „kiváltképpen való” imádság részeinél nyolcból négy felsorolása után (God described – Istennek megnevezése, Audience begged – figyelmezés avagy meghallgatás kérés, confession of sinne – az bűnnek megvallása, petition for pardon – az bocsánatnak kérése)³⁰ megszakad a bibliai helyek gyűjtögetése az angol szövegben a hiány miatt. Csak az őrszó jelzi ezen a lapon (*For*), hogy még folytatódik tovább a felsorolás. Nem nehéz kitalálni, mi következhet az ima „bocsánatnak kérése” része után, ha megnézzük a harmadik szakasz elején ismertetett felosztást, ami „a hitért való kérésnek terjesztése – petition for faith” rész következését indokolja. Medgyesi is kikövetkeztette ezt, hiszen a

²⁵ MEDGYESI Pál, *Doce nos orare quin et predicare*, Bártfa, 1650, G1r.

²⁶ MEDGYESI, *i. m.*, G1r–G3v.

²⁷ PARR, *i. m.*, LIII–LIII2.

²⁸ TÓTH Stella, *Elnathan Parr Abba Father és Medgyesi Pál Abba atya című imádságelméleti munkáinak különbségei = Doktoranduszok fóruma, Miskolc, 2005. november 9.*, szerk. SZENTIRMAI Dóra, Miskolc, Miskolci Egyetem Innovációs és Technológia Transzfer Centrum, 2006 (Bölcsészettudományi Kar szekciókiadványa), 28–33.

²⁹ *Uo.*, 32.

³⁰ PARR, *i. m.*, LIII2v; MEDGYESI, *i. m.*, G3v.

következő felsorolásra került rész így hangzik: „A hitért való könyörgés, etc”.³¹ A londoni példány lapjai is igazolják ezt, hiszen a LIII3r-n így folytatódik az angol szöveg: „For Faith”, és az eddigi gyakorlat alapján Parr továbbra is gyűjti a bibliai helyeket az imádkozni tanuló segítségére. Medgyesinél nem ezt találjuk. Ő egy *nota benét* ír „a hitért való könyörgés, etc” alá: „Ezen formán kell több részeket és ágakat ki külön külön fel jegyezni; s ahol miket mindenik felől az Sz. Írásban olvasunk, kivált képpen a legfontosabbakat, mindjárt alá kell írunk: ugymint a mellyeket a Hit felől, a hit alá, a mellyeket a szeretet felől, a szeretet alá, etc. Melly dolognak okáért, elég tiszta papirost is hagyattassék, mind itt, mint az első tábla után: ha ki többet kíván, többet is köttethet közben, valamint akarja.”³² Medgyesi tehát a könyörögni tanulóra bízta a többi hely összegyűjtését. Eddig a pontig minden esetben pontosan követi az angol szöveget, ez az első alkalom a fordítás során, hogy kénytelen eltérni tőle. Ez az első olyan pont tehát, ahol arra lehet következtetni, a lapok már a fordítás készítésekor is hiányoztak.

Tovább igazolja feltevésemet a *nota bené*ben megemlített tiszta papiros. Nem azért, mert Parrnál nem fordul elő, hanem mert Medgyesi más szövegkörnyezetben említi. Parrnál legelőször ott fordul elő, ahol az imádság megtanulását elősegítő módszerként ajánlja a tanulók számára azt a technikát, hogy a könyörgés minden részét külön-külön kezelve, a megfelelő szakaszokat egymás alá írva jegyezzék fel a megfelelő ágakat, hiszen így lehet a legjobban a memóriába bevésni azokat.³³ Medgyesi itt hűen követi eredetije elképzelését, mondanivalójában és a szövegbeli elhelyezkedésben sincs semmi különbség kettejük között.³⁴ Medgyesi a következő előfordulás esetében is követi Parrrt. Mindketten a Szentírás helyeinek összeszedésével kapcsolatban említik másodsorra azt a módszert, hogy a már említett tiszta papirosra gyűjtsük azokat.³⁵ Medgyesinél ugyanebben a szövegkörnyezetben és ugyanebben az értelemben található meg ez, azzal az eltéréssel, hogy Medgyesi a „note-booke”-ot „lajstromcsinálás”-nak fordítja.³⁶

Harmadik említése kettejüknél máshol jelenik meg. Parrnál a hiányzó lapokon, Medgyesinél pedig ott, ahol a hiányt tapasztalta. Amíg eddig Medgyesi ragaszkodott forrása pontos szövegéhez, itt bővít is rajta, hiszen nem tudhatta, mit tartalmaznak a hiányzó lapok. Mászt mond, mint angol mintája. Parr abban az összefüggésben említi a jegyzetfüzetet, hogy a felsorolt példák bemutatásával (a hiányzó lapokon ugyanis többek között ima-példákat hoz Parr) felfoghatóbbá válik ennek használata,³⁷ míg Medgyesi az imádság Szentírásból gyűjtött részeinél, a gyűjtögetésekkel kapcsolatban említi e füzetet, és hozzáteszi, ha nincs elég helyünk, akkor köttethetünk hozzá lapokat, mely instrukció Parrnál teljes mértékben hiányzik!

³¹ MEDGYESI, *i. m.*, G3v.

³² MEDGYESI, *i. m.*, G3v.

³³ „...make a booke of cleane paper, and in sundry leaves, write in the top the particular parts of prayer with their severall branches, allowing a whole leaf to each part and branch.” PARR, *i. m.*, Kkkk6v.

³⁴ „...csinálj tiszta papirosból egy könyvet, és helyel helyel az levelekre fellyel írd le az könyörgésnek külön külön való részeit, azoknak külön külön való ágaival.” MEDGYESI, *i. m.*, F4v.

³⁵ „...showing the manner of the note-booke...” PARR, LIII2v. Medgyesi a *note* szót fordítja jegyzetnek is!

³⁶ MEDGYESI, *i. m.*, G3r.

³⁷ PARR, *i. m.*, LIII4r.

Hogy a jegyzethasználat mégis szerepel Medgyesinél, azért lehetséges – annak ellenére, hogy nem volt birtokában az a lap, ahol Parrnál harmadjára szóba kerül –, mert ennek megemlékezésével indul a harmadik szakasz második része, a szakaszt pedig le kellett zárni. Minthogy arról szól a fejezet második fele, hogy megtanítjuk a könyörögni tanulót „lajstrom csinálására”, Medgyesi nem engedheti meg magának, hogy didaktikai szempontból ne említse újra.

Parrnál egyéb értelmet is kap a note-booke harmadik említése. A hiányzó lapokon a magyar változatból is hiányzó két, rövidnek mondott imádságot találhatunk. Ezek argumentációjában olvashatunk ismét a jegyzetfüzetről: ennek alkalmazására hívja fel a figyelmet és ima-példákkal illusztrálja azt. A példák által felfoghatóbbá válik a füzet használata.³⁸ A rövid könyörgésekben Parr számozással jelzi a könyörgés különféle részeit és ágait, a számozást pedig margináliákban oldja fel, az előbb felsorolt részekkel megegyezően. A könyörgésekben tehát külön-külön bemutatja azok részeit a gyakorlatban is. A hiányzó részek utolsó példája, a hálaadáshoz tartozó imádság megmaradt Parr Magyarországon megtalálható könyvében,³⁹ de Medgyesi fordításában sehol sem található meg ez a rész. Valószínűleg nem tudta hova beszúrni, hiszen a további fejtegetésekbe és magyarázatokba ez már egyáltalán nem illeszthető be. Elképzelhetetlen számomra, hogy Medgyesi, ha meglelt volna neki e két hiányzó lap, ne ültette volna át magyarra az imádságokat, hiszen ezzel egy jól használható didaktikai módszert hagyott volna ki, ami nem illene bele a tanítói-prédikatori szándékába.

Parr imapéldái szemléletesek, és az imádkozni tanulót segítik, nehogy valamit félreértson. Medgyesi számára is fontos, hogy a tanítótól kapott „jó” utat járja a tanuló, erről a *Doce nos orare* előljárászavában is kifejti véleményét.⁴⁰

A két szöveg összehasonlítása alapján elmondható az is, hogy Medgyesi az angol szöveg minden imáját lefordítja – a hiányzó lapokon lévők kivételével –, sőt más imákkal is kiegészíti két helyen a szöveget, ahol Parr egyáltalán nem hoz példákat. Ezek az imádságok feltételezhetően Medgyesi saját alkotásai.

A munka negyedik szakasza a Miatyánk kéréseinek sorra vételével folytatódik, ahol az Úr imádsága hat kérésének terjesztésével, azaz bővítésével foglalkoznak. Parr ennél a résznél vissza-visszautal ahhoz az eligazításhoz, amikor a könyörgés külön-külön

³⁸ „A short prayer according to the fore-prescribed order, gathered out of divers places of holy Scripture; by which, as by a patterne may be conceived the use of the former note-booke.” PARR, *i. m.*, LIII4r.

³⁹ PARR, *i. m.*, LIII5r.

⁴⁰ „Mikor ember valamely-felé megindul, kettőre nagy gondja vagyon: 1. hogy útját feltalálja, 2. hogy el ne vesse azt. Bezzeg jól esik ez ilyen embernek, ha kérdezkedvén jó útban igazéttatik: de sokkal jobban, midőn azt vélvén, hogy vagy az jobb, vagy csak az általabb úton mégyen kérdezkedés nélkül is jámbor csak magától érteni adja, hogy nem az vagy a jó, vagy csak az általabb út, elhagyta ezt régen: s véle elmenvén útban viszi, és mindenképpen megtanéttya, meddig mennyen azon az úton, hol s merre térjen, mitsoda jelenségekre vigyázzon, etc. Ez ilyen jó emberséget osztán, az útban igazodott, mind útyában s mind egyébütt, nem győzi emlegetni, köszönni, kiváltképpen hogy meglátta, mind menyi sok felé tévelyedhetet volna, s mind mely által, könnyű és jó úton jutot el, a' hová igyekezett. Én mint hogy most nagyobb nem kedveskedhetem, csak ez illy ön-kéjén egyebeknek útat mutogató emberséges embereknek tisztít vállalom, a' mennyire lehet, magamra.” MEDGYESI, *i. m.*,)o(2r–)o(2v.

részeinek bővítésével foglalkozik; a magyarban ez az a rész, ahol a bővítések felsorolása megszakad az angol munkában tapasztalható hiány miatt. Parr szerint ezeket az „enlargment”-eket is felhasználhatjuk a Miatyánk kéréseinek bővítéséhez.⁴¹ Medgyesi nem minden esetben követi az angol visszaulrásait. Ilyen kihagyás először a negyedik kérésnél (Mindennapi kenyerünket add meg nekünk ma) fordul elő. Medgyesi átugorja, nem fordítja le Parr visszaulrás-emplítését, hiszen nem talált sehol erre példát saját példányában, és nem látja értelmét ezen instrukció lefordításának.⁴² Parr azért idézi mindkét imádság-példáját ehhez a részhez, mert a *personal calling*-rész példaimádságainál mindkét esetben megjelenik a kenyér.⁴³ Azoknál a részeken, ahol Medgyesi megtalálja a visszaulrásokat, már követi angol mintáját, hogy az „elsőbb igazgatás szerént” könyörögjünk.⁴⁴ Az „elsőbb igazgatás” természetesen a fentebb már említett, Szentírásból kigyűjtött részeket jelenti.

Az eddigiekből látható, hogy Medgyesi Parr imádságra tanító munkája szövegén csak ott változtatott és hagyott ki belőle részeket, ahol a magyarországi példányban lévő hiány megkövetelte tőle, így bizonyítottan látom, hogy Medgyesi a könyvnek ezt a példányát használta a fordítás elkészítéséhez.

A továbbiakban csak zárójelben jegyzem meg, esetleg Medgyesi keze nyomát is megtalálhatjuk az angol szövegben. Az angol *Abba Father* margóján mindössze egyetlen, tintával ejtett bejegyzés található. Régi, fekete tinta nyoma, és egy bibliai helyet javít: *Iac. 5. 19-et Iac. 5. 17-re.*⁴⁵ Az érdekesség az, hogy Medgyesi angol mintájában a bibliai helyek számos helyen tévesek, nem a megfelelő szakaszokat rendelik a részekhez, sőt könyveket is tévesztenek. A magyar fordító nem először találkozik angol mintáiban a bibliai locusok tévesztéseivel. Már a *Praxis pietatis* előjárószavában ír erről: ezeket a hibákat a gyakori nyomtatásokból következő szövegromlás okozza.⁴⁶ Medgyesi itt sem Parr hanyagságának vagy hozzá nem értésének tulajdoníthatja a tévesztéseket, hanem az angol nyomdászok figyelmetlenségének. Ebben a fordításában is következetesen kijavítja a hibás helyeket. A magyar munkában a fentebb jelzett helynél is az angol forrásban tintával átvitt szakasz, *Iac. 5. 17.* található. Természetesen nem jelenthetjük ki teljes bizonyossággal, hogy Medgyesi keze nyomát őrzi a bejegyzés.

Bartók István Martonfalvi Tóth György munkájával, a *Tanító és Czáfoló Theológiai* kapcsolatban felhívja a figyelmet arra, mikor Martonfalvi azt állítja, a munkát

⁴¹ „Thou mayest here make use of the direction concerning thy personall calling.” PARR, *i. m.*, LIII6r.

⁴² A *personal calling* rész kifejtése már a hiányzó lapokon található, Medgyesi sem említi ott, ahol a Szentírásból gyűjtöget locusokat.

⁴³ „...and to eate mine own bread”, PARR, *i. m.*, LIII4r; „eating mine own bread”, PARR, *i. m.*, LIII4v.

⁴⁴ PARR: „Here make use of the confession of sinne, and petition for pardon, for fayth and repentance, according to the former direction.” MEDGYESI: „Kérjed először a bűn bocsánatot, a’ hitet, a’ megtérésre való kegyelmet, az elsőbb igazgatás szerént.”

⁴⁵ PARR, *i. m.*, Kkkk4r.

⁴⁶ „...mivel e Praxis az ő hasznos voltáért minden esztendőnként, Angliában ki nyomtattatik; ennek okáért, kíváltképen a’ Szent Írás locusinak feljegyzésében sok változás, egyeledés etc. esett: a’ hol sok dolgaimtúl érkeztem, a’ meg elegyedett és elváltoztatott citálásokat, fő képpen az Isten felől ’s egyebütt is sok helyen, helyre állattam.” MEDGYESI Pál, *Praxis pietatis*, Debrecen, 1636. RMK I, 657 – RMNy 1639.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2004 CX. évfolyam 318. szám

„Amesius és Vendelinus szerint való theológiának” tartja, azon azt kell értenünk a korabeli szokások ismeretében, hogy ő lefordította ezt a művet.⁴⁷ Figyeljük, Medgyesi mit állít műve mintájáról: „nemcsak a magam tapasztalásából, hanem kiváltképpen e féle dolgokhoz derékképen értő tudós embereknek írásokból szedegettem, úgy mint Joannes Clark Sacra Oratoriájából, Amesius munkáiból, az angliai parlamentnek Directoriumából. Amelly pedig Abba Atya név alatt vagyon, jobbrészt Elnathan Parré.”⁴⁸ A fentebb kifejtettek alapján érthetővé válik a „jobbrészt” kifejezés jelentése, jelentősége: azt jelenti, Medgyesinek nem állt rendelkezésére teljes terjedelmében az eredeti munka, és ezzel a kifejezéssel filológiai szakterminust is próbált alkotni.

⁴⁷ BARTÓK, *i. m.*, 164.

⁴⁸ MEDGYESI, *i. m.*, 318.

PETRŐCZI ÉVA

„ERZSÉBET AZ Ő SZENT VISSZAVONULTSÁGÁBAN”

Női hitéleti- és sorsdokumentumok a kora újkori Debrecenben és Bostonban

Mielőtt olvasóim bármelyikét – joggal – elriasztanám a sokat markoló alcímmel, sietek megnyugtatni kedves mindnyájukat: vizsgálódásaim lényegi nyersanyagát mindössze Köleséri Sámuel két temetési prédikációjából¹ és a bostoni Cotton Mather két, nők számára írott „conduct book”-jából, továbbá ugyancsak egy halotti búcsúztatójából és hozzá csatolt verséből merítettem.² Merítésem sokak szemében még így is merésznek tűnhet, a tárgyalt szerzők és művek az időben áthidalhatatlannak számító, s így még a hatás-kölcsönhatás árnyékával sem kecsegtető távolsága miatt. Párhuzamos tárgyalásuk létjogosultságát tehát egyedül azok a szemléletbeli analógiák képezik, amelyek a földrajzi, szociológiai, egyházszervezeti különbségek ellenére mégis kapcsolatot jelentenek a 17. század végi Debrecen és Boston között. Pontosabban ezúttal kizárólag azokra az egyezésekre gondolhatunk, amelyek a női szerepekhez – elsősorban a feleség, az anya, az ideális puritán „jóasszony” (goodwife!) fogalmához – kötődnek.³

David Cressy korszakalkotó munkája, a *Születés, házasság, halál* a 16–17. századi Anglia életének dokumentumaiból építkezik ugyan, de az nyilvánvaló, hogy a 17. századi Új-Anglia és Magyarország puritán közösségei a „rég” Anglia mintáihoz kötődtek, vagy – a peregrinus-teológusok közvetítésével – nálunk is ugyanazokat az életmodelleket követték, így témánk esetében Cressy könyve megkerülhetetlen alpműnek tekinthető. Ahogyan ő, illetve a magyar Deáky–Krász szerzőpár is hangsúlyozza,⁴ a kora újkori nőket, anyákat a biológiai veszélyeztetettség, a szüléssel együtt járó életveszély mellett lélektani terhek is nyomasztották, elsősorban Éva anyánk bűnének, s az ebből következő, jogosnak ítélt büntetésnek – a megérdemelt kínnal-szülésnek – szüntelen beléjük sulykolása. A magyar szerzőket idézve: „Ha a terhes asszony nem tartotta be a közösség által

¹ KÖLESÉRI Sámuel, *Szem gyönyörűségének mértékletes siratása...*, Kolozsvár, 1672, RMK I, 1128; illetve KÖLESÉRI Sámuel, *Apai dorgálásnak józsu gyümölcse*, Kolozsvár, 1675, RMK I, 1177.

² COTTON MATHER, *Ornaments for the Daughters of Zion*, Boston, 1692; Uő., *Eureka – The Vertuous Woman Found*, Boston, 1704; ill. Uő., *Elizabeth in Her Holy Retirement*, Boston, 1710.

³ A téma részletes kifejtése: DAVID CRESSY, *Birth, Marriage, Death: Ritual, Religion and the Life-cycle in Tudor and Stuart England*, Oxford, Oxford University Press, 1999; LAUREL THATCHER ULRICH, *Good Wives*, New York, Alfred A. Knopf, 1982.

⁴ DEÁKY Zita, KRÁSZ Lilla, *Minden dolgok kezdete: A születés kultúrtörténete Magyarországon, XVI–XX. század*, Bp., Századvég Kiadó, 2005.

elfogadott, gyakorolt és elvárt magatartási szabályokat és tiltásokat, súlyos árat fizetett. Nemcsak azért, mert a hiedelem szerint torz, gyenge gyermeke születhetett, hanem őt hibáztatták más szerencsétlen kimenetelű születési esetekért is.”⁵ Így aztán „Éva anyánk átka” megsokszorozta, önváddal súlyosbította a szülő nők kínjait. Ritkaság számba ment az olyan, nem „nőkre förmedő” lelkipásztor, mint a Stuart-kori Jonathan Ward, aki képes volt imígyen anekdotává oldani a retteget: „Egy fájdalma között vergődő warwickshire-i asszonyt segítői nem tudtak megfékezni, így Lady Pickeringért küldettek, kezdjen vele valamit. Amikor megérkezett, türelemre intette a vajúdot, mondván, hogy ezt a nyomorúságot Éva ősanynak hozta az asszonyokra, amikor megette az almát. Hát ezért van az egész? – kérdezte a szülő nő. – Bár akadt volna a torkán az az alma – fakadt ki... Mire a hölgy magát fegyelmezve kifordult a szobából, s csak kint kezdett kacagni.”⁶

Az esetek többségében azonban korántsem ilyen vidámak a terhességhez-szüléshez-gyermekekhoz kötődő puritán irodalmi emlékek. Cressy terjedelmes listát kínál azokról a speciális hitgyakorlati könyvekről (devotional exercises!), amelyeknek az volt a célja, hogy viselkedésmintákat, alkalmi imádságokat kínáljanak a keresztyén anyáknak.⁷

Ezúttal csak néhányat említsünk ezekből a Magyarországon önálló műfajként ismeretlen, de az angolszász világban oly gyakori traktátusokból. Cressy szerint a műfaj angliai archetípusának a spanyol Juan Luis Vives Aragóniai Katalinnak, VIII. Henrik első feleségének szóló intelmeit tekinthetjük, amelynek „Utasítások a keresztyén asszonyoknak” volt a címe, bár ez egyáltalán nem terhességi-gyermekekügyi „kiskaté”.⁸ A műfaj néhány további nevezetes, s immáron témánkhoz közelebbi darabja: Daniel Featley: *Ancilla Pietatis*, 6 kiadás, 1626–1639 között, John Cosin: *Collection of Private Devotions*, 5 kiadás, 1627–1638 között, továbbá Samuel Rowlands és George Wither „kismama-imádságai”, Ralph Josselin, Richard Rogers, Isaac Archer és Nicholas Assheton naplóinak gyakori terhesség- és szülés-krónikái. Hogy milyen célt is szolgáltak ezek az írások (illetve hogy sok esetben milyen célt kellett volna szolgálniuk!), arra ugyancsak David Cressy világít rá: „A kín és szenvedés – Éva öröksége ... olyan kegyetlen rítus volt, amelyen minden asszony keresztülment, s amelyet a kisebbség (mintegy az asszonyok 7 %-a) nem élt túl. Ez nem az eleve elrendelés vagy a pokolbéli szenvedések taglalásának rendelt ideje volt (noha a szigorú kálvinisták mindkettőről beszéltek), de inkább a megnyugtató szavaké, a megszabadításról és megváltásról.”⁹ Úgy tűnik, a magyar puritán anyák kifejezetten jól jártak azzal, hogy nálunk – a puritán mozgalom peremhelyzetéből és időbeni szűkösségéből adódóan – nem alakult ki a kifejezetten nőknek szánt conduct book többségében inkább riasztó, mintsem megnyugtató műfaja. Ám az angolszász világ asszonyai – köztük is az írói tehetséggel vertek-áldottak – Angliában és az Újvilágban

⁵ DEÁKY-KRÁSZ, i. m., 80.

⁶ CRESSY, i. m., 21.

⁷ CRESSY, i. m., 24.

⁸ Erről részletesebben: Ulrike TANCKE, (*M*)others and Selves: Identity Formation and/in Relationship in Early Modern Women's Self-writings, *Early Modern Literary Studies*, 10/3, 2005. január, <http://www.shu.ac.uk>.

⁹ CRESSY, i. m., 28.

egyaránt megtalálták azt a remédiát, amellyel valósággal elébe mentek e férfiúi „recept-könyvek” elvárásainak. Nem ritkán a szülés küszöbén sokan közülük ugyanis „anyai tanácsadó könyveket” (mother’s advice books!) hagytak hátra születendő magzataik számára, ugyanúgy keresztyéni élet-receptúrát kínálva szülötteiknek, ahogyan a férfiak (többségükben lekipásztör-szerzők) az ő számukra. Csak néhány név a szülésbe nem ritkán valóban, mintegy önbeteljesítő jóslatként behalt írónő-anyák közül: Alice Thornton, Elizabeth Joscelyn (rá, mint a későbbiekben látjuk majd, Cotton Mather is hivatkozik), Dorothy Leigh, Margaret Cavendish, végül Elizabeth Cavendish Egerton, Bridgewater grófnője, aki terhességei-szülései idején számos cél-imádságot írt.¹⁰ E hölgyekre egyaránt jellemző, amit Sharon Howard említ, elsősorban Alice Thorntonnak szentelt tanulmányában: hogy tudniillik kisdedeik méltó életre nevelése mellett volt egy nagyon tiszteletreméltó és érthető szándékuk – annyi külső instrukció és elvárás közepette aktív részeseivé válni saját *jó haláluk* előkészítésének, sajátosan női hangszerelésű ars bene moriendik megalkotásának.¹¹

Az anyai tanácsadó írások sorából ezúttal egy olyan új-angliai költőnőt idézek, aki a legjobban megfelelt saját kortársai (a Mayflower-nemzedék) és a harmadik generációs bostoni Cotton Mather elvárásainak: „...amiképpen a világra hoztalak benneteket, nagy fájdalmak, gyöngeség, törődés és félelmek közepette, azonképpen vajúdok veletek újra most is, míg Krisztus otthonra nem lel benneteket.”¹² Bradstreet itt költői tömörséggel foglalja össze a puritán anyai tanácsadó írások lényegét: nem elegendő a gyermek szerencsés testi világra hozatala, keresztyénné szülésük is legalább olyan fontos kötelesség.

E vázlatos anyaságtörténeti áttekintés után – mielőtt a már említett debreceni és bostoni szövegekbe belepillantanánk – vizsgáljuk meg röviden, milyen hasonlóságok vannak, lehetnek id. Köleséri Sámuel (1634–1683) és Cotton Mather (1663–1728) életútjában. A különbségekről majd a művek elemzése során ejtek szót. Az első és legfontosabb: mindketten ároni család sarjai, lekipásztör-apa gyermekei, mégpedig puritán lekipásztöröké, Köleséri Mihályé, illetve Increase Matheré. Az sem elhanyagolható tény, hogy mindketten egy-egy Christianopolis lakói voltak, habár Köleséri csak hányatott élete utolsó 13 évét töltötte Debrecenben, míg Cotton Mather egész életében a „bostoni teokrata arisztokrácia” köreiből forgott. Olykor még felhasznált forrásaik is megegyeznek, részben Köleséri cambridge-i tanulmányainak, részben pedig annak köszönhetően, hogy Mather a bostoni latin iskola eminens tanulója és az európai kontinens reformációjának (elsősorban a németnek és a svájcinak) szokatlanul jó ismerője volt.¹³

¹⁰ *Subordination and Authorship in Early Modern England: The Case of Elizabeth Cavendish Egerton and Her Loose Papers*, ed., intr. Betty S. TRAVITSKY, Tempe AZ, Arizona Center for Medieval and Renaissance Studies, 1999, 177–202.

¹¹ Sharon HOWARD, *Imagining the Pain and Peril of Seventeenth-century Childbirth: Travail and Deliverance in the Making of an Early Modern World*, Social History of Medicine, 2003, <http://www.earlymodernweb.org.uk>. E fontos cikk megszerzéséért Bene Sándort illeti köszönet.

¹² Anne BRADSTREET, *The Works of...*, ed. Jeannine HENSLEY, foreword by Adrienne RICH, Cambridge Mass.–London, The Belknap Press of Harvard University Press, 1999, 241.

¹³ Köleséri életrajzi adatai: ZOVÁNYI Jenő, *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*, szerk. LA-DÁNYI Sándor, Bp., Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1977, 343–344.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2004 CX. évfolyam 331. szám

Kettejük írásainak párhuzamos vizsgálatát lehetővé teszi végül az, amit Csorba Dávid egyik dolgozatában „bibilicizmus alapú közös vallási nyelvezet”-ként jellemez.¹⁴ Igen, valóban létezett egy könnyen felismerhető, kontinenseken átkelő „puritán tolvajnyelv”, jelen szerzőink esetében többek között Mára(h), a keserű vizű bibliai tó, vagy éppen Ráchel nagyon hasonló szövegösszefüggésben történő emlegetése. Előljáróban egyet le kell szögeznünk: Cotton Mather krónikus puritán szószaporításához, több mint négyszázötven művet termő verbális megalomániájához képest az ugyancsak termékeny id. Köleséri Sámuel kegyességi munkáinak száma elhanyagolhatóan csekély. Ám a megvalósítás tekintetében – sine ira et studio, hiszen mindkét szerzőtől több száz év választ el bennünket – minden kétséget kizáróan Kölesérié lehet a pálma. Kettejük műveit – ezúttal csak az anyaság, a női sorsok témakörében – párhuzamosan olvasva nyilvánvaló: a magyar szerző a személyre szabott cura pastoralis mestere volt, míg Cotton Mather az esetek többségében formálandó „spirituális munkadaraboknak” tartotta megszólítottjait. Ezen nem változtat az sem, hogy az új-angliai szerző több száz oldalnyi asszony-okító művet hagyott hátra, míg Kölesérinek e tárgykörben mindössze két temetési prédikációt, s életművében elszórt gondolat-töredékeket köszönhet az utókor.

Asszony-siratói sorában az első egyben legelső debreceni szolgálati évében, 1672-ben keletkezett. Címe: *Szem gyönyörűségének mértékletes siratása...* A debreceni nagytemetőben hangzott el, Boros Jenei István deák születésben meghalt felesége, Kalmár Kata felett. A beszéd ugyanabban az évben Kolozsvárott került kinyomtatásra. Már a gyászoló férjhez intézett „Ajánló levél”-ből kitűnik, hogy nem mindennapi empatikus készséggel megáldott, s egy alapvetően komor korszakban ritka kedvességű és gyöngédségű lelkipásztor állhatott Kalmár Kata sírjánál, aki nem megfélemlíteni, hanem megnyugtatón akarta hallgatóságát. Többek között azzal, hogy a gyászolóak tudomására hozta: a feleséget sirató férj ugyanazokat az ígehelyeket olvasgatta a temetés előtti éjszakán, amelyek a másnapi sirbeszéd textusát képezték. A lelki közösség ennyire nyílt vállalásának, a papi gőg és hiúság teljes hiányának bizonyítékai az ezt a ritka pásztort magatartásformát felfedő, valósággal „egy vérből valók vagyunk” erejű közösséget sugalló sorok: „...jelentvén Istennel abbéli Providentiáját-is, hogy minek-előtte a temetésre rendelt óra el-jött volna, még étszaka kezében vévén Bibliáját (ti. Boros Jenei István), azokat a’ Locusokat kereste fel maga vigasztalására, a’ mellekkel én a’ kezdő beszédet és a’ tanítást töttem, a’ mint a kegyelmed körül lévők közzül énnékem arról egy virgulát sem szolván, míg a’ Temetés végben nem ment.”¹⁵

Hasonlóképpen személyes hangú az „Ajánló levél” berekesztése és nem mindennapi szépségű elköszönő formulája is: „A jó Isten több nyomorúságtul oltalmazza kegyelmedet, s’ tartsa-meg életben jó reménségű két olaj-fa ágacskáit. Iram Debreczenben, Karácson havának (a’ mint neveztetik) 20-dik napján, 72-dik szomorú esztendőben, *Kegyel-*

Cotton Mather életrajzához: KRETZOI Miklósné, *Az amerikai irodalom kezdetei 1607–1750*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1976.

¹⁴ CSORBA Dávid, *A 17. századi protestáns kegyesség megítélése az újabb nemzetközi szakirodalomban*, *Protestáns Szemle*, 63(2001), 16–23.

¹⁵ KÖLESÉRI, i. m., ajánlólevél, A2r.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2004 CX. évfolyam 341. szám

med Lelke javát kívánó jó akarója, Köleséri Sámuel.” A „Kezdő beszéd” hangütése is tökéletes beleérző készségről tanúskodik: Ráchel halálának története ugyanis magában hordja a vigasztalást. Ő ugyan Benóninak, azaz „fájdalmam, kimerültségem, aggodalmam fia”-nak nevezte gyermekét utolsó szavaival, Jákob, az apa azonban Benjáminnak, amely ellentétes értelmű név, jelentése: „jobb kezem fia, szerencsés, boldog.”¹⁶

E kettős névadással a prédikátor azt sugallja: a bánat, a gyász nem örök és nem statikus állapot. A Jákob–Ráchel és a debreceni házaspár közti párhuzamot következetesen továbbviszi, hangsúlyozva Ráchel és az elhunyt magyar fiatalasszony legfőbb közös erényét, amely egyben minden puritán „jóasszony” (goodwife) közös erénye is: az engedelmességet. Amiben itt is meghaladja a bibliai történet egyszerű alkalmazását, az a személyesség, például az ifjú pár Borosjenőből Debrecenbe való menekülésének emlegetése (ne feledjük, a Köleséri-család életében is Debrecen töltötte be a „menedékvár” szerepét): „...bújdoso lévén Boros Jenőből Debreczenben, kicsiny értékkel jöttél-bé...”¹⁷ majd ezt követi a tragikus kimenetelű vajúdas közelebbi körülményeinek leírása: „Jácobot Isten Ráchel (az az Juhocska) nevű engedelmes feleséggel meg-áldotta vala; Igy tégedet is jó szó halló engedelmes feleséggel meg-áldott vala... Jácobnak kedves felesége Ráchel, gyermek szülésben hala meg, ugy a’ te kedves Rácheled negyed napi gyötrelmi után, gyermek-szülésnek fájdalmiban hala meg.”¹⁸ A bevezető „Könyörgés” után következő tényleges igehirdetés alapigéje az Ezékiel 24-ből a 16. és 17. versek. „Embernek Fia, ímé én el-vésem tetőled szemeidnek kívánságát; csapással, de ne keseregj, és ne sírj, se a’ te könyved ne mennyen. Fohászkodván hallgass!” A búcsúztató e második egysége – Ezékiel feleségének hirtelen halálára alapozva – ismét csak lélektani telitalálat, a hirtelen halál rémével segít megküzdenni. A megnyugtató, feszültség-feloldás sajátos módszere egy kis nyelvészeti közzjáték beiktatása, a „csapás” szó arab és szír megfelelőinek etimológiájával. Tekintheznénk ezt fölösleges „böcsködésnek”, tudományfitogatásnak, de nem az. Egyszerűen pillanatnyi megnyugvást kínál vele a gyászolóknak. Nem hiányzik a sírbeszédből annak kifejtése sem – gazdag bibliai példatárral –, hogy mit értett Köleséri (és kortársi-hittestvéri köre) a „szem gyönyörűsége” státusra méltó feleségnek a puritán értékrendbe illő tulajdonságain.¹⁹

Ezt követi a „mérték nélkül való siralom” veszélyeinek, keresztyén emberhez méltatlan mivoltának bizonyítása. E szerkezeti egység sem fullad hideg didaxisba, inkább a hátramaradtak, a hátralévő életutak lélektani védelmét szolgálja.²⁰ A prédikáció a nőkel szemben támasztott puritán elvárások ismételt felsorolásával zárul, közvetett módon az elhunyt asszony dicséretébe rejtve a maga miniatűr „conduct book”-ját: „Abban lehet leg-nagyobb vigasztalásod, hogy szemed kívánsága volt, és gyönyörűsége, mert kegyes

¹⁶ A szómagyarázat forrása: *Bibliai nevek és fogalmak*, Bp., 1989, 36.

¹⁷ KÖLESÉRI, i. m.

¹⁸ KÖLESÉRI, i. m., A4.

¹⁹ KÖLESÉRI, i. m., 4.

²⁰ KÖLESÉRI, i. m., 5–7.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2004 CX. évfolyam 331. szám

életű, szelid erkölcsű engedelmes természetű volt, kiben gyönyörködhetett lelked, mivel Isten-is a' jókban gyönyörködik.”²¹

A második Köleséri-féle temetési beszéd dátuma 1675, ekkorra a jeles igehirdető és lelkigondozó már a lehető legjobb értelemben belegyökeredzett Debrecen talajába. Nyilvánvalóan ezért esett rá a választás, amikor a Debrecen főbíróját is adó elitjéhez tartozó Doboziak egyikét (ez a család körülbelül olyan jelentőségű lehetett a tiszántúli város életében, mint a Matherek Bostonban, természetesen honi arányokkal és keretek között!), Dobozsi Katát kellett elbúcsúztatni. Ez a prédikáció, az *Atyai dorgálásnak jó izü gyümölcse*²² nem szülésben, hanem tüdőbajban meghalt fiatalasszony fölött hangzott el ugyan, de Köleséri szinte sámánosan ráolvasó módon, szent monotóniával ismételteti benne négy ízben is Dobozsi Kata betegségének pontosan gyermek-kihordásnyi idejét. A „kilenc hónap” először a címlapon tűnik fel: „Atyai dorgálásnak jó izü gyümölcse, avagy Olly Idvességes Halotti ELMÉLKEDÉS, Mellyet a Bóldog emlékeztű, Isten Atyai Dorgálását egy végben, kilencz-hónapokig, nagy békességes-tűréssel elszenvedett NÉHAI NEMZETES DOBOZI KATA Asszonynak etc...” Majd a szövegben így folytatódik eme anyai időtartam emlegetése: „Valóban Máráhnak, az az: keserűségnek, s-sok szenvedéseknek Pusztájában tartá Isten ez Urban boldogul ki mult sok nyomoruságot látott szolgáló leányát is, mert kilencz egész hónapokig az ágy fenekéhez szegezé... nem mondhatom meg-keseredett Édes Atya, hogy a szabados itéletű Isten tégedet is a Máráhnak keserű vizeivel itatott volna... Leányodnak... kilencz hónapokig szemeid előtt forgó keserves szenvedésivel.”²³ Végül az *Applicatio*ban negyedszer is feltűnik a nevezetes kilenc hónap, első pillantásra szervesen és indokolatlanul: „...mert jollehet az Lelkeknek Atya, valoban szomorúságos dorgálásokkal dorgálá őket, kilencz hónapok folyása alatt... mind-azáltal... meg-elégelvén Isten hosszas sajlódását, az Igazságnak békességes jó izü gyümölcset meg-adta az Ő lelkének, ki-pótolta sok gyötrelmit, örök nyugalommal.”²⁴ E végkicsengés, a „gyümölcs” szó említése felidézheti bennünk Rainer Maria Rilke sajátos, számos versében és prózai írásában kifejtett elméletét, miszerint a halálnak ne passzív elfogadói legyünk, hanem ki-ki „szülje meg” a saját halálát. A Köleséri-prédikációt olvasva elsősorban az *Egy barátnőm emlékére* című, ez az ugyancsak szülésben meghalt Paula Moder-sohn-Becker festőnő elszírtó Rilke-vers juthat az eszünkbe:

Kimerültél, leástál éjmeleg
szíved földjébe a még zöld magért,
melyben halálod: a Tiéd, saját
élted saját halálcsírája duzzadt.”²⁵

²¹ KÖLESÉRI, i. m., 8.

²² KÖLESÉRI, *Atyai dorgálásnak...*, i. m.

²³ Uo.

²⁴ Uo. (A prédikáció szövegéhez egykori tanítványom, Hum István Balázs jóvoltából jutottam, segítségét hálásan köszönöm.)

²⁵ Rainer Maria RILKE, *Egy barátnőm emlékére* = RILKE *Versei*, Bp., Európa Könyvkiadó, 1983 (Lyra Mundi), 221.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2004 CX. évfolyam 331. szám

Meglehetősen szokatlannak tűnhet a fentiekben vázolt Rilke-párhuzam, azonban a Köleséri-életműben nálamnál jóval többet kalandozó Csorba Dávid egyik dolgozatában olyan tulajdonságokat sorol fel a debreceni prédikátor személyével kapcsolatban, amelyek egyike-másika – minden kényszeres párhuzamkeresés nélkül – Rilke lelki alkatához is közel áll. „A tanítás és a vigasztalás volt lelkipásztori tevékenységének az a területe, ahol igazán otthon érezte magát... A kevés és elszórt adalékhalmoz mögül felsejlik egy érző szívű, csendes szavú lelkipásztor képe.”²⁶

Ez az érzelmi gazdagság, ez a vigasztalni tudás sokkal ritkább vendég volt a csendes szavúnak nem nevezhető bostoni prédikátor, Cotton Mather műveiben. A nemes szándék belőle sem hiányzott, sőt, inkább a sokszor túlhabzó, erőszakos jobbítani akarás riasztja el az olvasót. A tengernyi Cotton Mather-szakirodalom tele van vele kapcsolatos fenntartásokkal, idegenkedéssel, gesztusai háritásával, legalább annyira, mint az önmagáról alig-alig szóló Kölesérről kapcsolatos írások a szeretet, az el- és befogadás megannyi bizonyítékával. Le kell azonban szögeznünk: szegény Cotton Mather legfeljebb vétlen bűnös lehetett az őt minden nemes szándéka ellenére oly gyakran körülvevő ellenszenv-megnyilvánulások kialakulásában. Már neve kiválasztásával alaposan elintézték, amikor két nagyírú lelkész-nagyapja, Richard Mather és John Cotton nevéből „gyúrták össze” őt Cotton Matherré, azaz kirakat-puritánná. Az sem sokat segíthetett rajta, hogy 12 esztendőskorában, a nagyhatalmú Mather-dinasztia sarjaként diadalkapuvál, behízelgő laudációkkal fogadták a Harvardon – hogy aztán majd 1701-ben annál nagyobb örömmel billentsék ki az egyetem elnöki székéből.²⁷ A Mathernek az utókor által hagyományozott jelzők halmazából mutatóba csak néhány: „korlátolt”, „pedáns”, „sikeréhes” és „alázatoskodó”, „nehézkés”, „túldíszített”, „groteszk módon nyakatekert”, de ugyanakkor „atyáskodóan filantróp” és „enciklopédikus agyú” is. Mielőtt azonban sikerülne rettegést keltő bostoni Gólemként ábrázolnom dolgozatom második hősét, meg kell ismételnem: munkás élete folyamán őt is mindvégig a legtisztább jó szándék vezérelte, nem kevésbé, mint Kölesérit. Csak éppen az új-angliai puritanizmus államvallás-jellege és az új haza stabilizálásával járó veszélyek és szorongások az abszolút rigorozitás emberévé tették. Ralph Barton Perry idéz két hátborzongató epizódot, egyet arról, hogyan próbálta kinevelni – naplója tanúsága szerint – szerencsétlen tízéves kis Sammy fiából a „képességeit gyöngítő, szabálytalan játékszeretetet”, illetve arról, hogyan látta saját, kínzó fogfájása okát tulajdon bűnös mohóságának büntetésében – egy jókora caries helyett.²⁸ Ahogyan

²⁶ CSORBA DÁVID, *Id. Köleséri Sámuel (1634–1683) életművének pszichológiai vetülete*, Protestáns Szemle, 64(2002), 218–240.

²⁷ A Mather-életrajzról és életműről bővebben: Ralph Barton PERRY, *Puritanism and Democracy*, New York–Evanston, Harper Torchbooks, 1964; *Great Voices of the Reformation*, ed. Harry Emerson FOSDICK, New York, Random House, 1952; KRETZOINÉ, *i. m.*; Paul BOYER, Stephen NISSENBAUM, *Boszorkányok Salem-ben*, Bp., Osiris Kiadó, 2002; Mary Caroline CRAWFORD, *St. Boltoph's Town*, IX. fejezet, *The Dynasty of the Mathers*, <http://www.kells-craft.com/St.Boltoph'sTown>.

²⁸ PERRY, *i. m.*, 323, 391.

Crawford Gribben a közelmúltban rendkívül tömören, s a tudományos füleknek kedvesen megfogalmazta: „Cotton Mather művei a realizált eszkatológia mikronarratívái”.²⁹

A speciálisan női célközönségnek szánt Cotton Mather-művek sorából pillantsunk bele először a *Sion lányainak ékességébe*,³⁰ amelyben a korai amerikai írások zöméhez viszonyítva valósággal hemzsegek az európai reformációhoz, illetve annak kedvelt forrásaihoz kötődő hivatkozások. Mindjárt a címlapon egy Tertullianus-idézet következik, a Mather által meg nem jelölt, de azonnal felismerhető *Az asszonyi cicomáról* című értekezésből. A jeles egyházatya az egyik legerősebb összekötő kapocs egyébként Cotton Mather és Köleséri között.³¹ Cotton Mather – Tertullianus nyomán – először a cifrázkodás méltatlan módozataitól óvja a szépnemet,³² majd áttér az intellektuális szférákba; kijelenti, hogy az asszony – Pál apostol intelmeire hallgatva – ne beszéljen ugyan, de írni írhat, miként a Hottinger professzor (Johann Heinrich Hottinger) általa *Catalogus*nak nevezett 9 kötetes (1651–1667) *Historia ecclesiasticájában* is magasztalt Anna Maria Schurman. Schurmanról, a franekeri egyetem büszkeségéről, a híres német-holland teológusnőről nyilván Köleséri is hallott. Érdekes egybeesés, hogy az ifjabbik Hottinger, Johann Jakob (1652–1735) 1719 végén az ifj. Pápai Páriz Ferenc album amicorumába jegyez majd magasztaló sorokat, nem csekély puritán „belterjességet” mutatva ezzel, hiszen a feldicsért ifjú nem más, mint Pápai Páriz Imre, a jeles magyar puritánus szerző unokája.³³ Mather ezek után egy ritka gesztust is tesz a szövegben: egy helyütt átsap orvosias zsargonba, amikor így ír: „Szépségen a jó testarányokat és a végtagok szimmetriáját, továbbá... azt értjük, hogy a vér és a testnedvek megfelelő elegye átragyog a tiszta bőrön...”³⁴ A kontinentális tendencia a szövegben a továbbiakban is folytatódik, ott, ahol a szerző a francia, a holland és a lengyel zsinatok táncellenes rendelkezéseiről beszél.³⁵ Ezt követően megint egy terjedelmes make-up-ellenes dorgálás következik, a szem- és arcfestést összekötve a házasságtöréssel és szajhasággal.³⁶ Innen aztán már egyenes az út Mather későbbi kismama-kátéjának kulcsszavaihoz, a sincerityhez, azaz komolysághoz, illetve a sobrietyhez, azaz józansághoz.³⁷

Kevésbé monoton, mert mégiscsak saját mikroközössége elvárásainak szóló a *Heuréka, megtaláltatott az erényes asszony* című esszé és a hozzá csatolt elégia, amelyek célja

²⁹ Crawford GRIBBEN, *The Puritan Millennium: Literature and Theology, 1550–1682*, Dublin, Four Courts Press, 2000, 56.

³⁰ Cotton MATHER, *Ornaments for the Daughters of Zion, or the Character and Happiness of a Virtuous Woman*, Boston, T. Green, 1692, 1694, 1741.

³¹ A Köleséri-kutatásban jeleskedő CSORBA Dávid is megemlíti Köleséri Sámuel gyakori Tertullianus-idézteit: *A kegyes élet teológiájának érvrendszere id. Köleséri Sámuel életművében*, *Theológiai Szemle*, 2002/2, 89–94. Tertullianus *Az asszonyi cicomáról* (*De cultu feminarum*) c. művéről legutóbb: T. BÍRÓ Mária, *A római szépség*, <http://okor.freeweb.hu/archive/2003/4/thbiro.pdf>.

³² MATHER, *Ornaments*, 1–4.

³³ Az MTAK jóvoltából a teljes ifj. Pápai Páriz Ferenc-album az interneten olvasható.

³⁴ MATHER, *i. m.*, 11.

³⁵ MATHER, *i. m.*, 14.

³⁶ MATHER, *i. m.*, 17.

³⁷ MATHER, *i. m.*, 18, 20.

az erényes salemi asszony, Mrs. Mary Brown „emlékének bebalzsamozása” volt.³⁸ A Mary férjéhez, Benjamin Brown úrhoz címzett ajánlás erősen emlékeztethet bennünket – legalábbis a „szem gyönyörűsége” toposz révén – Köleséri elsőként idézett prédikációjára: „Uram, tudom, mily szemekkel nézett Ön Szeme Gyönyörűsége után, aki elröppent Öntől a felső és igazabb Salemben...”³⁹ E félmondatnak komoly mentalitástörténeti tanúságai is vannak: míg a magyar puritán közösségek legfeljebb bensőségesen biblicizáltak, „Sion várai”-nak nevezték településeiket, gyülekezeteiket, addig az új-angliai puritánus gőg odáig ment, hogy a mennyek országát „Upper Salem”-nek, „fönti Salem”-nek, tulajdonképpen „Égi Salem”-nek titulálta. Visszatérve a szöveghez: az 1703. december 26-án születés közben, magzatával együtt meghalt asszonyt elsirató elégia hangütése elég szokatlan annak a lelkésznek a szájából, aki 1692-ben ugyan nem fő-fő táplálója, de apjával, Increase Matherrel együtt tudományos mederbe terelője, „ideológusa”, s így közvetve mégiscsak egyik legalizálója volt a salemi boszorkányüldözési eljárásoknak.⁴⁰

Asszonyok is lehetnek bölcsek, jók és nagyok,
Közülük páran Salemben lakozók.
Vigyázz, nemem, mert könnyen győzedelmeskednek rajtad...⁴¹

Ez bizony, különösen a „bölcsség dicsérete” jóvátételi gesztus a javából, egy olyan közegeben, amely az író-olvasó nőket valósággal „démonizálta” olykor.⁴² Ezt a nagylelkű és meglepő gesztust azután igazi cottoni esetlenséggel el is rontja Mather, amikor a Köleséritől megszokott közvetlenség szöges ellentétéként ismét átcsap száraz filozófusba:

A dicső Asszonyok között, ó, Nagy Hottinger,
Nagyszerű Katalógusodban adj néki helyet,
Amerika hálás Európának, s azzal dicsekszik,
Hogy ily Ékszer küldhet az Óhaza partjaira...⁴³

Típushiba ez nála: a mindenáron való érdem- és erény-katalogizálás teljesen megfakítja a dicséret hitelét, az elhunyt asszony valóságos értékeit. Jó okunk van azt hinni, hogy ő is – annyi pályát tévesztett, hamis küldetéstudattal megvert régvolt és mai lelkészhez hasonlóan – hasznosabb és boldogabb ember lehetett volna, ha a családi hagyományt sutba dobva nem muszáj-lelkipásztor, hanem szenvedélyes klasszikus-filológus lesz. Így az, ami kegyes prózájának-verseinek egyik fő tehertétele – a szerzők, címek,

³⁸ Cotton MATHER, *Eureka – The Vertuous Woman Found: A Short Essay on the Memory of Mrs. Mary Brown*, Boston, Bartholomew Green, 1704.

³⁹ MATHER, *Eureka*, ajánlás, 1.

⁴⁰ KRETZOINÉ, *i. m.*, 178.

⁴¹ MATHER, *Eureka*, 1, az eredeti szöveg: „The Females too grow Wise and Good and Great / Some such in happy Salem find a Seat / Beware, my Sex, lest Females Win the Day...”

⁴² Lásd Valerie TRAUT, M. Lindsay KAPLAN és Dymphna CALLAGHAN előszavát a *Feminist Readings of Early Modern Culture* c. tanulmánykötethez, Cambridge, Cambridge University Press, 1996, 1–15.

⁴³ MATHER, *i. m.*, 1.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2004 CX. évfolyam 381. szám

idézetek halmozása – akár értekezéseinek javára is válhatott volna. Jó példa erre a sira-tóvers következő, sónehéz szakasza, ahol az Agathára, Euláliára és egyéb szent nősze-mélyekre való hivatkozás rontja el az alábbi, voltaképpen nagyon költészet közeli sorokat:

Oly szemérmetes volt! Ha a legcsekélyebb durva szó ütötte meg fülét,
Arcának csöndes pirulása, arcába futó
Vére szólalt meg...⁴⁴

A vers csúcspontja – csakúgy, mint a Kalmár Kata fölött elmondott Köleséri-prédi-kációé – az elhunyt asszony és a bibliai Ráchel sorsának párhuzamba állítása:

Számodra (ti. a férj számára) a szerelem mártírja, szeretett Rácheled halott;
És mivé legyen mostan drága Benjáminod?
Hányat pusztítson egy csapással a sötét halál?
Asszonyodnak kettős vég jutott, szíved ezer pusztulás marja már.⁴⁵

Ezekkel a kifejező, együttérző sorokkal Cotton Mather már-már ugyanolyan pásztori magaslatokra emelkedik, olyan részesévé válik Brown úr gyászának, mint magyar pálya-társa a megözvegyült Boros Jenei Istvánénak. Pontosabban sajnos csak emelkedne, mert ismét elkezd hivatkozni, elkezd műveltkedni, elkezd kedvenc Tertullianusát szólongatni:

Ó, jöjj, Tertullian! Taníts meg, hogyan írjam le
Egy ily boldog pár minden örömét...⁴⁶

Ez a hatásrontás, ez a név- és idézetnehezék-halmozás egyébként nem kizárólag Cotton Matherre jellemző az angolszász világ irodalmában. Az anyaország 18. századi költészetét ugyanez a jelenség teszi alig-alig élvezhetővé az utókor számára. Pedig – ha nem sulykolják belé az önkorlátozás, az önelfojtás puritán erényét, s ugyanakkor nem engedi át magát a puritán közegre ugyancsak jellemző kegyes bőbeszédűségnek – Mather olykor még a valódi poézis magaslatait is megközelíthette volna. Úgy, mint a kis híján közhelyességbe fulladó Mary Brown-sírató gyönyörű zárósoraiban:

Egyőjük születése kettejük halála lesz,
Ziháló anyatest temet már megholt gyermeket.
Szomorú sors! Ám másik Születés közelg:
Az asszony, s gyermeke egymásnak Ikre lesz.
Könnyek, nem-apadók, amíg ez eljövend,
Lássuk a porban heverő Ékkövet.⁴⁷

⁴⁴ MATHER, *i. m.*, 2.

⁴⁵ MATHER, *i. m.*, 4.

⁴⁶ MATHER, *i. m.*, 5.

⁴⁷ MATHER, *i. m.*, 8.

E Cotton Mather-vers alkalmiságon is átütő sugárzása, a benne megnyilvánuló részvét szokatlan ereje azonnal hatott, mintául szolgált a kortárs Nicholas Noyesnek egy nagyon hasonló vers megírásához, amelyet ugyancsak a *Heurékához* csatoltak.

Számtalan, elsősorban női olvasóknak szánt Mather-mű közül végül az *Erzsébet az ő szent visszavonultságában* című traktátust, egy puritán kismama-kalauzt választottam ki.⁴⁸

Cotton Mathernek viszonylag könnyű dolga lehetett, amikor arra vállalkozott, hogy megalkossa az abszolút ideális vezérlő könyvet hittestvérnői számára. Első unokatestvérei egyike, Eunice Mather Williams (1664–1704), a deerfieldi indián támadás hősnője és mártírja, John Williams lelkész tizenkét gyermekes felesége szolgáltatta ugyanis számára a közvetlen modellt. Eunice, akinek sírkövén ez áll: „Nt. John Williams erényes és tökéletes társa...”⁴⁹ Ezt az erényességet, ezt a tökéletességet, a zokszó nélkül viselt szenvedéseket kívánta Mather nagytiszteletű úr megtanítani hazája gyermeket váró asszonyainak. Mégpedig úgy, hogy – az *Előszó* tanúsága szerint – azt remélte, sőt, azt várta el, hogy a bábák szokott munka-/kínzóeszközeik mellett az ő könyvét is asszonytól asszonyig vigyék majd. A tulajdonképpeni főszöveg érdekes érveléssel kezdődik: „Ha valamikor, hát most várható az az idő, hogy ő (ti. az asszony) figyelmezzon Isten tanácsaira; ez, ha egyáltalán eljövendő, az az idő, amidőn az isteni kegyelem módozatai és szándékai megtalálják őt. S ha valamikor, hát ezen a napon fogod (itt már egyenes megszólításba csap át a szöveg!) meghallani az Úr szavát.”⁵⁰ A továbbiakban szerzőnk ecseteli a türelmetlenség (impatience) és az elégedetlenség (discontent) bűnét, amely akár tönkre is teheti a kegyelmi állapot e kitüntetett napjait.⁵¹ Két oldallal később Mather – bár nevet nem említ – Elizabeth Joscelyn abban az időben közkézen forgó *Egy anya testamentuma meg-nem-született gyermekéhez* című könyvére utal, egy női sorstárs szavaival erősítve meg mondandóját: „Egy kiváló nemesasszony, akinek határozott előérzete támadt szülés közben bekövetkezendő halálával kapcsolatban (amely igaznak is bizonyult, hiszen ő valóban vajúdása közben halt meg!), hátrahagyta nektek meg-nem-született gyermekének írott *Testamentumát*... Ehhez teszem én hozzá, hogy töletek is azt várjuk, hogy kiváló tulajdonságokkal rendelkező teremtményt hozzatok a világra; s olyat, aki örökkön örökké az Úr dicsőségét hirdeti majd.”⁵²

Ennyi intellem talán még elviselhető volna, ám a szent horror még csak ezek után következik, amikor óriási, a lehető legkapitálisabb betűkkel kinyomtatva e sorokkal találkozunk. „A halálra való felkészülés most a legésszerűbb és legalkalmasabb, erre most oda kell szánnod magadat. Ez nem okoz majd fájdalmat néked. ... S minél később leszel a halálra, annál később leszel az életre.”⁵³ Ha belegondolunk, hogy még a korábban

⁴⁸ Cotton MATHER, *Elizabeth in Her Holy Retirement; An Essay to Prepare a Pious Woman for Her Lying in or Maxims and Methods of Piety to Direct and Support an Handmaid of the Lord Who Expects a Time of Travail*, Boston, printed by B. Green, for Nicholas Boone, at his Shop in Corn Hill, 1710.

⁴⁹ <http://1704.deerfield.history.museum>.

⁵⁰ MATHER, *Elizabeth*, 1.

⁵¹ MATHER, *i. m.*, 3.

⁵² MATHER, *i. m.*, 5.

⁵³ MATHER, *i. m.*, 7.

említett minta-puritán Anne Bradstreet is milyen halálfélelemmel teli verset írt egy hasonlító, szülés előtti léthelyzetben, erősen kételkedhetünk abban, hogy a zordon matheri vezényszavak elérték céljukat, a méltó felkészítést. Ez az ijesztve-nevelő tendencia csak fokozódik, amikor – alkalmazkodva a korszellemhez – a koraszülést és a kóros (méhlepény-darabokat hátrahagyó) utószülést a Tízparancsolat megszegésével köti össze.⁵⁴ Ehhez jön ráadásként a „sötétség láncáival” és az „örök tűzben égéssel” való ijesztés, amelynek olvastán egy makkegészséges terhes nő is könnyen a vetélés közelébe juthat.⁵⁵ Még szerencse, hogy egy idő után Cotton Mather – maga is 15 gyermek apja, akik közül csak kettő élte túl őt – megriadni látszik saját rettenetes szövegétől, s békésebb vizekre evez, amikor is a gyermekvárás a fokozott szentség-megszenteltség állapotaként tünteti fel. Ennek következménye pedig az, hogy már az embriót is teljes értékű keresztyénnek kell tekinteni.⁵⁶ Ezek után – amikor már-már rokonszenvünkkel és helyeslésünkkel találkozunk, éppúgy, mint egy-egy ihletett verssora olvastán – ismét csak olyan állítások következnek, amelyeket még a legjámorabb anyák is csak az égi megtorlástól való félelmükben fogadhattak el: „Ó, engedd, hogy Szent lelked most korai lakozást vegyen benne (ti. a magzatban). Ó, formáld és töltsd el, tedd dicsőségedet hirdető örök hangszerré (eszközzé) a világban.”⁵⁷

A gyermek mint pusztá kegyességerősítő eszköz – nehéz ezt a gondolatot elfogadni, még a korabeli új-angliai gúnyrajz ismeretében is, amely szerint a házastársi szerelem (a gyermek létrehozója) önmagában semmi, csupán a „szaporodjatok és sokasodjatok” parancsának teljesítése számít. A szigorúság-kitörést a továbbiakban ismét lágyabb szakaszok követik, tapintatos intelem arról, hogy – bár a Megváltót asszony szülte – mégsem egy másik asszony, Mária, hanem egyedül Jézus az oltalom forrása terhesség és szülés idején. Itt olvashatunk egy ugyancsak Anne Bradstreettől származó gondolatot, miszerint a gyermeket hordozó anyának Krisztust is magában kell hordania. Ez a gondolat akár közvetlen Bradstreet-hatás is lehet, mint többször jeleztük, Cotton Mather megkülönböztetett tisztelettel tekintett a tollforgató nőkre.⁵⁸ Bármennyire is bábák kezébe szánt segédanyag volt ez a könyv, valójában csak egyetlen alkalommal köti benne össze a szerző a józanság és mértékletesség erényét táplálkozási-életmódbéli tanácsokkal.⁵⁹ A röpke biológiai közjáték után ismét teologizálás következik, annak hangsúlyozása, hogy a terhesség idejének egyben fokozott ima-idővé is kell válnia.⁶⁰ Ehhez kapcsolódóan néhány oldallal később a bibliaolvasás és zsoltárecéklés fontosságának hangsúlyozása következik, Luther Katarináját állítva példaként az Újvilág asszonyai elé.⁶¹ Ez idáig nem sok hasonlóságot fedezhettünk fel e traktátus és a Köleséri-szövegek között, ám Ráchel

⁵⁴ MATHER, *i. m.*, 9.

⁵⁵ MATHER, *i. m.*, 11.

⁵⁶ MATHER, *i. m.*, 16, 17.

⁵⁷ MATHER, *i. m.*, 18.

⁵⁸ MATHER, *i. m.*, 20.

⁵⁹ MATHER, *i. m.*, 22.

⁶⁰ MATHER, *i. m.*, 22.

⁶¹ MATHER, *i. m.*, 27.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2004 CX. évfolyam 3. szám

története – e korabeli katolikus temetési beszédekben sem ritka exemplum – végszóra itt is felbukkan. Igaz, nem a Benónit Benjáminra, a kint örömmre változtató hangsúlyokkal.⁶² A szöveg berekesztő részének két súlypontja van: egy gyakorlati és egy egyházszociológiai; a szoptatás fontosságának ismételgetése, illetve intés a „churching”, a megtisztulást jelképező templomlátogatás rítusának betartására. Életteliség, sőt, egy kis csipkelődő humor is van a szoptatásra buzdító sorokban: „Ha tudod, szoptasd gyermekedet; ne légy olyan strucc (vagyis: antianyja), hogy megtagadod azt, csak azért, hogy egyike légy a saját kényük-kedvük szerint élő, gondatlan anyáknak.”⁶³

Hogy miért is volt Cotton Mather hangneme sokkal agresszívebb, mint id. Köleséri Sámuelé, annak számos oka van. Egy részüket már vázoltam. A továbbiak: nálunk, Magyarországon nem voltak Anne Hutchinson és Mary Dyer-szerű önfeláldozó prófétanők (hacsak Lorántffy Zsuzsanna teológiai próbálkozásait nem számítjuk annak!), nem voltak a férfi lelkipásztorok tekintélyét aláásó, prédikációikat bíráló asszonyok. Az sem közömbös, hogy például a salemi boszorkányhisztéria idején – ahogyan Kristóf Ildikó nevezi az 1692-es eseményeket –, amikor Új-Angliában tömegével születtek halálos ítéletek, Köleséri kicsivel korábbi működési körzetében, Debrecenben és Biharban mindössze 19 boszorkányper zajlott. A puritanizmus – jelzi Kristóf – nem csökkentette ugyan nálunk a boszorkányperek számát, ahogyan korábban Makkai László feltételezte – de radikálisan nem is növelte.⁶⁴ Végül – ahogyan Laurel Thatcher Ulrich, az új-angliai puritán női létforma jeles kutatója írja – valószínű, hogy „a két nem közötti mindennapi küzdelmek” is megszólaltak a korabeli férfiszerzők írásaiban. Így nem csupán Cotton Matherében, de már nemzedékekkel korábban is, konkrétan például John Winthrop massachusettsi kormányzó kritikus hangú krónikáiban.⁶⁵ Ezek után arra a kérdésre, hogy ki volt képes kevés szóval is enyhíteni az asszonyi léttel járó veszteségeket és fájdalmakat, egyértelműen Köleséri Sámuelre gondolunk. Eközben azonban nem feledkezhetünk meg azokról az eltérő körülményekről – elsősorban a nemek közötti kiegyensúlyozottabb belháborúról, továbbá a női emancipáció új-angliai felgyorsulásáról, s a Magyarországinál sokkal erősebb ottani eszkatológiai hisztériáról –, amelyek Cotton Mather számára sokkal nehezebbé és bonyolultabbá tették ezt az önmagában sem könnyű feladatot. Bocsáttassék meg nekem, hogy Kölesérit e Mathert mentő körülmények ellenére is jobban szeretem. Végül: műveik párhuzamos vizsgálatát egyáltalán nem érzem haszontalannak, hiábavalónak, üres komparatistikai virtusnak. Hogy miért? Mert ma, a „tisztá Amerika” kultusza idején mindeme összevetések nyomán visszafogott, de jóleső büszkeséggel könyvelhetjük el egy magyar prédikátor-szerző nemzetközi mércével mérve is jelentékeny írói teljesítményét, lelkigondozói rátermettségét, műveltségét, s – végül, de korántsem utolsósorban – évszázadok távolából is világító és melengető emberi jóságát.

⁶² MATHER, *i. m.*, 32.

⁶³ MATHER, *i. m.*, 35.

⁶⁴ KRISTÓF Ildikó, *Ördögi mesterséget nem cselekedtem: A boszorkányperek társadalmi és kulturális háttere a kora újkori Debrecenben és Bihar vármegyében*, Debrecen, Ethnica, 1998, 30, 73.

⁶⁵ Laurel Thatcher ULRICH, *John Winthrop's City of Women*, Massachusetts Historical Review, 3(2001), <http://www.historycooper.org/journals/mhr>.

BORZSÁK ISTVÁN

DANIEL JENISCH NAGY FRIGYES-EPOSZA ÉS A „WEIMARISIERUNG”

Kalandozásaink során nemrégiben illetékességi körunktől távoli területre sodródtunk: a makedón Nagy Sándor irodalmi portréjának kétarcúságát – világhódításának pozitív, illetőleg negatív megítélését – két, egymással homlokegyenest ellenkező 18. századi példán, a kalandor Trenck báró Nagy Frigyes-ellenes *Mazedonischer Held*-ének magyar változatával, illetőleg egy, az Odera melletti Frankfurtba menekült kálvinista magyar pap Nagy Frigyes *dicsőítő Speculum*-ával szemléltettük.¹ Korábban – Berzsenyi „energias” verseinek taglalása közben – szereztünk tudomást Daniel Jenisch berlini evangélikus lelkész pályadíjnyertes tanulmányáról, amelyben a szerző a porosz Tudományos Akadémiaának a „tökéletes nyelv ideáljának” meghatározására kiírt „Preisfrage”-jára igyekezett 1794-ben megfelelni (*Philosophisch-kritische Vergleichung und Würdigung von vierzehn ältern und neuern Sprachen Europas*).²

Ezek után érthető érdeklődéssel figyeltünk fel Iwan D’APRILÉnek a *Geist und Macht: Friedrich der Grosse im Kontext der europäischen Kulturgeschichte* c. gyűjteményes kötetben (szerk. Brunhilde WEHINGER, Berlin, 2005) olvasható tanulmányára: *Daniel Jenischs Borussia im Kontext der zeitgenössischen literarischen Debatten*, amelyhez Gerhard Perl berlini kollégánk baráti szívesége folytán jutottunk hozzá.

Az ígéretes című, döcögős német hexameterekben írott, mintegy tízezer soros hősköltemény („Jenischs monumentale Blut-, Schweiss- und Tränengeschichte des Siebenjährigen Krieges”), tehát már a maga idejében (1794-ben) is halottnak mondható műfajban megkísérelt vállalkozás a Nagy Sándor-téma szempontjából – várakozásunk ellenére – majdnem közömbösnek bizonyult. Tekintettel azonban a jó félszázaddal korábbi *Speculum*-ból meríthető tanulságok gazdagságára, érdemesnek látszott a kettő közti különbség okainak (háttérének) vizsgálata. Mindazt a töméntelen szépet és jót, amit a hazájából kitiltott, de magát a porosz uralkodó védőszárnyai alatt biztonságban érző és ezért hálás protestáns magyar prédikátor *1740-ben* a már akkor is Nagy Frigyesre halmozott, *1794-ben* bajosan lehetett volna felemlgetni, mivelhogy *közben* világtörténelmi jelentőségű változások mentek végbe: 1789 után holmi telhetetlen, vérszomjas zsarnokot visszatet-

¹ BORZSÁK István, *Nagy Sándor irodalmi képének kétarcúságához*, ItK, 106(2002), 101–111; *ua.* = BORZSÁK István, *Dragma: Válogatott tanulmányok*, Bp., Telosz Kiadó, V, 2002, 285 skk.

² *Dragma*, IV, 2000, 429 skk.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2004 CX. évfolyam 333. szám

sző dolog lett volna az *újkor*i Nagy Sándor praefigurációjaként ünnepelni. (Berzsenyi – az *Amathus* c. Horatius-utánérzésben – nyugodtan nevezte Napóleont „Gallia Sándorának”, a cárt pedig „a zordon Észak rettenetes fejének”, vö. Hor. *Carm.* I,26,3 skk.)

Tudunk ugyan Schiller tervéről, aki az 1780-as évek második felében *Fridericiade* címmel csatlakozott volna a porosz uralkodó személyének halála (1786) után jelentkező mitizálásához; a jobbára ismeretlen Karl Friedrich Kretschmann „Sturm- und Drang”-eposza is (*Friedrich der Grosse*, ugyanezekből az évekből) félbemaradt, sohasem készült el. Ezek a kísérletek arra irányultak volna, hogy Nagy Frigyesben a szellem és a hatalom (*Geist und Macht*, mint az illető gyűjteményes kötet főcíme), az értelem és a politika sikeres szintézisét próbálják felmutatni.

Jenisch monstruózus műve a hétéves háború óta általános Frigyes-dicsőítést *köztársasági szellemben* értelmezte át. Ezzel a „republikánizálással” (*Republikanisierung*) vált a *Borussias* a hagyományos „hősköltemény” műfajának 18. századvégi megjelenési formájává. De miben is tapintható ki a *Borussias*ban a Nagy Frigyes alakjához fűződő irodalmi anyag „republikánizálódása”? A nagy mű kezdősorai máris sok mindent megvilágítanak:

Krieg und Schlachten besingt mein Lied. Unseliges Teutschland!
Sieben Jahre zerfleischtest du dir mit eigenen Händen
Deinen Busen. Du warst ein graues Leichengefilde,
Aber des unbesieghchen Friedrichs strahlendes Denkmal
Ragt hoch über der theuren Gefallnen Gräber: er kämpfte
Zwölf herkulische Schlachten...

Talán még ez az utóbbi fordulat emlékeztetheti az olvasót a *nagy* makedón végzetrendelte, héraklészi megpróbáltatásaira (a hagyományban ezerszer ismétlődő *labores et periculára*, görögül: πόνος καὶ κίνδυνος), míg a „legyőzhetetlen” Frigyesnek a háborúk során elhullottak sírjai fölé magasodó „ragyogó emlékműve” (strahlendes Denkmal) a horatiusi *aere perennius monumentumot* juttatja az eszünkbe, amely még az egyiptomi piramisoknál is magasabban (*regali situ pyramidum altius*) verdesi az eget.

Jenisch Múzsája azonban nem kedveli a vérontást. Részvétellel tekint a föld népének nyomorúságára. Szívesebben hallja az anyja ölében pihenő gyermek gügyögését, mint a csatatereken észlelhető halálhörgést és siralmat... Itt utalunk Laczkovics János *Matzedóniai vitézének* főszereplőjére, a lator „Kartus”-ra, aki a telhetetlen világhódító (Nagy Sándor, *alias* Nagy Frigyes) szájába adott „vitézi” monológjában szándékosan nem hagyja el az antik zsarnokjellemezések talán legmorbidabb mozzanatát sem: „Sándor” (azaz *újkor*i megtestesítője, Nagy Frigyes) kéjes örömmel szemléli a mezőt, „hol annyan hörögnek, hol félholtak döbögve pihegnek...” Akárcsak Lucanus Caesarja vagy Tacitus Vitelliusa...³

³ Vö. *Dragma*, V, 2002, 289.

Jenisch hőse – „der unbesieglige Friedrich” – a hétéves háború borzalmainak terjen-gős ecsetelése során *nem* javíthatatlan háborúskodóként szerepel, hanem a felvilágosodás korának minden néven nevezendő *erényét* megtestesítő hősként, úgy, amilyenné Voltaire *Henriade*-ja (1723) óta a *hős* formálódott: a „jóságos fejedelemmé” (Fürst als Biedermann). Nem telhetetlen hódító, hanem népének a szolgája, polgártársainak atyja, az emberek barátja. Ő az állam első embere, első, de nem a zsarnoki tobzódásban (der erste Schwelger). A rettenetes megpróbáltatásokkal járó hétéves háború ennek megfelelően tisztára védekező hadműveletek sorozatává szelődik: Frigyes a béke megteremtésén fáradozik; ő maga szinte csak áldozata az európai nagyhatalmak bajkeverő uralkodóinak, akik mind az ő elemésztésére esküdtek össze. Frigyes közben – amennyire csak lehet – kíméli a polgári lakosságot, sőt – a felvilágosodás korának „részvét-etikája” (Mitleidsethik) jegyében – az áldozatokkal együtt érző hő, aki a háború elkerülhetetlen borzalmainak láttára akárhányszor könnyekre fakad.⁴

Az eposz drámai tetőpontja a kunersdorfi vereség (1759), melynek hatására a kétségbeesett Frigyesben még az öngyilkosság gondolata is megfordul, de az itt elvérzett költő, Ewald von Kleist misztikus közbenjárására máris értesülünk a végül is kivándó győzelemről, megtévezve a francia forradalom elkövetkezésének jóslatával és ezzel az emberiségre virradó szebb jövő bizonyosságával.

Mindez nagyban és egészben a porosz ideológia hagyományos pályáján mozog, Jenisch művét mégsem sorolhatjuk az 1750-es évek óta általánossá váló Frigyesdicsőítés epigon alkotásai közé. Ne feledjük, hogy a *Borussias* a francia forradalom *után* született, félreérthetetlen köztársasági ígérennyel. Ezt jelzi az eposz címe is: nem *Friedricias*, hanem *Borussias*. Főszereplője mindenképpen Nagy Frigyes, fő *témája* mégsem a porosz uralkodó. Mint az előszóban olvassuk, Frigyes szent meggyőződése szerint ő rendeltetett a népe javára, nem népe az ő szolgálatára. Micsoda különbség a napkirály dőlyfős hitvallásához („L'état – c'est moi!”) képest! De még csak nem is Frigyes a *Borussias* fő tárgya, hanem népének ezrei, sőt miriádjai. A megszámlálhatatlanul sok családi jelenet szereplői, nevükön nevezett, hús-vér emberek azok, akik Jenisch meggyőződése szerint a fejedelmek háborúskodó örjöngésének az árát kénytelenek tulajdon vérükkel megfizetni: *quicquid delirant reges, plectuntur Achivi!* Az irodalom hivatása pedig nem ezeknek az uralkodóknak a dicsőítése, hanem hogy az áldozatok nevében figyelmeztesse őket. Ezt olvassuk az eposz végén a Múzsához intézett szózatban: a Múza emlékeztesse az uralkodókat Torgau (1760) és a többi csata véres helyszínére, sok ezer áldozatára, a kiontott könnyek özönére:

... Du (die Muse) solltest
Ihr lust-trunkenes Aug mit nie vergossenen Thränen
Füllen, mit Thränen des heiligen Mitleids; du solltest die Ohren
... mit Stimmen des Schreckens,

⁴ A „Nagyok” portréjának kétarcúságához: az eszményi színben ábrázolt Mária Terézia ellenfelében SZÉK-FÜ Gyula (*M. Tört.*, VI, 243 sk.) „az olthatatlan becsszomjú fiatal porosz királyt” látta; az *Antimachiavelli* szerzőjét pedig (Hegel nyomán) „az európai történet addig talán legtipikusabb machiavellistájának” ítélte.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2004 CX. évfolyam 335. szám

Stimmen der Wuth, der Verzweiflung, des Grabes, der Hölle durchschauern,
Und die hart-unschwülenen Herzen heilsam zerknirschen,
Dass sie liebten ihr Volk und sich endlich erbarmeten der Leiden
Der von ihnen mit ehernen Fesseln gebundenen Menschheit!

Ez a fejedelmekhez intézett vádoló szózat jelentheti a megjavulás kívánalmát, de – mint Jenisch 1789 nyarán írott ódájában (*Ode auf die gegenwärtigen Unruhen in Frankreich*) – jelenthet egyenes felhívást is a zsarnokság megdöntésére. Mindez benne rejlik a *Borussias* Frigyes-portréjában. Minél tündöklatesebb ez a portré, annál komorabb az ellentét: az *ancien régime* zsarnoki züllöttsége. Mai szemmel nézve persze Frigyes (idealizált) személye és a forradalom iránt *egyként* kinyilvánított lelkesedés ellentmond egymásnak, de ezt nem egyedül Jenisch, hanem akárhány más kései felvilágosodott porosz példáján is tanulmányozhatnánk.

Rövidebbre fogva ismertethetjük Jenisch „poétológiai programjának” megfeneklését (*Scheitern von Jenischs poetologischem Programm vor dem Hintergrund der Weimarisierung der deutschen Literatur*).

Ebben a „poétológiai programiratban” Jenisch (1795 tavaszán, a *Borussias* megjelenését követően, *Über Prose und Beredsamkeit der Deutschen* címmel) azt vizsgálta, hogy van-e, és *mi* a szerepe az ékesen szólásnak a civilizált társadalmak demokráciájában. Az eszményinek elképzelt irodalom követelményeit a szerző az urbánusságban, a világpolgári szemléletben, ugyanakkor a nyelvezet népiességében véli felfedezni. Ez az eszmény szerinte Franciaországban valósult meg; az antik Görögország szerepét a franciák vették át. A „Kleinstaaterei”-ben megosztott németiség viszont politikai helyzetéből folyólag csak szegényesebb teljesítményekkel, sekélyes („spekulatív”) értekezésekkel és „techniko-metafizikus-skolasztikus” nyelven írott filozófiai művekkel dicsekedhet. Ebben volna kitapintható az összefüggés a németországi provincializmus, illetőleg a spekulációkba és romantikába való menekülés között.

Jenisch nem éppen kristálytiszta okfejtésének és helyzetmegítélésének kemény bírálója akadt nem másnak, mint Goethének a személyében, aki *Literarischer Sansculottismus* c. iratában a szerzőt mint titkos jakobinust és zavarkeltő tollforgatót kíméletlenül elmarasztalta és irodalmi ténykedésének megítélését az olvasóközönségre bízta. „Mi nem óhajtunk olyan felfordulásokat (Umwälzungen), amelyek Németországban klasszikus alkotások létrejöttét előkészíthetnék.” Az arisztokratikus írófejedelem felsőbbeséges pamfletjét azzal zárta, hogy Jenisch „el kell távolítani a közéletből” (man entferne ihn aus der Gesellschaft).

Goethe reakciója érthető, hiszen Jenisch modellje összeegyeztethetetlen Schillerrel közösen kidolgozott klasszika-elképzelésével: az irodalom autonomizálásával, idealizálásával és a politikától való függetlenítésével (Entpolitisierung). Gondoljunk a *Herrmann und Dorothea* falusi idilljére, amelynek szereplői a Rajna jobbpartján sztoikus rendíthetlenséggel szemlélik a bal parton zajló zűrzavart.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2004 CX. évfolyam 336. szám

Schiller is – az „Entpolitisierung” jegyében – 1791 után felhagy Nagy Frigyes epikus hősként való szerepeltetésének tervével, és kevésbé időszerű témák felé fordul. A kultúra terén megfigyelhető autonomizálódást és eszményítési tendenciát, a politikától (és a forradalomtól!) való elfordulást I. d’Aprile a „Weimarisierung” címszó alá foglalja. A „weimariak” állásfoglalásának fényében érthető, hogy a magára hagyott Jenisch hovatovább valóban a szintérről eltávolítandó, kiközösítendő páriává silányul.

Most térhetünk vissza korábbi – hiányos – értesüléseink módosítására. Az a Daniel Jenisch, akit annak idején egy pályázati sikerére felfigyelve az 1800 körüli évek magyar irodalma szempontjából sem jelentéktelen személynek mutattunk be, egész életművének ismeretében sors- (és nemcsak sors-) üldözött figurának bizonyul. Schiller, akinek *Esthetikai leveleit* Jenisch fogadatlan prókátorként dicsérte, egy Goethének írott bizalmas levelében úgy említi, mint „azt a bolondos (nährisch) berlinit, aki mindenbe beleüti az orrát.” Az, akit mi – távolról – tekintélyes, jól szituált tisztelendőnek képzeltünk, valójában nem másod-, hanem ötödbeosztásban tengődő segédlelkésze volt a berlini Marienkirchének, azért – a *paupertas audax* kényszere alatt – érdemelte ki a „notorischer Vielschreiber” minősítést: azért kellett neki annyi mindenhez „protowissenschaftlich” módon hozzászólnia és oly számos akadémiai „Preisfrage” megválaszolására tollat ragadnia, hogy pária-létének megalázó nyomorúságán ideig-óráig úrrá válhasson. Lehetetlen sajnálkozó részvétel nélkül olvasnunk azokat a tényeket, melyeknek fojtogató szorításában a boldogtalan végül a Spree hullámaiba vetette magát 1804. február 9-én.

*

P.S. A nem hétköznapi nevű szerző (I. d’Aprile) írásának tanulmányozása közben önkéntelenül is gyakorta felidéződött bennem hajdani (Lónyay utcai) felejthetetlen tanáromnak, Áprily Lajosnak, *especiallly* *Az aranyos balladája* című, a magunk sorsát példázó, nagy vers költőjének nemes alakja.⁵ – CSÉP Ibolya Áprily-monográfiájában (Bp., 1987, 131) azt olvassuk, hogy a költőnek – már Pesten, 1930 táján – „elfogyott az aranya”, és a szerkesztőségi sürgetőknek csak azt tudta sírva válaszolni, hogy *semmije sincs*. Az arany, amelytől valaha *otthon* „szikrázott mind a két keze”, eszerint a költészetet jelentené. A vers gondolati gazdagsága megengedi azt az értelmezést is, hogy életünk gazdagságáról van szó, amelyben ugyanúgy van „Hochzeit”, mint ahogy Catullus 45. versében *Acme* a boldogság csúcsát (ἄκμή), „tetejét”, az „arany napokat” (sőt éveket) jelképezi.

⁵ Vö. *Dragma*, III, 1997, 416 skk.

LÁZS SÁNDOR

A BIRK-KÓDEX KELETKEZÉSE

Alkotói szándékok és módszerek a 15. századi domonkos reformban

I. Regulafordítások a 15–16. századi Magyarországon

A regulák meghatározó szerepet játszottak és játszanak ma is a szerzetesrendek életében. Az életszabályok kijelölik azt a spirituális irányt, amelyet a rend tagjainak a változó világban követniük kell. Feltűnő, hogy ezekből a regulákból Magyarországon csupán néhány maradt fenn, feltűnő ez még akkor is, ha a magyar kódexirodalom nagy része elveszett, hiszen ezeknek a szövegeknek minden kolostorban meg kellett lenniük és valószínűleg becsben is tartották őket.

Különös, hogy Szent Ferenc regulájának magyar fordítása sem ismert ebből az időszakból. A magyar klarisszák fennmaradt kódexei nem alapítójukét, hanem a Szent Bonaventúrának tulajdonított szabályokat őrzik. A két különböző fordítástörredéket a *Vitkovics*-¹ és a *Teleki-kódex*² tartalmazza. A minden valószínűség szerint domonkos *Virginia-kódex* Szent Jeromos *Regula monachorum*ának magyar fordítását őrzi.³

Ezek a szinte egy időben keletkezett fordítások jól jellemzik a 14. században meginduló és a 15. század végére megerősödő obszervanciát és a szerzetesi megújulást szolgáló reformokat.⁴

A *Birk-kódex* minden tekintetben a magyar domonkos obszervancia egyedülálló irodalmi teljesítménye,⁵ modernségében is olyan archaizmust őríz, amely azt mutatja meg, hogy miképpen gondolták el a 15. században a reform gyakorlati megvalósításának egy részletét. A megújulást követelő mozgalom a régebbi gyakorlathoz nyúlt vissza. Az előadásra – felolvasásra – szánt fordítást századokkal korábban használt lectio tónusokkal látta el Váci Pál.

¹ *Vitkovics-kódex és Miskolci töredék 1525*, kiad. PAPP Zsuzsanna, bev. PUSZTAI István, Bp., 1991 (Régi Magyar Kódexek, 12).

² *Nyelvemléktár*, kiad. VOLF György, XII, Bp., 1894, 400–403: *Harmadszerzetbeli hugok regulája*.

³ *Virginia-kódex*, kiad. KOVÁCS Zsuzsa, Bp., 1990 (Régi Magyar Kódexek, 11).

⁴ Ez a dolgozat folytatása egy korábbi, a domonkos reformról szóló munkámnak: LÁZS Sándor, *Szent Ágoston regulájának 15. századi magyar fordítója: Váci Pál munkássága a 15. századi domonkos rendi reformban*, ItK, 2005, 188–205.

⁵ HORVÁTH János, *A magyar irodalmi műveltség kezdetei*, Bp., 1944, 122.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2004 CX. évfolyam 334. szám

II. A Birk-kódex fordítása

A ma *Birk-kódex*nek nevezett töredék 1889 óta ismert.⁶ Kiadói, Kluch János, Katona Lajos⁷ és Pusztai István gondosan leírták.⁸ Egybehangzóan megállapították, hogy a kézirat nem lehet azonos azzal, amelyről Ferrarius oly elismerően nyilatkozott.⁹ Katona Lajos – és később Pusztai István – azon a véleményen volt, hogy az Ágoston-regula díszes, végleges változatát őrző kódex Bécsben, a még rendezetlen domonkos levéltárból előkerülhet. A kéziratok rendezése és katalogizálása befejeződött, de nem bukkantak rá az ott sejtett könyvekre, iratokra.¹⁰

A regulát szerzője közösségi olvasmánynak szánta: „ut autem in hoc libello tanquam in speculo vos possitis inspicere ... semel in septimana vobis legatur.”¹¹ Hetente egyszer minden konventben fel is olvasták a szöveget. A latinul többnyire nem tudó apácaközösségekben ezeknek a felolvasásoknak nem sok hasznuk lehetett. Ezért volt szükség a regula és a havonta egyszer szintén kötelezően felolvasandó konstitúciók lefordítására. A latin nyelvű szövegek magyarra fordítása, tehát az, hogy a nővérek és a laikus testvérek megértsék a szövegeket, pontosan beleillett az obszervancia szellemiségébe.

A töredékesen fennmaradt fordítás fegyelmezett, tetszetős sorai – miként kiadója is panaszkodik – nehezen olvashatóak; nem csak azért, mert papírja erősen rongált, hanem mert a betűk megkülönböztetése is gondot okoz.¹² Váci Pál betűi kicsinyek, sorai összeszorítottak, sűrűek. Az írás arra az egyetemi könyvírási ususra utal,¹³ amely a két ellentétet, a litterát és a notát egyesítette. Ez az írástípus hosszabb, nem ritkán irodalmi szövegek¹⁴ lejegyzésére is alkalmassá vált azáltal, hogy a gyorsaság érdekében lemondott a könyvbetű megrajzolásáról, különtartásáról. Ebben az írástípusban, a bastardában, a betűket – mindenféle kötelező rendszer nélkül – vékony vonalak kötik össze.¹⁵ Váci Pál

⁶ KLUCH János, *Ismeretlen magyar nyelvemlék 1474-ből a bécsi udvari könyvtárban*, MKsz, 1889, 1–23.

⁷ *Nyelvemléktár*, XV, kiad. KATONA Lajos, Bp., 1908, XXXVII–XLII, 343–356.

⁸ Az OSZK kéziratárában; jelzete MNy 71. A *Birk-kódex* összesen négy levél, ebből kettő az, amelyen a regula töredéke van. Kiadásai közül a legújabb és legalaposabb: *Birk-kódex 1474: Az emlékek hasonmása, betűhű olvasata és latin megfelelője*, kiad. PUSZTAI István, Bp., Akadémiai, 1960 (Codices Hungarici, 5), 24–29. (A továbbiakban PUSZTAI, ha az előszót idézem, a szövegre viszont a *Birk-kódex* megjelölés és a megfelelő levél- és sorszám utal.)

⁹ „Fr. Paulus Ungarus Vatiensis, M. Artium, et Sac. Th. Lector scripsit et transtulit Regulam, et constitutiones Sororum Ord. Praed. In Hungaricam linguam de verbo ad verbum, et alicubi majoris claritatis, ac Hungarici sermonis leporis gratia, ad sensum, anno 1474. absolutique die S. Remigij, in Conventu Sigetij pro insula leporum”. SIGISMUNDUS FERRARIUS, *De rebus Hungaricae ordinis praedicatorum*, Viennae, 1637, 449.

¹⁰ PUSZTAI 12. Iványi Béla egy rendi följegyzés alapján azt is valószínűsítette, hogy a budai Szent Miklós konvent levéltára is Bécsben lehet. Ez nem került elő; vö. IVÁNYI Béla, *A Sz. Domonkos-rend római központi levéltára*, Ltközl, 1929, 21–22.

¹¹ *Regula Augustini = Patrologia Latina*, XXXIII, Parisii, 1902, 958.

¹² PUSZTAI 142.

¹³ HAJNAL István, *Írástörténet az írásbeliség felújulása korából*, Bp., 1921, 126 skk.

¹⁴ Bernhard BISCHOFF, *Paläographie des römischen Altertums und des abendländischen Mittelalters*, Berlin, Erich Schmidt Verlag, 1979 (Grundlagen der Germanistik, 24) (a továbbiakban: BISCHOFF), 179 skk.

¹⁵ A bastarda igényes bibliofilekben, Jó Fülöp, Merész Károly kézírataiban jutott kalligráfiai tökélyre.

itt használt írása, a *bastarda currens* kitűnően megfelelt a fogalmazványok készítésére, hiszen a sebes írást a ligatúrák mellett a notularis elemek is biztosították.

Az írás, a sok betoldás, törlés, az emlékeztető latin szövegek valamint a gyakori rövidítések arra mutatnak, hogy a *Birk-kódex* levelei az Ágoston-regulának és a rendi konstitúciónak még nem a végleges szövegét tartalmazzák. Az editio-szintű változat bizonyosan az ünnepélyesebb gótikus könyvírással, de legkevesebb a *bastarda textualisszal* készült volna. A könyvírással készült szöveget a korabeli gyakorlatnak megfelelően gazdagon illuminálva pergamenre rótták volna,¹⁶ az egyszerűbb írást pedig visszafogott minialással papírra. Ezt a feltételezést erősíti az, hogy frater Paulus vonzódott a szépen díszített könyvekhez, maga is illuminált nyomtatványt.¹⁷

Váci Pál fordítói erényeit nehéz méltatni. Részben azért, mert befejezetlen munkával van dolgunk, másrészt a szövegek pontos latinja sem áll rendelkezésünkre.¹⁸ Mezey László útmutatásai alapján megvizsgáltam a bécsi ÖNB Theol. 153. számú kódexét. A 163r–170r-n lévő *Constitutiones sorores sub cura fratrum praedicatorum* szövege több ponton egyezik a *Birk-kódex* fordításával, mint az, amelyet Pusztai István közöl. A bécsi szöveg fejezetbeosztása és -számozása megegyezik Váci Pál fordításával, nem úgy, mint a Pusztai-kiadás latinja. A *Birk-kódex* egy hiányzó szövegrésze is megtalálható a latin regulakódexben.¹⁹

Akármenyire is piszkozati a *Birk-kódex* szövege, már magán viseli a végleges változat jegyeit. Mind a regula, mind a konstitúció közösségi olvasmánynak, felolvasásra készült, ezért jól tagoltta kellett tenni. Egyrészt azért, hogy a felolvasó tudja követni a szöveget, a másik igen egyszerű ok, hogy be lehessen osztani, melyik napra mely részlet esik. Váci Pál néhány helyen ¶ alakú jelet tett ki. Pusztai István a középkori paragrafust némi joggal írásjelnek tekintette, valójában fejezetek kezdését jelöli.²⁰ Használata általános a középkor latin nyelvű szövegeiben.²¹ A jel a már emlegetett bécsi regulakódexben is megtalálható, ugyan nem az Ágoston-regula szövegében, hanem a konstitúcióban. A szövegek összevetésekor kitűnt, hogy Váci Pál – kevés kivétellel – ott írt le a fordítást

¹⁶ Ilyen kódexet láthatott Ferrarius is.

¹⁷ 1480-ban Váci Pál egy 1477-es velencei nyomtatványt illuminált a nagyszombati domonkos konventben: „Illuminavi anno domini 1480, et finivi librum illuminando sexta feria in die octava Thome Cantuariensis infra octavas nativitatis verbi dei incarnati, filii dei altissimi beatissime Christifere Marie in divina et humana natura unius suppositi, cui laus et gloria. Ego frater Paulus de Wacia magister in artibus et theologie. Amen.” A bejegyzés hasonmása: *A szent Domonkos-rend multjából [!] és jelenéből*, szerk. HORVÁTH Sándor, Bp., 1916, 233.

¹⁸ PUSZTAI 30–31.

¹⁹ *Birk-kódex* 3a:42–3b:4, megtalálható: ÖNB Theol. 153, 167v, XXII. cap.: „Si qua apostatauerit ipso facto sit excommunicata quam sententiam ex nunc ferimus conventi statuto a qua excommunicatione non possit absolvi nisi per magistrum ordinis vel suum proprium prouincialem.”

²⁰ PUSZTAI 45. Hasonlóképpen nyilatkozik a jelről KESZLER Borbála, *A magyar írásjelhasználat története a XVII. század közepéig*, Bp., 1995 (Nyelvtudományi Értekezések, 141) (a továbbiakban: *A magyar írásjelhasználat*), 44.

²¹ Paul LACHMANN, *Einzelheiten und Eigenheiten des Schrift- und Buchwesens* = P. L., *Erforschung des Mittelalters*, IV, Stuttgart, 1961, 9 skk. A jel a későbbi paragrafus rövidítés elődje.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2004 CX. évfolyam 341. szám

segítő, emlékeztető latin mondatkezdeteket, ahol a bécsi Theol. 153-as kódexben paragrafus jel van.

Mindezek alapján az mégsem állítható, hogy a fordítás alapjául szolgáló latin szöveget őrzi a bécsi kódex, legfeljebb az, hogy egy igen közeli szövegvariánst tartalmaz, amelynek egyes részei pontosabban egyeznek a *Birk-kódex*szel. Ez arra utalhat, hogy az obszervanciát terjesztő bécsi domonkos konvent a munkához kéziratokkal segíthette a magyar rendtartományt.

A szövegtagolást, tehát a jól olvashatóságot az interpunkció is biztosítja. Váci Pál fordításában a központosági jelek többnyire nem ott találhatók, ahol mai nyelvérzékünk elvárná. A jelek ráadásul nagyrészt különböznek a többi késő középkori anyanyelvű kódexünk interpunkciójától. Az eddigi kiadásokban ez nem érzékelhető. A nyomtatás központosági jelei ugyanis nem egyeznek a kéziratéval, amelyben jóval bonyolultabbak állnak a mai interpunkció eszközeinél. A *Birk-kódex* szövegében ugyanis a pontok, a vesszők és egyéb jelek rendszere nem elsősorban a szintaktikai tagolást segíti, hanem intonációs utasítások, ma már nem használatos, ezért nehezen értelmezhető felolvasási jelek.²²

A középkor az antikvitástól örökölte központosági rendszerét,²³ amelyet aztán mind újabb és újabb elemekkel gazdagított. Pontok és vesszők társulnak és kombinálódtak színes tarkaságban egymással. A 9. századtól találhatók a liturgikus könyvekben fölolvadási jelek, amelyeket pozitúráknak neveznek. Mindegyikük egy ponttal kezdődik – és aszerint, hogy a dallam ereszkedő vagy emelkedő, egy kicsi lefelé vagy fölfelé mutató jelecske van mögöttük. Ezt egyes kutatók szerint valójában nem lehet másnak tekinteni, mint hangjegynek, jóllehet a hangmagasságokat nem adták meg, csak a dallamvonalra utaltak.²⁴

Az ünnepélyesebb felolvasásokhoz ezek a jelzések nem voltak elegendők, végül a 11. század végére Nyugat-Franciaországban már teljesen új interpunkciós gyakorlat alakult ki.²⁵ Megjelent a *punctus circumflexus*, a *punctus elevatus*, a *punctus versus* és a *punctus interrogativus*.²⁶ Mindegyik jelnek meghatározott mondattagolás és moduláció felelt meg. Az új rendszer gyorsan terjedt a ciszterciek révén, akik a 12. századi egyházi reformok részeként olvasmányaikat ezekkel a jelekkel látták el.²⁷

A megújulás ugyanis arra készítette a ciszterci rendet, hogy ne csak életmódjukkal térjenek vissza az ideálisnak gondolt állapotokhoz, hanem liturgiájukat és az egyházi ének-

²² Erre az intonációs jelölési rendszerre igen rövid utalást tesz *A magyar írásjelhasználat*, 5 és 56.

²³ A pontok különböző elhelyezése – alul, középen, fent – jelezte a helyes modulációt és a szünetek hosszát a komma, a kólon és a periódus után. BISCHOFF 214, 40. jegyzet; *A magyar írásjelhasználat*, 7; Heinrich FICHTENAU, *Bemerkungen zur rezitativischen Prosa des Hochmittelalters* = H. F., *Beiträge zur Mediävistik*, I, Stuttgart, Anton Hiersemann, 1975, 145–162.

²⁴ Peter WAGNER, *Einführung in die gregorianischen Melodien: Paläographie des liturgischen Gesanges*, II, Leipzig, 1912 (a továbbiakban: WAGNER), 88.

²⁵ BISCHOFF 225.

²⁶ WAGNER 88 skk. A jelek: punctus circumflexus .7 , punctus elevatus ; , punctus versus 4 , punctus interrogativus ~ .

²⁷ BISCHOFF 225.

lést is az elődök példája alapján műveljék.²⁸ A choralisok reformja azonban nem a szövegek, hanem a dallamvilág rekonstruálására irányult.

Másfél évszázaddal később a domonkosok is követték példájukat. 1250-ben a londoni generálkapitulum négy testvért küldött Metzbe, hogy az ottani ciszterci liturgikus könyvek alapján egy mintakönyvet szerkesszenek.²⁹ Úgy látszik, nem jártak sikerrel. A budai capitulum generalén 1254-ben ugyanis a frissen megválasztott Humbertus de Romanis, a rend generálisa ismét elrendelte, hogy vizsgálják felül és korrigálják a liturgikus könyveket.³⁰ A munkát végül 1256-ban a párizsi generális kapitulumon fogadták el és tették az egész rendben kötelezővé.³¹ A mintapéldányt Párizs Szent Jakab kolostorában őrizték.³² A kódexben kétfajta jelzésrendszert alkalmaztak, egyet az „énekklendő”, egyet pedig az elmondandó szövegek számára. A lectio tonust a regulában, a konstitúcióban, a mártírológiumban és mindazon szövegben használták, amelyet a konvent a refektóriumban felolvasott.³³ A jelrendszer elemei a *flexa*, a *kettőspont (comma)*, a mondat végén pedig a *pont* volt.³⁴

Ezeket a jeleket a liturgikus könyvekben még a 16. században is használták. A kántorok többnyire híven követték Humbertus mesternek az *Instructionis officialium ordinis fratrum predicatorum*ban adott utasítását, „diligenter in cantu et verbis et punctuationibus et accentibus” korrigálták és másolták a szövegeket.³⁵

Ha az anyanyelvű domonkos kódexekben nem is találunk hasonló, a pozitúrákat jelölő rendszert, annál inkább a rend liturgikus könyveiben. Magyarországi domonkos liturgikus kézirat a 15. századból nem áll rendelkezésünkre, viszont három, a nürnbergi Szent Katalin kolostor³⁶ számára készült lectionarium éppen úgy *punctus circumflexus* és *punctus elevatus*ként funkcionáló kettőspontot tartalmaz, mint Váci Pál kézírata. A mondatok végén a nürnbergi kódexek másolói a szabályoknak megfelelően egyszerűen pontokat tesznek.³⁷

²⁸ WAGNER 449 és 452. – Példákat találhatunk erre a jelhasználatra az OSZK egyik 15. századi ciszterci misekönyvében, Bibl. Nat. Hung. clmae. 217; leírása: D. Polycarpus RADÓ OSB, *Libri liturgici manuscripti bibliothecarum Hungariae et limitropharum regionum*, Bp., Akadémiai, 1973 (a továbbiakban: RADÓ), 191. Fényképmásolat más, hasonló pozitúrajelekkel ellátott kódexekből: *Die Cistercienser*, Hrsg. Ambrosius SCHNEIDER, Adam WIENAND, Wolfgang BICKEL, Ernst COESTER, Köln, Wienand Verlag, 1977, 7 és 12. tábla.

²⁹ WAGNER 467.

³⁰ „Item committimus magistro ordinis totam ordinationem ecclesiastici officii, totam diurni quam nocturni, et eorum quae ad hoc pertinent et correctionem librorum ecclesiasticorum et quod corrigat litteram regulae.”

³¹ WAGNER 469–470.

³² A kódex leírása: Echard QUÉTF, *Scriptores Ordinis Praedicatorum*, I, 143.

³³ Heinrich DENISLE, *Kritische Bemerkungen zur Gersen-Kempisfrage*, Zeitschrift für katholische Theologie, VII, 1883, 711 (a továbbiakban: DENISLE). Vö. BISCHOFF 226.

³⁴ DENISLE 709.

³⁵ A késő középkorban a karthauziak is átvették a jelrendszert. Valószínűleg tőlük jutott ez az interpunkció a deventeri testvérek kézírataiba. BISCHOFF 226.

³⁶ A kolostort már 1428-ban a rendi reform fegyelme alá hajtották. Theodor von KLEIN, *Die Reformation des Katharinenklosters zu Nürnberg im Jahre 1428*, Jahresbericht des historischen Vereins in Mittelfranken, 1863, 31. kötet, 2–15 (a továbbiakban: *Die Reformation des Katharinenklosters zu Nürnberg*) és Andrew LEE, *Materialien zum geistigen Leben des späten fünfzehnten Jahrhunderts im Sankt Katherinenkloster zu Nürnberg*, Heidelberg, 1969, 64.

³⁷ A kórusban használt lectionariumokat egymásról másolták. A jelek pontos másolására is gondosan ügyeltek. A ma a Debreceni Református Kollégium Könyvtárában lévő kódexek leírása: RADÓ 421, 423, 426.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2004 CX. évfolyam 342. szám

A domonkosok 15–16. századi magyar nyelvű kódexei³⁸ minden bizonnyal közösségi használatra készültek.³⁹ Írásjeleik mégis viszonylag egyszerűek, Váci Pál kéziratának kivételével nem követik a közösség előtt felolvasandó írások központoszási rendszerét.⁴⁰ Magyar nyelvű emlékeink közül csupán a minden bizonnyal domonkos eredetű *Königsbergi Töredék és Szalagjai*⁴¹ elnevezésű nyelvemlék mutat hasonló intonációs jelrendszert,⁴² mint a *Birk-kódex*.

Váci Pál kéziratának ránk maradt töredékében, az Ágoston-regula két levelének soraiban váltakozva szerepel *comma*, *virga*, *punctus elevatus*, *flexa*, *punctus circumflexus*, sőt az alaponál fölfele, középre kitett pont.⁴³ A rendszer tehát csak részben felel meg a Humbertus de Romanis szerkesztette kódex előírásainak. Új elem benne a *virga* és a pontos vesszőszerű *punctus versus* használata. A *virga* Váci Pál kéziratában bármely másik jellel szabadon társul.

A *Birk-kódex* konstitúciójának egyik levelén még – szétszórva – öt jelkombinációt találunk,⁴⁴ a XXI. fejezettől kezdve azonban Váci Pál pusztán egyetlen szövegtagolási eszközt használ, a *virgát*. Hasonló képet mutat az Ágoston-regula kézírata is, Váci Pál regulafordításának megmaradt utolsó lapján (2a:13-tól) már nem teszi ki a pozitúrajeleket, csupán *virgákat* használ. Ennek okairól még lesz szó.

A pozitúrák traktációja igen változatos Váci Pál írásában.⁴⁵

A *virga* vékony hajszálvonal, amely néhol az alaponál alatt indul, enyhén jobbra dől és a betűk szárának magasságában ér véget,⁴⁶ gyakran azonban csak rövid vonás, amely a mai vessző formáját mutatja.⁴⁷

A *comma* gyakorlatilag a mai kettőspont; a rendszerben a *punctus elevatus*-nak felel meg. A jel a címközlésben (1a:2) és az 1a:4. sorban gondosan kitett kettőspont,⁴⁸ másutt gyakran variálódik. Hol az alsó (1a:11), hol a felső (1a:28) pontból indul ki lefelé vagy

³⁸ TÍMÁR Kálmán, *Domonkos-rendi magyar kódexek*, ItK, 1930, 265–276, 397–412.

³⁹ LÁZS Sándor, *A Cornides-kódex eredeti rendje*, ItK, 1983, 595; HAADER Lea, *A Nyulak szigeti scriptorium mint műhely*, MNy, 2004, 202.

⁴⁰ Vö. *A magyar írásjelhasználat*, 23–56. felsorolásait.

⁴¹ A *Königsbergi Töredék* hasonmását közli a *Magyar művelődéstörténet*, I, 465; a *Königsbergi Töredék Szalagjainak* rossz minőségű fényképmásolata az MTA Kézirattárában van, hasonmás kiadásai megtalálhatóak az Akadémiai Értesítő 1895. évfolyamában (színes). Mindkét emléket közli BENKŐ Loránd, *Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegemlékei*, Bp., Akadémiai, 1980, számozatlan lapok.

⁴² LÁZS Sándor, *Benkő Loránd: Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegemlékei*, ItK, 1984, 112–115. A nyelvemlékben a pontok klasszikus rendszere – középen és alul kitett pont – variálódik a vesszőkkel; a szövegben *punctus elevatus* és *circumflexus* található, egy helyen pedig hosszú *virga*, éppen egy idézet előtt. A *Königsbergi Töredék Szalagjainak* kétszer bukkanhatunk *commára*. Vö. *A magyar írásjelhasználat*, 29–30. Igen jó megfigyelése Keszler Borbálának, hogy a szöveg írója egy ízben elvétette az írásjel használatát.

⁴³ Keszler Borbála helytelen állítása szerint a *Birk-kódex*-ben tulajdonképpen „kisvirgula és nagyvirgula van”. *A magyar írásjelhasználat*, 41.

⁴⁴ 3a:4, 5, 6, 26, 28.

⁴⁵ A középkori pozitúrajelek másolatait közli: PAUL BOHN, *Das liturgische Recitativ und dessen Bezeichnung in den liturgischen Büchern des Mittelalter*, Monatshefte für Musikgeschichte, XIX, 1887, melléklet, 18–80 (a továbbiakban: BOHN).

⁴⁶ *Birk-kódex*, 1a:16.

⁴⁷ *Birk-kódex*, 1a:18, 20.

⁴⁸ *Birk-kódex*, 1a:38, 42, 1b:26, 2a:8, 11, 12.

fel egy hajszálvonal, aminek a keletkezése nem magyarázható azzal, hogy Pál testvér nem emelte fel a kezét, és a toll véletlenül húzta a vonalkákat.⁴⁹

A *punctus versus* alakját tekintve a mai pontosvesszőre emlékeztet. A pont alatt hajlított vonalka található.⁵⁰ A szöveg előrehaladtával gyakran horog alakú jel lesz, amelynek felső pontjából – akárcsak a *comma* esetében – kicsi vonalka nyúlik ki. Ha összehasonlítjuk a 2a:11. sorában lévő jelet a 12–13.-ban lévővel, akkor azt gyaníthatjuk, hogy az első esetben önálló *virga* áll a *punctus versus* mellett. A fentebb emlegetett piciny vonalkának minden bizonnyal van funkciója a *comma* jelölésében, hiszen az 1a:11. sorában a *punctus versushoz* – amely ráadásul quadrataként megrajzolt pontocskákkal jelölt – horog alakú vonal társul. A nyelvemlékben ugyan ez az egyetlen ilyen jel, gondos kivitelezése azonban szándékosságra utal.⁵¹

A *flexa* mai központoszási rendszerünk egyetlen elemére sem emlékeztet. Mint neve is mutatja, ostorszerű jelecske, ponttal társulva *punctus circumflexus*.⁵²

A jelek traktációjánál természetesen lényegesen érdekesebb használatuk. A szünet- vagy pozitúrajeleknek meghatározott sorrendjük van a mondatban. „Az elsőt [a *punctus circumflexust*] akkor kell alkalmazni, ha a mondat értelme befejezetlen. A másodikat [a *punctus elevatust*] akkor kell használni, ha jöllehet a mondat értelme teljes, de még valami jól hozzáadható. A harmadikat [a *punctus versust*] akkor kell kitenni, ha a mondat teljesen befejezett.”⁵³ A több tagú mondatokra bonyolultabb jelhasználat vonatkozik, de az utolsónak mindig az ereszkedő *punctus versus*nak kell lennie.⁵⁴

Váci Pál kéziratának értelmezését az nehezíti, hogy egyrészt fogalmazvánnyal, másrészt pedig erősen rongálódott töredékekkel van dolgunk. Ennek ellenére megállapítható, hogy a *Birk-kódex* Ágoston-regulája többé-kevésbé megfelel a domonkos *punctatio* szabályainak.

A fordító által kétfagúnak felfogott mondatokban⁵⁵ előbb *punctus elevatus*, majd a végükön – előírás szerint – *punctus versus* áll: „Se mondatok valamit tulaidon tieteknek :

⁴⁹ A *Birk-kódex* 1a:22-ben túl határozott a vonás, mintsem hogy véletlennek lehetne tekinteni. Az elhelyezkedése is más, mint például a *Birk-kódex* 1a:28. A jel traktációjáról röviden DENISLE 713; hosszabban Johan Peter GUMBERT, *Die Utrechter Kartäuser und ihre Bücher im fünfzehnten Jahrhundert*, Leiden, E. J. Brill, 1974, 162 (a továbbiakban: GUMBERT). Gumbert ismeri a *punctus elevatus* hasonló traktációját.

⁵⁰ *Birk-kódex*, 1a:19, 30.

⁵¹ A *Birk-kódex*, 1b:7-ben találkozhatunk még egy bonyolult kivitelezett *punctus versusszal*, de ez a papír szennyezettsége miatt rosszul látható.

⁵² *Birk-kódex*, 1a:6, 14, 1b:11.

⁵³ Trier, városi könyvtár, *Statuta antiqua 1267*, közli BOHN 51. „Primus debet fieri, quando sensus orationis est incompletus. Secundus fit, quando sensus orationis satis completus, sed aliquid bene potest addi. Tertius fit, quando oratio est totaliter completa.” DENISLE elnevezései az előbb elmondottak sorrendje szerint: *flexa*, *mediatio*, *finis versum*. I. m., 712.

⁵⁴ „Si duas, prima distinctio habet punctum elevatum, et ultima, versum; si tres, prima habet punctum circumflexum, secunda elevatum, tertia versum. Si quator, prima distinctio habet elevatum, secunda circumflexum, tertia elevatum, quarta versum. Si oratio habet quinque distinctiones, prima habet circumflexum, secunda elevatum, tertia circumflexum, quarta elevatum, ultima semper habet versum.” *Statuta antiqua 1267*. BOHN 52.

⁵⁵ Újfent hangsúlyoznom kell, hogy a mai grammatikai tagolással nem mindig esik egybe a pozitúra helye. Ehhez vö. *A magyar írásjelhasználat története*, 12.

de menden köz legyen tinektek ;” (1a:8–9). Ugyanezzel a tagolással találkozunk a szöveg elején: „Ezek vānak | kikek parāc[]zolonk hog meg tarchatok |: ti kik monoftorban [la-kozkok] lakożuan <lakoztok> vattok |;” (1a:4–5).⁵⁶ A szövegben gyakori a *virga*; eleinte kombinációkban és önállóan is megjelenik, a 2b levéltől egyeduralkodó jel lesz; ennek magyarázatát a későbbiekben még látjuk.

Háromtagú mondatai közül több is példaszerű: „Azert mend eg lelcent eg zvent elietek 7 es tiztelietek ti [bēnetek] kōztetek iftent egmalban : kinek templomi lettetek ;” (1a:37–38).⁵⁷ A hosszabb mondatok jelölése már zavarosabb, de a fordító itt is törekszik a szabályok szerinti pozitúrák kitevésére. Ilyen a VI. és a VII. capitulum mondata, ahol váltakozva *punctus circumflexus* és *punctus elevatus* áll, a periódus végén pedig többnyire nem felejt el kitenni a *punctus versust*.⁵⁸

Váci Pál néhány esetben komolyan vét a pozitúrajelek rendje ellen. Elhibázza a kérdő mondatot, egyszerűen a háromtagú mondat jeleit használja: „S mit haznal zegerieknek oztani és zegēnie lēni 7 ha naualas lelek keuelb lezen kazdaklāgot meg vtuā : hog nem mīt volt otet būuan ~” (1a:35–37). A szabályok szerint a *distinctiók* közé mindenütt *punctus circumflexus* kellett volna tennie.⁵⁹ Egy alkalommal a kérdő mondat jelsorozatát használja, jöllehet felszólítással van dolga,⁶⁰ a tagmondatok végén *flexákat* helyez el.⁶¹

A domonkos jelrendszertől eltérő, idegen elemeket is használ Váci Pál. A legfel-tűnőbb, hogy a mondat végén egyszerű pont helyett – a dallamot tükröző – pontosvesz-szót tesz ki, jöllehet néhány esetben a szabályoknak megfelelően pontot alkalmaz.⁶²

A szövegben igen gyakori a *virga*. Ez is idegen a domonkosok előírásaitól. A jel fel-tűnésére viszonylag egyszerű magyarázatot találni. Váci Pál ott helyezi el, ahol a beszélő egyébként is rövid szünetet tartana. Ez a szabályoknak nem mond ellent.⁶³ Gyakori, hogy a pozitúrajelekkel ellátott mondatokban a *virga* közbevetésnél⁶⁴ vagy felsorolásban sze-repel, tehát ott, ahol ma is szünetet tartunk: „Es ha azoknak kik gēngeb eltbēl iettenek az monoftorba valami elefeg | ruha | ag | lepel | adatik . ki erēbeknek es azert bodog-

⁵⁶ A mondat végén lévő jel minden bizonnyal grafikai variánsa a *punctus versus*nak.

⁵⁷ Hasonló még: *Birk-kódex*, 1a:13–15, 28–31, 2a:2–5.

⁵⁸ *Birk-kódex*, 1a:19–25, 25–28 – ez utóbbiban a periódus végén elfelejtette kitenni a mondatzáró *punctus versust*. Az 1b:12-ben a fejezet végén versus helyett pontot tett ki, ami a domonkos kéziratok jellemzője.

⁵⁹ „Si oratio sit interrogata... Si habet plures distinctiones, omnes, quotquot sunt habent punctum circum-flexum, sed ultima semper habet punctum versum, qui distinguitur quod, si ultima sillaba sit gravis, non habet nisi unam notulam, ut Domine quo vadis?” A trieri kéziratot idézi BOHN 51. Váci Pál már kérdőjelet használ. A kérdőjeltől: BISCHOFF 225; *A magyar írásjelhasználat története*, 52 skk.

⁶⁰ A felszólító mondatról nem rendelkeznek a szabályok, ugyanazok az előírások érvényesek rá, mint a kije-lentőre.

⁶¹ *Birk-kódex*, 1a:19–25: „demaga ... ott fel fualkodnak”.

⁶² A *Birk-kódex* 1b:12-ben a fejezet végén versus helyett pontot tett ki, ami a domonkos kéziratok jellemzője.

⁶³ „Item nota, si distinctio sit nimis prolixa, lector poterit pausare per unum parvum punctum, quotiens voluerit, sustentans aequaliter in tono tubae. Sed caute caveat, quod hoc faciat congruenter, quoniam si taliter pausaret inter substantivum et adjectivum vel inter suppositum et appositum sibi invicem contigua insipienter ageret et reprehensibiliter haberetur et confusione dignus.” A trieri kéziratot idézi BOHN 52.

⁶⁴ *Birk-kódex*, 1a:17–18.

bagnak nem adatik” (1b:18–20). A fordító azonban nem következetes, a mondat második felében a megismételt felsorolásban már nem teszi ki a jeleket.⁶⁵

A kézirat nagy részében, 2a:13-tól nincsenek pozitúrák, helyükön *virgát* találunk. A jelenség magyarázata az, hogy a szöveg fogalmazvány. A pozitúrajeleket, hogy ne vétsék el a szigorú sorrendet, úgy tették ki a szövegben, hogy a mondat végétől visszafelé számlálták az éppen soron következő jelet.⁶⁶ Tehát egy öttagú kijelentő mondatban hátulról kezdve előbb *punctus versus*, majd mechanikus sorrendben *elevatus*, aztán *flexa*, ismét *elevatus*, majd *flexa* következett.⁶⁷ Ezt a munkát pontosan csak befejezett végleges szövegen lehetett elvégezni. Fontos volt az is, hogy a jelek ne túl sűrűn kövessék egymást; a tökéletesnek – ízlésesnek – azt érezték, ha két vagy három részből állt a mondat.⁶⁸

Váci Pál fordításának az elején gyakran találunk ilyen rövid, egy- vagy kéttagú mondatot, a jelek elhelyezése is hibátlan. Az első hosszabb, tehát bonyolultabb pozitúrájú mondatba azonban mindjárt belebukik, a mondatzáró *punctus versus* előtt *elevatus*nak kellene állnia, de a helyén *flexa* van, a mondat végén pedig nem tesz semmiféle jelet.⁶⁹

Az elkövetett vétségek, valamint az, hogy a szöveg későbbi szakaszában nem tesz ki pozitúrákat, pontosabban csupán *virgákat*, arra mutat, hogy Váci Pál latin mintapéldánya csak egyszerű központozással rendelkezett. Frater Paulus görcsösen ragaszkodott ahhoz, hogy pontosan, ígéről ígére fordítson. Ha az előtte fekvő könyvben ott lett volna a megfelelő *punctatio*, akkor nem ejtett volna hibákat, és nem is kényszerült volna fölhagyni a jelöléssel. Feltehető, hogy hibáit észrevéve a pozitúrajelölést Váci Pál – szokás szerint – csak a kész kéziratban végezte el.

A szabályok arra intik a felolvasót, hogy ne saját kénye-kedve szerint bánjon a pozitúrákkal, hanem tartsa be a jelek utasításait. Hasonló utasítást találunk magában Szent Ágoston regulájában is. Váci Pál így fordítja: „Se akariatok enecelni : [azt] ha nem mit oluafok hoğ enecle leğen ; A(.n)i kedigen nen vğ vağon iruã hoğ enekeliek : ne enekelie<te>k;” (1b:3–4).

Mit is jelentenek ezek a figyelmeztetések?

A domonkos eredetű magyar nyelvű kódexek – mint már volt róla szó – szerény interpunkcióval rendelkeznek, de ahhoz, hogy feladatukat betöltsék, minden bizonnyal elegendővel. Magányos olvasásra megfeleltek szövegtagoló jeleik, de még a hangos felolvasáshoz is útmutatást nyújtottak. Jelölésük tipikusan intonációs.⁷⁰

A *lectio* felolvasása az igeliturgia fontos része. Előadásában nem az éneken, hanem a tartalom van a hangsúly; az olvasmány-recitálás talán a szövegnek legerősebben alávetett műfaj.⁷¹ A szöveget kis hangterjedelembe adja elő a felolvasó, a grammatikáihoz

⁶⁵ Birk-kódex, 1b:21.

⁶⁶ DENISLE 717–718.

⁶⁷ DENISLE 715.

⁶⁸ DENISLE 717.

⁶⁹ Birk-kódex, 1a:25–28.

⁷⁰ A magyar írásjelhasználat, 41.

⁷¹ Az előadásmódról: RAJECZKY Benjamin, *Mi a gregorián?*, Bp., é. n. [1982], 54 skk.; DOBSZAY László, *A gregorián ének kézikönyve*, Bp., 1993, 243 skk.

közel álló tagolás jól segíti a megértést, ritmikailag ugyanis a természetes nyelvi követelmények alakítják a dallamot.

Váci Pál fordításában a mondatok hármasság tagolására törekszik, tehát a *flexa*, az *elevatus* és a *pont* alkalmazására. A szövegben e hármasság tagolás mellett gyakran előforduló *virgák* nyugvópontot és kicsi emelkedő eltérést jelentenek a recitáció hangmagasságától.⁷² A pozitúrajeleknek pontos hangértékek feleltek meg, amelyek azonban szerzetesrendenként és gyakran szerzőnként is eltérőek. Közös jellemzőjük azonban a hangzás mozgásának iránya. A *punctus circumflexus* lefelé ereszkedő, általában alsó terc.⁷³ A domonkosoknál – ahol a recitálás, a tuba magassága *fa*⁷⁴ – a *flexa*nak megfelelő hangsor *fa-re*.⁷⁵ A *punctus elevatus* dallama is ereszkedő, de az utolsó hang visszatér az eredeti magasságba;⁷⁶ a domonkosok *fa-mi-re-fa* dallamot használtak.⁷⁷ A mondatot záró *punctus versus* ereszkedő hangsor, két *flexa* összekapcsolása, a recitálás magasságából előbb egy, majd három lépcsőt süllyed.⁷⁸ Ez a domonkosok ususában a következő: *fa-re-mi-la*.⁷⁹ A kérdő hangsúlynak szintén meghatározott formája van, lépésről lépésre lejt az alsó tercbe, amelyből aztán visszatér a tuba magasságába.⁸⁰ A domonkos gyakorlat szerint a kérdésnek *fa-re-mi-la* hangsor felel meg.⁸¹ Az emelkedés a felsorolt esetekben soha nem lépi túl a recitáció hangmagasságát, másrészt a természetes hangzásnak megfelelő, hogy a *punctus versus* után a hanglejtés lefelé energikusabb és hosszabb, mint a *punctus circumflexus* esetében. A tuba-tónus és a *punctatio* így a liturgikus olvasmány szerves részévé váltak. Az egyik a szöveg általános előadásmódját, a másik a szintaktikai egységeket határozta meg.

A *Birk-kódex* ezt a lectio-tónust alkalmazta. Az elkészült, végleges mű minden bizonnyal tartalmazta ezeket a jeleket, amelyek a bemutatott recitatív felolvasási módot segítették.⁸² A szerzetesrendekben ez a felolvasási forma a közösségi emlékezet miatt fennmaradt, még akkor is, ha nem volt lejegyezve a pozitúrákhoz rendelt hangsor.⁸³

⁷² WAGNER 117.

⁷³ A *pes* vagy a *podatus* tükörképe – WAGNER 88. A változó zárlatokról: Johanna GREIDANUS, *Beginnselen en ontwikkeling van de interpunctie*, in 't biezonder in de Nederlanden, Zeist, 1926, 82–83 (a továbbiakban: GREIDANUS).

⁷⁴ A recitálásnak nem volt pontosan meghatározott magassága. A *tubát* úgy választották meg, hogy alatta vagy nagyterc, vagy kisterc legyen. Eszerint módosul persze a pozitúrák előadása is. DENISLE 713.

⁷⁵ DENISLE 712. A cisztercieknél: *la-fa*, a karthauziaknál: *do-la*. GREIDANUS 80–83.

⁷⁶ WAGNER 89.

⁷⁷ DENISLE 712. A cisztercieknél *la-sol-fa-la-la*, a karthauziaknál *do-si-la-do-do*. GREIDANUS i. h.

⁷⁸ DENISLE 712; WAGNER 89.

⁷⁹ DENISLE 712. A cisztercieknél *la-la-fa-sol-re*, a karthauziaknál *do-do-la-si-fa*. GREIDANUS i. h.

⁸⁰ A zenei formája a mai *quilisma*. WAGNER 89.

⁸¹ DENISLE 712; GREIDANUS 80. – Az előbb leírtaktól eltérő rendszert mutat be Heinrich Gumbert: az *elevatus/coma* *la-sol-fa-la*, a *flexa/cola* *la-fa*, a *versus/periodus* pedig *la-sol-sol-re* hangsornak felel meg. GUMBERT 166, 29. jegyzet.

⁸² A középkori magyar felolvasás terminus technicusait összegyűjtötte HORVÁTH János, *A magyar irodalmi műveltség kezdetei*, Bp., 1931 (a továbbiakban: *Kezdetek*), 155 skk.

⁸³ Azokon a helyeken – tehát a világi papság körében –, ahol nem kellett hangosan olvasni a liturgikus szövegeket, a 15. századtól feledésbe merült a használata; WAGNER 94. Ehhez még megjegyzendő, hogy bencés

Középkori anyanyelvű irodalmunkban magányos teljesítmény Váci Pálé. Azt is meg kell jegyezni, hogy külföldi párhuzamokat nehezen tudok idézni,⁸⁴ annak ellenére, hogy a szakirodalom szerint a regulának és a konstitúciónak a konvent előtti recitáló felolvasása megszokott volt, éppen így az erre szánt kéziratok pozitúrákkal való jelölése.⁸⁵ A legjelentősebb 15. századi kéziratcsoport, amely pozitúrajeleket használ, az utrechti karthauziak könyvtárában található.⁸⁶ A Kempis Tamás vezette windesheimi testvérek közössége tőlük vette át a jelek alkalmazását.⁸⁷

Kérdés lehet mégis, hogy miért élt a fordító azokkal a jelekkel, amelyeket latin textusokban használtak. A választ a rendi reformban gondolom megtalálni. A magyar nyelvű regulát és a konstitúciókat is abban az ünnepélyes formában olvasták föl a szigeti apácák előtt, mint a latin eredetűt.⁸⁸ Másrészt megkockáztatható, hogy Váci Pál anyanyelvű fordítását egyenértékűnek tekintette a latinnal, ezért látott hozzá, hogy azt recitáló felolvasásra alkalmassá tegye. Ez a 15. század derekán egyedülálló nyelvi öntudatra mutat, még akkor is, ha a *Königsbergi Töredék és Szalagjai* megfelelő előzményt jelentettek.

Az előzőket nem cáfolja, csak erősíti, hogy az intonációs jeleket azért alkalmazta a fordító, hogy ezzel az archaikus formával a rendi reformot, az obszervanciát szolgálja. Váci Pál régi, bevált eszközökhöz nyúlt,⁸⁹ a regula recitativ előadása a korábbi, romlatlan idők felelevenítését jelentette.⁹⁰

monostorokban még a 15. században is énekeltek vonal nélküli kódexekből, tehát a kántor utasításai és az emlékezet alapján. Vö. RAJECZKY 94.

⁸⁴ A nürnbergi Szent Katalin kolostor megmaradt kéziratai között van egy, a 15. század második feléből származó regulakódex. Örzési helye Nürnberg, Germanisches Nationalmuseum, jelzete: Hs 7069: *Disz ist die regel die sant Augustin den closterfrauen hat geschriben*. (A kódex leírása: *Die Reformation des Katharinenklosters zu Nürnberg*, 64.) A kolostor más, egykorú kézirataiban használták a felolvasási jeleket, a regulakódex írója azonban nem használt pozitúrákat. Eberhard Slenczkának, a nürnbergi Germanisches Nationalmuseum kéziratára vezetőjének szíves közlése.

⁸⁵ DENISLE 711.

⁸⁶ GUMBERT 159 skk. A felsorolt latin nyelvű művek között található egy *Regula pastoralis* és egy konstitúció.

⁸⁷ GUMBERT 164.

⁸⁸ Az alig fél évszázaddal későbbi *Annotationes in Regulam Divi Augustini* fordítója sokkal egyszerűbb interpunkcióval is megelégszik. A magyarázatok előtt álló regulaszövegeket nem közösségi, hanem magányos olvasásra szánta a kiadó. A jeleket – amelyeket a pálos rend egyébként sem használt – akkor is mellőzte, ha a Budapesti Egyetemi Könyvtár Cod. Lat. 114. kézirata és egyéb hasonlóságok alapján feltételezhető, hogy Váci Pál fordítását ismerte a pálos fordító, Gregorius Pannonius is. RMNy 20 (RMKT III, 320). DÉZSI Lajos, *Szent Ágoston reguláinak magyar fordítása Coelius Bánffy Gergelytől*, Értekezések a Nyelv- és Széptudományok Köréből, Bp., 1900; hasonmás kiadás: *Annotationes in Regulam Divi Augustini*, szerk., bev. SARBÁK Gábor, Csíkszereda, Státus Könyvkiadó, 2001.

⁸⁹ A felolvasási jelek használata a 13. századra volt főként jellemző, még akkor is, ha a hagyomány több kéziratban is tovább él.

⁹⁰ A reformok megszokott jellemzője az, hogy felelevenítik a korábbi szokásokat. Vö. WAGNER 449 skk. – Itt jegyzem meg, hogy a recitálást az oklevelek ünnepélyes kihirdetésénél is használták: Gustav von BUCHWALD, *Bischofs- und Fürsten-Urkunden des XII. und XIII. Jahrhunderts: Beiträge zur Urkundenlehre*, Rosstock, Wilhelm Werther's Verlag, 1882, 44–45, 265 skk.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2004 CX. évfolyam 331. szám

Az itt elmondottak legfeljebb árnyalják azt a képet, amit középkori anyanyelvű irodalmunk életformáiról, felhasználásáról eddig kialakítottunk.⁹¹ Váci Pál próbálkozása, hogy a felolvasást ünnepélyesebbé tegye, nem talált követőre a szigeti kolostorban, legalábbis a fennmaradt domonkos kódexek központosításából ez tűnik ki.

Bizonyos azonban, hogy a konventben a legtöbb kódexet közösségi olvasmánynak szánták. Éppen így bizonyos az is, hogy a 16. század első negyedében keletkezett kódexirodalom az egyéni épülést, a magányos olvasást is szolgálta,⁹² a kódexek egyszerű központosítása pusztán a szöveg megértését segítette.⁹³ Ez a töredékességében is nagy számú anyanyelvű domonkos irodalom – amely ráadásul egy apácakonventhez köthető – mindenképpen újfajta áhítatot feltételez, olyat, amely közel áll a 15. század misztikus mozgalmához, az egyéni kegyességet fontosnak tartó *devotio modernához*.⁹⁴

*A Birk-kódex két levelének olvasata a pozitúrajelekkel*⁹⁵

[1a] Elkezdetik Szent Ágistan pispék regulaja ígéről ígére :
némel szerzetes *asszonállatnak egy levelében ;

Ezek vannak I
kiket parancsolonk hogy megtartsatok I:
Ti kik monostorban (lakozván vagytok) lakoztok I:J
Először kiért egybe (gyülekezvén vagytok) gyülekeztetek .7
hogy házatokban egyességgel lakozzatok 7.
és egy lelketek legyen I
s egy szívetek Istenbe :
Se mondjatok valamit tulajdon tieteknek :
de minden köz legyen tinektek ;
És osztassék fejedelemasszontól azaz priorissától *menteknek élet és ruha []⁹⁶

⁹¹ *Kezdetek*, 150–158.

⁹² Azok a felszólítások, amelyeket a magyar nyelvű kódexek szövegei a hallgatósághoz intéznek, nem a fordító, hanem a latinul író szerző stílusélénkítő eszközei. A prédikáció megkövetelte az élőbeszéd elemeinek felhasználását. Vö. TARNAI Andor, „A magyar nyelvet írni kezdi”: Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon, Bp., Akadémiai, 1984, 227 skk.

⁹³ Nincs különbség az imakönyvek és a prédikációkban megírt *viták* írásjelei között; példa erre két domonkos eredetű kézirat, a *Thewrewk-kódex* és a *Cornides-kódex*. Humbertus de Romanis kódexében a felolvasásra és a magányos olvasásra szánt írásközpontosítása különbözik. Ugyanazt az imádságot más jelekkel látták el, ha közösségi használatra (*missale conventus*) készült, és mással, ha a misét végző egyedül mondta (*missale altaris*). Ugyanez vonatkozik a közösségben és a magányosan használt breviáriumokra. DENISLE 711.

⁹⁴ A *devotio modernáról* MEZEY László, *Die devotio moderna der Donauländer Böhmen, Österreich und Ungarn*, ALitt, 1970, 37–51.

⁹⁵ A kódex olvasatát adtam, nem érezvén fontosnak egy újabb, szöveghű közlést, még ha ez a nyelvészek rosszhallását ki is válthatja. Céloznak, az intonációs jelek használata bemutatásának, ez is kiválóan megfelel. A kikövetkeztetett szavakat *-gal jelöltem.

⁹⁶ A sor vége rongálódott, valószínűleg volt itt egy jel.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2004 CX. évfolyam 331. szám

- 10 nem egyent mindennek 1.7
mert nem *mend egyenlő (egészségbe) erőbe vagytok :
de mindennek mint szüksége leszen⁹⁷
Mert úgy olvassátok az Apostolok Téteményébe .7
Hogy minden köz vala önekik és osztatik vala mindeniknek mint szükség
adja vala 2
- ¶ Kiknek valamiek volt világiban 7.
midőn bel jöttek az monostorba :
szabadon akarják azt közzé lenni 2
kiknek kedig nem volt 1
ne keressék azt az :
kit még kívől sem lelhettenek 12
de maga ő (kórságoknak) gyarlóságoknak az mi szükség adják 1:
még ha ő szegénységek 1
mikor kívől voltak 1
csak az szükségekre valót sem lelhetne volna 2
¶ demaga azért ne alahák magokat bódogoknak miért oly életöt 1
és öltözetöt lettenek 1
melyet kívől nem lelhettenek volna7
se emeljék fel agyokat miért társalkodnak azokval 1
kikhez kívül vépni nem mertek volna 7
de feligyeközzenek szívőkkel 1
és 1
ez földi hívságot ne keressék 7
hogy ne kezdjenek monostorok gazdagoknak inkább hasznossá lenni hogynem
szegényeknek 7.
ha gazdagok ott megaláztatnak 1
szegének kedig ott felfűalkodnak ;
¶ De esmeg azok kik valaminek láttatnak vala világiba ne utálják meg
ő sororit kik az szent társaságban szegénységből jötenek .7
sőt inkább (szorgalmazzanak) tanoljanak 1
nem kazdag nemzeteknek méltó voltáról 7.
de szegén sororoknak társaságáról dicsekedni
¶ Fel se emelkedjenek ha köz életre valamit ő jószágokból adtanak 7
se ő kazdagságokról inkább kevéskedjenek miért őket monostornak részeltették :
mint ha ővelek világiban élnének 1;
Alia quippe quaecumque iniquitas
Egyéb demik akármely kegyetlenség 1
gonosz mívelkedetekben vászlalódik hogy az gonosz mívelkedetek meglegyenek 7
de az kevéség még jó téteményeket es lesel :
- 20 és öltözetöt lettenek 1
melyet kívől nem lelhettenek volna7
se emeljék fel agyokat miért társalkodnak azokval 1
kikhez kívül vépni nem mertek volna 7
de feligyeközzenek szívőkkel 1
és 1
ez földi hívságot ne keressék 7
hogy ne kezdjenek monostorok gazdagoknak inkább hasznossá lenni hogynem
szegényeknek 7.
ha gazdagok ott megaláztatnak 1
szegének kedig ott felfűalkodnak ;
¶ De esmeg azok kik valaminek láttatnak vala világiba ne utálják meg
ő sororit kik az szent társaságban szegénységből jötenek .7
sőt inkább (szorgalmazzanak) tanoljanak 1
nem kazdag nemzeteknek méltó voltáról 7.
de szegén sororoknak társaságáról dicsekedni
¶ Fel se emelkedjenek ha köz életre valamit ő jószágokból adtanak 7
se ő kazdagságokról inkább kevéskedjenek miért őket monostornak részeltették :
mint ha ővelek világiban élnének 1;
Alia quippe quaecumque iniquitas
Egyéb demik akármely kegyetlenség 1
gonosz mívelkedetekben vászlalódik hogy az gonosz mívelkedetek meglegyenek 7
de az kevéség még jó téteményeket es lesel :
- 30 se ő kazdagságokról inkább kevéskedjenek miért őket monostornak részeltették :
mint ha ővelek világiban élnének 1;
Alia quippe quaecumque iniquitas
Egyéb demik akármely kegyetlenség 1
gonosz mívelkedetekben vászlalódik hogy az gonosz mívelkedetek meglegyenek 7
de az kevéség még jó téteményeket es lesel :

⁹⁷ Értelmezhetetlen jel.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2004 CX. évfolyam 381. szám

hogy az jó tétemények elvesszenek

Et quid prodest dispergendo 1

S mit használ szegényeknek osztani és szegénnyé lenni 7

ha nyavalyás lélek kevésb leszzen kazdagságot megutálván :

hogy nem mint volt ötet bírván ~

Omnes ergo 2

Azért mend egy lélként egy szüent éljete 7

és tiszteljétek ti köztetők istent egymásban :

kinek templomi lettetek ;

Orationibus instate

Imádságot tegyetek megszerzett időkön és órákon ;

40 *In oratorio*

(Imádó helyen) az egyházba senki egyebet ne mívelkedjék hanem azt az mire⁹⁸
alkották []⁹⁹

honnan nevet es vött 2

hogy ha valakik 1

megszerzett hórá kívöl .

midőn ürességek lejend imádkozni akarnak :

ne legyenek nekik bolgától bántóul []¹⁰⁰

[1b] *Psalmis et impnis etc.*

Zsoltárral és egyéb énekléssel mikort 1

*istent imádjátok :

az forgódjon ti szívetekben mit mondtok szátokval

Et nolite cantare

Se akarjátok énekelni :

Hanem mit olvastok hogy éneklő legyen ;

*Ami kedigen *nem úgy vagyón írván hogy énekeljék :

ne énekeljétek

Carnem vestram

Testeteket szelédéhétek 1

böjttel 1

és *ételnek itálnak szenvedetességével :

mennere *egészségtek *engedi 7 : 1¹⁰¹

Minden kedig valamely közöletek nem böjtöl 1¹⁰²

[] ebédnek *hórája kívöl valami eleséget ne vegyen :

hanem *midőn *kór lejend ;

⁹⁸ Feltehetőleg *i*-nek szánta a szóbeli magánhangzót.

⁹⁹ A sor végén valószínűleg volt még egy jel.

¹⁰⁰ Valószínűleg a papírral együtt itt is leszakadt egy jel.

¹⁰¹ A kódex ezen a helyen nagyon rongált, a jelhalmaz mindhárom eleme látható a fenti sorrendben.

¹⁰² A sor végén lévő jel szokatlan alakú, lehet, hogy Váci Pál törölni akarta.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2004 CX. évfolyam 381. szám

Cum acceditis ad mensam

Mikort asztalhoz mentek mígnem * onnan felkeltek !:

- 10 az mit nektek szokás szerent olvasnak *bőgés nélkül és vetökedés nélkül
*hallgassátok 7

hogy ne csak szátok * vegyen étket :

de még filetek es hallgassa istennek igéjét .

¶ *Que infirme sunt ex pristina consuetudine*

Kik erőtelenek eléztebbi szokásból ha különben tartatnak étellel .

nem kell egyebeknek nehéznek lenni :¹⁰³

sem hamisnak tétni !

azoknak kiket egyéb szokás tött erősbbe ! ;

Nec illas etc

Se alahák az *erősbek bódogbaknak azokat ;¹⁰⁴

miért vesznek életekre némit ,

kit nem vesznek ők :

de inkább magoknak öröljenek mert tehetik amit amazok nem tehetnek ;

Et si eis quae ve...

És ha azoknak kik gyengébb életből jettének az monostorba valami eleség !

ruha !

ágy !

lepel !

adatik .

- 20 ki erősbeknek és azért bódogbaknak nem adatik ! 7
gondolni kell azoknak kiknek olyan eleség ruha ágy lepel nem adatik !
mennére az gyengébbek és erőtelenek ő világi életéről ez keménb életre
leszállottanak :

jóllehet mégés az eresbeknek mértékletességére nem juthattanak ;

Nec ille debent conturbari

Se (háborodjanak) szomorkodjanak ő szívekbe !

hogy látják őket valami életre többet venni !

nem arra hogy tiszteltetnének de hogy türelemmel szenvedtenek 7¹⁰⁵

ne történjék szidalmas visszasság ! :¹⁰⁶

hogy az monostorban holott mennére tehetik lesznek munkas kazdagok !

hogy ott legyenek gyenge szegények ;

Sane quemadmodum

Bizonnyal miképpen betegek szűkösek hogy kevesebb eleséget vegyenek
hogy meg ne nehezüljenek 7¹⁰⁷

¹⁰³ A *colon* alsó pontján egy felfelé emelkedő vonás van. Nem valószínű, hogy tollhiba.

¹⁰⁴ Lehet *virga* ponttal a tetején.

¹⁰⁵ A *flexán* belül van egy hajszálvonás, de ez más *flexában* is előfordul Váci Pál írásában.

¹⁰⁶ Egyértelmű csoportos jel.

¹⁰⁷ A *flexában* itt nincs hajszálvonás.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2004 CX. évfolyam 321. szám

- 30 ugyan az betegség után úgy tartassanak hogy hamarabb megjógyuljanak I:¹⁰⁸
még ha ez világi mennél alábbvaló szegénységből jöttek lezend es I
Igaz ugyan mint ha elébbeli gyenge szokás adta volna az kazdagoknak azt I
amit adott ez új kórság ez szegényeknek I¹⁰⁹
de midőn az eléztebbi erejeket *megépejtendik térjenek az bódogb szokásokra I
azaz az mértékletességre ki isten szolgálóleányit attól inkább ékesejti mint
kevesbbel szűkösök I
hogy ne tartsa őket éteknek gyönyörösége ·
immár megjógyolván I
kiket *szükségük felemele betegölvén ;
Azok alahák magokat kazdagbaknak :
*kik az kevesebb élésnek tűrésébe ·
*lelendnek erősbek ;
Mert ·
jobb ·
kevésben szűkülni I
honnem többet lenni I
Non sit notabilis
40 Ne legyen tettes jeles *öltöztetők :
se kívánjatok ruhával kelleni I
hanem erkölccsel I;
Ne legyen tinektek oly vékony fedeletők hogy alól az csepöznek hálózata
megtessék ;
[2a] *Quod si aliqua I*
Hogyha valamely soror I
neki adott marhát elenyésztend :
urozásnak ítéletével kárhoztassék ;
Indumenta vestra
Öltöztettek apácafejedelem akaratja szerent megmostassanak ¶
akár titőletek akár ruhamosóktól :
hogy tiszta ruhának felötte való kívánsága belől meg ne szennyesőhe az lelket ;
lauacrum eciam corporum
Testeknek mosása I
és feredésnek gyakor volta ne legyen :
de az idő közben I
kibe szokás feredő adassék ;¹¹⁰
kit kedigen kórságnak szüksége kételenejt reá hogy megferedjék :
hossza messze ne halasszák I ;

¹⁰⁸ Egyértelműen nem vessző, hanem *virga*; vö. 113. jegyzet.

¹⁰⁹ A *virga* a következő sor elejére került, a *szegényeknek* után már nem volt hely a sorban.

¹¹⁰ A jel szokatlan formájú, a pontból ferde hajszálvonal indul, a kampós rész teljesen visszakanyarodik.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2004 CX. évfolyam 381. szám

Fiat sine murmure

legyen *morgásnak kül I

orvos tanácsával I

az mi egészségért való I 7

10 úgy hogy még ha nem akarná es az soror¹¹¹

fejedelemasszan parancsolatjával megtegye :

amit tenni kell egészségért I ;

ha kedig az soror akarna de talám nem alkoszik :

ő kívánságának ne engedjenek I ;

Mert némikort még ha ártana es :

hiszi hogy használjon ami édeskedtet I ;

Denique si latens est.

ha kedig az sérelm testben titkon vagyon I

isten szolgálóleányának ha mondja mije séri sérzik kétség nélkül higgyenek I

de maga I

ami édeskedtet ha használ az *sérelemek vigasztására I

avagy nem ha nem bizonyosok benne orvostól kérdezzék

Nec eant ad balneas

Se ferdőbe ne menjenek sem egyéb helre I

háromnak kevesben

Nec illa I

Az es kinek navalája volna valahova menni I

ne azokval menjen kivel ő akarna de kikvel fejedelemasszon mondandja

tartozzék menni

20 *Egrotantium cura*

kórokval való bánás I

akár kórságnak utána éltetendőknél I

akár még hideglelés nélkül I

valami erőtelenségbe nyavalgóknál valakinek hagyassék hogy ő kérje

az pincéből I

kinek mire szükségét látandja

Siue autem quae cellario

Akár kedig kik pincén I

akár ruhákon akár kenyveken I

tisztül (szerzetteknek) felvétetnek¹¹² zúgódás *nékil szolgáljanak atjok fiainak az

sororoknak

Codices certa hora

kenyveket minden napon egy bizon órába kérjenek I

¹¹¹ A felemelt pontot áthúzta egy hajszálvonal.

¹¹² Ha Váci Pál nem törölte azt a szót, amit javított, az új betoldások mellett kerek zárójelben írom a régít.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2004 CX. évfolyam 341. szám

üdő kívül kik kérendik ne vehessék¹¹³ |

vestimenta vero

*Ruhákat *kedig és sarukat midőn szűkeseknek kelletendnek |

Ne halasszák adni |

kiknek ezek őrizeti alatt vannak |

lites autem

pertek avagy sem egy ne legyen *köztetők avagy mint hamarabb megvégezzétek |

hogy az harag gyűlöiségre ne *nőjön |

30 és gerendát tégyen szálkából és lelket gyelkossá tegyen |

Neque enim ad solos

Mert nem csak férfiakat illet az írás |

ki úgymond |

ki gyűlöli atyjafiát gyolkos |

de férfiúban kit isten *először teremtett |

asszonállat es parancsolatot vett

Quecumque conuicio

valamel soror összőszitkozódással |

vagy átokkal |

avagy még bűnnek szemrevetésével mást megsértend |

emlékezzék elégtétellel *mind hamarabb megvigasztani amit tölt |

és az ki megsérült porojtas nélkül megbocsátani |

Si autem invicem

ha kedigen egymást megsértendik

egymásnak vétet tartozzanak *megengedni ti imádságtokért |

kiket bizonynal mint inkább gyakorlatok attól inkább szentté tartsatok |

Melior est autem

Jobb kedig az soror ki jóllehet gyakorta haragra késértetik de maga siet

40 megkérni hogy megbocsássa neki az kinek ösmeri hogy vétett hogy nem mint az |¹¹⁴

ki későbbben haragoszik |

és bocsánatkérésre nehezebben hajol | :

ki nem akar megbocsátani sororának ne remélje hogy imádságának hasznát vegye

Que autem nunquam

Az mely soror kedig sonha nem akar kérni bocsánatot avagy nem lelkjént kéri
*hosztalan

[2b] Azért ógjátok magatokat kemén beszédöktől |

kiket ha szátokból kiszalasztondotok |

ne resteljete azon szából |

¹¹³ Váci Pál aláhúzással törölt két szót: *nekik (ne) adassék* – a *ne* az új szószerkezetbe is beleillett, azt nem törölte.

¹¹⁴ Váci Pál itt egy mai vesszőhöz hasonló rövid vonást tett ki. Azért lehet – hasonlóan a többi ilyen jelhez – *virgán*ak tekinteni, mert a jel nem megy le az alapvonal alá, hanem éppenséggel azon kezdődik és tart felfelé.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2004 CX. évfolyam 381. szám

orvosságot mondani kiből sebők *löttenek

Quum autem necessitas discipline

Mikort kedigen megtanajításnak szüksége erőlcseknek fegyésébe I

titeket kételenejt kemén szókat mondani I

ha ösmeritek hogy azokba menteket elmúltátok I

nem vagytok kételenek I

alattatok valóktól bocsánatot *kérjetök I

ne az alattvalóknál (midőn) mikort nagy felette *alázatosnak tartatik I

azzal birodalmlnak hatalma megszegessék I

Sed tamen

de maga bocsánatot kell kérni istentől ki ösmeri azokat es kiket igaznak felette
megfegytek menné jó akaratval szeretitek

10

Non autem carnalis I

kedig nem testi de lelki szeretetnek kell közöttetek lenni

Mert amit szemérmetlen tesznek I

asszonyállatok asszonállatokon rútol pacskolván és játszódván I

nemcsak özvegyeknek és Krisztosnak illetlen szolgálóleányinak I

kik szent szándékban vannak I

de sőt még házas asszonyállatoknak és házasolandó szűzeknek sem kell tenni I

preposite tanquam

fejedelmasszonnak mint anyátoknak engedjetök tisztességet tartván hogy ő benne
istennek ne vessetök I

sokkal inkább egyházbíró papnak ki mendenteknek gondját viseli

Vt ergo cuncta

Azért hogy ezeket megtartsátok I

és ha mit benne meg nem tartandotok I

hogy hejában el ne múltjátok I

20

de hogy *megjógyoljon és megfegyessék I

fejedelmasszont illeti igen feljebb úgy hogy az egyházbíró papnak mondja
ki veletek gondol I

ami ő módját és erejét felől múltja

Ipsa vero qui vobis preest I

Az asszony kedig ki nektek fejedelmetek ne alaha magát hatalmmal uralkodván I

de szeretettel szogálván bodognak I

Tisztességgel emberek előtt fejedelmetek legyen nektek I

félelmmel istennek előtte I

lábatok alatt légyen leterjeszködvé I

Circa omnes

Mendenhez *önmagát példájul adja jótéteménbe I

Megfedjen nyugulmatlanyokat I

megbátoróhan félékönnyeket I

hozzája vegyen kórokat I

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2004 CX. évfolyam 331. szám

- 30 túró legyen mindenhez
disciplinam libens I
diszciplinát fegyelmet (örömet) szabadon vegyen *ön maga I
másnak I
félelmes adja I
de és jóllehet monnaik szűkes legyen I
de maga inkább kívánja azt hogy szeressétek hogy nem féljétek I
gondolván mindenkor hogy okot adandó léssen tiértetek istennek I
Azért inkább engedvén nemcsak tirajtatok I
de sőt őrajta es könyöröltök ki kezöttetek míg magasb helyen ül I
addég nagyobb veszedelemben forgódik I
Donet dominus
Adja úr isten hogy megtartsátok mendezeket szerelmmel I
mint lelki szépségnek szeretői I
és Christusnak jó (szagával) illatával I
jó nyájasságból illatozzatok I
nem úgy mint ünök kemény törvény alatt de mint I
szabad fiak leányok malaszt alatt élvén I
Vt autem vos
hogy kedig ez könyvecskében miképpen egy tükörbe magatokat meg láthassátok
hogy feledékenség mia I
valamit el ne múljatok I
egyszer hétbe nektek megolvastassék I
Et vbi
És hol magatokat lelenditek hogy megtöttétek ami írván vagyon¹¹⁵ I
adjatok hálát úr istennek I
ki minden jónak adója osztója I
holott kedig valakitek látandja hogy nála valami ezekbe véték (nem) lejend I
bánkódjék az *elmútról I
ógja magát jövődőtől I
istent.....

¹¹⁵ Pusztai István szórendi javaslata Váci Pál javítása alapján.

BIRCSÁK ANIKÓ

AZ ÜNNEP IDEJE

Kerényi Károly és Gadamer

Kerényi Károly klasszikus-filológus, ókortudós 1943-ig tanított előbb a budapesti, majd a pécsi, végül a szegedi egyetemen. A görög mitológiáról szóló előadásai a kortársak és az egyetemisták tömegeit vonzották. Tanítványi-baráti körébe tartozott sok jeles író, költő és műfordító, mint például Németh László, Szerb Antal, Gulyás Pál, Devecseri Gábor, a német nyelvterületen Thomas Mann és Hermann Hesse. 1943-ban a magyar állam kultúrreferense volt Svájcban, és haláláig, 1973-ig élt a dél-svájci Asconában. Hans Georg Gadamer az 1950-es évek közepétől Enrico Castelli velencei, később római konferenciáin találkozott rendszeresen Kerényivel. Az évente megrendezett konferenciák a korszak számos kiemelkedő gondolkodóját vonzották, résztvevőjük volt például Martin Heidegger, Paul Ricoeur, Jean Piaget, Mircea Eliade is. Kerényi és Gadamer személyes ismeretsége innen indult, és írásaikban néhol karakteresen nyomon követhető, néhol csupán sejtethető nyomot hagyott.¹

Bár a személyes találkozások valószínűleg évente ismétlődtek Rómában, az ünnep idejéről írt tanulmányuk története nem a Castelli-konferenciákhoz kötődik. A két tanulmány címzettjei is két, jól elkülöníthető tudomány művelője. Kerényi írása *Az ünnep lényegéről* a Paideuma című folyóirat 1. számában jelent meg németül 1938-ban, alcíme: *Antik vallás és etnológiai valláskutatás*. Megjelenése előtt két helyen adta elő: Frankfurtban, a Deutsche Gesellschaft für Kulturmorphologie rendezvényén és Koppenhágában, az Etnológiai Tudományok II. Nemzetközi Kongresszusán, tehát a „kulturális alak-tan” és az etnológia tudományterületén szándékozott közelebb kerülni az ünnep lényegének megértéséhez. Gadamer ünnepéről írt esztétikai értekezése *A szép aktualitása* című tanulmány központi része, amely 1974-ben, a Kerényi halálát követő évben keletkezett és a gráci művészeti akadémián hangzott el. Gadamer ebben elismeréssel hivatkozik ugyan Kerényire, alapvetően azonban elutasítja az egyébként Kerényinél hangsúlyos

¹ Lásd Riccardo DOTTORI, *Kerényi Károly Enrico Castelli nemzetközi filozófus-találkozóin (1955–1971) = Mitológia és humanitás: Kerényi Károly 100. születésnapjára*, szerk. SZILÁGYI János György, Bp., Osiris Könyvkiadó, 1999, 207–235. Dottori itt részletesen ismerteti azt a konferenciák aktáiként nyomtatásban is megjelent vitaanyagot, amely az 1956–57-es konferenciákon hangzott el a szimbólum és az allegória mibenlétéről. Kerényi Creuzerre és Goethére alapozva épít fel egy gondolatmenetet a szimbólum és az allegória értelmezésére, amit Gadamer vezérfonalként követ *Humanizmus és szimbolizmus* című előadásában, amely későbbi művének, az *Igazság és módszernek* egyik kiemelkedő fejezete lett.

helyen lévő időfelettség koncepcióját. Míg Kerényi az ünnep idejét egyfajta időfelettséggnek tartja, Gadamer az ünnep idejének valóságát hangsúlyozza. Mint azt később látni fogjuk, ez a két álláspont korántsem különül el annyira egymástól, mint azt Gadamer az időfelettség terminusának elutasításával eléri. Felmerül a kérdés, vajon miért nem került felszínre ez a – fogalmazzunk egyelőre így – terminológiában rejlő nézetkülönbség az 1955 és 1971 közötti viták alkalmával, hiszen a Kerényi-tanulmány már jóval a konferenciák elindulása előtt hozzáférhető volt, Gadamert pedig láthatóan foglalkoztatta az ünnep idejének problémája. Könnyen lehet, hogy azért nem, mivel az ellentét nem a két végigvezetett gondolatsorban, hanem a két szerző eltérő szakmai irányultságában, az etnológiai, inkább elbeszélő horizont és az esztéta, megnevező attitűd között van. Ez a különbség talán leginkább a kérdésfeltevésben ragadható meg. Kerényi azt vizsgálja, hogy *mit csinált* az antik görög és *mit csinálnak* más kultúrákban az emberek, amikor isteneiket ünneplik; *mit csinálnak*, amikor végsősorban a dolgok eredetére emlékeznek. Gadamer hermeneutikai vizsgálatokat folytat: a művészet és a történeti hagyomány tapasztalatából kiindulva kísérli meg láthatóvá tenni a hermeneutikai jelenséget. Az általa kidolgozott hermeneutika nem a szellemtudományok módszertana, mint sok esetben másoknál, hanem „a filozofálás egyik módja.”² Gadamer filozófiai hermeneutikája tehát arra kérdez rá, *mit végez bennünk* a művészet, „a szellemtudományok – módszertani öntudatukon túl – mik a valóságban, s mi kapcsolja össze őket világtapasztalatunk egészével.”³

Az álláspontok egymáshoz való relációjának kérdése előtt érdemes szöveg szerint megvizsgálni az 1938-as és az 1974-es szövegek egyes részleteit. Kerényi vallástörténeti értekezésének alap gondolata az antik vallás ünnepi jellegének hangsúlyozása. A keresztény és az antik vallás különbsége Kerényi szerint leginkább abban nyilvánul meg, hogy a keresztény vallás alapja a természetfölötti világ; az antik görög vallásban pedig a vallásos tapasztalat alapja nem a természetfölötti, hanem a természeti világ.⁴ A valóságérzés hangsúlyozása fontos mozzanat, mert Kerényi szerint az antik vallás eredendően és lényegét tekintve erre épül.

Kerényinél az „időfelettség” fogalma nemhogy kevésbé irányul a valódi észlelés felé, hanem éppen a valóság mélyebb, fokozottabb érzékelésére vonatkozik. Kerényi abból a feltételezett állapotból indul ki, amikor még nem létezett sem a hit, sem a mítoszok. Ekkor a világgal koherens tény, evidencia volt az életnek az a része is, amit később külön létezőként önálló fogalommal neveztek el hitnek. A vallás történetének ebben a korai fázisában a görögök a vallási eszmét valóságosnak érezték. Bár ez meglehetősen teoretikusan hangzik és egy aranykort felidéző gesztusnak tűnhet, Kerényi ennek az állapotnak a leírásában igen hasonlóan jár el, mint Gadamer, midőn a játékról, az abban résztvevők világáról ír. Kerényi szerint a vallási megnyilvánulások ebben az állapotban újszerű cselekedetek voltak, amelyeket a valóság közvetlen megtapasztalása szült, és esetleg

² Hans Georg GADAMER, *Igazság és módszer: Egy filozófiai hermeneutika vázlata*, Bp., Gondolat, 1984, 22.

³ Uo.

⁴ KERÉNYI Károly, *Az ünnep lényege* = K. K., *Halhatatlanság és Apollón-vallás: Ókortudományi tanulmányok 1918–1943*, vál. KOMORÓCZY Géza, SZILÁGYI János György, Bp., Magvető, 1984, 333.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2004 CX. évfolyam 331. szám

szavak nélkül, egy minden mást kizáró emocionális aktus formájában talált kifejezésre. Szabályszerű volt – addig még nem létező szabályok szigorú rendjében. Kerényit ez a „hitbeli ősállapot” foglalkoztatta. Ókortörténeti és etnológiai leírásokban ennek már csak egyes ritualizált, formát öltött módosulásaival találkozhatunk. Ez az ősállapot azonban lényegét tekintve jelen van ezekben a módosult megjelenési formákban is, mégpedig az idő fokozott és teremtő erejű valóságtartalma miatt. Kerényi ezeket a teremtő pillanatokot nevezi ünnepnek, a teremtő, alkotóerőben gazdag időket. „Ha van egyáltalán valami, amiből az antik vallás megértése kiindulhat, s amiben az ókortudomány valláskutatása és az etnológiáé segítséget nyújthat egymásnak, akkor az az ünnep lényegének felfedezése”⁵ – írja. Ebben az értelemben mondja róla, hogy a közönséges idő felett áll. Ez a fokozott valóságtapasztalat őrződött meg az ősi görög vallástapasztalatból, és ez telítette meg művészi tartalommal az antik vallás rítusait. Kerényi útinaplóiban számtalan helyen beszámol arról, hogy az ókori Hellasz vidékein utazva mennyire valóságosnak érzi az antik istenek jelenlétét, a kultushelyek kisugárzását, ez a kérdéskör azonban nem kötődik szorosan a két tanulmány vizsgálatához.

Az idő „teremtő pillanattá” változtatása tehát az ünnep sajátossága, egyben az ókori Hellasz ünnepeihez elválaszthatatlanul kötődő cselekvések, mint a tánc, a zene, a színjátkozás, a szavalás lényegi aspektusa is. Az ünnep ideje a művészetek ideje, különleges és teremtő idő, amelynek vizsgálata – Kerényi szerint – leginkább az antikvitas és az archaikus kultúrában élő népek vallásán keresztül lehetséges. A művészet Kerényinél azonos az ünneppel, és ennek három aspektusa a játék, a tánc és a szimbólum.

Kerényi ünnepkutatása a görög ünnepfogalom megértésére irányul, és ennek érdekében kutatási módszere interdiszciplináris. Klasszika-filológiai tudását a kulturális antropológia tudományterületével ötvözi, és az ókori Hellasz társadalmi fejlettségével azonos szinten álló társadalmi csoportok mitikus megnyilvánulásainak vizsgálatára irányítja figyelmét. Kerényi nem a lét eredetével, hanem az ember tulajdonságainak jelenségeivel foglalkozik, amelyek a törzsi kultúrákban és a mitikus megnyilvánulásokban fejeződnek ki.⁶ Úgy irányítja a lét alapvető kérdései felé a figyelmet, hogy a jelenségekből következtet az ősállapotról, amikor a hit még evidencia volt.

Az ünnep Kerényi szemléletében egyben mindig művészet is. Mivel az ünnep, a kitüntetett idő az ünnep szféráján belül mindent és mindenkit körülvesz, az ünnepben résztvevők számára teljes érvényű lelki realitás. Semmi más létezővel nem rokonítható; megragadható formájában Kerényi szerint leginkább a görögök és a rómaiak költészetében és képzőművészetében érhető tetten.⁷ Valamelyest tehát megszorítással értelmezhető Kerényinek az ünnepi időről írt gondolata is, hiszen a *művészet* ebben is elsősorban az antik művészetre vonatkozik: „[A] művész éppen akkor érzi a valóságos alkotás tudatát,

⁵ *Uo.*, 337.

⁶ Nem véletlen, hogy Kerényi és Jung között éveken át szoros szakmai együttműködés volt. Kerényi számos előadást tartott a zürichi Jung Intézetben, a Junggal írt közös munkák címe: *Das göttliche Kind = Albae Vigiliae*, szerk. KERÉNYI Károly, 1940/VI–VII; *Das göttliche Mädchen = Albae Vigiliae*, szerk. KERÉNYI Károly, 1941/VIII–IX.

⁷ Vö. KERÉNYI, *Az ünnep lényege*, i. m., 340.

ha keze alól valami valóságos, önmagában megálló és alázatos odaadással megragadott kerül ki. Egy ily módon megragadott valóság, egy eszme születése kötött, mint a tudomány és a játék, hatalmas és önkényes, mint a mágia: egyszóval: ünnepi. A művészet nem tesz egyebet, mint hogy az ilyen születés ünnepiségét, ennek az ünnepi pillanatnak az isteni jelenlétről tanúskodó atmoszféráját a megragadott valóságon magán megörökíti, tartóssá teszi: az ünnepi időt időtlen ünnepé emeli.”⁸ A gondolatmenetből kitűnik, hogy a „megragadott valóság” művészi ábrázolásának hangsúlyozása miatt szerepel az időtlenség fogalma. Az időtlenség a hétköznapi időből való kiragadottságot jelenti, az időn felül állást, még akkor is, ha a tanulmányban Kerényi hangsúlyozza az ünnep realitástartalmát, az igazán valóságos idő megtapasztalását. Az időfelettség ezért véleményem szerint itt nem időn kívül állást jelent, hanem az idő megtapasztalásának különlegesen dinamikus pillanatait, amikor mintegy a létre és az elmúlásra figyelünk. Állandóan ebben élni elég megterhelő lenne, talán lehetetlen is, ezért hangsúlyos ezeknek a pillanatoknak az ideje. Az ünnep és a művészet ideje tehát egyazon jelenség, amelyben alkotói idő és a létrehozott műalkotás létideje nem strukturálódik.

Gadamer *A szép aktualitása* című tanulmánya elején írja, hogy a művészettel kapcsolatos vizsgálódások előrehaladtával épp az uralkodó művészetfogalom magától értetődőségét kell kérdésekkel bolygatni, s azokat az antropológiai alapokat kell feltárni, amelyek a művészet jelensége nyugszik, s amelytől elindulva kell kidolgozni a művészet új legitimációját.⁹ A művészet újabb megközelítésének kiindulópontja tehát Gadamer-nél az antropológia, pontosabban azok az antropológiai tényezők, amelyek a művészet létrejötteként és létének kiindulópontjai. A szimbólum, az ünnep és a játék ennek három minősége, a struktúra, a tartam és a törvény hármassága. A művészeti alkotás mint szimbólum struktúra, mint ünnep tartam és mint játék az, amely törvényt szab, törvényt ad és kikényszeríti ezt.¹⁰ A játék lényege szerint keretet ad, hiszen minden játék saját szabályával tűnik ki a játékon kívüli közegből. Az ünnep Gadamer-nél is elsősorban idő, mert a rá szánt és az ott töltött idő az, ami leginkább sajátja. A szimbólum pedig létrehozza az illeszkedést, a különleges élmények és felismerések integrálódását a kevésbé reflexív hétköznapi világába.

Gadamer írásának a címe magában hordozza azt, hogy időszerű újragondolni, mi egyáltalán a szép, és emellett azt is, hogy a szép mindig aktuális. A műalkotások tekintetében a szép aktualitása még inkább a lényegét érinti, a műalkotás élő jellegét, ami a párbeszédhelyzet lehetőségét alapozza meg a mű és az éppen adott jelen között. „»A művészet múltjellege« – Hegel ezzel a megfogalmazással azt az igényt fejezte ki egészen radikális módon, hogy magát az igazság megismerését is megismerésünk tárgyává teszi, hogy magának az igazságnak a tudását is tudja.”¹¹ A művészet, így egyes aspektusai is, mint például múltjellege, az emberi lét önértelmező oldala. „A múlt jelenvalósága a

⁸ *Uo.*, 350.

⁹ Hans Georg GADAMER, *A szép aktualitása*, Bp., T-Twins Kiadó, 1994, 13.

¹⁰ *Vö. uo.*, 23.

¹¹ GADAMER, *A szép aktualitása*, i. m., 14.

szellem lényegéhez tartozik”¹² – írja Gadamer a *Szó és kép* című tanulmányában. A szépnek köszönhetjük, hogy általa van részünk a valóságos világban, a látszat mögötti lényeg érzékelésében. A valóságos világ kifejezés az önreflexivitás hangsúlyozása, amit Gadamer elidőzésnek nevez. Az ünnep időstruktúrája abban a jelenségben hasonlít leginkább a műalkotás időstruktúrájához, hogy nem egy elérendő cél érdekében történik, hanem az ottlét, a részesezés önmaga a cél. „[Az] ünnepről szoktuk azt is mondani, hogy »man begeht es« [járják]. Nyilvánvaló, hogy az ünnep járása [Begehung] viselkedésünknek egy egészen sajátos tevékenységmódja. »Begehung«, »járás« – érzékelnünk kell a szavak jelentésárnyalatait, ha gondolkodni akarunk. A »Begehung« [»járás«] nyilvánvalóan olyan szó, mely kifejezetten megszünteti az elérendő cél képzetét. A »Begehung« [»járás«] olyan, hogy nem kell mennünk valahova, hogy aztán megérkezzünk. Amikor egy ünnepet »járunk« [begehen], az ünnep mindig és egész idő alatt ott van. [...] De a »járás« [Begehung] időstruktúrája nem az idő feletti diszponálás.”¹³

Gadamer írásának ünnepről szóló részében elismerően, de szűkszavúan hivatkozik Kerényi és Otto kutatásaira. Mint a tanulmányában írja: „Az ünnep mindig mindenki számára van. Például azt mondjuk, hogy »valaki kizárja magát«, ha nem vesz részt az ünnepen. Az ünnepnek erről a jellegéről s az időtapasztalat hozzá kapcsolódó struktúrájáról nem könnyű világos gondolatokat alkotni. Itt nem visznek előre és nem támogatnak bennünket a kutatás eddigi útjai; de van néhány jelentős kutató, aki ebbe az irányba fordította tekintetét. Emlékeztetek Walter F. Otto és Kerényi Károly klasszikus filológusokra, s persze a teológiának is mindig témája volt, hogy tulajdonképpen mi az ünnep és az ünnepi idő.”¹⁴ Gadamer az ehhez a részhez fűzött lábjegyzetben Walter F. Otto *Dionysos: Mythos und Kultus* című könyvére¹⁵ hivatkozik, és Kerényi Károly *Vom Wesen des Festes* című tanulmányára, amelyet Gadamer a jegyzet tanúsága szerint az 1971-es életműkiadásból¹⁶ ismert. Kerényi is természetesen jól ismerte ezt az Otto-kötetet, 1935-ben a Pannonia című folyóirat első számában írt róla tanulmányt.¹⁷ Saját Dionüszosz-könyvének,¹⁸ amely csak posztumusz jelent meg, ebben az írásában dolgozta ki alapfeltevéseit, a dionüszoszi örület és fenség, a koszorú és az álarc kettősségét. Gadamer

¹² GADAMER, *Szó és kép*, i. m., 265.

¹³ GADAMER, *A szép aktualitása*, i. m., 64–65.

¹⁴ *Uo.*, 62.

¹⁵ Walter F. OTTO, *Dionysos: Mythos und Kultus*, Frankfurt am Main, 1933.

¹⁶ Karl KERÉNYI, *Vom Wesen des Festes = Antike Religion*, München, Langen-Müller, 1971 (Gesammelte Werke, 7). A személyes megvitatás kérdése persze így is adott, hiszen 1971-ben még volt egy Castelli-konferencia, ahol lehetséges volt a találkozás Gadamer és Kerényi között, illetve ez Kerényi 1973-ban bekövetkező haláláig akár levél útján is létrejöhetett volna. Tény, hogy az előzetes lista tanúsága szerint, amelyet a Marbach-i Irodalmi Archívum dolgozói készítettek el, Kerényi nem állt levelezésben Gadamerrel. Persze az is lehetséges, hogy a téma csak Kerényi halála után kezdte foglalkoztatni Gadamert, valamint az is elképzelhető, hogy egyáltalán nem akarta megvitatni a felmerült kérdéseit Kerényivel. Ez erősen következik a Gadamer-tanulmány igen szűkszavú Kerényi-hivatkozásából, és okai feltevésem szerint szintén azokra a mentalitásbeli különbségekre vezethetők vissza, amelyekre a főszöveg elején és végén is kitérek.

¹⁷ KERÉNYI Károly, *Gondolatok Dionüszosról: Walter F. Otto „Dionysos”-ának megjelenése alkalmából* = K. K., *Halhatatlanság és Apollón-vallás*, i. m., 181–204.

¹⁸ Karl KERÉNYI, *Dionysos: Urbild des unzerstörbaren Lebens*, Princeton, 1976.

egyetlen mondata és a hozzá kapcsolt jegyzet azonban nem segít az ünnep-problematika megoldásában, rövidre fogottságával inkább csak rejtélyesebbé teszi azt.

Térjünk azonban vissza Gadamer már idézett indító gondolataihoz, amelyekben arról ír, hogy „miért kell feltárnunk azokat az antropológiai alapokat, amelyeken a művészet jelensége nyugszik, s amelytől elindulva kell kidolgoznunk a művészet új legitimációját.”¹⁹ Arról kell elsőként számot adni, vajon mi legitimálja egyáltalán azt, amit művészetnek hívunk. Az emberi működésnek azokat a rétegeit kell feltárni, amelyek az egyes képzetek, majd cselekvések művészetet létrehozó tényezői. A gadameri intenció interferál Kerényiével. Kerényinél ugyanis szintén lényeges elem az antropológiai vizsgálat, viszont az absztrakció Gadamerétől eltérő szintjén. Ő etnológiának nevezte, ma – mint azt feljebb indokoltam – kultúrantropológiai interdiszciplináris kutatásoknak nevezhetjük a Kerényi által az 1938-as tanulmányban kifejtett kutatási irányt. Egy évvel *Az ünnep lényege* című írása után, tehát 1939-ben született *Mi a mitológia?* című tanulmánya. Ebben olvasható Sir George Grey története, aki 1845-ben lett Új-Zéland főkormányzója az angol kormány megbízásából. Grey 1855-ben kiadta *Polynesian Mythology and Ancient Traditional History of The New Zeland Race* című munkáját, amelyben feldolgozta a szigetvilág mitológiáját és történelmét. Új-Zélandba való érkezése után ugyanis nyelvi nehézségei támadtak: a vele érkezett tolmácsok segítségével sem értette meg a szigetlakókat. Még akkor sem értette meg az új-zélandiak beszédét, amikor ő maga is megtanulta már a nyelvet. „Úgy találtam – meséli –, hogy ezek a főnökök, szóban és írásban, nézeteik és szándékaik megmagyarázására régi költemények vagy közmondások töredékeit idézik, vagy olyan célzásokat tesznek, amelyek egy ősi mitológiai rendszeren alapulnak; és bár a főnökök közleményeik legfőbb részét ilyen képes formába öltöztették, a tolmácsok csődöt mondtak, és csak igen-igen ritkán sikerült nekik a költeményeket lefordítani vagy a célzásokat megmagyarázni.”²⁰ Ezek a költemények mind a helyi mitológia hordozói voltak, ezeket gyűjtötte össze és adta ki a kormányzó. Kerényi feltételezései szerint az ókorban a görög szigeteken hasonlóképpen lehetett a mitológia kifejezési eszköz.

Kerényi tehát – Gadamerhez hasonlóan – az antropológiai nézőpontot tartotta a kultikus hagyományok és művészi cselekedetek egyik lehetséges megközelítésének. Tudomásom szerint nincsen arra vonatkozóan semmilyen adat, hogy Gadamer olvasta-e az idézett Kerényi-szöveghelyet vagy nem, bár megtehetette. Valószínűbbnek tűnik, hogy egymástól függetlenül jutottak hasonló véleményre. Annyi viszont bizonyos, hogy megközelítésük hasonlóságának nagyrészt ez az alapja.

Szembetűnő a párhuzam az itt idézett Grey és Clifford Geertz tapasztalata között. A bali kakasviadal leírásakor neki is épp így a sziget mitológiáját kellett előbb megismernie, hogy megérthesse, mi történik körülötte. A Geertz *Az értelmezés hatalma* című könyvére²¹ épülő kultúrantropológiai irodalomtudományi irányzat gyökereit tekintve

¹⁹ GADAMER, *A szép aktualitása*, i. m., 13.

²⁰ KERÉNYI Károly, *Mi a mitológia? Bevezető tanulmány a homérosi himnuszok magyarázataihoz* = K. K., *Mi a mitológia? Tanulmányok a homérosi himnuszokhoz*, Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1988, 12–13.

²¹ Clifford GEERTZ, *Az értelmezés hatalma: Antropológiai írások*, Bp., Századvég, 1994.

tehát párhuzamba állítható a Kerényi-féle művészet- és irodalom-felfogással. Kerényi elsősorban Gulyás Pállal folytatott levelezésében számol be arról, hogy a különféle népek mítoszainak mint elbeszélő nyelvnek a vizsgálata mennyire lényeges elem a valláskutatásban. Gulyás Pál volt az, aki a finn hősköltemények és a finn mitológia felé fordította Kerényi érdeklődését.²² 1939 elején írja Gulyásnak egyik olaszországi útjáról: „[I]tt zártam le [...] olasz könyvem szövegének végleges kialakítását. S amin még dolgozom, olyasmi, amiben találkozásunknak része van: »Mi a mitológia?«”²³ Lisztóczy László hozzászólja: „A tanulmány fordulatot jelez Kerényi pályáján, benne a mitológia etnológiai megközelítése, összehasonlító szemlélete felé tört utat. Ebben volt »része« Gulyás Pálnak is, aki *Kalevala*-tanulmányaival és román népballada-fordításaival Észak- és Kelet-Európa kultúrtájjaira irányította figyelmét.”²⁴ Erről árulkodik Kerényi dedikációja is.²⁵ Fontos kiemelni, hogy Geertz és Kerényi között nincs közvetlen összefüggés, bár Geertz akár olvashatta is a Kerényi-tanulmányt ezt a részét a *Görög mitológia* 1951-es német vagy angol kiadásában,²⁶ ott ugyanis változtatás nélkül újra szerepel ez a gondolatmenet. Az irodalom kultúrantropológiai szemléletű vizsgálata tehát nem előzmények nélküli a magyar irodalomtudományban. Elszigetelt jelenséggé már a harmincas években jelen volt az irodalomról való gondolkodásban.

Gadamer tanulmányának bevezető részét így zárja: „Művészettapasztalatunknak mi az antropológiai alapja? Ezt a kérdést »a játék, a szimbólum és az ünnep« fogalmain kell kidolgoznunk. [...] Ezek közül különösen fontos a játék fogalma.”²⁷ A játék céltalan, pontosabban célnélküli viselkedés, amely pusztán önmagára irányul. Célnélküliségében teljes szabadságot ad, a játékon kívüli világ szabályai alóli mentességet. Saját világán belül sincs elérendő cél, a játék értelme önmagában, önmozgásában rejlik. Erre viszont igen konkrét szabályok vonatkoznak, amelyek a játék belső struktúráját alkotják, és amelyet a játékosok saját elhatározásukból vállaltak. Aki ezeket nem vállalja, az kívül esik a játékon.²⁸ Akár a résztvevő, akár a néző pozíciójából indulunk ki, a játék belső részvételt feltételez. Ez az azonosulás, együttmozgás hordozza a játék kommunikatív, játékos és néző közötti intenzív jellegét. Ez a műalkotás állandó hermeneutikai mozgása. „Ami itt a célnélküli tevékenység formájában szabályokat állít fel a maga számára, az nem más, mint az ész. A gyermek boldogtalan, ha a labdát már tizedszer hibázza el, s

²² *Adj ideákat az időnek! Kerényi Károly és Gulyás Pál barátságának dokumentumai*, szerk., előszó, jegyz. LISZTÓCZY László, Bp., Kráter Kiadó, 1989.

²³ *Uo.*, 27.

²⁴ *Uo.*

²⁵ *Uo.*, 96. Az 1939-es kiadás adatai: *Homérosi himnuszok Hermészhez, Pánhoz, Dionysoshoz*, ford. DEVECSERI Gábor, bev. KERÉNYI Károly, Bp., 1939 (Kétnyelvű Klasszikusok, 5). Az 1988-as kiadásban (lásd fent) a *Mi a mitológia?* a kötetindító tanulmány (*uo.*, 7–35). A második a *Gyermekistennek* című írás, amelyben Kerényi a *Kalevala* és más égtájak mítoszai közötti összefüggésekről értekezik (*uo.*, 36–82).

²⁶ Karl KERÉNYI, *Die Mythologie der Griechen, I, Göttergeschichten*, Zürich, Rhein-Verlag, 1951; Karl KERÉNYI, *The Gods of the Greeks*, translated by Norman CAMERON, London, Thames & Hudson, 1951.

²⁷ GADAMER, *A szép aktualitása*, i. m., 38.

²⁸ *Uo.*, 39.

büszke, mint egy király, ha harmincadszor sikerült neki.”²⁹ A játék tehát arra alkalmas, hogy keretet szabjon a legitimációt veszített világban.³⁰

A játék struktúraalkotó jellege Kerényinél is központi gondolat, benne azonban ez a felismerés az antik vallás vizsgálata felől fogalmazódik meg, ezért más hangsúllyal, mint azt Gadamernél láttuk. Így írja: „[A]ki az ünnep kényszerének – ennek a minden tekintetben komoly kényszernek – átadja magát, ezáltal az istenek szabad játékának válik résztvevőjévé. Egy ilyen játék látszólag csupán a művészettel összeegyeztethető, a tudománnyal vagy a mágiával nem. A vallással azonban, legalábbis a primitív népeknél, de még a középkori kereszténységgel is összeegyeztethetőnek látszik.”³¹ A játék a leg súlyosabb kényszer és a legnagyobb szabadság, mert kötve van a világ egy arculatához – viszont szabad bármiféle célszerűség gondolatától. „A játék szabadsága azonban még nagyobb. Az, amivé a tudomány szabadsága sohasem válhat: önkény. A játékos az egész világot a saját világává alakítja át, s ezáltal ennek teremtményévé és istenévé válik: a játéknak hatalma van. [...] Ezért oly éterien szabad – maga választotta kötöttségei ellenére – a játék szabadsága, a játékos lét ezért könnyedebb, boldogabb és lényegtelenebb az ünnepinél.”³² Gadameri logikával az a gondolat is meglehetősen vitatható, hogy a játékos az egész világot saját világává alakítaná át. Ezen a szöveghelyen az is szembevetendő, hogy Kerényi példája épp ellentétes a Gadamernél szereplő, labdát pattogtató gyerek példájával. Úgy vélem, hogy itt két szempontot kellene szétválasztani: egyrészt a játékot mint cél nélküli és önnön szabályaira irányuló struktúrát; másrészt viszont etikai kifejezőmódot, ami tartalmi jellege miatt alapvetően különbözik a struktúra szempontjától.

Gadamer és Kerényi ünnepről szóló tanulmánya a gondolatok útjának kijelölését tekintve igen hasonló. Az irány hármas utat jelöl: a játék, a szimbólum és az ünnep útját. A két írás közötti különbség leginkább abban rejlik, hogy a műalkotás ünnepi jellege, a játék és a szimbólum³³ fogalma Kerényit a görög vallás „ősi” állapotának kérdése miatt foglalkoztatta, Gadamert pedig a „szépművészetek” kifejezés két elemének feltárása okán. Vitahelyzet véleményem szerint azért nem alakulhatott ki, mert a két szerzőt alapvetően más attitűd jellemzi. Kerényi így ír: „Valami isteninek kell hozzájárulnia, ami az egyébként lehetetlent lehetéssé teszi: arra a szintre emel fel, ahol minden olyan, »mint az első napon«, sugárzó, új és »előszöri«; ahol az ember az istenekkel van együtt, sőt maga is istenivé válik; ahol a teremtmény lehetetlel fuvallata érzik, s a résztvevők is a teremtmény részesévé válnak. Ez az ünnep lényege, s ez nem zárja ki az ismétlést. Ellenkezőleg: mihelyt a természet jelei, a hagyomány és a szokás emlékezetébe idézi, az ember mindig újra képessé válik rá, hogy egy nem szokványos lét és teremtmény részesévé legyen.

²⁹ Uo.

³⁰ A mondatot BACSÓ Béla Gadamer-előadásából vettem, amit 2003 őszén tartott az irodalomelméleti kurzus keretében az ELTE Doktori Programján.

³¹ KERÉNYI, *Az ünnep lényege*, i. m., 349.

³² Uo.

³³ Ez utóbbit ebben a tanulmányban nem vizsgáltam, mert a szimbólum és az allegória mibenlétéről dokumentált Kerényi és Gadamer hozzászólása a Castelli-konferencia aktáiban, ezeket azonban még nem volt alkalmam tanulmányozni.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2004 CX. évfolyam 341. szám

Idő és ember ünnepivé válik. *Et renovabitur facies terrae.*³⁴ Ez a beszédmód közelebb állt például Thomas Mannhoz, akivel ez több síkon is párbeszéddé formálódott, Gadamer-től láthatóan igen távol állt. Mann 1939-es levelében írja Kerényinek: „Kedves Kerényi professzor! Karácsony napjáról keltezett levelét megkaptam és az ünnepről szóló cikkét kétszer is elolvastam. Meg van elégedve velem? Nem kell mondanom és nem is igen tudnám elmondani, mennyire otthonosan éreztem magam művét olvasva. A legszebbek egyikének tartom valamennyi közül, amit csak valaha írt – sőt talán valamennyi közül ennek nyújtanám a pálmát, megvesztegetve attól a különösképpen közeli viszonyától azokhoz a dolgokhoz, amelyekből megújulást és felfrissülést merítek a nyilvánosság nyomorult ostobaságai és alacsonyrendűsége közepette.”³⁵

Kerényi gondolkodásmódja az epikusé, Gadameré – véleményem szerint – a lírikusé. Ezzel nem a két szerző tudományos felkészültségét és gondolatvezetésének kötöttségét bírálom, filozófiai, szakmai jártasságukhoz nem fér kétség. Arra a kérdésre azonban, hogy egy igen kézenfekvőnek tűnő együttműködés miért nem született meg Gadamer és Kerényi között az ünnepről és az ünnep idejéről való gondolkodásuk közben, egy koncepcionális különbség adható válaszként: az ünnep mint elbeszélő keret koncepciója, illetve az ünnep mint metafora – a művészet elbeszélő keretén belül.

³⁴ KERÉNYI, *Az ünnep lényege*, i. m., 346.

³⁵ *Thomas Mann és Kerényi Károly levélváltása regényről és mitológiáról*, ford. PETROLAY Margit, előszó KERÉNYI Károly, [Bp.,] Officina Könyvtár, [1947,] 59–60.

DEVESCOVI BALÁZS

„MI EGYESEK TÖRTÉNETÉT ÍRJUK LE”
A *Magyarország 1514-ben* szereplő- és időkezelése *

I.

Eötvös József 1847-ben megjelent harmadik regénye, a *Magyarország 1514-ben* sajátossága az Sőtér István egyik fontos megállapítása szerint, hogy a szerző „nem egy középponti hős köré csoportosítja a cselekményt, hanem számos szereplőt fűz össze a köz- és magánélet szálaival, – s ily módon, a közélet és magánélet viszonyainak bonyolult sorozatából alakul ki a cselekmény.”¹ És csakugyan igaza van Sőtérnek, a szöveg egyik szereplője sem főszereplő, és elég súlyosan nem az.

Fontosabb szereplők természetesen vannak, de ők minden fontosságuk mellett összességükben mégis csupán járulékosak maradnak. „Dózsa – mint Korda Imre rámutatott – több más alakhoz képest meglehetősen háttérbe szorul. Alig találkozunk vele; a nevével elnevezett mozgalomban nem ő a fő intéző; ő [...] csak »katonai főnöke« a pórlázadásnak.”² A 33 fejezetből összesen nyolcban van többé-kevésbé jelen, ám ezekben sincs feltétlen a középpontban. A nyitóban éppen csak bevonulni látjuk a királyi palotába Bakács aranyos kocsi mellett, a 2. fejezetben részletesen olvashatjuk, miként sértegetik őt az úrfiak a palotában, és ő hogyan vág nekik vissza a szópárbajban, a végén pedig egy bekezdésnyi összefoglaló leírását kapjuk ünnepélyes megjutalmaztatásának. Legközelebb a 8. fejezetben látjuk, ahol természetesen részt vesz a Szalerei Ambrus házában tartott éjjeli tanácskozáson, majd pedig a 15. fejezetben az exkommunikációnál tölti be vezéri szerepét – ám e két fejezetben meglehetősen meghúzódik Lőrinc, a lázadás eszmei irányítója mellett vagy inkább mögött. Igazán meghatározóbb szerepet majd csak a regény vége felé kap: a 27. fejezetben a keresztetek temesvári táborában látjuk öccsével, Gergellyel folytatott beszélgetése során, majd ezt követően megakadályozza Telegdi Frusináék kivégzését, a 29. fejezetben vendégül látja a Frusina és Orbán esküvője tiszteletére tartott lakomán a keresztet vezéreket, a 30. fejezetben, a temesvári csatában látjuk

* A dolgozat az NKFP 5/0125/2002. sz. pályázat támogatásával készült.

¹ SÖTÉR István, *Eötvös József*, Bp., Akadémiai, 1967, 190.

² KORDA Imre, *Báró Eötvös József regényeiről = A Kis-Kun Halasi Helv. Lyceum Értesítője az 1881–2-ik tanévről*, Halas, Práger Ferencz nyomása, 1882, 16. Azért rögzítsük, ez önmagában is elég váratlan: „Az 1514-iki pórlázadás emléke annyira össze van forrva Dózsa nevével, hogy egy erről szóló műtől már a priori azt várjuk, hogy a székely legyen benne a főszereplő” – írja Korda Imre egy mondattal korábban.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2004 CX. évfolyam 33. szám

hadvezérként, és végül a kivégzése előtti éjjel találkozunk vele a temesvári börtönben az utolsó előtti fejezetben.

Hiába, hogy a szövegben a parasztfelkelés fő értelmi szerzője Mészáros Lőrinc, ő is több fejezetben nem tűnik fel, mint amennyiben igen. Mint igazán aktív figura, az 5. fejezetben ajánlja Dózsa Györgyöt a keresztesek vezérének Bakácsnál, a 7. fejezetben hívja Orbánt a keresztesek körébe, természetesen részt vesz a 8. fejezetben a keresztes fővezérek titkos tanácskozásán, illetve jelen van a 15. fejezetben a kiátkozásnál. Azután viszont, hogy Dózsa csapataival elhagyja a rákosi tábornokot, majd csak – a 21. fejezet végén lévő Ollósi megmentése, illetve bíbornoki követé váló avanszálása jelenetétől eltekintve – a temesvári táborban folyó eseményeknél kerül elő újra. A 26. fejezetben vezettet a fogságba esett Orbán magát hozzá, ekkor beszélgetnek másodszor, mielőtt a fiú beállna keresztesnek. A következő fejezetben ő is megakadályozza Frusinák kivégzését, majd a 29. fejezet elején összeadja a párt, a lakomán pedig ő is mérsékletre inti Dózsa Györgyöt. A temesvári ütközetben vezeti a keresztesek bal szárnyát, a csata vége felé pedig elvágtat „Bácsba, hol Hosszas seregei állanak”.³ Végül az utolsó fejezetben váratlanul felbukkan még egyszer: a záró jelenetben intő szavait Szalerei Ambrus és Klári hallja.

Bakács Tamás sem sokszor szól bele aktívan az események alakulásába, amint Sötér István írja róla: „a regény gerincét képező drámatól távolmarad, sőt, az első fejezetek után mindinkább háttérbe szorul.”⁴ Ténylegesen tevékeny szereplőként csupán négy alkalommal mutatkozik: a 2. fejezetben a királyt tájékoztatja Dózsa kitüntetése részleteiről, majd ő vezeti be Ulászlót a ceremóniára, három fejezettel később tanúi vagyunk titkoknak és eztán Lőrincel folytatott fontos beszélgetésének, melynek eredményeként lesz majd Dózsa a keresztes sereg vezére, és hol inkább, hol kevésbé heves módon jelen van három főúri tanácskozáson, az első s az utolsó királyin a 10. illetve a 33. fejezetben, illetve természetesen, mivel az ő házában tartják, a kerti lak megtámadását követő titkoson.

Telegdi Istvánt a regényről értekezők az irányzatosságának köszönhetően úgy Eötvös, mint az elnyomott parasztság szemszögéből tekintve kitüntetett figurának vették, aki Eötvös a forradalomban betölthető lehetséges szerepét modellezi, illetve a szerző szócsöveként emeli fel szavát a nép kizsákmányolása, és ugyanakkor a haza önnön vesztébe rohanása ellen. Ráadásul maga a narrátor – szemben az összes többi főúrral – tiszteletre méltónak tartja, kiemeli a körülötte lévő felpiperézett divathősök tömkelegéből. Ehhez képest de facto Telegdi konkrétan alig tűnik fel a szövegben, Szilágyi Márton szavaival élve: „a regényben ábrázolt események ugyanis nélküle zajlanak, azaz csupán hiányával van jelen a mű nagyobb részében.”⁵ Mindössze két fejezetben tesz aktívan valamit: őt is látjuk átvonulni a hídon a királyi udvarba a nyitó fejezetben, a 2. fejezetben ő lép fel Dózsa pártfogójaként a nemes ifjakkal szemben, és a 4. fejezetben ő várja Ártándiék budai házában, majd megérkezésük után hosszan beszélget Ártándi Tamással az ország helyzetéről, megpróbálva rábeszélni barátját, hogy vállalja el a keresztes had vezérségét.

³ EÖTVÖS József, *Magyarország 1514-ben*, Bp., Magyar Helikon, 1972, 663. A továbbiakban e kiadás lap-számait a főszövegben adom meg.

⁴ SÖTÉR 1967, 191.

⁵ SZILÁGYI Márton, *Megváltás és katasztrófa (Eötvös József: Magyarország 1514-ben)*, It, 2004, 437.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2004 CX. évfolyam 331. szám

A 6. fejezet elején lévő összefoglalóból azt tudjuk meg, hogy „az ország alsóbb részébe utazott, hogy az indítandó török háborúra minden szükséges készületeket megtegyen” (164), és többet egyáltalán nem fordul elő, csupán a bonyolult és ellentmondásokkal terhesen megtudott halálhírét vesszük.

Természetesen mindkét oldal, a parasztok és a nemesek főbb vezetőinek illetén szereplésére magyarázatul szolgál a narrátor többször deklarált szándéka. Ő ugyanis saját felfogása szerint „nem történetet”, „nem a magyar közállomány történeteit”, ámde „egyesek történetét” írja. A szöveg egészét tekintve azonban ez a narratori állítás igen csak félrevezető. Azok az egyesek, akiknek a sorsát a narrátor szándékai szerint elmeséli – tudniillik a szerelmes párok, illetve a velük közvetlen kapcsolatban állók –, éppen ugyanannyira szétszórta szerepelnek, mint a fentebb említettek.

A szerelmi szál(ak) és így a szerelmes hősök fontosságát aligha vitathatja bárki is. Sőtér István nyilván teljes joggal emeli ki a szerelmi történet funkcióját: ez „teszi lehetővé, hogy a parasztháború útvonalt követessük, a különböző színterein jelen lehessünk. Klári kétségbeesett szerelme üzte ki az országutakra Frusinát, – s nyomába is ugyanez a szerelem szegődik, hogy a dráma a székvárosból a parasztháború csatataireire kerüljön át. Dózsa táborába éppúgy, mint Zápolyáéba, a szerelmesek vezetnek el bennünket. És Klári vak szerelme részes annak a hadi helyzetnek a kialakulásában is, mely Dózsaék temesvári vereségét okozza, – a lány viszi ugyanis Báthorihoz Zápolya levelét, – Ártándi Pál kedvéért.”⁶ Ugyanakkor tévedés lenne azt gondolni, hogy a szerelmesek, vagy akár a hozzájuk szorosan kapcsolódó figurák a hagyományos értelemben főszereplők lennének. Az még hagyján, hogy Telegdi Frusina vagy Kardos Orbán, illetve a közvetlen környezetükbe tartozó Bebek Katalin vagy akár Ollósi Tamás, netán Szalerei Ambrus milyen sokszor és milyen hosszán nem kerül elő. Ám meglehetősen, hogy Ártándi Pál, aki pedig a szerelmi bonyodalmak abszolút középpontjában helyezkedik el, és nem is kevésszer irányító szerepet játszik, mennyire sokszor nincs jelen. Eleve csak a 3. fejezetben a 87. oldalon kapcsolódik be a cselekménybe – apja ekkor érkezik meg vele a Rákosra Kereki várakból. Aztán a nádor elküldi Nagyváradra a 9. fejezetben a 237. oldalon, és legközelebb csak több mint kétszázötven oldallal később, Zápolya táborában látjuk a 22. fejezetben az 507. oldalon. És még ezután is van egy majd’ teljes százoldalnyi eltűnése: a 24. fejezet végén kapja a vadászaknál Kláritól Báthori válaszlevelét, elválnak egymástól az 554. oldalon, és Pált csak a 30. fejezetben látjuk viszont Temesvárnál a 654. oldalon, mikor visszatér egy kémcsapat élén a hírrel, miszerint az ellenség csatára készül.

Még Szalerei Klári is, aki alighanem a legtöbb eseménynél jelen van, és többször kulcsfontosságú szerepet tölt be, eltűnik, olykor meglehetősen hosszán. A 3. fejezetben megmentik Ártándiék őt és apját rákosi házukban, a fejezet végén a 106. oldalon elkísérik megmentőiket a Duna-partig – itt elválnak Kláritól, és majd csak a 8. fejezetben látjuk viszont, amint Ártándi Pált várja éjjel az ablakában a 201. oldalon. A 9. és a 10. fejezetben ismét nem szerepel: a keresztesek tanácskozásának kihallgatása után Klári a szobájába megy a 226. oldalon, ám az apai faggatózás Pál iránti szerelme felől csak a 11.

⁶ SÓTÉR 1967, 192.

fejezetben olvasható a 264. oldaltól. Hasonló módon két fejezettel később tér hozzá vissza a narrátor Telegdi elpusztított kerti lakánál: a 13. fejezet végén apja elátkozza Klárit a 330. oldalon, a hölgyet azonban csak a 16. fejezet közepe táján a 391. oldalon látjuk magához térni az atyai átkot követő ájulásából. Aztán e fejezet végén a 402. oldalon visszatér a kerti lakhoz, miután megtudta, hogy Frusináék az öreg Posztómetsző útmutatásai szerint Dunaföldvárnak indulnak, ám a narrátor nem őt és Andrást, hanem Telegdi Frusináékat követi, így csak utólag tudjuk meg a 21. fejezetben, hogyan követték erdőkön és mezőkön át ellenségeiket, és Klári csak majd' száz oldallal később (a 491.-en) toppan be váratlanul a tiszabesenyői csapszékbe. Lőrinc váratlan felbukkanásával ismét elveszítjük, akkor látjuk újra, amikor Ártándi Pállal találkozik a 24. fejezetben az elhagyott vadászlaknál az 544. oldalon. E fejezet végén adja Báthori válaszlevelét Ártándi Pálnak, a következő rész azonban Frusináról és Orbánról szól, Klári csak a végén csatlakozik hozzájuk: a zavarában és bánatában elmenekült Orbánt pillantja meg az 570. oldalon. A hölgy e véletlen találkozás következtében ismét kulcsfontosságúvá válik, ő vezeti Márton barátot Frusináék nyomára, és így miatta kerülnek Orbánék a keresztesek fogságába, miatta köt Frusina és Orbán kényszerházasságot, ő maga mégsem irányítja ténylegesen az eseményeket, csupán tudni lehet, valahol hátul jelen van ő is. Az 579. oldalon azt tudjuk meg, hogy Klári rövid idővel azután, hogy Márton a fogságába esett Orbánt Lőrinc elé küldte, megmondta a katonás barátnak Telegdi leánya tartózkodási helyét, aztán a 604–605. oldalon tűnik fel a tömegben egy rövid epizód erejéig, mikor Márton válaszol Lőrincnek, hogyan kerültek az úrhölgyek táborukba, és semmi több. Ismét tevékeny szereplő majd csak a keresztesek bukása után lesz: egészen váratlanul a 31. fejezetben a 683. oldalon parasztasszonyként jelenik meg Ártándi Pálnál, hogy boszút álljon az ifjún, azonban megtudván apja helyzetét már csak szabadulását akarja kieszközölni. Az utolsó fejezetben még kétszer tűnik fel: a Pestről való távozásuk éjjelén Ártándiéék kézfogójakor elénekeli dalát bosszújaként Pálon, és apja mellett a város határában ő is hallja Lőrinc utolsó szavait.

Sötér István és Rónay György egybehangzóan azt állítja, azért nincs egy kiemelt főszereplő, mert a szerző az egész országról akart képet nyújtani. Sötér István szerint „középponti hőst Eötvös azért sem keresett, mivel nem találhatott olyat, akin keresztül 1514 egész társadalmát bemutathatta volna, akin keresztül éppúgy betekinthez volna a királyi udvarba, mint Dózsa sátrába. A *Magyarország 1514-ben* – mint a címe is mutatja – egy egész kor regénye, és Eötvös nem egy hős sorsát, – hanem egy egész népet kívánta így ábrázolni.”⁷ Hasonlóan vélekedett Rónay György: „Nincs tehát – legalábbis a hagyományos értelemben és a hagyományos igények szerint – se központi hős, se központi cselekmény; a »hős« maga a történelem, pontosan ahogyan a regény címe mondja: *Magyarország 1514-ben*; se nem Dózsa, se nem Bakács, se nem Ártándi Pál, se senki más a szereplők közül, hanem egy ország, egy társadalom sorsának egy tragikus pillanatában, valamennyi mozgásba jött erejével”.⁸ Legutóbb Wéber Antal is hasonlóan vélekedett:

⁷ SÖTÉR 1967, 191.

⁸ RÓNAY György, *Eötvös és a Magyarország 1514-ben* = R. Gy., *Balassitól Adyig*, Bp., Magvető, 1978, 255–256.

„A mű »hőse« maga a történelem, időegysége e nevezetes és tragikus esztendő.”⁹ Szilágyi Márton is a cím fontosságát hangsúlyozza: „a cím és a regényszöveg poétikai kapcsolata is arra mutat, hogy itt a regény középpontjában egy ország (Magyarország) sorsa áll, egy pontosan meghatározott, sorsfordítónak tekintett periódusban (1514). Ha pedig valamely értelmezés mégis egyetlen szereplő középpontba állításával kívánja megalapozni saját magát, akkor ennek az átfogó, panoramatikus regénykoncepciónak a lényegét véti el”.¹⁰ Ennek a megállapításnak a fontosságát aligha lehet kellően hangsúlyozni, én mégis hadd tereljem Wéber Antal segítségével kissé más irányba a gondolatmenetet. Ő ugyanis az imént idézet mondatot egy olyan bekezdésben írja le, melyben Walter Scott és Eötvös József történelmi regényeinek különbségéről szól: „Itt [ti. a *Magyarország 1514-ben* című regényben] ugyanis, eltérően Walter Scott történelmi regényeitől, a regényalakok több csoportjával találkozunk ugyan, ám nincs kizárólagos, centrális szereplő. [...] A tömegjelenetek s a magántörténetek viszonyításában érezhető ugyanis némi scotti reminiscencia, ám a történet sor sajátos szerkezete meghaladja a történelmi regény modelljének megszokott történetmondó eljárásait, s függetlenül egyéb érdemeitől, netán fogvatkozásaitól, Eötvös történelmi regénye érdekes és figyelemre méltó fejleménye a hazai prózának.”¹¹ Magam is azt gondolom, legalább annyira azért nincs egy kiemelt főszereplő, mert a szerző egy „érdekes és figyelemre méltó” regényt akart létrehozni.¹² Ha valaki tüzetesen végigbogarássza, az egyes szereplők hol vannak és hol nincsenek jelen, és mennyire fontos az egyes helyszíneken jelenlétük, alighanem szintén azt fogja látni, a szerző – *horribile dictu*: l’art pour l’art – a szereplők minél váratlanabb helyeken és módokon történő megjelenésére, szétszórtságukra törekszik.

Jó példa erre, hogy a Szent György téri tömegben három későbbi keresztes vezér is jelen van. Az első ember, aki megszólal a förtelmes időkre panaszkodva, „egy ősz szakálú vén katona, ki mióta Kinizsi meghalt s maga elvénuult, azáltal tengeté életét, hogy majd egy, majd más budai kocsmában beszél el egykori hőstetteit, s kit az egész világ Imre vitéznek nevezett” (30). Aztán az ősz katona a kalmár szerint rebellióra bujtó szavait helyesli „mély hangon valaki Imre háta mögött” – „A beszélgetők arra fordultak, s egy

⁹ WÉBER Antal, *A „prae” és a „post” mint elbeszélői helyzet = Mozgó Világ: Tanulmányok a hatvanéves Kulin Ferenc tiszteletére*, Bp., Ráció, 2003, 318.

¹⁰ SZILÁGYI 2004, 434.

¹¹ WÉBER 2003, 318.

¹² Ennek megfelelően nem tudom elfogadni sem Sötér István, sem Rónay György magyarázatának további, a szerzőt még inkább beemelő részeit. Sötér István elsőként a szerző politikai szemléletében véli felfedezni ennek a magyarázatát: „Eötvösnek ugyanis, ha művében hiánytalanul a forradalom oldalára áll, Mészáros Lőrincet kellett volna a regény középpontjába állítania. Ha pedig hiánytalanul elutasította volna a forradalmat, – középponti hősnek leginkább Bakács alakja, a másik, történelmileg legjelentősebb egyéniség, kíváncszott. De éppen abból, hogy Eötvös elismerte ugyan a parasztháború jogosságát, – ám hatékonyságáról, s eredményeiről merőben kétkedően gondolkodott, – következik az is, hogy sem a jobbság, sem az uralkodó osztály képviselőjét nem tehette meg regénye középponti hősének.” (SÖTÉR 1967, 190.) Rónay György fejtegetése végén lyukad ki a politikus szerzőhöz: „és a központban [...] nem ez vagy az az alak áll, nem egy fiktív vagy egy reális történelmi figura, konstruált vagy valóságos sorsával, hanem mind e sorsok szövevényének csomópontjában maga a történelmet vallató Eötvös, illetve az a személyes és egzisztenciális kapcsolat, amiben Eötvös a történelemmel áll.” (RÓNAY 1978, 256.)

magas alakot láttak, mely papi köntösben a tömeg közé vonult, anélkül, hogy valaki arcát láthatta.” Ki az, aki ebben a rejtőzködő figurában, már ha persze feltűnik neki létezése, ne gyanítaná Mészáros Lőrincet? És nem is teljesen jogtalanul: a mellettük álló kalmár szerint bizonyosan „azon plébánosok egyike, kik a parasztokkal keresztes hadra készülnek.” (34.) Lőrinc külsejének leírása szintén ezt erősíti: „Termete magas s csontos volt, mozdulatai olyanok, minők inkább katonához, mint egyházi férfiúhoz illenének; komor arcain büszke öntudat kifejezése látszott” (148); a kiátkozás jeleneténél pedig mély hangja kerül elő: a dominikánusok provinciálisa szózatának „éles hangjai Lőrinc férfias szónoklatával kiáltó ellentétet képeztek” (361). És ha ez nem lenne elég, akkor az utolsó jelenetben Lőrinc a Szent György téri alaknak abszolút alteregójaként tűnik fel: „egy mély férfihang” szakítja félbe Szaleresi panaszeit, és ahogy Klárral ijedten megfordulnak, „egy magas alakot vevének észre, mely, anélkül, hogy általok észrevéetett volna, másik oldalról a kereszthez közelített. A férfiú, mennyire a gyöngye világnál, melyet az éppen felhőkkel takart hold a tárgyakra vetett, ki lehetett venni, barátköntösbe vala öltözve, arcát csuklyája takarta.” (726.) Végül közvetlenül Dózsa György a palotába történő bevonulása előtt Lőrinc és Gergely tűnik fel egymás mellett. A parasztok sokasága „között, melyre az átaellenében álló polgárok néha aggodalomteli tekintetet vetének, leginkább két, az első sorban álló férfi voná magára a nézők figyelmét. Az egyik magas alak, kinek halvány arcát sötét papi köntöse még inkább kitünteté; a másik középnyagyságú, de izmos férfi, s öltözetéről s fegyvereiről ítélve székely. Az első nemrég foglalá el helyét, s figyelme, úgy látszott, inkább arra volt irányozva, mi körülötte mondatott; a másik reggel óta nem mozdult a hídtól, s minden átmenő előtt levonva süvegét, a mellette állóktól halkán nevek után kérdezősködött. E férfiak, kiknek elsejénél egész személyessége, a másikonál a nyugtalanság, mellyel valamire várni látszott, mindenki előtt feltűntek, rég magokra vonták sokaknak figyelmét; azonban a polgárok között senki sem ismeré az idegeneket.” (56–57.)¹³

A Szaleresi házában tartott éjjeli tanácskozáson Dózsa György és Mészáros Lőrinc mellett Dózsa Gergely, Márton barát, Szaleresi Ambrus, a pesti mészáros és Imre vitéz van jelen keresztes fővezérként. Ez azonban nem ok arra, hogy ők valamennyi későbbi keresztesek által elkövetett eseményen részt vegyenek. A pesti mészárossal soha többet nem találkozunk.¹⁴ A kerti lak ostromakor csupán Szaleresi Ambrus tűnik fel, hogy

¹³ Dózsa Gergelyt egy oldallal később egyértelműen azonosítja a narrátor: György nevét hallva a tömeg közül „arra nézett, s a székelyt, kire olvasóimat imént figyelmeztetém, meglátva, kinyújtá kezét;” majd egy ott maradónak a kérdésére, ismeri-e Dózsát, a székely azt válaszolja, tulajdon testvére. (58.)

¹⁴ Pontosabban a Szent György téren jelen van egy nagy mészáros Zsuzsi nevű köpcös feleségével, bekapcsolódik Szaleresi és Ollósi, majd egy pesti kalmár és egy kovács beszélgetésébe (44, 49–51, ill. 53), azonban eldönthetetlen, hogy a két mészáros megegyezik-e. Egyrészt a Szent György téri mészáros a kalmárhoz intézett szavai legalább annyira rebelliót szítóak, mint Imre vitéz korábbi szavai, másrészt viszont a narrátor a titkos tanácskozásra érkező vezérek felsorolásakor csak Imre vitézre mondja, hogy vele már találkoztunk Szent György téren (211). És ha már itt tartunk: a szöveg nem csak az imént említett kovácsról tud. A kerti lak ostrománál kitűnik egy izmos férfi, „ki felgyűrt ingujjakkal [...] nagy kalapáccsal döngötte a rostély egyik rúdját, s kit, ha a sötét éj engedné, mindenki, kormos kezeiről azonnal kovácslegénynek ismert volna.” (309.) Erről a kovácslegényről azt tudjuk meg, hogy maga dolgozott anno a kerti kapun, ezért tartja lehetetlennek a

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2004 CX. évfolyam 341. szám

megakadályozza a tettet. A kiközösítés jeleneténél kizárólag Dózsa György és Lőrinc irányítja az eseményeket, mellettük egy alkalommal kerül elő Imre vitéz nyers hangjával, mikor a Báthori György első szavait követő közhallgatást megtöri, és egyszer feltűnik Szalerei Ambrus magaviselete, amennyiben ő „egyike vala azoknak, kik a szétoszlás ellen [...] most legszenvedélyesebben szót emeltek” (369). E fontos jelenet során nyilván nem csak ők hárman vannak jelen a vezetők közül, ott kell lennie valahol legalább Dózsa Gergelynek és Márton barátnak is, ám a szövegben erre csupán jelzések vannak: Imre vitéz „a többi vezérek között állva, a hírnök beszéde alatt türelmetlenségének több jeleit adá” (354), illetve: „Dózsa, alvezéreinek és sokaknak kíséretében a templomsátor jobb oldalán álló kereszt felé indult” (368). Mártonról emellett azt sem lehet biztosan tudni, jelen van-e a két nagy ütközetben. A csanádi csatáról tudósító keresztes legalábbis őt nem említi név szerint: „Előttünk György vezér sötét páncélban, vele Lőrinc, Imre, Gergely s a mármárosi nemesség s a kaszások, vele valamennyien, kik szégyellve gyávaságunkat, most kettős dühösséggel rohanunk az ellenségnek.” (482.) A temesvári ütközet kapcsán sem kerül elő, a narrátor Dózsa György, Gergely, Lőrinc és Imre vitéz (na és Orbán) harci tettei mellett csupán arról ad számot, hogy a csata kezdetén a „balszárny vezetése Lőrincnek, a jobbik Dózsa Gergelynek adatott által; a fővezér s Orbán, kit Dózsa maga mellé vett, középen fogtak helyet.” (656.) Másrésztől viszont ő vezeti azt a csapatot, amely elfogja és a keresztes táborba szállítja Frusinát és Bebek Katalint,¹⁵ az esküvőt követő lakomán is ő a hangadó, előbb a nép, utóbb a vezérek között tűnik ki,¹⁶ valamint, ahogy egész mellékesen megtudjuk, Lőrinc rá bízta Telegdi István kivégeztetését.¹⁷ A Temesvár környéki keresztes jelenetek során viszont Imre vitéz kerül alig-alig elő: a 27. fejezetben csupán egyszer bukkan fel, még jelentéktelenebbül, mint a kiátkozásnál,¹⁸ a lakomán pedig nem vesz részt, igaz, azért nem, mert ő vezeti a tábor biztonságára a Temes partjára rendelt száz lovast (aminek köszönhetően ő fogadja Zápolya seregeit, majd rohan be véresen Dózsa sátorába a hírrel: nyakukon az ellenség).¹⁹

Kardos Kata többször segíti Orbánt, illetve Frusináékat, sőt: egészen váratlan módon, egészen meglepő helyeken képes bármikor felbukkanni. A 12. fejezet elején ő figyelmezteti öccsét – miután végigróttá az egész várost Telegdi kerti lakától a budai várig – a keresztesek szándékára.²⁰ Pár oldallal később, ha lehet, még váratlanabban a kerti laknál terem: „Orbán nénje, ki nem követhette fivérét, csak most érkezett, s lélekszakadva a szobába rohanva, elmondá, hogy a kert a város felől már körülvértetett” (297). A 16.

betörését, és pár oldallal később feltűnik még egyszer, mikor a kapun való átmászást ajánlja (314) – arra azonban, hogy ő megegyezze-e a Szent György téren kétszer némelyest szintén az urak elleni pár mondatot mondó kováccsal (51, 53), semmilyen támpontunk sincs.

¹⁵ Lásd EÖTVÖS 1972, 574.

¹⁶ Lásd EÖTVÖS 1972, 639. és 644.

¹⁷ Lásd EÖTVÖS 1972, 583.

¹⁸ Lásd EÖTVÖS 1972, 612.

¹⁹ Lásd EÖTVÖS 1972, 638. és 649.

²⁰ Lásd EÖTVÖS 1972, 290.

fejezetben újfent megjelenik, Posztómetesz házához viszi a rossz híreket a külvárosokban uralkodó rendetlenségről és a kihirdetendő exkommunikációról.²¹ Végül a Temesvár környéki vadászlakban gyaníthatóan többször is megfordul: Bebek Katalin őt is említi mint olyan személyt, aki lehetetlennek tartja, hogy elhagyják rejtékhelyüket;²² Orbán vallomása után „Katalin lármájára Orbán néne is a szobába sietett, s mindketten kérék Frusinát, hogy feküdjék le” (569); Klári pedig ezzel tér vissza Andráshoz nyomozása után: „Ők vannak itt! Ellenségeim. Saját szememmel láttam Bebek Katalint. Egy vadászházban laknak; ott a kertben állott, s egy más asszonnyal beszélgetett.” (571.)

Polgár Tamás, a cigány vajda szerepe nem merül ki abban, hogy miután emberei elfogják és a táborába vezetik a Budáról menekülő Orbánékat, vezetőjük és útmutatójuk lesz Frusináéknak vándorlásuk során a szöveg közepe felé. Többször felkeresi az úrhölgyeket a Temesvár környéki vadászlakban,²³ mi több, tiszteletét teszi a Frusina és Pál kézfogóját követő vacsorán: „Az udvaron s a ház földszinti részében az urak kíséretében jött csatlósok s hajdúk lakomáznak, kik között Polgár Tamás, új vörös nadrágban s mentében, a nagyságos Telegdi s Bebek kisasszonyok megmenekülésének történetét adja elő.” (719.) Posztómetesz Filep, akinek a házába vezeti Orbán a kerti lak megtámadása elől Frusináékat, aki tehát szállást ad nekik, és másnap hírt hoz a kiátkozásról, majd végül estefelé útnak indítja őket Dunaföldvár felé, ott áll a Szent György téren a budai polgárok között Nagy Péter bíró közvetlen közelében.²⁴

Legalább annyira meglepő néhány szereplőnél, hol *nincsenek* jelen, holott szerepük, hivataluk vagy korábbi előfordulásuk alapján ez elvárható lenne. Érthető Ártándi Pál döntése, miszerint a 9. fejezetben hosszas megfontolás után először Bornemisza Jánoshoz megy a keresztesek éjjeli tanácskozásában megismertekkel, és csak együtt mennek a nádorhoz. Természetes, hogy a 18. fejezetben Bornemisza szervezi meg a Rákoson maradt keresztes sereg leverését, hogy vele levelezik Szaleresi Ambrus, hozzá megy Farkas, ez pedig indokolja, hogy (mivel a többi főnemes nem egyezik bele a pesti vezér szabadságába) Bornemisza mindent megtesz, hogy a király nevében Szaleresi szabadságára tett ígéret megvalósuljon. És mivel ő a király udvarmestere és a fiatal király, Lajos nevelője, így adja magát, hogy Bornemiszát mindhárom királyi tanácskozás előtt és után Ulászló társaságában látjuk, és az első előtt még Lajos nevelőjeként is módunk adódik megfigyelni. Azonban udvarmesteri hivatal ide vagy oda, a 2. fejezetben nem ő, hanem Bakács lép be Ulászló szobájába néhány elintézendő irománnyal, és hogy a terembe kísérje a királyt, ahol Dózsát kitüntetik, és ennek megfelelően fogalmunk sem lehet arról, Bornemisza jelen van-e ezen a ceremónián. Bebek Ferenc közelít elsőként Dózsához, hogy rovására tréfálkozzon a királyi palotában a 2. fejezetben, minek következtében nagybátyjától, Telegdi Istvántól – kibékítésük előtt – kiadós megrovásban részesül. Ezt megelőzően éppen csak feltűnik az 1. fejezetben, midőn Drágfi János mellett átlövegol a palotá-

²¹ Lásd EÖTVÖS 1972, 387.

²² Lásd EÖTVÖS 1972, 556.

²³ Lásd például EÖTVÖS 1972, 557.

²⁴ Lásd EÖTVÖS 1972, 35.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2004 CX. évfolyam 374. szám

ba vezető hídon.²⁵ Ezen túl utólag értesülünk Ollósi Tamás elbeszéléséből arról, hogy a kerti lak ostroma éjszakáján miket csinált: az ostrom kezdetekor keresi a kisasszonyokat a háznál, itt nem találva őket Bakács házához megy az ad hoc főúri tanácsba jelenteni a tapasztaltakat Bornemisának, a ház felgyújtásakor ismét kirohan, hogy megtudja, mi történt rokonaival, végül „Bebek úrfi, ki parasztruhában a városon kívül volt, azon hírrel tért vissza, hogy a kisasszonyok szerencsésen megmenekültek.” Bebek Katalin Ollósi beszámolóját hallva egészen meghatódik: „pár hete, hogy István bátyja megszidta, s mégis ő vesz legtöbb részt sorsunkon” (417) – ennek ellenére (és a szoros rokonság ellenére is Telegdiékkel és Frusina nagynénjével, Bebek Katalinnal) nem derül ki, Bebek Ferenc ott van-e az utolsó fejezetben Frusina és Pál kézfogóját megünnepelő vacsorán.

II.

A *Magyarország 1514-ben* narrátora nem tesz különbséget a szereplők között: számára mindegyik egyformán fontos. Láttuk, valamennyi szereplő szétszórta fordul elő, tűnjön bár az illető ilyen vagy olyan okból kiemeltnek, vagy első olvasásra lényegtelennek. Nincs középponti hős, nincs főszereplő, ergo nincsenek mellékszereplők sem. Mondom, ebben a szövegben mindenki egyaránt fontos.

Önmagáért beszél a lista, ki mindenkiről kapunk jellemzést vagy leírást: Ollósi Tamás, Szaleresi Ambrus, Ulászló, Bakács Tamás, Dózsa György, Telegdi István, Ártándi Tamás, Ártándi Pál, Vitus, Kardos Orbán, Telegdi Frusina,²⁶ Galamb Máté, Mészáros Lőrinc, Szaleresi Klári, Perényi Ferenc, Zápolya János és Verbőczy. Láttuk az előző részben, Bakács Tamás, Telegdi István hagyományos értelemben korántsem vehető fontos szereplőnek; Ulászló négy, Zápolya János három, Verbőczy egyetlen fejezetben szerepel – a narrátor mégis ugyanúgy jellemzi őket, mint az első olvasásra főbbnek tűnő hősöket.

A harmadik fejezetben, hogy Ártándiék elérnek a Rákosra, három férfit látunk: „Középen, izmos, fekete ménen, sötétszínű hosszú mentében, egy ősz vitéz lovagol; akár őt, akár paripáját nézzük, megismerszik, hogy mindketten láttak szolgálatot; emez minden fölösleges hánykolódás nélkül nyugodtan halad előre; amannak elbarnult arcán ifjú szépségből már csak férfias erejének kifejezése maradt meg. E férfi mellett jobbról, délceg paripán egy ifjú, balról, csuklyában szerzetes lovagol; mindketten, úgy látszik, lovaikkal foglalkozva: amaz, hogy szép almásszürkéjét időről időre ugrásra vagy más szép mozdulatokra bírja; ez, hogy fáradt s kissé vastag ményét társaival egyenlő lépésre kényszerítse.” (88.) A narrátor mindhárom férfi leírására szentel némi időt: Ártándi Tamással valamelyest hosszabban foglalkozik (több mint négy oldal), fiával és várkaplánjával nagyjából ugyanannyit (körülbelül két oldal). És mindez nem elég: Vitus előkerül kétszer is

²⁵ Lásd EÖTVÖS 1972, 55.

²⁶ Az ő helyzete annyiban különös, hogy nem önállóan, hanem valamely másik figura (előbb Orbán, majd Klári) jellemzése részeként írja őt le a narrátor. Lásd EÖTVÖS 1972, 114–115. és 168.

(Telegdi István és Ártándi Tamás beszélgetése előtt és után²⁷) a 4. fejezetben, a 6. fejezet elején található összefoglaló során pedig nem felejt el tájékoztatni a narrátor arról, hogy „az öreg Ártándi, újra megutálva Budát s azokat, kik ott kormányoztak, Vitussal rég ősi várába tért” (164).

Egyforma figyelmet szentel szereplőinek, ezt igazolja az is, hogy jó néhányan párosan jelennek meg a szövegben. Dózsa Gergely majdnem minden alkalommal ott van bátyja közvetlen közelében, egyedül a kiközösítésnél nem lehet róla tudni semmit sem. Igaz, nem látja a regény elején bátyja kitüntetését, de tudjuk, hogy a palotán kívül várja be- és kivonultát. Három alkalommal jelentős szerepet tölt be: a Szaleresinél tartott tanácskozásban a házigazdával együtt megpróbálja vezértársait lebeszélni a nemesek elleni hadakozásról, a 27. fejezetben egy fontos beszélgetésben ráveszi bátyját, hogy tanúsítson mérsékelt magatartást, és jelesül ne engedje az elfogott úrhölgyek, Telegdi Frusina, illetve Bebek Katalin kivégzését, és végül a kivégzésük előtti éjjel a temesvári börtönben a 32. fejezetben jelentős szerepe van abban, hogy bátyja fel tud készülni a halálra. Egy-két eseménynél a regény vége felé ha csupán a háttérben is, de jelen van. A 27. fejezetben a beszélgetés után ott van a hölgyek megszegyenítésekor: a jelenet elején György a sátorból vele és Ollósival lép ki, és a végén, miközben György feltesz neki egy kérdést, vele tér vissza.²⁸ Részt vesz a 29. fejezetben az Orbán és Frusina esküvője után tartott lakomán: Dózsa György őt is korholja szótlanságáért, ő pedig a királyválasztás jelenete után könyörög nála, vessen véget a lakomának, majd megpróbálja a csata elhalasztására bírni.²⁹ A temesvári csatában pedig a 30. fejezetben ő vezeti a jobbik szárnyat, illetve a belőle hiányzó szenvedélyességgel magyarázza a narrátor a keresztesek vesztét.³⁰

Bebek Katalin és Telegdi Frusina majdnem hajszálpontosan ugyanazokon az oldalakon szerepelnek. A 4. fejezetben Frusina a 118. oldalon lép be apja szobájába, a 119. oldalon Telegdi már a két hölgy társaságában fogadja Ártándiékát, mindketten a 122. oldalon távoznak Pállal és Vitussal, magukra hagyva a két vénebb férfit, és a 133. oldalon is együtt térnek vissza, hogy Katalin vacsorához invitálja a társaságot. A 6. fejezetben a 170. oldaltól hosszan ő is ott ül a kertben, csupán a 177. oldaltól 3 oldalra hagyja magukra Frusinát és Pált. Orbán mindkettőjüket kimenekíti a kerti lak ostroma elől, együtt vannak Posztómetező házában, és aztán végig a vándorlásukon.³¹ A 25. fejezetben az 563. oldalon Katalin a legnagyobb indulatban hagyja el a vadászlak szobáját, Frusina előbb utána siet, majd hamarost a következő oldalon visszamegy Orbánhoz – így Katalin nem hallja Orbán és Frusina beszélgetését, mely az íródeák vallomásával végződik, mikor az 568. oldalon Orbán szó nélkül, halványan kirohan a szobából, akkor tér ő vissza. Fogságba esésük és egész megaláztatásuk során a keresztes táborban együtt vannak.³² A 28. fejezetben Ollósi sátorában közösen töltik az éjjelt, másnap az esküvő haj-

²⁷ Lásd EÖTVÖS 1972, 122. és 133.

²⁸ Lásd EÖTVÖS 1972, 604, 607. és 621.

²⁹ Lásd EÖTVÖS 1972, 641, 648. és 650.

³⁰ Lásd EÖTVÖS 1972, 660.

³¹ Lásd EÖTVÖS 1972, 294–303; 382–390; 401–429; 452–475.

³² Lásd EÖTVÖS 1972, 602–622.

nalán a 631. oldalon, míg Katalin öltözködik és szépítkezik, Frusina egy kereszt elébe térdel és imádkozik. Orbán ezen imája után beszél vele utoljára, itt négy oldalon ismét nincs jelen Katalin, ám mint végül, mikor berohan hozzájuk, kiderül: „a szőlőktől csak szőnyeg által elválasztva az egész beszélgetést hallá” (635). A 30. fejezetben természetesen mindkettőjüket megmentik a győztesek,³³ azt pedig felesleges is mondanom, hogy a kézfogót ünneplő vacsorán mindketten ott vannak.³⁴

Nincs olyan jelenet, ahol Ulászló és vén komornyikja ne párosan lennének jelen – Vencel Ulászló mind a négy szereplésekor ott segítkezik ura mellett: Dózsa kitüntetése előtt felöltözteti a királyt a 2. fejezetben, a 10. fejezet főúri tanácsát megelőzően a reggelijét szolgálja fel, és a királyi gyerekeket irányítgatja, ott van mellette a 19. fejezetbeli és az országgyűlés kori főúri tanácskozásakor is. A narrátor azonban arra is ügyel, hogy Vencel mikor *nem* lehet jelen a király mellett. Ulászló a 2. fejezetben Bakács megérkezéssel komornyikját a mellékszobába küldi, aztán Vencel ismét feltűnik egy rövidke időre: felkötí ura kardját, ám nem megy a nagyterembe a ceremóniára, hanem a király szobájában marad, és mindent rendbe hoz.³⁵ Ugyanezt látjuk a főúri tanácskozásoknál is, Vencel ugyanis egyiken sincs jelen: a 10. fejezetben elvezeti a gyerekeket, kiviszi a reggeli maradványait, bejelenti a sorban érkező főurakat, és végül elkíséri Ulászlót a templomba;³⁶ a Szaleresi helyzete felett tartott tanácskozás előtt Ulászló kiküldi a teremből komornyikját, majd Vencel bejelenti a nádort s a királyi tanács nagyobb részét, mindenki távoztával pedig visszajön a szobába, és sírva találja urát;³⁷ az utolsó fejezetben Vencel az összes tanácsot bejelentve lép a szobába, és végül egyedül marad Ulászlóval.³⁸

Nem csak Vencel (és ha úgy tetszik: Bebek Katalin vagy akár Verbóczi), több szereplő segítője vagy szolgálja szintén különös figyelemben részesül a narrátor részéről. András, Szaleresi boltoslegénye messze nem csupán Klári segítője, nem egyszer ő is beleszól az események alakulásába. A kerti lak ostroma megszervezésekor szó sincs arról, hogy pusztán Klári szeszélyes kívánsága, a bosszúállás Pálon, teljesülne: András ezzel urát akarja végérvényesen a keresztesekhez kötni.³⁹ Ez több, mint a narrátor részéről sejtetett merő szándék – Szaleresi este a táborba érve borzadva hallja a hírt, hogy éppen az ő seregei „állítólag saját parancsára Telegdi kerti lakának megtámadására indultak ki” (316);⁴⁰ másrészt a leégett lak mellett a kertben András magát felelősnek tartja, Szaleresi lányának nekiszegezett kérdésére, ő-e oka mindennek, „András könnytelt szemekkel magát akará a szerencsétlenség szerzőjének vallani.” (330.) A keresztesek leverésében is

³³ Lásd EÖTVÖS 1972, 670–671.

³⁴ Lásd EÖTVÖS 1972, 719–724.

³⁵ Lásd EÖTVÖS 1972, 67, 72–73.

³⁶ Lásd EÖTVÖS 1972, 244, 247, 248, 250. és 263.

³⁷ Lásd EÖTVÖS 1972, 444, 448. és 451.

³⁸ Lásd EÖTVÖS 1972, 711, 717.

³⁹ Lásd EÖTVÖS 1972, 304.

⁴⁰ András így kitalálja ura szándékát, mi több, éppen csak meg tudja előzni: Szaleresi ugyanis a házában tartott éjjeli tanácskozáson „meggyőződött, miként vezértársai vétkecs föltételeinek többé ellentállnia nem lehet, s elhatározá magát, hogy seregeivel együtt a keresztesektől elválék” – ezzel a szándékkal megy több polgárral a táborba este, ahol a számára oly borzalmas hírt kell vennie.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2004 CX. évfolyam 377. szám

fontos része van Andrásnak. Klári, mint emlékszünk talán, a 22. fejezetben azzal küldte ki Andrást, hogy kutassa át a vidéket Frusina után. Minden, ami ezután következik, hogy Klári és Pál találkozik, a levélváltás Báthori és Zápolya között, a temesvári csata, tulajdonképpen Andrásnak köszönhető, hiszen ő fogságba esve beletörődik a rá váró alighanem kegyetlen sorsba, csak egy dologhoz ragaszkodik: Ártándi Pállal szólhasson. Ráadásul Pálnak András a saját és meglehetősen tudatosan legyártott interpretációjában adja elő az eseményeket: „A fogoly a történeteknek egy részét nem mondá el. Azt például, hogy Telegdi kerti lakásának megtámadását Klári intézte el, s hogy e merényletnek ő maga volt egyik főszekszőlője, András tanácsosabbnak tartá elhallgatni; – annál többet szólt asszonyának szerelméről. Szerinte Klári azért hagyá el apai házát, hogy Pált keresse fel. Száz veszéllyel küzdve barangolta át az országot, s őt is csak azért küldé ki, hogy neki kedveséről hírt hozzon – szóval: András annyit s egyszerűségében oly szívrehatólag beszélt, hogy Pál lelkiismerete felszólt.” (511.)

Farkas tiszte szerint Ártándi Pál huszára. Az azonban, ahogy Farkas a szövegben valóban szerepel, a legkevésbé sem felel meg annak, ami az ember eszébe juthat, ha egy fiatalúr huszára szerepéről gondolkodik. Alig van ura környezetében, ha mégis, akkor is általában rosszalja Pál tettét; a szöveg nagy részében teljesen más okokból kerül elő; mások megbízásából jár el. A regény elején még csak-csak teljesíti feltételezéseinket. Csak-csak, mivel a narrátor nem említi őt sem Ártándiék Pestre érkeztek, sem pedig Pál Frusinánál tett látogatásánál, utólag azonban összerakható, Farkas ez idő alatt becsületes szolgaként kíséri urát. Minden valószínűség szerint együtt utazott Biharból Ártándiékkel,⁴¹ hiszen ennek a kitételnek ezen feltételezés nélkül nem nagyon van értelme: Farkas az a szolga, „kit az öregúr (ti. Ártándi Tamás) fia mellett Budán hagyott”; elment a kerti lakhoz is – és ezt nem csupán onnan tudhatjuk, hogy mikor először felbukkan ura mögött a 8. fejezetben, Pál éppen Frusináéktól megy Klári felé: „míg ura Frusinánál volt, ő a szobaleánnyal igen kellemes órákat” (195) töltött. Többször segítkezik Pálnak Klárral a megmentésükkel kezdődött kalandjának tovább szövésében: „Előtte urának pesti kalandjai titokban nem maradhattak. Sokszor a parthoz kíséré őt, sokszor éjjelre hajósokat rendelt, sőt néha egyes hírt vagy levélkét vitt át Klárhoz, s így mintegy segéde volt ura titkos szerelmének” (194–195), e fejezetben azzal válunk el tőle, hogy a partról „lovaival lassan hazafelé indult” (199), a következő fejezet végén egyetlen okból kerül elő: Pál a Frusinához és Klárhoz szállítandó „leveleket Farkasnak a szükséges utasítás mellett átadá” (237). Onnantól azonban, hogy átadja a Klárinak szóló levelet, egészen más sors jut neki osztályrészül, mint ami várható lenne. A 11. fejezetben Klári váratlan reakcióját és ájulását látva, Farkas zavarában előveszi a Frusinának szóló levelet is – ez pedig végzetes tettek bizonyul. Farkas nem követheti urát, hiszen előbb Klárinak, utóbb apjának köszönhetően hosszan Szaleresi pesti házában van elzárva. Majd a 18. fejezetben egy teljesen új feladat jut neki. Erzsébetnek elmondja meggyőződését, „hogy azon esetre, ha Szaleresi akarja s ha a dologgal őt megbízza, Bornemisznánál, ki most Budán

⁴¹ Ez a lehetőség a 3. fejezetben nyitva van: „a Rákoson egy kis csapat lovassal találkozunk”, a két Ártándi és Vitus „után négy szolga jó, kik két, poggyással megrakott gebét vezetnek.” (87. és 88.)

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2004 CX. évfolyam 32. szám

parancsnokol, ki fogja eszközölni, hogy a gazdának semmi bántása ne legyen.” (432.) Erzsébet többször szól erről urának, míg végül egy este betelik nála a pohár, és magához hívja Farkast. A huszár így Szaleresi és Bornemisza között lesz közvetítő: „éjjelenként ide s tova járt Pest és Buda között, nem kissé csudálkozva új helyzetén maga is.” (434.) A fejezet végén azt tudjuk meg, hogy Farkas Ambrust nem hagyta el akkor sem, mikor fogságba kerülve hurcolják el, a csonkatoronyba is bebocsátják hozzá, sőt később kiderül, naponta kétszer is meglátogatja, és Hammel plébánossal együtt ellátja mindennel.⁴² Végül ennek köszönhetően kerül vissza Ártándi Pálhoz is, igaz, most elsősorban Bornemisza parancsát teljesítve – miután Szaleresit elküldik Temesvárra Zápolyához, Bornemisza Ártándihoz küld egy levelet Farkas által, melyben Zápolyánál közbenjárásra kéri Szaleresi szabadon bocsátásáért. Az utolsó fejezetekben Farkas továbbra is mások segítségére van: Klárinak ő hívja fel figyelmét arra, hogy apja itt van a börtönben, és ezért inkább máshogy kéne viszonyulnia Pálhoz, ő kíséri le a cellába és vissza, a 32. fejezetben a cellából „Szaleresi leányával s Farkassal hallgató bámulás között menének el” (702). Farkas azonban nem csupán azért nem felel meg a huszárság által tőle elvárhatóknak, mert folyton mások szolgálatában tevékenykedik. Többször nézeteltérésbe kerül urával, mivel józan paraszti eszével mintegy élő lelkiismeretként figyeli az egyre erkölcslenebbül viselkedő Pál cselekedeteit, és ráadásul rosszsallásainak hangot is mer adni. Először a 8. fejezetben kerül összetűzésbe urával, minthogy figyelmezteti őt, nem kellene Pestre mennie; másodszor Temesváron kerülnek kínos helyzetbe („úr és szolga elhallgattak, Pál, hogy az öreg huszár tekintetét kerülje, az ablakhoz állt, s kinézett; emez hallgatva maradt előbbi helyén”, 683), mivel Farkas mint becsületes cseléd képtelen megérteni, Pál miért nem akar segíteni Szaleresi kiszabadulásában; az utolsó fejezetben a kézfogót ünneplő vacsorán hogy felhangzik az utcáról Klári dala, Farkas felismeri az énekest, és újfent zavarba hozza urát: „szemei szomorúan függtek urán, s midőn Pál tekintete a társaságon végigfutva, szolgájának elégedetlen, csaknem feddő kifejezését észrevéve, megszágyenülve tulajdon cselédje előtt, lesüté szemeit.” (724.)

Galamb Máté egyetlen jelenetben tűnik fel, ám fontos szerepkörben: az 5. fejezetben lép be halkan s vigyázva urához, Bakács Tamáshoz, elbeszéli Ártándi Tamás valószínű kinevezését a keresztes hadak vezérévé, és egy, urával a dolog felett folytatott hosszás beszélgetés végén Dózsát ajánlja Bakács figyelmébe vezérnek azzal, hogy az ötlet a ceglédi plébánostól származik, aki két órája szeretne eminenciájához kerülni éppen ezzel a kéréssel. Fontosságát az is jelzi, hogy – talán szolga és ura sajátos viszonya, talán a szerepkör miatt – a narrátor majd’ egész oldalas jellemzést ad Galambról, megismertet egész élettörténetével.⁴³

Néhány személy látszólag egyáltalán nem fontos, teszem azt, csupán egyszer van valódi szerepe, az is csak valami elenyésző apróság (Galamb imént említett szerepénél gyakran elenyészőbb), ugyanakkor többször kiderül róla, hogy befolyással van vagy az

⁴² Lásd EÖTVÖS 1972, 438, 441. és 678.

⁴³ Lásd EÖTVÖS 1972, 139–140. A pontosság végett azért fel kell hívjam arra a figyelmet, Ollósi Tamás menekülése előtt, május 15-én reggel Galambbal, az érsek huszárainak hadnagyával és a főszakáccsal beszél (419).

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2004 CX. évfolyam 379. szám

eseményekre, vagy más szereplőkre. A parasztok között feltűnően ilyen Orbán egyik sógora. Mindössze egy alkalommal jelenik meg ténylegesen a szövegben, a 26. fejezetben ő viszi el Orbán üzenetét Frusináékhoz, melyben a fiú tudósítva őket helyzetéről, azt kéri, hagyják el eddigi tanyájukat, s menjenek Zápolya táborába.⁴⁴ Ám emellett számtalan ponton kapcsolódik a szöveg világába. A 7. fejezet végén Lőrinc mondja Orbánnak első találkozásukkor mintegy figyelmeztetve a fiút, hogy családjával (és Orbán másik nővére családjával) keresztesnek állt, a rákosi táborban van.⁴⁵ A 12. fejezetben Kata azért tudja figyelmeztetni Orbánt a veszélyre, mert férje látva Szaleresi legényeinek déli mozgolódását, megtudja az éjjeli tervet – ahogy Kata magyarázza öccsének: „Ma éjszaka akartuk a tábort titkon elhagyni, miután férjem szándékát néhány szomszédjával közlél, kik, mivel a vezérek hazamenetelre senkinek sem adnak engedelmet, velünk akartak elillanni, s így látván a csoportozást, attól tartottunk, hogy szándékunk talán értésőkre esett, s hogy azon tanakodnak, miként akadályoztassák? Pár perc múlva férjem visszajött, s elmondá hogy még ez éjjel Telegdi kerti lakát akarják megtámadni.” (291.) Fontos, hogy megtudjuk Orbán tünődésekor, mikor nővérét megpillantja: „Kátának férje somlyai Báthori Istvánnak Temesvár közelében fekvő egyik jószágán mint erdőmester szolgálván, egész életén át urának különös pártfogásában részesült.” (290.) Ugyanis a 22. fejezetben, mikor Frusina gyöngesége miatt nem folytathatják vándorlásukat Temesvár felé, a fiú így kézenfekvő módon választja ezt a vadászlatot menedékkül: „Temesvár közelében, somlyai Báthori István jószágán, lakott Orbán nővére, kivel Budán találkozáink. A vadászház, melyben férjével élt, minden falutól távol sűrű erdőség között feküdt, s így, habár kevés kényelmet, legalább biztos menedéket ígért.” (505.) Ennek köszönhetően még kétszer értesülünk róla. A 22. fejezetben a narrátor említi, hogy híreket visz a vadászlatba Orbánéknak: „A sűrű erdőség között rejtett házat csak Polgár és Orbánnak sógora, ki ismét a keresztesekhez szegődött, látogatták meg néha, s ezek tudósíták lakóit a világban történekről.” (505.) És Bebek Katalin rá is panaszkodik a 25. fejezetben, hogy nem hagyhatják még mindig el a házat: „Orbán nem bánná, ha a világ végéig itt kellene is maradnunk; nővére, sógora s maga a cigány is vele tart; akárkit kérdezünk, mind azt mondja, hogy a lázadók közel vannak, s még nem hagyhatjuk el e házat” (556).

A váradi püspök, Perényi Ferenc szerepe például hagyományosan nézve több mint korlátolt, mégis elszórtan a regény elejétől a végéig fel-felbukkan. Igazán cselekvőnek azon kívül, hogy kétszer kíséri Ártándi Pált,⁴⁶ csupán a 22. fejezetben látjuk, mikor is előadja a két Ártándinak, milyen valódi indok lehet amögött, hogy Zápolya még mindig nem hajlandó Báthorinak segítséget nyújtani. Ugyanakkor nevével – főként Pállal kapcsolatban – többször találkozunk, és mint jeleztem, még egy jellemzést is kap. A harmadik fejezetben Pál jellemzésekor megtudjuk, hogy „Perényi Ferenc, a nádor fia s bihari főispán, senkit sem szeretett inkább nálánál” (93); aztán Pál Biharba érkeztek ismét megemléskedik, mint ki Pálhoz „korának egész szenvedélyességével ragaszkodott” (509), és mint aki a nagyváradi győzelmük legfőbb érdemét (Czibak Imre és Bajon Bence mel-

⁴⁴ Lásd EÖTVÖS 1972, 580.

⁴⁵ Lásd EÖTVÖS 1972, 192.

⁴⁶ Lásd EÖTVÖS 1972, 535, 536.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2004 CX. évfolyam 341. szám

lett) Pálnak tulajdonítá. Részt vesz Zápolya tanácskozásában, bár csak legfeljebb kétszer szólal meg,⁴⁷ és természetesen vezérként harcol a temesvári ütközetben, itt egy rövid, ám szellemes párbeszédet is lefolytat Zápolyával.⁴⁸

Hasonlóan érdekes apja, a nádor is: őt magát tevékenyen az egy titkos- és a három királyi tanácson kívül csak egy alkalommal, a 9. fejezet végén látjuk – itt ébreszti fel Bornemisza János a keresztesek Pál által megtudott terveivel, hogy közösen döntsenek a továbbiakban teendőkről. Azonban Perényi neve is elég sokszor említettetik: például Pál tőle érkezik Frusinához a 6. fejezetben,⁴⁹ vagy többször előkerül Ártándi Tamás keresztes vezérre jelölése kapcsán: maga Ártándi csak akkor hajlandó elvállalni a feladatot, „ha a nádor és más országnagyok azt szintén célszerűnek tartják” (133), Bakács még hajnalban szeretné magához kéretni Dózsát, hogy Telegdit és a nádort megelőzhesse – mint még a beszélgetés előtt Galambnak mondja: „Úgy kell elintéznünk dolgainkat, hogy mikorra Perényi s Telegdi hozzám jönnek, Dózsa már vezér legyen” (146), végül pedig a narrátor említi, hogy Telegdi s a nádor elkövettek mindent, hogy megakadályozzák Dózsa vezérségét, „az első minden kigondolható okokkal, az utóbbi szokott szenvedélyességével, a királynak Ártándit ajánlva e hivatalra” (161), illetve hogy a keresztesek Telegdi mellett Ártándi Tamást is gyűlölik, mert „a nádor által Dózsa helyébe fővezérnek ajánltatott.” (209.)

III.

A *Magyarország 1514-ben* öt narratív tömbre osztható. Az első tömböt az első öt fejezet alkotja, a második a 6. fejezettel kezdődik és a 17. fejezettel ér véget, a harmadik a 21., a negyedik pedig a 30. fejezetig tart. A szöveg összességében egy szépen összerakott boltíves szerkezetet alkot: az első tömb eseményei egy nap játszódnak, néhány nap történéseit olvashatjuk a második és a negyedik tömbben, a harmadik tömb pár hetet ölelhet fel, és végül az utolsó tömb két külön nap zajlik.

Az első tömb 1514. április 23-án játszódik; a tömb valamennyi fejezete egy-egy térbeli töréssel kezdődik, ám közülük csupán a harmadik jár időbeli töréssel is, e tömbben tehát az idő lényegileg és feltehetően lineárisan halad. Az első fejezetben reggel várnak a népek a Szent György téren Budán. A 2. fejezetben reggel van a királyi lakban, nem sokkal később tünteti ki Dózsát Ulászló. A 3. fejezetben a Rákoson Ártándiékkel este találkozunk, ugyanazon „nap estéjén, melyen Dózsát reggel a királyi udvarnál láttuk” (87), már sötét van, mikor Szaleresit („kit reggel Budán láttunk”, 101) és házat megmen-tik: az „alkony s két, a földön álló lámpa, csak gyenge világot terjesztének a tárgyakra, s idő kellett, míg a négy szenvedő, kik pecekkel szájukban nem szólalhattak, feltaláltat-tak.” (101.) A 4. fejezet ugyanekkor este folyik: hogy Telegdi István Orbán társaságában nyugtalanul várja Ártándiékát, a narrátor gondban van szobája leírásával, mivel a „tár-

⁴⁷ Lásd EÖTVÖS 1972, 531–535.

⁴⁸ Lásd EÖTVÖS 1972, 655, 657.

⁴⁹ Lásd EÖTVÖS 1972, 178.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2004 CX. évfolyam 381. szám

gyakat két, az asztalon égő viaszgyertya világításánál inkább gyanítani, mint látni lehet” (107), pár oldallal később érkeznek meg vendégeik, a fejezet végén vacsorájuknál ülnek. Az 5. fejezet ugyanezen éjjel történik: „aznap is, midőn az Ártándiak Budára jöttek – s a város lakói rég nyugodni mentek, [...] Bakácsot dolgozószobájában még magányosan fel s alá járva találjuk” (134), Galamb Máté azért zavarja meg urát a hírrel, Ártándit szeretné Telegdi a keresztes had vezérének, mert „Telegdinek a bíbornok zsoldjában álló egyik cselédje tudósítá Galambot Ártándi föltételéről, melyről ez Telegdivel a vacsora fölött sokáig beszélgetett” (142), Bakács pedig másnap hajnalra kéreti beszélgetésük után Lőrincsel Dózsát magához: „a király hatkor templomba megy; ha ez ügyben valamit tenni kívánunk, szükség, hogy mindjárt mise után szóljak vele.” (158.)

A második tömb három héttel később, május 13-án kezdődik. A 6.-tól a 9. fejezetig zajlanak az első nap eseményei. A 6. fejezetben estefelé Frusina Bebek Katalin társaságában ül a kertjükben, a „bájló kilátáson, melyre a leáldozó nap végső sugárait veté, jártatá szemeit” (170), mikorra már egészen elesteledett („Nyugot felé csak halvány vonal jelölte még a helyet, hol a nap a hegyek megett lenyugodott. A tiszta ég sötétkékek ívekben boltozott a táj fölött, csillagok ragyogtak, s a berekben énekhez fogott a csalogány”, 177), megérkezik Ártándi Pál. A következő fejezet párbeszéde Orbán és Lőrinc között egy apróbb térbeli és időbeli törésnek köszönhetően párhuzamosan folyik az előző fejezet párbeszédével: Orbán „Frusina társaságában töltve a délutánt, alkonyatkor a város felé vevé útját,” illetve midőn „a házat elhagyá, a kapu előtt Ártándival találkozott, ki lóháton éppen a házhoz jött” (181–182), továbbá a barát utolsó szavainál „a kertkapu megnyílt, s Ártándi Pál lovagolt el a beszélgetők mellett.” (192.) A 8. fejezetben már bőven éjszaka van, mikor Ártándi útnak indul Klárhoz: „Az éj csendes vala; a kertekből, melyek között útja átvezetett, felhangzó csalogányok éneke, a toronyórák nyugodt ütése s az egyenlő zörgés, mely a Duna-malmoktól áthallatszott, még bájlóbbá tevék az általános hallgatást” (193). Ugyanezen éjjel folyik tehát a keresztes vezérek titkos tanácskozása Szaleresinél, döntésük után Lőrinc azzal vet véget Márton és Imre vitéz beszélgetésének, hogy már éjfél elmúlt, mikor berekeszti a tanácskozást, már szürkülni kezd.⁵⁰ A 9. fejezetben így hajnalban megy Pál Kláritól a kikémlelt információkkal Bornemiszához, majd csak miután a náddal és leveleivel végzett, jön el a reggel: „a felkelő nap már a nagy pesti rónán találta őt” (237).

A 10. fejezet egy elsősorban térbeli törés után a második nap (vagyis május 14.) reggelén a királynál játszódik.⁵¹ Ulászló a szobájában, „elvégezvén az isteni szolgálatot, reggelijénél ül” (238), a királyt „bús gondolataiból gyermekei ragadták ki, kik üzve egymást, a szobába rohantak, s apjoknak jó reggelt kívánva, víg zajgás s kedves öleléseik által vele minden egyebet elfeledtetének.” (242.) Előbb Bornemisza érkezik, majd hamarost „a bíbornokot bejelentve, Vencel lépett a szobába; s miután általa a reggelinek maradványai kivetettek, Bakács jelent meg a király előtt.” (247.) Az első főúri tanácskozás után még mindig elég korán van: Ulászló imádságos könyvét kezébe véve a temp-

⁵⁰ Lásd EÖTVÖS 1972, 224.

⁵¹ Ezt mindjárt az első mondat rögzíti: „Azon éjszaka, midőn Ártándi a keresztesek összeesküvésének hírért Bornemiszával közlé, a királynak nyugalma nem zavará senki palotájában.” (238.)

lomba készül, invitálását Bornemisza ezzel utasítja vissza: „Annyit kell végezmem még ma reggel, hogy nem kísérhetem felségedet” (263).

A 11. fejezetnél van az első igazán feltűnő tér- és időbeli törés. Ugyanis ez a 8. végéről folytatja, most a Szaleresi házában maradt két szereplő, Klári és Ambrus sorsát követjük tovább. Pál távoztával Klárit apja veszi elő, hogy elbeszélgessen vele Ártándival lévő viszonyáról, majd Ambrus a keresztes táborba megy, Klári pedig „szabadon átengedé magát érzelmeinek”: szomorú gondolatokba van merülve, mikor rávirrad – hogy fölnyitá ablakát, a „fölkelő nap első sugárait veté a budai hegyekre” (267). Előbb a ház gazdasszonya, Erzsí siet hozzá, majd Ártándi huszára, Farkas érkezik meg. Klári Farkas elzárása után Erzsí a táborba küldi, hogy Andrást hívja hozzá, ám ennek a szálnak folytatását csak áttételesen, Kata Orbánt figyelmeztető szavaiból, a következő fejezetben tudjuk meg: „dél felé a táborban, főképp a pesti seregek között, rendkívüli mozgást vevénk észre. Szaleresi boltoslegényei rendre járták a fegyvereseket, kik azután kisebb-nagyobb csoportokba gyűlve, úgy látszott, valamiről tanácskoztak.” (291.) A 12. fejezet ismét térbeli és időbeli törés után a második nap estéjén Orbánnal történt eseményeket adja elő. Az íródeák reggel Telegdi budai házából „ura legbecsesb dolgait s főképp a tárnoki hivatalt érdeklő összes irományokat” átszállítja Bornemiszához, még „nem volt dél, midőn Orbán e tiszten eljárván [...] Bornemiszánál megjelent, s ezáltal, hogy halomra gyűlt foglalatosságaiiban segédje legyen, ott tartóztatott. [...] Est vala, midőn ezt bevégzé, s Bornemisza, [...] neki távozásra engedelmet adott.” (286–287.) Innen Telegdi budai házába megy, a lemenő napot látja a várbeli sétahelyről („A nap leáldozva, végsugárait önté el Pest fölött, s a sötét várfalak, melyeket akkor oly széles vízárak környékezett, hogy a város, magasról tekintve, szigetnek látszott, ragyogva állottak a piros esti fényben”, 287), ahol végül nővére ráakad. A „nap lealkonyodott, és sebes léptekkel közelgett az éj” (292), hogy Katával útnak indulnak, a sötét akadályozza meg őket, hogy kijussanak a várból, és csak több mint egy órával azután, hogy találkoztak, engedik ki a harmadik kapun Orbánt, eddigre már „tökéletesen elsötétedett” (293). Megérkezve a kerti lakhoz előbb a kulcsárral kell vitába elegyednie, majd csak ezután, éppen az ostrom kezdete előtt, a közelgő morajt hallva tud távozni Posztómetsző házához a hölgyekkel. A 13. fejezetben olvashatjuk tehát a kerti lak éjszakai ostromát – újabb kisebb tér- és időtörés után, a támadók oldala felől. Klári midőn „végre elsötétedett, nem fékezhető tovább nyugtalanságát” (305), és megpróbálva leállítani a támadást, menteni a menthetőt, a lakhoz siet, utána érkezik meg apja, mikor a keresztesek már – nem tudván betörni a kaput – éppen másznának át felette, hogy szintén sikertelenül megakadályozza a merényt. A 14. fejezettel zárul a második nap: Ambrus késő éjjel tér haza („az utcákon minden hallgatott, s az ablakok sötéten álltak, midőn házának küszöbéhez érve, csendesen, hogy szomszédait föl ne ijessze, magával hordott kulcsával a kaput felnyitotta”, 334), rátalál az alvó Farkasra, majd hajnalban ismét elzárva őt a táborba megy. Végezetül ki kell térni arra, hogy a második nap éjszakájának két másik eseményéről is tud a szöveg: a 15. fejezetben a ferences Villibald Lőrincsel való beszélgetéséből derül ki, hogy az úri lakok felgyújtásakor a várban lévő főnemesek Bakácsához tódultak, s fenyegetéseikre az érsek engedett: még éjjel a különféle szerzetek gárdiánjai s priorjai a

bíbornok őeminenciájához hívtak, hogy átvegyék a másnapi teendőikre vonatkozó parancsot,⁵² utóbb és részletesebben pedig a 17. fejezetben Ollósi elmesélése alapján ismerjük meg a főurak éjjeli tanácskozásán történeteket.⁵³

A harmadik nap (május 15.) eseményeit több fejezetből és több szemszögből ismerjük meg. A 15. fejezet újfent idő- és térbeli törés után a keresztes táborban történeteket mutatja be. Az ostrom éjszakáját követően látjuk Lőrincet a Rákoson egy homokhalmon: „Kelet felé tekint, hol a mindég tovább terjedő szürkület előtt csillag csillag után fényét vesztve eltűnik; néha a Duna tulsó partjára néz, hol a vörös lángfoltok, mik Buda fölött a múlt éj kicsapongásaira intenek, fokról-fokra elhalványodnak, s keble nehéz fohásztól emelkedik.” (340.) Tépelődése végén, mikor a „nap első sugarai színezzék a láthatárt” (346), letérdelt és imádkozott, ám imáját Villibald léptei szakítják félbe. A keresztesek éppen bevégzik a reggeli misét, midőn megérkezik Báthori („ezüsttel hímzett címere a nap sugaraiban ragyogott”, 352) és a királyi őrsereg egy kis csapata, meg a különböző szerzetesek. A 16. fejezet Orbán és a hölgyek, illetve Klári s András szemszögéből, vagyis ismét törés után számol be a harmadik napról. Frusina és Bebek Katalin Posztómetsző házában alig fél órával megérkezésük után „csendes álomba merülve, a kiállott bajokról s a még mindig bizonytalan jövőről megfeledkezének.” (382.) Orbán „még éjjel kiment, hogy a város állapotáról magának tudomást szerezzen” – a „nap már fenn volt régen,” ám „még mindég nem tért vissza.” (382–383.) Megérkezése után előbb Posztómetsző megy ki („úgyis alkonyat előtt a kisasszonyok semmi esetre sem indulhatnának útra”, 386), pár „óra múlva Orbán nénye jött a házhoz”, majd Posztómetsző „– ki, hogy magának, biztosabb tudomást szerezzen, maga a Rákoson volt, s ki az exkommunikáció kihirdetésénél történeteket szemeivel látá – végre délután hazajött, s mindent elbeszél” (388) – Bebek Katalin csak ekkor győződik meg Frusina döntésének helyességéről. Indulásuk előtt azonban még Orbán visszamegy a kerti lakhoz, hogy Katalin legkedvesebb emlékeit elhozza. Orbán második kimenetelekor van először egy fejezeten belül idő- és térbeli törés. Ekkor tudjuk meg, hogy Klári öntudata a 13. fejezet végén, vagyis az előző éjjel történt apai átkot követő ájulása után lassanként tért vissza: „Már szürkülni kezdett, midőn magához tért.” (391.) Telegdi kertjében András van mellette, aki a ház egyik szobájába vezeti, és aztán maga „kiment, hogy a dolgok állásáról hírt hozzon, s ha csak lehetséges, biztosabb rejteket keressen fel.” (394.) Klári sokáig van egyedül keserves gondolatokba mélyedve („A nap magasabbra emelkedett, s a törött ablakokon át fényvonalakat vetett a szobába; a kertben víg madárcsevegés hallatszott, s a távolabb bokrokban a fülemile zengé szelíd-bús énekét”, 394), András valamikor délután tér vissza, és borzadva beszél el a kiátkozás jelenetét – Klári azonban csak a saját új rögeszméjével van elfoglalva, mindenképp fel akarja találni Frusinát. András képtelen visszatartani a hölgyet, így inkább maga indul ki ismét, hogy Frusina nyomára akadjon. Klári egy ideig „a szoba egyik szögletében ülve, nyugodtan várta visszaérkezését” (399), ám midőn „elsötétedett, a kertbe ment.” (400.) Gondolataiból a lakhoz „mindinkább közele-

⁵² Lásd EÖTVÖS 1972, 347. ill. 346.

⁵³ Lásd EÖTVÖS 1972, 415–418.

dő lépések ébreszték föl” – most érkezik (az iménti törés előtt elindult) Orbán „szűrbe burkolva, mellyel a kezében levő mécset takará” (401), s egyenesen azon szobába megy, hol előbb Klári tartózkodott. A hölgy a lámpa világánál megismeri az íródeákot, és a távozót követve megtudja Frusináék úti célját. A kisasszonyok elindulása után maga a feldúlt kerti lakhoz „sietett vissza, hol rá András a legnagyobb nyugalanságban már régóta várt.” (402.) Végül a 17. fejezetben veszi kezdetét Frusináék vándorútja. Orbán vezetésével éjjel hagyják el Budát a Duna mentén, a telihold szelíd világításában kerülnek meg éjszaktól dél felé az egész várost.⁵⁴ Egyszerre mögöttük távolból lódobogás hallatszik (Katalin „a hold sugáraiban egy óriás alakot vél látni”, 407), némi teketória után Ollósi ér melléjük, és csatlakozik hozzájuk.

Eddig – eleinte egészen konkrétan, utóbb már csak kikövetkeztethetően – tudni lehet, mi melyik nap történt, innentől azonban teljesen elveszítjük az időt. Ráadásul ebben a tömbben az elbeszélés menete felgyorsul: míg például a kerti lak ostroma napjával mindent összevetve 111 oldalon át foglalkozik a narrátor, most 20 oldalon összesűrítve kapjuk pár hét történetét. A 18. fejezet első mondata a térbeli törést világosan jelzi: „Térjünk vissza a fővárosba.” (430.) Ám hogy itt egyben időbeli törés is van, mely mellé még ellipszis is társul, csak mellékesen derül ki: Szaleresi számára „Minden nap aggasztóbb híreket hozott. Majd azt, hogy a királynak cseh s morva hadai már Pozsonyig értek; majd meg azt, hogy saját seregeinek egy része a budai urakkal titkos szövetségben áll, s őt az egész táborral együtt el fogja árulni” (431). A bizonytalanságot növeli, hogy ezen időszakból csupán néhány eseményről tudunk, és – hiába derül ki némely időtartam – ezek sincsenek konkrét dátumhoz kötve. Szaleresi este hívhatja Farkast, a huszár egy óra alatt ér a pesti háztól a budai Szent János kapuhoz, majd a kereskedő „az álmatlanul töltött éj után reggel felé Farkast szobájába lépni látá.” Ezt az időszakaszt nem lehet mihez kötni, az eseménysor kezdete ugyanis rögzítetlen: „Végre egy este Erzsébet ura magaviseletében, ki éppen a táborból tért vissza házához, rendkívüli fölgerjedést vett észre.” (433.) Tudjuk, hogy az alkudozás Farkas közbenjárása által Bornemisza és a pesti vezér között „nem tartott sokáig” (437), ettől azonban még fogalmunk sem lehet, mikor verik le a pesti kereszteseket a nemesek. Elképzelhető, hogy a 19. fejezetben Szaleresit a vereség után közvetlenül gúnyolják volt társai a börtönben, lehet, hogy ez is egy időbeli törés után történik, biztos csak az, hogy a gúnyolást követően „Másnap Szaleresi rabtársaitól különválasztatott, s a csonkatorony legfelsőbb emeletében sötét kamrácskába záratott.” (441.) Az is bizonytalan, a főurak második tanácskozása a királynál mikor van, csupán sejteti a narrátor, eltelt valamennyi idő (a kiátkozás óta), hiszen közben Szegedről megérkezett a hír, hogy Dózsa visszavonult a város ostromától. Az egész tömb időtartamára némi halvány támpontot a 20. fejezet két megjegyzése nyújt. Frusináéknak „két egész hétig a csepeli szigeten kelle mulatniok” (452), másrészt körülbelül három hétig tart az útjuk: ugyanis Csanádhoz érve Polgár, „ki az egész három hét alatt soha önbizalmát csüggedni nem érzé, [...] most hallgatva mereszté szemeit az égő városra.” (463.)⁵⁵ Az

⁵⁴ Lásd EÖTVÖS 1972, 403.

⁵⁵ Ezt erősíti, hogy Klári szintén „hetekig tartó tévelygés után” (493) ért Csanád közelébe.

út részletes leírásával azonban a narrátor nem hajlandó fárasztani az olvasót, mindössze rögzíti: „utasaink nagyrészt éjjel haladtak, s a napot nádasok között vagy egyes elhagyott pásztorkunyhókban tölték” (453). Az útból csupán néhány apró momentumot emel ki, ezek is inkább arra szolgálnak, hogy érzékeltessék, hosszabb időbe telik az utazás, sok helységet érintenek.⁵⁶ Végül, hogy Csanádhhoz érnek, az elbeszélés visszatér az előző tömbökben megszokott sebességhez. Mintegy fékezve az eddigi rohamot előbb két oldalon át tájleírást kapunk, majd a 459. oldaltól végleg lelassul a narráció: Bebek kisasszony és Ollósi víg csevegése két és fél oldalon át folyik, ezt a csanádi csatátér még hosszabb leírása követi. A napszakok innentől ismét jelezve vannak, az eseménysor egésze azonban datálatlan marad, a kezdete mindössze ennyi: „Polgár Tamás utazóinknak, midőn este megindultak, tudokra adá, hogy Isten segedelmével még napkelet előtt Csanádon lesznek” (459). A csanádi csatamezőt természetesen, minthogy eleve csak éjszakánként haladnak, éjjel érik el, a 470. oldalon noszogatja Polgár útítársait Sipos Antaltól való továbbmenésre azzal, hogy „már szürkülni kezd.” A következő fejezetben Ollósit követjük tovább, ő másnap reggel kerül Tiszabesenyőre: „Éppen a nap első sugárai terültek el a láthatáron, midőn e falut elérte” (476–477), a keresztes beszámolója a tegnapielőtti csatáról, Klári és aztán Lőrinc megérkezése így valamikor délelőttre tehető.

A negyedik tömb két hónap kihagyást követően kezdődik, a 22. fejezet Zápolya táborában Ártándi Pállal foglalkozik, az időpont datálatlan: „Aznapi azonban, midőn vele találkozunk, Ártándi Pált, szokott nyugalma, úgy látszott elhagyá.” (510.) Alighanem délelőtt járkál Pál fel s alá a tölgyek alatt, hiszen ma virradatkor érkezett András fogolyként a táborba, s Pál már túl van a vele folytatott beszélgetésen. Apja és Perényi megy hozzá, majd megbeszélésük után Pál hirtelen ötletétől vezérelve „a falu felé vevé útját, hol reggel Andrást börtönében meglátogatta” (522), Perényiék pedig Zápolya sátorára felé mennek. A 23. fejezet apróbb tér- és időbeli törés után folytatja: Zápolya sátorában beszélget a vajda és Verbőczy, majd Petrovics jelenti, „az erdélyi s a váradi püspökök a többi vezérek kíséretében Zápolyával szólni akarnak” (531). A következő fejezet is időbeli és térbeli töréssel nyit, Ártándi Tamás és Pál, meg Perényi Ferenc Lugoson vannak, majd Pál midőn „sötétedni kezdett, András tanácsára nagy vörös kereszttel ékesített parasztruhába öltözött, s rövid búcsú után lóra ülve, új követőjével Temesvár felé nyargalt.” (536.) Még ezen az éjjel találkozik tehát Klárral az elhagyott vadászháznál, a boldog pár gyönyöreinél az 544. oldalon álló üres sorok utáni beszélgetésük már a másodikon folyik: Pál „a korány világa inkább elterjedvén” veszi észre a változást, „melyet Klári arcain a bú okozott” (545–546), András pedig megrakott kosarában a reggelijüket hozza. Aztán váratlan újabb gyorsítással pár mondatban eltelik az egész második nap: „Óra folyt óra után. A bájló korányt tikkasztó dél váltá fel, s az est sugá-

⁵⁶ Alighanem ezért sorolja fel az érintett földrajzi objektumokat: „elhagyták a szigetet, s miután a ráckevei révén éjjel átkeltek, minden falut s a nagy puszták lakott részeit kerülve, Szentiván, Apaj, Sarlosár felé Kecs-keménnek folytaták útjokat. – E nagy helység határát elérve, a kalauz, ki leginkább minden révtől félt, hogy a Köröst elkerülje, egyenesen délnek, Fejértó és Pusztaszer felé fordult. Innen ismét keletnek vevé útját, s miután társaival együtt Mindszentnél egy ismerős révész segedelmével a Tisza túlsó partjára jutott, egyenesen Csanád irányában sietett tovább.” (453.)

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2004 CX. évfolyam 384. szám

raiban ismét hosszabbra nőttek az árnyak. A szeretők nem vevék észre az idő haladását.” (550.) Klári akkor indul Temesvárnak Zápolya levelével, „midőn e végső sugárok is eltűntek, s a sötétedő erdőt a nyugodni szállott madarak csiripelése tölté el” (550–551). Pál némi nyugtalankodás és ábrándozás után átalussza az éjjelt: midőn „gyöngye érintésre fölébredett, már szürkülni kezdett. Mellette Klári állott; kis távolságra András, a nyergelt lovakat tartva.” (553.)

A 25. fejezet első eseményei Pál és Klári elválásának idejével körülbelül párhuzamosan zajlanak („Míg Pál bájló kedvesével útját az erdőségen át folytatja”), a találkahe-lyüktől „egy mérföldnyire beljebb az erdőben” (555), egy hasonló vadászlatokban. A har-
madik nap reggelén elégtelen tehát meg Bebek Katalin a több mint két hónapja tartó elzárt-
ságot, s hogy minden kétségünk eloszoljon, Orbán „magát meghajtva, jó reggelt kívánt”
(561), midőn belépett hozzájuk a szobába. A két fejezet párhuzamos ideje végül egyesül:
Orbán szerelmi vallomása után zavarában „felugrott, s szó nélkül kirohant a szobából”
(568), és a magányos erdőségbe fut – itt veszi észre őt Klári és András az egyik ösvé-
nyen, miután már elváltak Páltól. A fejezet végén Klári visszafelé követi az ösvényt,
melyen az íródeák jött, és így felfedezi Frusinaék rejtékhelyét. A 26. fejezet Orbán sorsát
követi tovább, aki fölgerjedt állapotában szomorú gondolatok között „észre sem vette,
hogy a lugosi úthoz közel ért” (573), s itt belefut a Zápolya közeledésére ide kiküldött
keresztes csapat éppen vadászgató tagjaiba. Néhány perc múlva a csapat vezére, Márton
elé vezetik, ekkor még mindig korán reggel van: „a még harmatos fű s a sima cserlevek
fényt vetve ingadoztak a könnyű szellőben” (574). Márton előbb ott helyben felakasztá-
ná a fiút, ám mivel ő azt mondja, ismeri Lőrincet, inkább a paphoz küldi pár oláh és
Sipos bátyja kíséretében. Hogy Orbán távozik, Mártont „rövid idő múlva Klári verte fel
nyugalmából; s a hír, hogy Telegdi leánya így közel van, a vezért s seregeit új mozgásba
hozta.” (579.) Az elbeszélő Orbánt követi a keresztesek táborába: az íródeák miután
megérkeznek, sógorát elküldi a vadászlatokhoz, majd kinyilvánítja Lőrincnek: feltett
szándéka beállni keresztesnek. Lőrinc megpróbálja őt különféle érvekkel eltántorítani, az
ügy reménytelenségéről beszél, körbeviszi a táborban, ám mivel Orbán hajthatatlan
marad, Dózsához vezet – ekkor azonban „a tábor másik oldalán rendkívüli lármá vonta
magára figyelmét”, és „ahelyett, hogy Orbánt Dózsa sátorába vezetné, sietve arra vevé
útját.” (590.) E ponton láthatjuk a szöveg alighanem legraszabott időkezelését, ugyanis
ezt az időpontot rövid időn belül még két másik szemszögből is megfigyeljük. A 27.
fejezet elején Dózsa György és Gergely beszélget a vezéri sátorban, ez a társalgás
körülbelül egy időben folyhat Lőrinc és Orbán iménti párbeszédével, hiszen (először
érve el ismét az előző fejezet záró pontját) hamarost félbeszakad: „egy őr rohant a szo-
bába, és hírül hozá, hogy éppen Márton barát csapatának egy részével tért vissza a tábor-
ba, s hogy nemeseket hoz magával, kiket a lugosi úton fogott el.” (599.) Dózsa magához
kéreti a foglyokat, ám az őr hamarost újra visszatér azzal, hogy „a nép a rabokat szét
akarja tépni” (601) – a fővezér erre dühösen az ajtó felé indul, Ollósi ekkor rohan a sá-
torba, hogy elhívja, segítsen. Itt ismét törés van az időben, és az imént már lezajlott ese-
ményeket egy újabb szemszögből is megtekintjük. Most Márton barát felől szemléljük a
történetet: a táborba érve (nagyjából az előző fejezet záró pontjakor) nagyobb tömeg

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2004 CX. évfolyam 387. szám

vette körül őket, eleinte még rendben haladtak a fővezér sátora felé, ám „Dózsának váratlan parancsa, mellyel az ő a közelgők elébe sietett, csakhamar a legvadabb zajjá változtatá a látszó nyugalmat.” (602.) Az őrzőgöket Lőrinc közbejötte tartja vissza, aki végül Márton néhány fegyverese segítségével annyit ér el, hogy a rabokat György elé vezetteti: „az egész tömeg tolongva Dózsa sátora felé vonult, melyből ez, Gergelytől és Ollósitól követve, éppen akkor lépett ki.” (604.) Miután ezt ilyen alaposan körüljártuk, és végre a fővezéri sátoránál egy térbe kerülnek a szereplők, újra lineárisan folynak tovább az események: a hosszas közjáték végül azzal zárul, hogy életben maradnak a kisaszonyok, a nép szétszéled a másnapi lakodalomra készülendő, Dózsa Gergellyel visszamegy a sátorába, Ollósi felajánlja saját kényelmesebb lakát az asszonyoknak, Orbán pedig az erdő felé siet.

Mindez meglehetősen hosszú idő alatt zajlik le, és nem kizárólag azért, mert a narrátor az időben háromszor is visszalépve adja elő a történeteket. A 28. fejezet elején, mikor Orbán „egy fa alá veté magát”, már az „alkonyodó nap a láthatárhoz közelgett.” (626.) Álmatlanul tölti az éjt, sorsáról és Frusina sorsáról tűnődik, majd a negyedik nap reggelén, hogy „a nap feljött, a tábor felé indult.” (628.) Itt ismét tér- és időbeli törés van. Frusina és Bebek Katalin a táborban töltött éjszakájával folytatódik a szöveg – a kiállott szenvedések után a hölgyek Ollósi sátorában „szabadon engedték át magukat fájdalomnak,” hármásban beszélgetnek, majd „Katalint hamar elnyomá az álom. Frusina soká ébren maradt, s szomorú jövőjére gondolva tölté az éjszakát. Végre a testi fáradtság meghozá neki is nyugalmat.” (628.) Nem sokat tudnak aludni: a „zaj, mely a táborot eltölté, mihelyt a nap szürkülni kezdé, nem engedé, hogy ez álom hosszú legyen.” (631.) Katalin öltözködik, Frusina azalatt imádkozott, imája végén midőn „fölkelt s megfordult, Orbánt látá maga előtt” (632). Utolsó párbeszédük végén Orbán megfogadja, hogy meghal, mielőtt „a nap a láthatáron lenyugszik,” majd elhagyja a sátort. „Egy órával később” (636) kezdődik az esküvő. A 29. fejezet a pár sorral elintézett házassági szertartás után folytatja az események előadását – a lakoma már délben van: egy szó se hallatszott, „annyira el vala mindenki foglalva ebédével” (640), majd valamikor délután rohan Imre vitéz véresen közéjük: az ellenség megérkezett. Dózsát kivéve minden vezér másnapra akarja halasztani az ütközetet, ő azonban szenvedélyesen így fogadkozik: „Adjatok páncélt és sisakot, hogy a lenyugvó nap ne lássa többé a vakmerőket, kik Isten szent hadát megtámadni merészelik.” (649.) A 30. fejezet elején ismét térbeli és időbeli törés van. A nemesi csapatok megérkezésekor egyedül Zápolya akará másnapra halasztani az ütközetet, alvezérei másképp vélekedtek – ám a hősiesség, mellyel Imre vitéz fogadja a seregeiket, és a csapatok fáradtsága miatt végül is táborútéshez fognak; egy óra múlva tér vissza Ártándi azzal a hírrel, hogy az ellenség csatára készül, így aztán ők is az ütközethez szükséges előkészületekhez látnak. A negyedik nap délutánján zajlik tehát a temesvári ütközet: a csapatok elrendezése után „a hadak egy pillanatig hallgatva álltak egymással szemközt. A nap ragyogva tündöklött fegyvereiken.” (656–657.) A negyedik nap éjjelén van vége a fejezetnek, a csendes csatamezőn „csak a hold önté el halvány sugárait a halottak fölött,” Orbán az „ég felé fordult arccal fekszik a fűz alatt. Meredt szemén a holdsugár tükrözik, s nincs meleg kéz, mely azt örök álomra bezárja.” (671.)

Az ötödik tömb úgy zárja le a boltíves szerkezetet, hogy közben tulajdonképpen kétszeres befejezését adja a szövegnek. A 31. és a 32. fejezet majdnem két héttel a keresztesek legyőzése után zajlik Temesvárott. Ártándi Pál rosszkedvűen „jár egy délután fel s alá kis szobájában, mely neki a várpalota második emeletében lakásul adatott, látszólag fölgerjedve.” (675.) A szobában Farkas van mellette, ki – mint utólag kiderül – néhány órája érkezett Bornemisza levelével urához Temesvárra.⁵⁷ Beszélgetésüket a parasztság szornynak öltözött Klári betoppánása szakítja meg, aki eredetileg azért jön, hogy megbosszulja Pál aljasságát, ám Farkas figyelmezteti: apja élete Zápolya hatalmában van. Klári Farkassal a tömlöcbe megy, majd hamarost visszatér, és immáron csupán apja szabadságáért esdekel Pálnál, aki cserébe egykori búcsúlevelét kéri. A 32. fejezet Dózsaák börtöncellájában játszódik, tehát az előző fejezethez képest ismét térbeli és időbeli törés van. Dózsa György és Gergely mellé Szaleresi Ambrust az előző nap szállították a csonkatoronyból; továbbá másnap lesz a kivégzésük: „Mindhárman egy börtönbe záratlak, s most, miután néhány óra előtt maga Zápolya megjelent közöttük, s nekik a jövő napra határozott büntetésüket tudokra adá, remény nélkül várak a pillanatot, mely nyomorult létöknek véget vet.” (693.) Az előző fejezetnél előrébb járunk: Klári már járt itt Farkas kíséretében, Gergely „az ablaknál áll, s nyugodtan néz ki a rónaságra, melyre a lemenő nap végsugarait önti el.” (694.) György és Gergely, majd a hozzájuk csatlakozó Ambrus beszélgetése végére a nap leszállt, most György áll az ablakban: „Künn a rónaságon, melyen Dózsa György az ablakhoz támaszkodva szemeit jártatá, minden sötét vala. Fenn az égen, szakadozott fellegek között, csak itt-ott tűntek fel egyes csillagok, mintha a kis fénypontok, melyek az ablak vasrúdjaian átragyogtak, csak még feltűnőbbé akarnák tenni a sötétséget, mely a foglyokat mindenfelől környezé.” (699.) Gergely még megpróbálja vigasztalni Szaleresit, majd ő is az ablakhoz áll – ekkor jön a porkoláb Klárral, hogy Szaleresit kiengedje. Távozásuk után Dózsa György – megtudván a porkolábtól, másnap mi vár rá – „ágyára feküdt s rövid idő múlva elaludt, oly mélyen, oly nyugodtan, mint máskor csaták előtt szokása vala. – Gergely a feszület elébe térdelt, s imádkozott.” (703.)

Dózsa kivégzése súlyosan nem része a szövegnek, az utolsó fejezet tér- és időbeli törést követően ismét Budán játszódik. Alighanem meglepő, de ennek a napnak újra ki lehet következtetni a dátumát: a fejezet elején megtudjuk, hogy a király október tizennyolcadikára hirdetett országgyűlést a Rákosra, másrészt a nádor az utolsó királyi tanácskozást megnyitó szavaiból kiderül, hogy harminckét nappal vannak az összegyűlés megnyitása után⁵⁸ – ergo a tanácskozás november 17-én van (igaz, nem derül ki, melyik napszakban). Végül a narrátor a Frusina és Pál kézfogója tiszteletére tartott vacsoráról számol be, ez a tanácskozás napján este van: „Bebek Katalin legalább a kézfogót akará ünnepélyesen megülni az országgyűlés vége előtt, s aznap, melyen Ulászló a tanács által elébe terjesztett törvényeket kénytelenül elfogadá, az ország főbb nemességét Telegdi palotájában találjuk egybegyűlve”; „hatkor a vacsora szokott órája eljövén, valamennyi-

⁵⁷ Lásd EÖTVÖS 1972, 682.

⁵⁸ Lásd EÖTVÖS 1972, 704, 712.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2004 CX. évfolyam 389. szám

en asztalhoz ültek” (719). A szöveg legutolsó jelenete is e nap játszódik: Klári véletlenül hallja, „hogya éppen azon estén, melyre elutazásuk határozott, Telegdi Frusina s Ártándi kézfogója ünnepeltetik” (725), ezért tud az ablak alá állni, hogy elénekelje énekét. E kívánata teljesültével hagyják el a várost, mikor Lőrincsel utoljára találkoznak a Szent Pál zárdájához közeli kőkeresztnél, már éjszaka van: „Most a felhők között bujdosó félhold kétes világot terjesztett a vidékre, s csak a távolban feltűnő fénypontok intének a városra, melynek körrajzát az éj fátyola eltakará.” (725).

Az idő ugyanakkor nemcsak ez eddig vázolt módon telik a regényben. A *Magyarország 1514-ben* cselekménye ugyanis amellett, hogy csupán néhány nap alatt zajlik le, majdnem egy évet fog át: április 23-án, tavasszal kezdődik, és november 17-én, ősszel ér véget. Az évszakok változása ráadásul a napok múlása mellett szintén végig folyamatosan követhető. A szövegnek körülbelül a feléig tart a tavasz: a 3. fejezetben kezdődik, itt „a már tavaszilag duzzadó faágak között” (100) lovagolnak Ártándiék a Rákoson, a 6. fejezetben teljesedik ki: ekkor Telegdi kertjében a „tavasz elárasztá minden bájait a vidéken” (164), és a 17. fejezetben van vége: Frusináék útra kelésükkor „a természet a tavasz utolsó napjainak egész pompájában terült el” (403). A 24. fejezetben Pál és Klári egy nyári éjszakán találkozik: „Fenn az égen tündöklő fényben ragyogtak a csillagok; a pázsiton az éji harmat milliónyi cseppjei csillogtak, s a hold, mely töltéséhez közel csak most emelkedett az erdő fölött, előnté sugarait a sötét lombozaton. Egyes helyeken, hol az erdő szélesebbre volt kivágva, az egész táj világosnak látszott; máshol csak egyes ezüst sugarok találák útjokat a sűrű lombon keresztül, s itt egyes fénypontok látszottak a földön, nyugtalan lidércekként ide s tova bolyongva, táncolva s eltűnve, amint gyöngeszellő a fák sudarait megingatá.” (539.) Végül az utolsó fejezetben ősz van: az utolsó jelenetben „Szomorú és elhagyott vala minden – a fák között őszi szél süvöltött, s az úton elszáradt levelek szállongtak körül.” (725.)

Nem mondhatok mást: a *Magyarország 1514-ben* az időszerkezet tekintetében is valami hihetetlenül aprólékos (és látjuk: kettős) figyelmet követel olvasóitól. Érdemes például megjegyezni, hogy számos alkalommal azt, hogy egy adott esemény mely napszakban játszódik, nem közvetlenül az eseménynél rögzíti a narrátor, hanem valamely későbbi fejezet mellékes megjegyzésében. Így tudjuk meg a 3. fejezet két apró tagmondatából, hogy az első két fejezet eseményei reggel történtek. Hasonló módon derül ki, hogy a szöveg első napja, 1514. év Szent György havának 23-a: vasárnap. A nyitó jelenet kezdetén egy szó sem esik napról, majd az egyik beszélgetés során egy kovács panaszkodó szavai áttételesen erre utalnak: „szégyen, gyalázat, amit ezek az urak tesznek. Hétfőtől szombatig dolgozunk; a gyalu, a fűrész és kalapács késő estig hangzik az utcákon, s ha vasárnap kijövünk, s mulatni akarnánk, csakhogy az úrfiak lovaikkal le nem gázolnak, minden inas vagy apród többnek tartja magát polgármesterünkénél.” (51.) És az ez alapján támadt gyanú a 3. fejezetben, Szaleresi egyik mondatában igazolást nyer: „Ma, vasárnap lévén, Klárikámmal s gazdasszonyommal körülnézni jöttem kertembe, s ha a nemzeti úr nem jó, halál fiait lettünk volna valamennyien.” (104.)

A szöveg többféle megoldással élve futtatja több szálon az eseményeket: van úgy, hogy az egyik szál előrehaladása során a másik egy helyben áll, van úgy, hogy a másik is

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2004 CX. évfolyam 331. szám

halad előre, olykor ugyanannyi, olykor pedig eltérő ideig. Ameddig a 9. fejezetben Pált követjük Bornemiszához, majd tovább, illetve a 10. fejezetben lezajlik az első királyi tanács, a Szaleresi házában maradtakkal nem történik semmi, a 11. fejezet Ártándi távoztól meséli el a Klárral történeteket. A 6. és a 7. fejezet két párhuzamosan zajló eseményről ad számot: Frusina azalatt vall szerelmet Pálnak a kertben, míg Orbán kint a kerítésnél Lőrincsel beszélget, mégis: az első szál történéseit – alighanem a vallomást követő szótlanúság miatt – csak részben tudjuk meg, vagyis Orbán és Lőrinc hosszabban társalog, hiszen Pál távozását csak a 7. fejezet végén látjuk, kívülről. A 12. fejezetben Orbánt követjük május 14-én reggeltől estig. Mialatt az íródeák Bornemiszájának segítkezik, a 11. fejezet végén félbeszakasztott események is haladnak, András dél felé megszervezi a kerti lak ostromát, mint erről Kata figyelmeztetéséből utólag értesül Orbán. A 26. fejezet effektíve szintén csak egyetlen cselekményszárról számol be: Orbán az előreküldött keresztesek karjaiba sétál, fogolyként a táborba kerül, beszél Lőrincsel, és beáll keresztesnek, ám ezalatt egy másik szál eseményei is zajlanak, habár mi semmit sem tudunk meg ebből: az 579. oldalon Klári veri fel a katonás barátot a hírrel, Telegdi leánya közel van hozzájuk, az 590. oldalon pedig Lőrinc figyelmét a foglyok megérkezése miatt a tábor másik oldalán támadt rendkívüli láрма vonja magára.

Külön élvezetet jelenthetnek azok az időpontok, melyek különböző szereplők felől szemlélve többször is szerepelnek. Frusináék a keresztes táborba érkezésekor ezt a – filmes környezetben Quentin Tarantino alkotásai óta gyakori – jelenséget többször is megfigyelhetjük: pár percnyi eltérés lehet aközött, hogy az 590. oldalon Lőrinc a tábor másik oldalán támadt láрма felé indul, és hogy a 603. oldalon (immáron a tábor másik oldalán) megkérdi a tömegtől, mit jelent a láрма; még ennyi különbség sem lehet aközött, hogy a 600. oldalon Dózsa kiküldi az őrt azzal, hogy vezettesse hozzá a foglyokat, és hogy az őrt két oldallal később kint elmondá Dózsa szavait a tömegnek; és végül Dózsaék a sátorból való kilépését két oldalról látjuk: előbb belülről a 601–602. oldalon, majd kívülről a 604.-en. Két szemszögből látjuk Ártándi megérkezését Telegdi kerti lakához is: előbb Frusináék felől belülről a 176. oldalon, majd Orbán felől kívülről a 181–182. oldalon.

Legalább ennyire érdekes, amikor egy adott időpont természeti jelenségét figyelhetjük meg több szereplő oldaláról. A 6. és a 7. fejezet egy időben zajló két beszélgetésének ugyanaz a teleholdas éjszaka adja a háttérét – a szereplőket azonban ez egészen máshogy érinti. Ártándi és Frusina meghatva nézi a kertben a kelő holdat („A tiszta ég sötétkékek ívekben boltozott a táj fölött, csillagok ragyogtak, s a berekben énekhez fogott a csalogány. [...] Kelet felé a nagy rónaságon szinte gyenge világosság kezdett elterülni. A telő hold első sugarait árasztá a sík fölött. Minden világosság akaratlanul magához vonja az ember tekintetét; erre fordultak Ártándi s Frusina is. Hallgatva nézék az emelkedő csillagzatot, mely fényes golyóként a láthatáron fölmerülve, ezüstsugarait elönté a vidéken”, 177), míg mindebből Orbán a kertkerítés melletti padon ülve szinte semmit sem vesz észre („S arcát kezeivel takarva, könnyezett. Benn a kertben csalogányok énekeltek, ő nem ügyelt a dalra, mely Ártándinak s Frusinának oly édesen hangzott, a holdvilág elönté fényét az egész táj fölött; ő nem látá ezüst sugarait – mert van-e fény a természet-

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2004 CX. évfolyam 381. szám

ben, mely a bánatában elsötétedett emberi keblet földéríthetné?”, 182). A kiátkozás délutánjának vihara is egészen eltérő jelentést hordoz a különböző szereplők számára. A 15. fejezetben hogy harmadszor is leesik az eltávozni akarók gyülekezőhelyéül szolgáló feszület, Lőrinc égő esőt, Szodomát és Gomorrát emlegető szavaikor az égen „sötét felhőtömegek tornyosultak, s a közelgő vész [...] az ég haragjának mintegy új bizonyítványaként tűnt fel.” (372.) Közvetlen a kiátkozás után „a budai hegyek felől közelgő vész mindég sötétebb felhőtömegekben tornyosult az égen, s a neheztelő ég erős szózata gyanánt hangoztak a mennydörgés első csapásai fejeik fölött” (376), Lőrinc azonban szózatában az égzengésnek egészen ellenkező jelentést tulajdonít – nem lebeghet Isten áldása fölöttük, míg szabadságukat ki nem harcolták –, s felbujtja a tömegeket a nemeség elleni harcra. Végül a nép nyugodtan szétoszlik készülve a másnapi indulásra, „s egy negyedóra után e helyen, hol annyi zaj terült el, csak a mennydörgés hatalmas szózata s a leszakadó eső zavará a hallgatást, mely a Rákoson elterjedett.” (381.) Ám nem mindenre hatnak Lőrinc szavai: András visszatérésekor a kerti lakhoz – „letéve kosárcáját, melyben eleséget hozott, s lerázva átázott ruháját” – rögvest az időről szól: „mily idő ez; nemhiába, hogy exkommunikáltak, máris megérezni; reggel a legszebb idő, s most égiháború, milyenre gyermekségem óta nem emlékezem” (397), majd borzadva beszél el Klárinak a Rákoson látottakat. Klári pedig a kerti lakban egész egyszerűen semmit sem érzékel a körülötte is dúló viharból: „A vidéken vész vonula át; ő alig vevé észre. A vihar ide s tova csapdosá szobájának törött ablakait, de mindez nem zavará őt gondolataiban, melyekbe mindinkább elmélyedett.” (397.)⁵⁹

⁵⁹ És érdekes módon Posztómetszőnél sem kerül elő a jelenség, még csak egy elázás erejéig sem – lásd EÖTVÖS 1972, 388.

SZENTESI ZSOLT

AZ AUTENTIKUS LÉTEZÉS LEHETŐSÉGEI A VÁLASZTÁS JEGYÉBEN
(Mészöly Miklós: *Magasiskola*)

Az öntörvényű létezés lehetőségeit vizsgálja Mészöly Miklós egy végletekig lecsupaszított, már-már modellszerű világban első igazán magas művészségű,¹ szinte minden szempontból sikerült, 1956-os keletkezésű *Magasiskola* c. elbeszélésében.² A személyiség létlehetőségeire éppúgy egyfajta választ keres, mint a Szabadság és a Rend, ill. az értelmes és értelmetlen Rend (különösen az ekkori történelmi-társadalmi szituációban kínzó) problematikájára. Ugyanakkor itt kristályosodnak ki alkotómódszerének azon összetevői, melyek összegzően mutatják fel eddigi novellisztikájának legjellemzőbb vonásait, ugyanakkor későbbi, a hatvanas években születendő műveinek is determináns jegyeivé válnak. *Ebben az értelemben* meghatározó jelentőségű, mondhatni mérföldkő e mű az alkotói pályán.

(Az elbeszélésből néhány évvel később film is készült, amely azonban több tekintetben is messze áll a mű világától, s olyan epizódok is belekerülnek [pl. Teréz ágyjelene-
te], melyeknek az eredeti alkotáshoz semmi közük. Nem véletlenül írta Fogarassy Miklós később: „Emlékszem az élményre, amikor – több évtizede – a *Magasiskolát* először olvastam. Elkészült aztán Gaál István filmje ebből az írásból. A mozi nézőterén nem is tudtuk, mit kezdjünk az akkori magyar filmes »új hullám«-nak ezzel a jó szándékú, de totálisan félresikerült produkciójával, pontosabban: a magunk zavarával. Mint amikor

¹ Bori Imre is azt írja, hogy az alkotás „csúcsa e kötetnek” (*Sötét jelek* – 1957), bár azt már kissé túlzónak vélem, hogy a kritikus így folytatja dicsérő szavait: „[csúcsa] írásainak is eddig [Bori tanulmánya 1968-ban jelent meg – Sz. Zs.], [...] tökéletesebb, mint az utána született regény [mármint *Az atléta halála* – Sz. Zs.]”. BORI Imre, *Jelentés öt évről = Magasiskola: In memoriam Mészöly Miklós*, vál., szerk., összeáll. FOGARASSY Miklós, Bp., Nap Kiadó, 2004, 106–107. Alexa Károly szerint ez írónk „talán legjobb, leggazdagabb jelentésű elbeszélése”. ALEXA Károly, *Mészöly M.: Alakítások*, Kortárs, 1975/9, 1507. Fülöp László azt írja: a mű „fényesen kiállja a legszigorúbb értékmérés próbáját is”. FÜLÖP László, *Mészöly M. elbeszéléseiről*, Új Írás, 1976/3, 110. Még a Mészöly-írások kapcsán sokszor erősen ideologikus kritikát megfogalmazó Agárdi Péter is elismeri, hogy az alkotás „kiugró színvonalú”. AGÁRDI Péter, *Jegyzetek Mészöly M.-ről* = A. P., *Korok, arcok, irányok*, Bp., Szépirodalmi, 1985, 369.

² Ezzel egyúttal szembehelyezkedem Thomka Beáta véleményével, aki szerint „Mészöly Miklós regényírói pályájának kezdetét az 1956-ban írott *Magasiskola* jelzi...” Véleményem szerint az alkotás nem teljesíti a regényszerűség általában elfogadott kritériumait (annak tudatában téve – de azért fenntartva – e megjegyzést, hogy tudjuk, azok abszolút egyértelműséggel nem definiálhatóak). THOMKA Beáta, *Mészöly Miklós*, Pozsony, Kalligram, 1995 (Tegnap és Ma: Kortárs Magyar Írók), 88.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2004 CX. évfolyam 393. szám

valami nagyon finomat, utalásszerű otrombán felerősítenek, olyan volt a diktatúramoddellé növesztett solymásztelep a filmvásznon.”³)

1. Kiüresített tér – megállított idő

Már az elbeszélés kezdeti, bevezető szakaszában jelentős számban olvashatunk olyan szövegelemeket, melyek a művilágot különleges térkoordinátákban helyezik el. Eleve kettéosztódik e világ: a telepre és környékére, valamint az azon kívül eső környezetre. Ezzel a szerző közvetett módon (ami Mészöly poétikájának egyik kulcsfontosságú eleme) jelzi-érzékelteti: a két világ alapvetően különbözik egymástól, éles határvonallal választódnak el, minőségi különbség van köztük. Egyikből át lehet ugyan lépni a másikba, de ekkor a határt átlépő személy zavart lesz, mozgásai-reakciói nem autentikusak. Ezért érzi magát kényelmetlenül Lilik a városban; addigi keménységét is elveszíti, lényének lényege eltűnik. Ha lehet, kerüli az oda utazást is. („Én, bevallom, ki nem állhatom a várost, olyan puha lesz ott az ember, mint a csiga. Mindig úgy jövök haza, mintha kilúgoztak volna. Meg aztán az aszfalt, csak úgy kopog rajta a csizma, mindenhova úgy kell becsöngetni... mintha folyton azt bizonygatná az ember, hogy na, most közeledem, na, most itt vagyok – hát, ez nem a mi fajtánknak való.” – 395. Az idézett oldalak számozása az 1989-ben kiadott *Volt egyszer egy Közép-Európa* c. kötet szerint.) A külső környezet ismeretlen számára, megismerése csak tőle idegen cselekedetek révén történhet (csöngetés, levélírás a főosztálynak), így ezektől természetesen iszonyodik. Inkább marhavagonban utazik, csak hogy ne kelljen érintkeznie a másik világgal.

Zavartsága már a telepet elhagyva megkezdődik; mikor Lilik kimegy a látogató elé a vasútállomásra, egy raktárbódé mögött várja az érkezőt. Ez olyannyira kihangsúlyozódik, hogy egyetlen oldalon háromszor is találkozunk Liliknek a térben ily módon történő elhelyezésével (393). A telepet közvetlenül körülvevő világ is lényegileg más, ott másféle törvények-szabályok szabják meg a létezését. Az elhatárolás egészen nyilvánvaló, s erre többször is történik utalás. A bevezető részben olvashatjuk: „A szél szabadon jár a tanyaház körül; ami fa volt a közelben, kivágták, hogy zavartalan legyen a kilátás. Nincs árnyék sehol. A vonatfüst éppen szétfoszlik, mire ideér.” (392.) A fák kivágása éppúgy az üresség képzetét kelti fel, mint a vonatfüst szétfoszlása. Ráadásul ez utóbbi térbeli messzeséget is jelöl, távolságot az emberi civilizációtól. A telep néhány munkásán, Liliken és Terézen kívül e világban nincs senki. Sőt, ők is sokszor magára hagyják a látogatót, fokozva a tér ürességének képzetét: „ha legalább látnál valakit a közelben, aki hozzád csatlakozik, megszólít [...] – de sehol senki, sehol egy ember.” (401.) A telep és környezete többször is mint „pusztaság mindenfelé” (394) határozódik meg, aminek jelenségei „az üresség jelenései” (414). E pusztát kiegészítik a *fémes csillogású* (azaz *hidegséget árasztó*) „szétloccsantott higanytócsák” (394): a szétszórt halastavak. (Másutt

³ FOGARASSY Miklós, *Kutyafül, madárszem: Mészöly Miklós természetszemléletéről = Magasiskola: In memoriam...*, i. m., 29.

ez olvasható: „a tavak vize fémes”, 415.) Az „üres nagy tér” (408) pedig a pusztulás-pusztítás helyszínét jelenti, pl. a szarka/Viktória epizódban is. (Ugyanerről olvashatunk a 414. oldalon: „minden egyéb csak kiszolgáltatott üresség”.)

Így a nyitottság szokványos képzetkörét (szabadság) Mészöly teljesen átfordítja: a nyitottság – látszólag paradox módon – a bezártságot jelenti (lásd később: fogoly-lét). E bezártságot látszik alátámasztani a több helyütt feltűnő ketrec-motívum is: a pusztai égbolt „fényketrec” (401), a leshely is „álcázott zárkaleshely” (414), az eleségállatok is „dróthálós ládák alján” tenyésznek, akár a vadászgörcény-család a „félíg földbeásott lécodúban” (392). Sőt maguk a sólymok is a tér rabjai, kétszeresen: pihenéskor szíj fogja őket, a harcból visszatérve pedig bőrkápát kapnak fejükre. Sőt, hiába járnak a nyitott légtér szabadságában – idomítottságukból fakadóan visszatérnek a bőrkesztyűs kéz szűk térvilágába. Ugyanez a viszonylagos nyitottság ill. zártság fejeződik ki metaforikusan a mű végén a látogató-narrátor szeme előtt elvonuló tehervagonok látványában.

Mészöly a térstruktúra epikapoétikai elemét negatív értékképpzettel társítja, aminek folytán a topikus motívumok/motívumrendszer hálója (ami ennek folytán toposzá válik) egyszerűen anticipálja és minősíti közvetett módon mindazt, ami történik vagy történni fog e térvilágban. Így ezen újra és újra megjelenő poétikai építőkövek mindig magával hozza a kiüresedés és a pusztulás-pusztítás képzetkörét. Ennek révén pedig a sajátosan mészölyi atmoszférikus látásmód és ábrázolás egyik létrehozójává és hordozójává válik. Így nemcsak (viszonylag) közvetlen módon bír jelentésképző erővel, de szinte észrevétlenül válik intellektuális és emocionális szinten egyszerűen működő és ható, érzékelést ill. befogadói viszonyt befolyásoló tényezővé.

A kiüresedett tér képzetéhez többször is az erős, vakító fény jelensége társul. Ám ez nem a bibliai illetve a majdani saulusi értelemben vett, átvitt értelmű „megvilágító fény” – sokkal inkább Camus *Közönyének* fénye;⁴ e fény a magányosság, az egyedüllét és a bezártság érzetét fokozza: „a pusztai égbolt bezár, mint egy fényketrec; mintha billió wattos lámpa tűzne a szemedbe, folyton a nyomodban van, mindenütt megtalál; ennyi erővel egy cellában is ülhetnél, rács mögött, ott egy százas körte ugyanezt megteszi...” (401). Másutt a „pusztaság fényketrecé”-ről olvashatunk, ahol „nincs itt búvóhely sehol” (406). Így a kiüresedés-kiüresítés-üresség-magány-pusztulás-pusztítás motívumsorához a kiszolgáltatottság és a lefokozódás képzetei társulnak. Ezt erősíti pl. egy helyütt a körülménybemutatást atmoszférikusan továbbblendítő ráütő összegzés: „Vallani fogsz” (401), ami – az erős fényhatással együtt – ténylegesen az üldözés-vallatás jellegzetes szituációjának érzetét keltheti fel a befogadóban. Ezt erősítik az előző sorokban olvasható „folyton a nyomodban van”, ill. „mindenütt megtalál” (uo.) szövegelemek.

A személyiség kifejezetten vágyik e fényhatás legalább időleges megszűntére, azaz maga időleges elrejtésére-védelmére: „Szólok Liliknek, hogy menjünk a fasor felé, napok óta nem ültem faárnyékban.” (406.)

⁴ Lásd Mészöly esszéjét Camus-ről: MÉSZÖLY Miklós, *A világosság romantikája* = M. M., *A tágasság iskolája*, Bp., Szépirodalmi, 1977.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2004 CX. évfolyam 341. szám

E lecsupaszított világban és ezen erős fényben minden teljességgel láthatóvá-érzékelhetővé válik; a személyiség olyannyira a centrumba kerül – ráadásul minden oldalról élesen megvilágítva –, hogy szinte legbelső, legintimebb rétegeit kénytelen ki- s egyben feladni. Ha valaki időlegesen lép be e térbe (látogató), e világ észrevétlenül és elkerülhetetlenül „feladatja” vele addigi bensőjét: „A lehetőség, hogy észrevétlenül meglephetnénk a csapatot, izgatottá tett. Gyűlölöm, ha csak egy ajtót is rám nyitnak váratlanul, de most innen, *lőhátról*, elkerülhetetlennek látszott, hogy ne akarjam ugyanezt megtenni. Mintha sodródnék valami felé...” (396.) Ha pedig valaki állandó figurája, azaz része(se) lesz e térdimenzióknak, akkor vagy feladja belső világát, minden tekintetben idomul, vagy elbocsátják, mint egy fiút, aki „túlsgósan” megszerette a kis eleségállatokat (ezért „spórolt velük” – ahogy Lilik mondta).

A telep és közvetlen környezete éles kontúrokkal különül el egymástól. A telep határát, ill. a másik világ kezdetét faszor, bokrok jelzik; a telep ritka fái ezzel szemben – jellegzetesen – „magányosak” és igen torzak: „Mintegy két kilométernyire akácfaszor, közbül egy-egy vastag törzsű, alacsony fűz, ágai nem nyúlnak magasba, a törzs végén cse-nevész vadhajtaszkoszorú. Gnóm fa, púpos és nyomorék, de még az ilyen is ritka erre.” (406.)

Csak a sólyomszállás árnyékos a környéken (393) – ez is jelzi, hogy a legvédettebb terület a szabadban nem az emberé, hanem a sólymoké, s ezáltal az is kifejezésre jut: e világ végső soron a sólymokért van, minden az ő érdekükben történik.

A helyszín egyértelműen állóképszerű, statikus jellegű. Erre a mű bevezető sorai áttételesen utalnak is, amikor az általános bemutatáskor a statikusság, illetve a meghatározott irány nélküli mozgásvizonyok uralkodnak: a térszerkezet statikusságát a mozgásvizonyok statikussága-iránytalansága közvetíti: „*köd úszik a telep fölött, a gomolygáson rézsútos sugarak törnek át, földvillanva és kialudva [...]. Aztán a szél mindent összekavar. Messziről halk dübörgés görög végig a pusztán, [...] heréltek [...] ringnak, [...] magányos sas kering; szeme [...] mozdulatlan [...]. Nem süllyed, nem emelkedik, tartja a magasságot, mintha kimért, síkos pályán siklana körbe, aztán alig észrevehető billenéssel irányt változtat, nyílegyenesen úszik tovább [...], iszapszag áraszt el mindent [...], az exkavátorok munkáját még nem gyalulta simára a szél, a hernyótalpak futószalagsíkját most kezdi benőni a sásfű; [...] jajgató bíbic suhan el*”. (391, kiemelés: Sz. Zs.) E jelenségek egyszerre lenyűgözik, ám ugyanakkor elbizonytalanítják a szemlélőt. Vagyis a térbeli bizonytalanság a megítélés bizonytalanságát hozza magával – sőt a narrátor értékelő attitűdjének elbizonytalanodását is (lásd később).

A telep és környezete között a kapcsolat ellenséges. A külső térszerkezet mássága, s hogy alakjai a telepet negatívan minősítik, közvetetten hat a látogató-narrátorra éppúgy, mint a befogadói magatartásra. Annál is inkább, mivel a telep világának rendje túlságosan ellentmondásos ahhoz, hogy a minősítést egyértelműen pozitívnak, vagy akár csak semlegesnek lehessen nevezni. A külvilág ellenséges viszonyulása éppúgy megnyilvánul a sofőrök ellenséges magatartásában (Viktória-epizód), mint az öreg kondás „útbaigazításában”, vagy a sólyomfejes tábla állandó besározásában. A telep és a külvilág érték-

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2004 CX. évfolyam 341. szám

szerkezetükben is különböznek egymástól. A környezet sokkal szabadabb, emberibb, teljesebb világként jelenítődik meg.

Különösen igaz ez a mű végén, ahol az erdő-rezervátum ellenpontot képez a telep világával. (Erre utal Lilik reakciója is: „Ez a másfajta rend első perctől kezdve zavarta Liliket, nem tudott úgy tájékozódni, mint otthon, a telepen. – Csak gyerünk a fiókákkal, aztán haza! – már a vonatról ezzel szállt le.” 424.) E térbeli kontraszt révén már egyértelművé válik a telep világának értékhiányos volta. Különösen azt figyelembe véve, hogy a telep sivár pusztaságával szemben az erdőben a fények és árnyékok, sűrűségek és tisztások, bozótosok és kis rétek, meredek sziklák és lágy völgyek váltakoznak harmonikusan. A tér monoton jellegét annak polifón, sokszínű, változatos jellege váltja fel – ami már önmagában is értéket hoz a világba. Az erdő-rezervátum világa ezáltal visszamenőlegesen minősíti a telep világát, amennyiben a kiüresedett-kiüresített térrel szemben a gazdagság és bőség térdimenzióját jeleníti meg. (Legfeljebb a narratori viszonyulás az, ami bizonyos módon és mértékig egymás mellé rendeli a két teret, de erről lásd később.)

A bahtyini kronotoposz⁵ kifejezés sűríti magába legtalálékosabban azt a régóta tudott tényt, miszerint a térszerkezet és az időszerkezet között szoros összefüggés van, és legfeljebb csak az értelmezés-elemzés szintjén választható el a kettő egymástól.

A *Magasiskola* bevezetésének időszerkezete egy kora reggeli látványelemmel indul: „Hajnali köd úszik a telep fölött...” (391.) Ám a konkrét időmeghatározás hamarosan érvényét veszíti; más egyéb időbeli jelzést nem kapunk, sőt az egész leírás egyre inkább háttérbe szorítja a kronologikus-lineáris időt, a szövegből kapott információk a temporalitás aspektusából mind általánosabbá lesznek. Nem csak az időbeli elemek hiánya okozza ezt, de az is, hogy a látvány a térbeli elemekre korlátozódik, azaz az időtényező irrelevánsá válik. Sőt, a bevezetés végén olyannyira általánosító jellegű lesz a megfogalmazás, hogy mindhárom idődimenzióra egyaránt vonatkoztathatóak a közölt tények.

Az elbeszélésnek később is jellemző tulajdonsága, hogy az időről csak közvetett információkat kapunk. Elsősorban a borotválkozás elhagyása, majd újbóli felbukkanása a tudatban (408), valamint a köznapi szokások lassú megváltozása, amik az időre utalnak. A mű textusában mindössze egyszer olvashatunk csak közvetlen szövegelemet az idő múlását illetően: „Tíz napja ismerem már [Terézt]...” (416.) Ezen időbeni elbizonytalanítás nemcsak a tér abszolút uralkodó voltából fakad, de a különleges telepi világból is. A megszokottól minden tekintetben alapvetően eltérő világ gyökeresen megváltoztatja, átalakítja az itt (akár csak ideiglenesen) élők időérzékelését. A bergsoni szubjektív idő lép előtérbe a kronologikus időrend helyett. Nem a napok egymásutánja, hanem a tudat számára valamilyen szempontból emlékezetes események lesznek a meghatározóak. Ezért is ír le a narrátor különféle történésorokat minimális időjelzéssel. Hiszen nem az a fontos, hogy egy esemény mikor történt, hanem *megtörténésége*, s hogy a tudat- és érzélemvilágot meghatározó módon befolyásolta. Ezt olvashatjuk például: „Furcsán összemósódnak az első napok benyomásai.” (401.) Az időbeli bizonytalanság egyre inkább elhatalmasodik a látogatón is: „Még aznap délután történt (vagy másnap?).” (406.) Itt a

⁵ Mihail BAHTYIN, *A tér és az idő a regényben* = M. B., *A szó esztétikája*, Bp., Gondolat, 1976, 257.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2004 CX. évfolyam 4. szám

zárójeles megjegyzésnek éppoly fontos szerepe van, mint a beszúrt kérdőjelnek. S hogy ez az elbizonytalanodás mennyire természetes jelenség, azt Lilik és Teréz jegyzi meg (vagyis számukra ez a természetes létállapot): „Egy hét múlva azon kaptam magam, hogy következetesen elmulasztom a reggeli borotválkozást. *Teréz nem csodálkozott rajta.*” (408, kiemelés: Sz. Zs.) Akárcsak a felszolgált borral, gyümölcssel kapcsolatban: „[Lilik] meg Teréz hozzá sem nyúltak. Ez zavarba hozott. [...] Az új vendégnek kijár az efféle, aztán már úgyis maga feledkezik meg róla – [nevetett Lilik].” (401.) A leg-hétköznapiabb dolgokról (evés, ivás, borotválkozás) feledkezik meg a látogató, vagy alakul át hozzájuk való viszonya, s éppen e vegetatív-mindennapi szokások transzformálódása utal e különleges világ különleges hatására. Ezek közvetetten fokozzák-erősítik a szubjektív időérzékelést.

Ugyanakkor e sajátságokkal együtt azt is meg kell jegyezni, hogy a mű idővilágát csak részben strukturálja és determinálja a narrátor tudatműködése, ill. időérzékelése. Nagyonbár megmarad a kronologikus időjelzés, de úgy, hogy az csak minimális eszközrendszerrel, szövegelemmel érzékeltetődik. Vagyis egyszerre marad meg a hagyományos időkezelés, és figyelhető meg az abból történő kilépés is. Ennek okát alapvetően két dologban lehet megjelölni: az első a narratori pozíció, amit egyszerre jellemez a távolságtartás és az azonosulás attitűdje. Vagyis a leíró-bemutató személy egyszerre tűnik fel a tényeket már-már személytelenül-szenvtelenül leírni kívánó külső szemlélő (kronologikus időjelzés) és a tényekbe-körülményekbe szinte öntudatlanul alámerülő belső szemlélő pozíciójában (szubjektív időjelzés). Ennek következtében, Genette kategóriáit használva, a homodiegetikus és a heterodiegetikus narrátor⁶ alakjának egy sajátos keveredését, szimbiózist konstataálhatjuk. Más kategóriákkal fogalmazva az auktoriális és a perszonális narráció specifikus keveredésével állunk szemben, melyről Franz Stanzel munkája⁷ kapcsán a következőket állapítja meg Dobos István: „...a külső nézőpontú történetmondáson belül az átélt, közvetett belső magán-beszédben olyan »aukatoriális elbeszélővel« állunk szemben, akinek elbeszélő énjét (erzählendes Ich) az a harmadik személy fejezi ki, akit elbeszélőként (als Erzähler) felléptet, vagyis az elsődleges elbeszélő mintegy az »átélt én«-be (erlebendes Ich) helyeződik át.”⁸ (Lásd erről még bővebben az elbeszélés értelmezésének utolsó részében, a narratori pozíciót elemelve!) A második ok a telep autonóm idővilágának sajátosságaiból fakad. Abból, hogy az itt élők egy „belső használatra készült” időrendben élnek. Ennek lényege, hogy mintegy önmaguk „írják” (elő) az időt önmaguk számára: „...pontos napirend szabályoz mindent, hajnaltól szürkületig, aztán másnap ugyanúgy” (401).

A narratori időjelzések is ehhez a belső időhöz igazodnak, mely jelzések csak az adott környezetben és szituációkban érvényesek: „Már kora hajnalban megtettük az előkészületeket” (412); „Fullasztó a meleg két nap óta” (415); „Éjszaka közepén, a hosszú sze-

⁶ Gérard GENETTE, *Figures III*, Paris, Seuil, 1972 (Poétique-série), 252–253; ill. Uő., *Fiction et diction*, Paris, Seuil, 1991 (Poétique-série), 44–45.

⁷ Franz K. STANZEL, *Theorie des Erzählens*, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1989.

⁸ DOBOS István, *Átélt beszéd. Elbeszélt tudat* = D. I., *Alaktan és értelmezéstörténet (Novellatípusok a századforduló irodalmában)*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1995 (Csokonai Könyvtár, 4), 159.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2004 CX. évfolyam 331. szám

merkélés után” (418). Ám hogy mindezt *mihez viszonyítsuk*, arról természetesen nem kapunk információkat, hiszen az nem is lényeges. A narrátor a külső és belső idő kettéválasztásával, a szubjektív idő hangsúlyozásával, ill. a térbeli elemek erőteljes kiemelésével sajátos idővilágot teremt, amelynek lényege véleményem szerint a *megállított idő* fogalmával jellemezhető; a szerző egyben ezzel is alátámasztja e világ különlegességét, specifikusságát. A kiüresített térdimenzió így olyan időkoordinátákba helyeződik, amelyek révén nemcsak hogy parabola-jellegűen modellszerűvé (ontológiai, létértelmező s részben történelmi értelemben) válhat e világ, az abban történetek és e világ szereplői, de amelyek sajátos módon képesek közvetíteni a narrátori (írói?) viszonyulást is a kikristályosodó értékrendek között.

2. Fogoly-lét

a) Finalitás – és ami mögötte van

A telep világa *látszólag* a szabadság, az önmegvalósítás legtökéletesebb helyszíne. Hiszen az itt élők különváltak élnek a társadalomtól; nem kell alkalmazkodniuk senkihez és semmihez – legfeljebb saját szabályrendszerükhöz, amit maguk alakítanak ki önmaguk számára. Ahogy Lilik fogalmaz: „De itt mi csináljuk a szabályt meg a rendet.” (395.)

Ezért is „kedvenc témája” (396) Liliknek, amibe „lelkiesen belemerül” (uo.), Huszein Darlach Thaymur, a perzsa sólyomidomár, akinek nevét rövidítve ejteni már önmagában is „tiszteletlenség” (uo.) Lilik szerint, szinte szentségtörés. Thaymur a telepi rend szabályrendszerét jelenti, az örökkévalóságot, az állandóságot testesíti meg számukra; kis túlzással azt is mondhatnánk: szinte istenítik, hiszen ő a tökéletes, a tévedhetetlen, akitől mindig és mindenkor tanulni lehet: „Tulajdonképpen mindennap újra kellene olvasni a feljegyzéseit. Én nem is tudok elaludni másképp. [Metaforikusan ez párhuzamba vonható a hívők elalvás előtti Biblia-olvasásával vagy imádkozásával. – Sz. Zs.] Tudja, van valami csodálatos abban, ahogy ez a csúcsos fejű perzsa mindent előre tudott! Nincs semmi új, a mi technikánkban semmi sem változik. A vadat ugyanúgy kell befogni, betanítani, a fegyelmezésnek is ugyanazok a módszerei... szóval mindennek. A természet nem öregszik. Itt aztán nincsen klimax, hogy egyszerre megbolonduljon minden... »holnaptól másképp lesz« ...itt minden a régi. Pedig hányan elfelejtik ezt! De Thaymur soha, Thaymur sose csinált hibát.” (Uo. Lásd – a fentebbi közbeszúrt megjegyzés folytatásaként ill. igazolásaként – a tökéletes Isten képét/képzetét, ill. az abba vetett hitet.)

E szabadság-fogalmat látszik alátámasztani az is, hogy a telephez a nyitottság, a tágasság képei társulnak, amelyek a szabadság képzetének általános irodalmi toposzai. De – amint erre már utaltam – Mészöly Miklós e toposzokat átfordítja, átértékeli és átértelmezi, s ellenkező előjelűvé változtatja.

Ám tulajdonképpen a telep csaknem összes élőlénye fogoly, saját törvényeik és szabályaik rabja, méghozzá többszörösen. Sőt, e törvények oly erősek, hogy részlegesen még a külvilág is elfogadja-átveszi azokat. (Pl. a nagy Beranek Liliket még a hivatalos ira-

tokban is Liliknek szólítja, pedig nem az a neve [a valódit mi sem tudjuk meg a műben, pusztán azt, hogy ez egy felvett név].⁹⁾

A telep egy abszolút a célszerűség elve és törvénye szerint vezérelt világ, „célszerűen berendezett üzem.”¹⁰⁾ Csak a finalitásnak lehet szerepe, szinte mindenki ennek rendelődik (ill. rendeli magát) alá – ahogy erre Béládi Miklós is figyelmeztet.¹¹⁾ Már a bevezető részben ilyen kifejezésekkel találkozunk: „szerepük kivételes”; „s aki a célját is látja mindennek”; „de ez most nem az ő idejük”; „a legcélszerűbb, ha...”; „a rend azt kívánja”; „ami fa volt a közelben, kivágták, hogy zavartalan legyen a kilátás”. Látható, hogy a szöveg nyelvi síkja, jelen esetben lexikális elemei ill. grammatikai megformáltsága (célhataározói alárendelések) is a célszerűség képzetkörét erősítik. E világban Lilikék számára bárminek csak akkor van értelme, ha az valamiképpen a saját belső rendjüket célozza, ahhoz járul hozzá, azt erősíti. Így egyértelműen haszontalannak minősítetik Bogarász (jellemző, hogy „csak ennek az egy kabának volt ilyen közönséges neve”, 403), a kabsólyom, aki ugyan rendkívül erős, „de nem lehet megbízni benne. [...] Mint egy gyerek...” (404.) A telep világa a játékoságot nem tűri meg. Ezért aztán Lilikék szinte szükségszerűnek tekintik pusztulását, s nem kap oly díszes temetést sem, mint a másik két ugyanakkor, ugyanolyan körülmények közt elpusztult sólyom; sőt Bogarász „napokig bűdösödött a szállás mellett, míg végre eszükbe jutott, hogy bekaparják. Egyszerűen megfeledkeztek róla.” (421.)

Lilik a finalitás jegyében egyszerűen értelmetlenül szemlélté egyik korábbi látogatóját, azt a fővárosi hölgyet, aki a villanyvezeték-huzalok „muzsikáját” csodálta: Lilik számára e drótok szinte ellenségek, mert „már két kerecsenemet pusztítottak el” (394). Ugyanez a hölgy nemcsak a huzalok csengésében-zümmögésében, de a sólymok hangjában is gyönyörködött: „Ha egy kicsit magára hagytam [emlékszik vissza Lilik – Sz. Zs.], mindjárt egy ággal birizgálta őket, hogy szóljanak.” (395.) A telepvezető számára teljesen érthetetlen, hogy valaki olyat lásson meg sólymaiban, ami szerinte lényüktől, *funkciójuktól* idegen. Hogy e világ mennyire a célszerűsége épül, arra éppúgy példaként szolgálhat még Lilik fölfogása az eleség- és prédaállatokról. Még azt sem tűri meg a telepen, aki annyira megszereti e kis állatokat, hogy szeretete a „nagy cél” ellenében működik (egy fiú elbocsátása). A finalitás jegyében nem is cselekszenek semmit, aminek nincs valami konkrét haszna. Így nem zavarják szét a vasútállomásra hazafelé menet a gémcapatot, mert „minek zavarjuk a gémekeket, mikor nem tehetünk semmit? Hogy új gyülekezőhelyet keressenek? Ezt már pontosan tudjuk, hol van, aztán majd holnap kijövünk, és négy madárral a felét levágtatjuk” (396) – szól a rideg összegzés.

⁹⁾ Pusztán apró filológiai adatként érdemes megjegyezni, hogy Lilik alakjának megformálásához mintául Lelovich György, solymász szolgált – legalábbis FOGARASSY Miklós, az *In memoriam...* c. kötet szerkesztőjének megjegyzése szerint, amit egyébként egy Mészölynek írt, kéziratot levél is alátámaszt közvetetten, melyet Lelovich tervezett solymász-kötetének kiadása kapcsán írt alkotónknak. Lásd Lelovich György levelét Mészöly Miklóshoz: *Magasiskola: In memoriam...*, i. m., 27–28.

¹⁰⁾ BÉLÁDI Miklós, *Jelentés egy íróról* = B. M., *Érintkezési pontok*, Bp., Szépirodalmi, 1974, 545.

¹¹⁾ Uo.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2004 CX. évfolyam 399. szám

Az abszolút célszerűsége és rendre való törekvés mutatkozik meg abban is, hogy „pontos napirend szabályoz mindent, hajnaltól szürkületig, aztán másnap ugyanúgy” (401) – ahol is külön jelentőséget tulajdoníthatunk a „szabályoz” kifejezésnek.

Sőt egy prédaállat bátorsága is csak célszerűségét fokozza: „kellett a gyorsaság, prédaállatnak akarta befogni a bátor hímet” (399).

A telepen tehát minden a funkcionalitás, a célszerűség jegyében *kell hogy történjék, működjék*. Ezért kitüntetett szerepe lesz a Rendnek és a Fegyelemnek. Amikor megjegyzi a látogató, hogy milyen kevés a szabad ragadozó a telep fölött, pedig zsákmány itt is lenne, Lilik így válaszol: „Pedig a mieink is ugyanazt tudják, csak hát sokkal fegyelmeztettebben.” (397.) Itt még a rögtönzés is a parancs szellemében kell hogy történjék (lásd Dianna – 403). E fegyelmezés következtében a sólymok „még a saját anyjukat is elűznék a területükről” (397). A fegyelem vészhelyzetben is legfeljebb csak türelmetlenséggel párosul (lásd a sólymok magatartását az éjszakai viharban), de mindenekfölött a célképzet jegyében történő már-már önpusztító makacssággal (lásd Viktória és a sofőrök epizódját). Hogy a fegyelmezés determináns tényező, annak talán legáltalánosabb és legmarkánsabb kifejezése a telep feladata: a sólymok idomítása; hiszen mindenféle dresszúra fegyelmezés is egyúttal, ill. a részben vagy egészében természetellenes természetessé történő átalakítása, az engedetlenség abszolút engedelmessé váló átváltoztatása. (Ezért is van jelentősége annak, hogy több alkalommal is a katonaságra utaló kifejezéseket, megfogalmazásokat olvashatunk. A kerecsenek „jó sorkatonák” [403], s a sofőrök is azt vágják Lilik fejéhez, mikor az sólymai különlegessége mellett érvel, azaz hogy azok mások, mint vadon élő fajtársaik: „Vagy akkor jelöljék meg... *rakjanak egyenruhát rá*.” [399, kiemelés: Sz. Zs.]) Mindebből azonban az is következik az elbeszélés világában, hogy a célszerűség, ezen abszolút értelmű és érvényű Rend mélyebb értelemmel bír, a Rend önmaga ellen fordul: a telep belső rendje egy viszolyogtató embertelenséget, anti-humánusmot, kegyetlenséget takar, ahogy erre Bodnár György is utal.¹² Bori Imre is a következőket állapítja meg: „A *Magasiskola* ugyanis traktátus a fegyelemről, az engedelmességről és a parancsolásról, s nyomban azon a fokon, amely már a határesetek körébe tartozik, s a cél az öncél bumerángjává válik; a fegyelemből és engedelmességből rettenetes és embertelen gépiesség, vakság és értelmetlen tettek sora származik.”¹³ Ennek közvetlen hordozói a telep számára természetes jelenségek finom áttételeességgel történő viszolyogtató, irtóztató, naturalis jellegű leírásai, melyekben éppen a kínzás természetessége taszító. Mészöly Miklós epikájának egyik jellegzetessége (erénye?), hogy mindezt csak igen közvetetten, szinte észrevétlenül, az ő kifejezését használva *atmoszférikusan* érzékelteti. Csak a külső szemlélő számára adott látványt, jelenségeket, tényeket írja le tárgyszerűen, kemény puritánsággal,¹⁴ *szinte* teljesen szenvtelenül. Ezen ábrázolással teljességgel adekvát írói attitűd a kívülállás és az azonosulás, az objektivitás és szubjektivi-

¹² BODNÁR György, *Szorongó hősök – töprengő író* = B. Gy., *Törvénykeresők*, Bp., Szépirodalmi, 1974, 398.

¹³ BORI, i. m., 107.

¹⁴ BODNÁR, i. h.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2004 CX. évfolyam 3. szám

tás narrátori pozíciója, a perszonális és imperszonális narráció¹⁵ (Szirák Péter megfogalmazása szerint „az Én-elbeszélő belső perspektívája kombinálódik a személytelenítő beszédhelyzet tárgyiasásával”¹⁶), mely egyszerre teszi lehetővé a belső látást és a külső szemlélést, egyesítve a hűvös intellektus és az átérző emocionalitás lehetőségét: „a körön belül kívül maradni” – ahogyan a szerző gyakran fogalmaz önmagával kapcsolatban is.¹⁷

Az atmoszférakusan naturális ábrázolás-bemutatás-leírás, a kegyetlenség érzékeltetése éppúgy jelen van a Viktória/sofőrök-epizódban, mint a két sólyom együttes betanításában (404–406). Az idomítás szépsége itt iszonytató kínzássá válik, ami a látogatóból viszolygással vegyes iszonyatot, és furcsa belső, nehezen magyarázható reakciót vált ki: a megkínzott-megtépett madarat felemelve könnyebbnek érzi, mint a dresszúra előtt. Holott éppen Lilik szenvtelen megjegyzéséből tudhatjuk: „Ha lemérnénk, pontosan ugyanannyi volna [mint azelőtt].” (406.) A látogató e furcsa érzete leginkább úgy értelmezhető, hogy természetesen valóban nem a madár súlyában, hanem a *látogató belső világában* ment végbe egy olyan folyamat, történt egy olyan átalakulás (nevezhető talán valamiféle belső törésnek is), ami miatt megváltozott érzékelése, átalakult lényének egy apró része – éppen a szörnyű kínzás érzéketlen végrehajtása ill. annak látványa miatt. Szinte átérezte a teljes kiszolgáltatottság iszonyúan megalázó voltát, a madár szörnyű halálfélelemmel terhes harcát, vergődését, „lehanyatlását”, közeli halálát – amire Lilik megjegyzése is utal. Vagyis egyszerre hat rá a dresszúra szenvtelensége, a madár végletes kiszolgáltatottsága és kétségbeesett halálfélelme. Hogy ezt átérzi a látogató – ennek bizonyítéka (metaforikusan) furcsán megváltozott érzékelése. De ugyanilyen hatásúak a befogadóra azon részek, ahol a kínzás és annak végcélja teljes természetességgel íródik le; minden alárendelődik a célnak: „Sorba hordjuk ki a bárdolórökhöz az eleséget; csak a nagyobb tollakat kell leszaggatni, a jó emésztéshez szükséges a gyengébb pihetoll. A fejek, lábak kupacba gyűlnek [...]. A gémet a hátán kell felmetszeni, a varjút és galambot begytől hasaljig; így mindjárt a legtáplálóbba falatokra kap rá a sólyom.” (403.) Az eleség- és prédaállatok is legfeljebb vegetatív aspektusból (pl. szaporodás-szaporaság) tűnnek fel telepi alapfunkciójukon kívül.

De nemcsak a naturális jellegű részek hatnak nyugtalanítóan, megzavarva a telep világának *látszólagos idilljét*, hanem Lilik vagy a sólymok fensőbbiség-érzete is. Amikor például Viktória egy szarkát üldöz, csak játszik, szórakozik a kétségbeesett állattal: „csak ijesztgeti a szarkát; azt is csak szórakozva...” (408).

Végül is azt mondhatjuk: e világ – éppen célorientáltságának abszolutizáltságából fakadóan, abból, hogy mindent a finalitásnak rendel alá, valamint a finoman áttételes, atmoszférikus és tárgyyszerűen naturális leírásból, a túlszabályozottságból következően – úgy ahogy van, mindenestül: embertelen, antihumánus és könyörtelenül szenvtelen. Így pl. Teréz esetében is: „Olyan puhák ilyenkor, olyan ijedtek... érzi? – s maga is könyékgig

¹⁵ Vö. Nomi TAMIR, *Personal Narrative and Its Linguistic Foundation: Poetics and Theory of Literature*, New York, Yeshiva University, 1976, 416.

¹⁶ SZIRÁK Péter, *Nincs pont, csak folytatás* = Sz. P., *Az úr nem tud szaxofonozni*, Bp., József Attila Kör-Balassi, 1995, 46.

¹⁷ MÉSZÖLY Miklós, *Író és felelősség* = M. M., *A tágasság...*, i. m., 208.

nyúlt a zsákba, bent kotorászott; de mindezt annyi derűvel csinálta, hogy el kellett higgyem: nem is jut eszébe, hogy ez az ürge holnap már sehol se lesz.” (410.) S hogy a telep esetében antihumánusról beszélhetünk – holott emberkínzásról, emberellenességről egy szó sem esik –, annak az az oka, hogy a szerző az állatok világát osztja ketté: pusztítókra és pusztítottakra, üldözőkre és üldözöttekre. Ám a pusztítás-ölés kegyetlenségéből és szenvtelenségéből ill. az atmoszférikus (helyenként már-már metaforikus) ábrázolásból következően mindez egy tágabb összefüggésrendszerbe helyeződik. Azaz a humánus és antihumánus problematikáját Mészöly egy finom átvétítéssel az állatok világába tolja át; így egyszerre kerül el a túlságos közvetlenség, a túlzott didaktikusság csapdáját, és lesz írása áttételessége miatt általánosabb érvényű, tágabb koordinátarendszerekben mozgó (amivel párhuzamos a tér kiüresítése és az idő megállítása).

A pusztítás világa ez, minden ennek rendelődik alá – még az élet, a szaporodás is (lásd préda- és eleségállatok). Itt nincs helye a szájalomnak sem (lásd elbocsátott fiú). Aminek létét nem a célszerűség határozza meg a telepen, annak megmaradásához külön parancs, utasítás szükséges. Így a nutriák esetében, melyek különleges helyzetüket és a különleges bánásmódot csak a nagy Beranak személyes parancsának köszönhetik (392). Nincs hasznuk, így Lilik nem is törődik velük; egyszerűen kívül esnek tudatán.

Látható tehát: mindenki a finalitás, a belső Rend, a szabályszerűség foglya; kiszabadságra pedig nincs se mód, se lehetőség, hiszen e világot maguk alkották maguk számára; azaz úgy rendelték magukat alá a célszerűségnek, hogy azt szinte észre sem veszik, lételemük lesz („s aki a célját is látja mindennek, *meg se tudna lenni nélküle*”, 392, kiemelés: Sz. Zs.). S hogy mindez önmaga ellen fordul azáltal, hogy túlfelül célszerű és rendezett, arra éppen a környezet (sofőrök, suhancok, kondás) és a látogató reakciói a legpregnansabb bizonyítékok: az áttételes vagy közvetlen szembenállás és a szájalom (szintúgy közvetett) narrátori magatartása. Végül pedig ugyanezt bizonyítja implicit módon az elbeszélés végén feltűnő erdő-rezervátum, amely rendezetlensége és szabályozatlansága révén az ott élő állatok célját szolgálja, azaz finalitása nem pusztító, hanem eltérő jellegű.

b) A szereplők pseudo-identitása

Egy kiüresített, negatív értéképzeteket hordozó térdimenzióban és egy finalitásnak abszolút alárendelt világban a szereplők is sajátos jellemvonásokkal ruháznak fel. Mindannyian együtt élnek, együtt lélegzenek a természettel – már-már szimbiózisnak nevezhetnénk e kapcsolatot, ha az nem lenne egyoldalú. Ugyanis a szereplők – éppen a finalitás abszolút voltából következően – nem mellé-, hanem alárendelődnek környezetüknek, még pontosabban céljaiknak. Azaz a cél fölébe nő a célt végrehajtó személyiségnek, eltorzítja azt. Ezért mondhatjuk, hogy a telep világa a *látszólagos* önmegvalósítás helyszíne. Ám ezt ők nem torzulásként, hanem önkitaljesítésként élik meg. Az ott dolgozók nem érzékelik sem tetteik antihumánusát, sem e világ antihumánus jellegét. Úgy nő fölébük a cél, hogy észre sem veszik. Nem érzéketlenek, csak elszakíthatatlanul

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2004 CX. évfolyam 341. szám

kötődnek e zárt világhoz, belőle kiszakadva abszolút idegenül érzik magukat („s aki a célját is látja mindennek, meg se tudna lenni nélküle” – olvashatjuk a bevezető szövegrészben, 392). E helyszín úgy torzít, deformál, hogy azt a személyek nem is érzékelik. Hiába ők teremtték e világot, annak rendjét és szabályait, az túlnő rajtuk, fölébük kerekedik; *nem ők irányítják azt, hanem az irányítja őket*, fölébük nő, észrevétlenül megnyomorítva tudat- és érzelmvilágukat.

Pregnáns példája ennek Dianna mitikussá növesztett alakja. Egy valamikori valóság-elem teljesen önálló életre kelt (esetében a parancs világából való kilépés is megengedett volt ill. lett), esszenciális lényé alakult, aki a „megszépítő messzeségbe” transzponálódott a szereplőkben. Imaginárius jellegéből következően mindazt magába sűríti, amit a szereplők vágyai beléplántálnak. Ezért keresi-kutatja Lilik szinte mániákusan, helyezi képét szobája falára, és beszélnek e madárról áhítattal a többiek a tűz körül. Az ilyen jellegű tudati-lélektani szituációra találóan pontos megfogalmazás Csoóri Sándor szövege: „...megszűnik maga a valóság. A részletek veszik át a helyét, s elkezdődik fantomizálásuk folyamata. Ettől kezdve minden tény, adat s történet képzeletbeli mezőkre csap át, s külön történetté lényegül”,¹⁸ „a valóság helyére álvalóságot ügyeskedve”.¹⁹ Ugyanakkor az is igaz, hogy Diannába a teljesség utáni vágyukat vetítik bele a szereplők, aki egyesíti magában a parancs fegyelmét és az önállóságot (a parancs szellemében); egy – talán kis túlzással fogalmazva – teljesebb intenzitású létezés lehetőségét vélik felfedezni Dianna felnövesztett lényében, vágyaik metaforájába emelve-szépítve. S hogy a transzcendens szemlélet sem hiányzik Lilikből Dianna kapcsán, arra éppen a megkopott Jézus helyére történő behelyettesítés ötlete utal: „Az út mellett bádög-Krisztus, pattogzik róla a festék. (Lilik rám hunyorít: mit szólnának, ha az egyik reggelre odapینگálná Diannát? *Horust...* – az volt a nagy idő! Aranykor! Szent piramisokban helyezték el a szobrát. Most mindent újra kell tanulnunk.)” (423.) Sőt, újabb transzcendens elem erősíti meg az eddigieket: Horusz, aki az egyiptomi mitológiában Ozirisz és Izisz karvalyként vagy karvalyfejű emberként ábrázolt fia. Hozzá, ill. az adott korszakba, annak értékrendjébe vágyik vissza Lilik – mitológiai-történelmi távlatba helyezve hiányérzetét (és eltorzult tudatát, melyben mindent a Célnak rendel alá). Dianna hatása oly nagy, hogy még a látogató sem tud bizonyos mértékig kikerülni hatása alól. Dianna autentikus létezésével a katicabogár vegetatív-öntudatlan-ösztönös lényét helyezi szembe – az előbbi javára (411).

Az egész telepi világ centrális figurája Lilik. Már neve is furcsa; egyrészt, mert igazi nevén nem is szólítja senki, másrészt, mert e nevet egy kedvenc *prédaállatáról* adta önmagának. Nem sólyomról vagy más egyéb ragadozóról történik az önelnevezés – ahogy azt várhatnánk –, hanem egy kiszolgáltatott lényről. Ez finom, áttételesen metaforikus utalásként fogható fel egész lényének a prédaállatokhoz hasonló kiszolgáltatottságára, azaz hogy ő is csak eszköz egy nagyobb hatalom kezében, egy nagyobb cél érde-

¹⁸ CSOÓRI Sándor, *Eltemetetlen gondolatok a Duna-tájon* = Cs. S., *Tenger és diólevél: Összegyűjtött esszék, naplók, beszédek 1961–1994*, II, Bp., Püski, 1994, 1020.

¹⁹ Uő., *Egy nomád értelmiségi* = Uő., *Tenger és...*, i. m., 970.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2004 CX. évfolyam 331. szám

kében – ahogy Béládi Miklós is jelzi ezt.²⁰ Ugyanakkor ez az önelnevezés utalás arra is, hogy lényét aláveti a sólymok kiszolgálásának és idomításának. Vagyis az alávetettség állapota egyszerre igaz általánosabb és konkrétabb értelemben. Liliknél a szenvedély (súlyomidomítás) – éppen túlhajszoltságánál, részleges céltalanságánál és értelmetlenségénél, valamint áttételes antihumánusánál fogva – öncélúvá válik, maga alá gyúri a személyiséget. Azonban újra hangsúlyozni szükséges: ezt ő nem így, nem ekként éli meg; erre éppen cselekedeteinek, ténykedéseinek értelmetlensége, ill. a narratori értékelés révén döbbenhet rá a befogadó. Mi tudjuk róla, hogy foglya önnön szenvedélyének éppúgy, mint a körülményeknek (célképzetek, Beranek stb.). Ezért mondhatjuk, hogy *identitása* valójában *pseudo-identitás*.

Alakjában Mészöly éppen azt a mindenkor – de az ötvenes évek első felében különösen – jellegzetes figurát mutatta fel *nagy-nagy áttételességgel*, aki a hamisat is igazként, az antihumánust is természetesként, a túlszabályozott Rendet is tökéletes harmóniaként és szabadságként éli meg. Akiben egy pillanatra sem ébred kétely (esetleg) szörnyű cselekedeteinek igazságos vagy igazságtalan, helyes vagy helytelen volta miatt. Számára a legfőbb érték a Rend, a Szabály, a Törvény; ennek szellemében cselekedni pedig egyet jelent az abszolút tökéletes tettekkel. Így természetes módon nem ébredhet benne semmiféle bűntudat, pseudo-identitását valódi identitásként éli meg. S azért irtózik annyira a külvilágtól, mert ott olyan dolgokkal kénytelen szembesülni, amik ellentétben állnak felfogásával, világ- és létszemléletével (s esetleg megingathatnák, „figyelmeztetnék” világképének eltorzult voltára). Jóhiszeműen cselekszik – de elvakultan; egy cél érdekében bármit hajlandó – hangsúlyozni kell: jóhiszeműen – elkövetni, megtenni. Csak azt nem látja (látóköre túl beszűkült már), hogy a célok kiüresedtek, önmaguk ellen fordultak s így antihumánusakká váltak. Ez az oka, hogy Lilik nem az állat pusztulását sajnálja pl. egy gém halálakor, hanem azt, hogy odaveszett egy *jól használható prédaállat*. A bátorságot is csak mint idomításkor a sólymokat nagyobb erő kifejtésre készítő tulajdonságot szemléli (399). A szülők fiókájuk védelmében elkövetett cselei is a jövőbeni idomítás szempontjából válnak lényegessé (426). Mint ahogyan Lilik számára a módszer, a ceremónia, az idomítás fontosabb lesz, mint a cél (már csak azért is, mert a cél maga – mint láthattuk – alapvetően értelmetlen és megvalósíthatatlan: a halastavakat *így* nem lehet megvédeni). Ennek következtében egyetlen árva szarkát is képes üldözni-üldöztetni.

Azonban – visszautalva egyik előző megjegyzésemre – lényegesnek tartom: Mészöly Miklós a *Magasiskola* helyszínében (telep) és szereplőiben nem az ötvenes évek Magyarországát rajzolta meg. (Bori Imre is csak arról szól, hogy ezen írását is „az ötvenes évek világa érte meg.”²¹ Még Fogarassy Miklós megfogalmazásában: „Az Ohat körüli tágasabb valóság, az 50-es évek politikai realitása [...] az írás végén szereplő lepecsételt, rácsos ablakos, géppisztollyal őrzött vagonokkal ad igazi képet magáról. [Bár ezt kissé konkretizáló értelmezésnek vélem, különösen annak fényében, hogy e motívumnak me-

²⁰ BÉLÁDI, i. m., 546.

²¹ BORI, i. m., 107.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2004 CX. évfolyam 331. szám

taforikus jelentése is van, erről lásd később. – Sz. Zs.] A diktatúra, a katonás szigor valóságának ez a hasonlatszerű ábrája azt is megengedi, hogy a hortobágyi madarásztanya szellemére értsük.”²²) Az ötvenes évekre történő aktualizálás, a műjelentések ill. a művilág effajta allegorézise durva túlzás lenne, félreértése az elbeszélés egészének, valamint Mészöly alkotói módszerének egyaránt. (A parabola műfaja ezt az azonosítást éppenséggel lehetővé tenné, ám Mészöly, mint láthatjuk – s erre a különböző, értelmezésünkben is számba vett és interpretáció alá vont műnempoétikai elemek utalnak²³ –, már ekkor, ezen 1956-os művében is részlegesen a műfaj meghaladására törekszik. Pedig a parabola – elsősorban „tisztá” formájában – a magyar irodalom alakulástörténetében majd csak a hatvanas években lesz jellegzetes műfajja.) Csupán arról van szó, hogy egyes pontokon bizonyos *távoli* analógiákat, alig-alig látszó halvány átfedéseket fedezhetünk fel a kettő közt, de „a politikai értelmezés egyetlen formája sem szünteti meg a felismerhető jelentés-összefüggések sokrétűségét.”²⁴

Lilik hamis célképzetei a mű végén a Nagy Bemutató mindent elsöprő álomvilágában lepleződnek le igazán. S itt válik véleményem szerint Lilik *kissé* tragikussá is. E vonást nemcsak célképzetei talmi voltának fel-nem-ismerése adja, de az is, hogy Lilik mintha a múltban élne. Olyan dolgokra, értékekre, tettekre vágyakozik (pl. ókori Egyiptom, Thaimur, Horusz), amelyek ha adott szituációkban részlegesen meg is valósíthatóak a maguk szertartásosságában, kiüresedésük és letűnt jellegük miatt már-már megmosolyogtatóak.

Ahogy az is lényeges, hogy Lilik nem számításból, nem érdekből, hanem jóhiszeműen lett egy cél alárendeltjévé. (Ez is hordozhat a mélyben tragikumot – megítélését illetően.) Már-már filozofikus hajlama éppúgy jellemzője (Thaimur és Horusz: az örök állandó keresése bennük), mint az is, hogy munkáját szeretné mennél nagyobb szakmai hozzáértéssel végezni. Ezért is fordul Thaimurhoz, mely *nagy klasszikus* révén *szinte megideologizálja* mindazt, amit tesz. Jelleme összetettségét pontosan (és metaforikusan) fejezi ki lakhelye kettőssége: az egyik egy „[elvonulócella], ahol zavartalanul kigondolhatta a következő napok haditervét. [...] A bejárathoz palló vezetett, amelyet éjszakára csigáskötélen az ajtó elé lehetett húzni; az ember azt hihette, hogy várhídon lépked át.” (410.) Vagyis előttünk áll az abszolút bezárkózó, már-már félelemmel terhelt személyiség (lásd felhúzható palló). A másik lakhely ennek szinte pontos ellentéte: „A szoba és a konyha közti falon – utólag – keskeny átjárónyílást vágtak, s ezzel éppen egy vonalba esik a két helyiség ajtaja. Így aki belép az egyik oldalon, mindjárt ki is láthat túlra, a nádasok felé. Állandó a kereszthuzat, de Lilik így szereti, fulladozik másképp a négy fal között. [...] Mintha nem is ugyanaz az ember lakna itt, mint aki azt a másik, körülárkolt szállást építette magának. Ez csak szellős szárnyék, úgy ad biztonságot [kiemelés: Sz. Zs.], hogy mindenfelé nyitott. A másik cella.” (416.) A két ellentétes lakhely (egyáltalán, minek két lakhely valakinek egy pusztában, ahol úgysem zavarják?) Lilik lényének ambivalens voltát fejezi ki: zárkózottság és nyitottság, önálárendelés és önállóság, teljes

²² FOGARASSY, i. m., 32–33.

²³ Ennek kapcsán jegyzi meg Szirák Péter: „A Magasiskolában a jelképes-parabolikus világképzés párosul az »elbeszélésszituációk dinamizálásával.«” SZIRÁK, i. h.

²⁴ KULCSÁR SZABÓ Ernő, *A magyar irodalom története 1945–1991*, Bp., Argumentum, 1994, 119.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2004 CX. évfolyam 341. szám

azonosulás, és valamiféle rejtett, benső félelemérzet. Csak e vonásaira rávilágítva érthetjük meg Lilik jellemének komplexitását éppúgy, mint azt, hogyan rendelheti magát alá szinte teljesen elvakultan egy számára csaknem ismeretlen személytelen hatalomnak. Hiszen Lilik nemcsak saját maga, végső soron talmi célképzeteinek-körülményeinek, de egy felsőbb hatalomnak is foglya.

Lilik maga mondja egy helyütt: „mindnyájan Beranek kezében vagyunk” (400). Ezen kívül szó esik „ügyosztályról”, hivatalos iratokról, „főosztályról”, amely megszab mindent, sőt rosszállásainak vagy helyesléseinek is hangot ad. A személytelen hatalom jelenik itt meg, hisz még Lilik sem találkozott a „nagy Beranek”-kal, legfeljebb kisebb beosztottakkal, akik „változnak mindig” (400). Az elszemélytelenedésre legjobban Lilik szóhasználata utal: „De hát nem is látta még Beranekot? – Még soha – mondta elgondolkodva. – De ki látta? Maga talán találkozott *olyannal*?” (Uo., kiemelés: Sz. Zs.) E hatalom nem tűri a parancs szellemének útjáról való legkisebb letérést sem. Nem véletlenül „Beranek kedvencei” a kerecsenek, a „jó sorkatonák”, akik viszont képtelenek a rögtönzésre. Dianna kapcsán is a következőt tüzeni a telepre: „A telepen nem önfejű hősökre van szükség»” (412). S végül még egy hatalmi vonás: „Beranekot pedig nem érdeklik a részletek. Csak egy a fontos: hogy a beküldött gém- és varjúlábak száma ne csökkenjen.” (416.)²⁵

A legpregnansabban talán egy emberi tényező hiányzik Lilikből: az érzelmek. Emiatt lesz minden pontossága és áldozatkészsége ellenére nemcsak rideg, de kiüresedett személyiséggé is. A térszerkezet üressége így kerül párhuzamba Lilik személyiségének ürességével, és ezért lesz egy kiüresedett célképzet és személytelen felsőbb hatalom abszolút kiszolgálójává. Akiben pedig céljait akadályozó érzelmet tapasztal, azt elbocsátja.

A solymászlégények – bár csak epizód szereplők – funkciója szintén lényeges. Ők Lilik alárendeltjei, „közkatonaí”, akik ugyanakkor Lilik „eszmerendszerének” éppúgy kiszolgálóivá válnak, amint rájuk is hatással van a telep kifordult/„kizöklent” valósága (Dianna bennük is mítoszivá növekszik). A fensőbb hatalomról nekik is hasonló a véleményük, mint Liliknek, de tartanak tőle (lásd a „kutyaütő” kifejezést, 412). Annyiban mások, mint Lilik, hogy belőlük minden keménységük és ridegségük ellenére sem vesztett ki teljesen az érzelem: „A nádas part felől erős férfihangok dünyögik *érzelmesen*” (411, kiemelés: Sz. Zs.). S énekelnek – amit Lilik még véletlenül sem tenne. Ennyiben fölébe is nőnek főnöküknek. Ám ugyanakkor öntudatlan bábok is – ami viszont mégis Lilik mögé helyezi őket. Úgy ellenpontjai Liliknek, hogy kevesebbek tőle. Cselekedeteik „öntudatlansága” pedig őket sem menti fel.

Lilik személyiségének abszolút ellenpontja Mohay, az erdész. Számára a rendet nem a pusztítás, az ölés, hanem az összes létező pontos ismerete jelenti. Ő valóban az Élet jegyében él és cselekszik. Ám a narrátor iránta való viszonya *szintúgy a távolságtartás* fogalmával jellemezhető, hiszen a szövegben *minden különbségük ellenére egymás*

²⁵ Ezért is fogadható el Bori Imre megjegyzése Beranek kapcsán: „...s a telep fegyelméből és rideg céltudatosságából az ő fantomarca néz ránk.” BORI, *i. m.*, 108. Ugyanakkor kissé félreérthetőnek és túlzónak vélem Thomka Beáta megfogalmazását, aki szerint Beranek a mű „egyik központi alakja [? – Sz. Zs.] [...], aki testi valójában nem részese az eseményeknek, főnöki helyzete folytán azonban a telep életének meghatározó alakja”. THOMKA, *i. m.*, 94.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2004 CX. évfolyam 331. szám

mellé helyeződnek az elbeszélői tudatban: „Ez se lehetett kisebb szenvedély [mármint Mohay mindent számon tartó, felmérő „raktárossága” – Sz. Zs.], mint a gém- vagy varjúláb-trófeák örökös szaporítása” (424). A két szereplő – ellentétességük miatt – nem is értheti meg egymást. Lilik „raktárosnak” csúfolja magában az öreget, míg az a legszükségesebbeket leszámítva alig beszél a solymással; az a tény, hogy „nem szíve szerinti munkában segítkezik” (uo.), meghatározza mind viszonyulását, mind magatartását; legszívesebben elirányítaná-félrevezetné a fióka-begyűjtőket.

Tehát amennyire a telep és az erdő-rezervátum között érték- és térdimenziós disszonancia ill. dichotómia figyelhető meg, ugyanennyire igaz ez az oppozíció Lilikre és Mohayra, a két világ két főszereplőjére. Vagyis *Liliket Mohay közvetetten jellemzi, amelyben ellenpárja a másíknak.*

Lilikhez hasonló helyzetű szereplői az elbeszélésnek a sólymok. Az ő létük is a ketősség jegyében határozható meg: *egyszerre foglyok és szabadok*, kiszolgálók és kiszolgáltatottak, önállóak és korlátozottak. Szabadságukat a parancs teljesítésének feladata behatárolja. Idomított voltuk különben is eleve szemben áll a szabadság lehetőségével. Minden röptetés alkalmával megszökhetnének, de ők visszatérnek a „börkapa jótékony, biztosságot adó sötétségébe” (398): a megszokás korlátukká lett (420). Az ülfőhához kötöző szíj is rabságukat jelenti, még ha „díszesen fonott szíj [is] mindegyik, a csat ezüstösen csillog rajtuk” (393). Ha pedig valamelyik sólyom túlságosan más, mint a többi, az átlag, az uniformizál(ódot)t, azt vagy a főhatóság nézi rosszalló szemmel (Dianna), vagy Lilikék (Bogarász). S hogy a fogoly-lét negatív értékkel tölthető társul, arra példa a szabad madarak „vad barangolók” (397) kifejezéssel történő megnevezése, akiket Lilik „légi csendőrei” (szintén jellemző kifejezés, uo.) elűznek a telep fölül. A sólymok számára is csak egyetlen erő létezhet: az engedelmesség; ezt célozza minden feladat, gyakorlat.

Így ők is ugyanolyan észrevétlenül foglyok, mint Lilik, vagyis egyfajta sorspárhuzam figyelhető meg közöttük. Ezt, valamint hogy nem létezhetnek egymás nélkül, fejezi ki a találó mondat: „»Függés és egymásrautaltság.«” (419.) Mind Lilik, mind a sólymok önállósága viszonylagos; egyrészt eleve irányított, parancsnak alárendelt, másrészt csak a terület határáig léteznek – azon túl idegenek.

A telep világához még egy sajátos szereplő tartozik, Teréz. Az ő legfőbb jellemzője a személytelenség: „Tíz napja ismerem már – írja róla a látogató-narrátor –, de egyre személytelenebbnek látom.” (416.) Teréz mindenütt ott van, de valójában sehol sem érzékelhető, csak közvetetten, cselekedetein keresztül. Maga a narrátor is csak tárgyai révén érzékeli jelenlétét – vagy még azokban sem igazán: „Terézzel ugyancsak zavarban vagyok. Keresem a helyét a házban, személyes tárgyait, valami árulkodót, ami csak ő, és nem csupán korpásbögre, füves zsák, almozóvilla – de még azt se tudom eldönteni, hogy a heverő csizmák közül melyik az övé.” (416–417.) S hogy Teréz a tárgyakban – személytelenedve – létezik igazán, hogy személyisége a tárgyakba transzponálódik, arra szintén egy elejtett megjegyzés utal: „Így, tennivaló nélkül valami *tárgyszerű* [kiemelés: Sz. Zs.] ül ki az arcára.” (Uo.)

Teréz nem hagy nyomot magáról a világban, a világnak. A napi célszerű cselekvéseit-munkáját elvégzi – azt is furcsa beosztással (416) –, de anélkül, hogy valami maradandót

alkotna. Ezért is mondja a művészetről, ami igazi „nyomhagyás” lehetne számára, hiszen tehetséges, van érzéke a szobrászathoz, rajzoláshoz: „az csak olyan játék” (409).

Teréz valamiféle ösztönös módon kapcsolódik környezetéhez (néhány elveszett fehér-egér hiányát számolás nélkül észrevette), de e kapcsolatot a szigorú realitás determinálja. Ő kifejezetten a mindennapokban, a mindennapoknak él, számára semmiféle transzcendencia vagy Rend, Törvény, Szabály nem létezik. Találón jegyzi meg róla a látogató-narrátor: „Igen, ehhez nincs érzéke Teréznek, a legendákhoz.” (410.) De hogy ő is szer- ves része e világnak, e világ teljességének, arra bizonyíték a szöveg folytatása: „De mi lenne belőlük *önélküle*; lennének egyáltalán?” (Kiemelés az eredetiben.) S hogy valóban mennyire az ösztönösség határozza meg Teréz lényét, arra a nutriákkal, de különösen a nutria kannal való barátsága utal; Teréz nem emberrel alakít ki bensőséges viszonyt, hanem egy állattal. Még álmodni is öröklük álmodik.

Vagyis Teréz az öntudatlan, a vegetatív lét szintjén létezik; *lénye-személyisége auten- tikussága önmagába záruló autentikusság*. Éppen az ember-lét vész ki belőle azzal, hogy mindent harmonikusnak lát, hogy mindent természetesnek, magától értetődőnek talál – még az ölést is (410), s így harmóniája is valójában csak egyfajta álharmonikus lét.²⁶

Ezért mondható végül is, hogy Teréz identitása is pszeudo-identitás, öntörvényűsége csak egy adott világban és egy adott pontig érvényes, mert az öntudatlan-lét egyszerre behatárolja és meghatározza azt. A telepí világ negatív jellege így Teréz lényében nyer újabb aspektusú bemutatást, amennyiben Lilik rigorózus céltudatossága és Teréz öntu- datlansága egyszerre építőkövei.

Természetesen Teréz esetében is hangsúlyozni kell: identitása pszeudo-voltát ő sem érzékeli; ő is éppúgy valóságosként éli azt meg, akár Lilik a sajátját. Azaz az igazi létér- zékelést mindkettejükben deformálta a telep. *Csak ezt Lilik abszolút tudatossága, Teréz pedig abszolút öntudatlansága* következtében nem érzékeli. Közvetett értelemben áldo- zatai ők a telepnek, de mivel létrehozói is, ezért csak részben tragikusak. A telep disz- harmóniáját és antihumánus voltát, bár különböző aspektusból, de mindketten harmoni- kusnak hazudják, és olyan viszonyrendszereket ill. tudattartalmakat építenek ki maguk- ban/maguknak, amelyek hamisak, és valójában csak pótszer jellegűek. Így valósítja meg a *pszeudo-harmóniát* Lilik tettei megideologizálásával, Teréz pedig a nutria kannal való barátságával. A valóság tudomásul-nem-vétele, ill. meghamisítása pedig csak pszeudo- identitáshoz vezethet, ami egyszerre deformálja a személyiséget és a környezetet még akkor is, ha ez a szereplők számára valós identitásként tételeződik. Ezért szorong Teréz

²⁶ Szemben Kis Pintér Imre véleményével, aki szerint Teréznek „osztályrészül jut” a harmónia. KIS PINTÉR Imre, *Egy magatartás nyomozása (Mészöly M.: Alakulások. Válogatott írások)* = K. P. I., *Helyzetjelentés*, Bp., Szépirodalmi, 1979, 136. Pomogáts Béla önellentmondásosan fogalmaz. Egyszer azt írja, Teréz „a nyugalom, a kozmosszal vagy az Istennel kialakított harmónia, az önmagával való azonosság emberi szimbóluma”, illetve „elnyeri a harmonikus létezés állapotát”. Ugyanitt lejjebb pedig ez olvasható: „A távfutó Öze Bálint és a mozdulatlanságba merevedő Teréz arról tanúskodtak, hogy a szorongásos filozófia rendező gondolati mintákba a valóság jelenéseit. Egyikük sem találta igazi önmagát...” POMOGÁTS Béla, *Példázat a reményről* = „*Tagjai vagyunk egymásnak*”: *A tarzusi szavaival köszöntik a hetvenéves Mészöly Miklóst barátai*, szerk. ALEXA Károly, SZÖRÉNYI László, Bp., Szépirodalmi–Európa Alapítvány, 1991, 96–97. Én természetesen a legutolsó megfogalmazással értek egyet.

álmában, hogy elveszíti a fején vitt kosárból a nutriákat, ezért veti bele magát szinte önpusztító módon Lilik a valójában (s ezt valahol ő is tudja) értelmetlen és antihumánus munkába, s ezért keresi megszállottan Diannát. S végül ezért látszólagos a természettel való intim-meghitt együttlét: mert *mindkettejüknél alapvetően természetellenességet takar*.

3. Megvalósíthatatlan célképzet – értelmetlen Rend

A telep világán belül minden és mindenki egy célnak rendelődik alá: a sólymok idomításának. E cél alapjaiban determinálja a telepet, melynek erőteljesen szabályozott volta szemben áll mind a telep mellett elterülő rezervátummal, mind a mű-végi erdővel. Az előbbivel kapcsolatban nem véletlenül használják mind Lilik, mind a legények az „anarchia” minősítést (amint ezt Béládi Miklós is megjegyzi²⁷), ahol „egymás hegyén-hátán [van minden], ahogy a véletlen hozza” (397). Lilikék számára a telep az értelmes Rend mintája. Ez egyben számukra az állandóság eszméjének egyetlen lehetséges realizációja is, ahol „nincsen klimax, hogy egyszerre megbolonduljon minden” (396), ahol „minden a régi” (uo.) – akárcsak Thaymurnál.

Egy háborzongatóan naturális világ ez, melyben végül is az ölés válik a legfontosabb céllá (lásd az idomítás célját, ill. hogy a központnak beküldött gém- és varjúlábak száma nem csökkenhet). Ezért alapvetően megkérdőjelezhető a telep és a célok létjogosultsága. A látszólag értelmes Rendet ezzel egy abszolút negatív érték-képzetű finalitás alapvetően értelmetlenné minősíti, „önmagáért forgó gépezet lesz”.²⁸ Hiszen az a Rend, amely ilyesféle cél-képzetekben határozza meg működését és funkcióját, és amely ennek jegyében deformálja észrevétlenül embereit, az önmaga ellen fordult Rend, azaz *Diktatúra*. E világ így nem véletlenül vált ki szorongást, ill. közvetett vagy közvetlen reakciókat a külső szemlélőkből (sofőrök, kondás, suhancok, Mohay, látogató-narrátor).²⁹ De nemcsak ez tehet értelmetlenné egy Rendet és közelítheti a Diktatúra felé, hanem az *elemi Szabadság hiánya* is. Ahogyan a telep összes embere és állata ténylegesen az alávetettség, az alárendeltség állapotában létezik. Erre utal Thomka Beáta is monográfiájában: „A sólyom-idomítás mindhárom szubjektuma, idomár, idomított és zsákmányállat egyaránt szabadságától megfosztott rab és áldozat”.³⁰ Ugyanezt fejezik ki az erőre, erőszakra utaló, többszörösen előbukkanó motívumok is, ill. a tér leszűkítettsége, a gyakori ketrec-metaphora. Különösen azt figyelembe véve, hogy az idomítás már önmagában is bizonyos szabadság-korlátozást jelent, hiszen alapkövetelménye a minél nagyobb fokú engedelmesség.

Azonban az alapvető probléma az, hogy *e világ egészének értelme, ill. maguknak a determináló cél-képzeteknek az értelme alapjaiban kérdőjelezhető és kérdőjelezendő meg*. Mert mi is a telep célja? A környéken lévő halastavak védelme a különféle madárragadozók ellen. Azonban e cél, ill. annak elérése teljességgel illuzórikus – különösen ilyes-

²⁷ BÉLÁDI, i. m., 546.

²⁸ Uo.

²⁹ Uo.

³⁰ THOMKA, i. m., 95.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2004 CX. évfolyam 341. szám

fajta módszerekkel és eszközökkel. A telep „Lilik kezén már régen elvesztette eredeti rendeltetését, a halastavak őrzését és megóvását a halat pusztító madárseregektől”.³¹ Hiába a „Magasiskola”, a sólymok mind tökéletesebb idomítása, a cél realizálhatatlan, nem töltheti be funkcióját, azaz felesleges és értelmetlen, hiszen a természetet nem lehet legyőzni, legfeljebb időlegesen megváltoztatni. E fundamentális tényről mind a telep létrehozói, mind dolgozói megelégednek – esetenként úgy tűnik, szándékoltan. Márpedig a kudarc így szinte szükségszerű, legfeljebb csak átmeneti sikereket lehet elkönyvelni. Annál is inkább igaz ez, mivel a telep közvetlen szomszédságában egy rezervátum fekszik, ahonnan állandó utánpótlást kaphatnak a halpusztítók. Erre rá is kérdez a látogató, de Lilik – jellemző módon – nem válaszol; erre még csak gondolni sem akar/mer (lásd fentebbi megjegyzésem a felejtés szándékosságáról), hiszen ez alapjaiban rendíthetné meg tevékenységébe vetett hitét és ezzel párhuzamosan tudatvilágát: „– És ha gémek is költenek ott [a rezervátumban – Sz. Zs.]? – kérdeztem. – Érdemes szaporodni hagyni őket, ha egyszer úgyis...? Hiszen a halastavak védelméről van szó, nem? De Lilik már újra a magasba kémlelt...” (397.) Az alapvető cél értelmetlensége miatt a módszer, az eszköz fontosabbá válik, fölébe kerekedik magának a célnak. (Ismét egy többszörös áttételeességű, közvetett utalás az ötvenes évekre.) E legfőbb célképzet megvalósíthatatlansága azt is eredményezi, hogy olyan kisszerű célok kerülnek előtérbe, amelyek realizálhatóak. Amelyek ugyan valahogyan, távolról kapcsolódnak a „nagy cél”-hoz, de annak csak nevetségesen silány részleteként. Így válhat fő céllá adott esetben egyetlen szarka (nem is halpusztító!) inaszakadt üldözése. Ugyanígy válik álcélképzetté, a valóság irreális, kifordult értelmezésének-szemléletének példájává Lilik sokszorosan felnövesztett ideája, a „Nagy Bemutató”: „S a szeme büszkén csillant; mert ez volt, most már tudom, hogy ez volt számára a Nagy Elégtétel, a díszes bemutató, amit minden ősszel megrendezett a főosztály. Ez az egy nap még a suhancok komiszkodását is elfelejtette vele, a gyűlölködést és a meg nem értést – ez az egy nap, mikor ezres tömegek tapsolnak egy-egy mutatójuk után, s ők csillogó egyenruhában, zászlók lobogása között száguldoznak a Stadion zöld gyepén” (429). Ez a kis apró részlet a mű végén – mely eseményre volt már korábban is néhány igen rövid utalás – az analepszis és (részlegesen, utalásszerűen) a prolepszis határán mozog, ennél fogva az egyetlen elem, mely az egyébként lineáris időstruktúrába, történet sorba ill. elbeszélésbe „becsempészi” az anakronicitást. Hiszen a „Nagy Bemutató” egyszerre már megtörtént esemény (korábbi években), ugyanakkor minden bizonnyal a jövőben (idén ősszel, a történet nyarához képest) is megrendeződik majd. Így képes Lilik részlegesen kilépni a konkrét, valóságos időből – ismét csak, hiszen részben ezt szolgálja a régmúlt, hősi idők többszöri felemlítése (Horusz), valamint Thaymur és eszméinek (könyvének) permanens idealizálása. Ám ezen „időátlépések” – mint fentebb jeleztem – csak az önbecsapás, a hazugság, a reális kényszeres elfedésének, elfeledési vágyának bizonyítékai, egyfajta menekülés az álomvilágba, az irreálisba. Az elbeszélés ezen időszerkezeti/-képzési specifikuma így itt egyúttal átmetaforizálódik, Lilik személyiségének, világlátásának lesz közvetett hordozójává.

³¹ BORI, *i. m.*, 108.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2004 CX. évfolyam 341. szám

A telep világával szembeállítódó erdő-rezervátumról sem jelenthető ki egyértelműen, hogy a telep értelmetlen Rendjével az erdő-rezervátum értelmes Rendje áll szemben. Hiszen hogy ez utóbbi világ értelmesebb-e, arról nem kapunk semmiféle információt. Ráadásul nehezen lehet Rendnek nevezni e helyszínt, hiszen a rezervátumtérképen az igazgatói szobában a következők láthatók: „különböző színű karikák, satírozások: az évszakonként változó vadcsapások labirintusa, az üzekedőtisztások helyei, sütkérező sziklák, bűvőbarlangok, fészkelőhelyek – mindez rákerült a térképre; s ha kint változott valami, a jelek is cserélődtek. *De ennél több nemigen történt.* [Kiemelés: Sz. Zs.] Itt csak számba vettek, lajstromoztak, külön az értékes anya- és apaállatokat, külön az átlagos pusztulást, szaporulatot – de még a korcsokat se lötték ki soha. Maguktól kellett elpusztulniuk, ahogy a kidőlt szálfák is ott korhadtak el, ahová ledőltek.” (423–424.) Amit ennyiből és a későbbiekből megállapíthatunk: a telep antihumánus világával egy jóval humánusabb világ helyeződik szembe; ez is Rend, csak „másfajta” (424). E két szélső pólusként elhelyeződő színhely pedig a narrátor-látogató értelmezésekor lesz majd lényeges.

Így mondhatjuk végső soron, hogy a finalitás értelmetlensége alapvetően determinálja az elbeszélés egészét, azaz műstrukturáló tényező. Ugyanis ennek lesz következménye a kiüresített-kiüresedett térdimenzió, a szereplők fogoly-léte és pszeudo-identitása, s ez hozza majd magával a másik térdimenzió (erdő-rezervátum) és magatartás-lehetőség (Mohay) műbéli megjelenését.

4. A narrátori pozíció – a választás lehetősége

A narrátor mint külső szemlélő, mint látogató érkezik a telepre. Hogy foglalkozása író vagy újságíró, arra az elbeszélés legvégén történik utalás, mikor is a Nagy Bemutatóra invitálja Lilik az elbeszélőt, a következő szavakkal: „Aztán majd jöjjön el a bemutatóra, írja meg, hogy tetszett.” (429.) Ám hogy a telepi látogatás célja is valami hasonló lenne, arról nem kapunk információkat. De ez tulajdonképpen nem is lényeges. Ezzel a narrátori pozícióval Mészöly jellegzetes írói alapmagatartását valósíthatta meg, melynek lényege egy adott jelenség, történéssor, ill. emberi magatartás egyszerre kívülről és belülről történő szemlélése, vizsgálata. Ahogyan ő fogalmazott többször is: „a körön belül kívül maradni”.³² E narrátori attitűd ill. pozicionáltság (lásd erről bővebben a genette-i ill. tamiri kategóriákat és definiálást³³) megakadályozza mind az érzelmenlküli objektív szenvtelenség, mind az ellenőrző-koordináló-értékelő-magyarázó, érzellemmel teli szubjektív intellektus túlsúlyba kerülését, hiszen az azonosulás és távolságtartás dialektikája kerül itt szerves szintézisbe. (E dichotomikus jellegnek lesz következménye az elemzés első fejezetében leírt és vizsgált jellegzetesség: a kronologikus időjelzés és a szubjektív időjelzés együttes jelenléte.) Egyszerre lehet aprólékos részletességgel *vizsgálni, és át-*

³² Lásd a 17. jegyzetet.

³³ Lásd a 6. és a 15. jegyzetet.

érezni-megérezni az adott világot. Természetszerűleg az azonosulás pozíciójáról kapunk lényegesen több információt, hiszen a távolságtartás, a szemlélődés a kívülről érkezett-ségből adódóan eleve meglévő magatartásforma. Az azonosulás azonban alapvetően két típusú (mindkettő lényege és funkciója e világ teljesebb, jobb, mélyebb megértése). Az egyikben maga a látogató kíván félig tudatosan, félig tudattalanul belépni e világba. Azonnal a megérkezés után ezt olvashatjuk: „Még kertelés nélküli beszédmódja [ti. Liliké] is úgy hatott rám, hogy azonnal hasonlítani akartam hozzá; mintha azzal, hogy utánzom, valami megfoghatatlan veszélyt kerülnék el. Igyekeztem szorosan a nyomában maradni.” (394.) Külön figyelmet érdemel az utóbbi mondat, mely elsősorban Lilik lovának a látogató általi követésére utal – ha a következő mondathoz kapcsoljuk. („A vasúti töltés mellett ügettünk.”) A nem egyértelmű grammatikai viszonyrendszer és a nem egyértelmű jelentés azonban az előző mondathoz is kapcsolhatja e szövegelemet („mintha azzal, ha utánzom, valami megfoghatatlan veszélyt kerülnék el”), ami viszont már metaforikus szövegszerkesztés, azaz Lilik általánosabb értelmű követésének (lásd azonosulás) szükségességére utal.

Ugyanide tartozik a Dianna-mítosz átvétele: „Minduntalan csábít a kísértés, hogy megpróbáljam követni Dianna útját. Veszedelmesek a legendák. Kiderül, hogy én se vagyok érzéketlen... Elkábít ennek az óriássá nőtt madárnak a hangtalan szárnyushogása; elkábít, és megértem őt, ez a félelmes.” (411.) Ez az ún. belső azonosulási vágy egészen Dianna befogásának sikertelen kísérletéig tart. Ekkor – a teknőben, a forró napsütésben, „a percegő hőségben” (414), a kiszolgáltatott galamb lábát szorongatva és öngyilkos mozgásra készítve – dőbben rá a látogató, hogy ő is belépett az erőszak világába, az észrevétlenül magához hasonította. Az erőszak magába szívta lényét, a maga képeére formálta, úgy, hogy azt szinte észre sem vette. Úgy deformálódott részlegesen, hogy ő továbbra is ártatlannak, tisztának érezte magát. Persze voltak belső, alig megnevezhető ellenérzései: a kívájt teknőt, amibe a szerencsétlen galambbal belefeküdt, „álcázott zárkaleshely”-nek nevezi, az állapotot pedig „felemás nyugalom”-ként érzékeli, ill. úgy érzi: „Lassan kezdem elveszíteni a biztonságomat, a galamb nyugalma megbénít. Görcs feszeng bennem – önmagam ellen.” (Uo.) Ám mégis vállalja a feladatot, aminek szinte szükségszerű sikertelensége rádöbbeníti az igazságra, a valóságra; ekkor pedig jellegzetes a reakciója: megszegyenülés és megkönnyebbülés (415). Ám igazán szükségét annak, hogy „odahagyja a telepet” (421), akkor érzi, amikor a viharos éjszaka után elpusztult két sólymot már-már díszes szertartással temetik el – míg Bogarász (a „haszontalan”) napokig hever elföldreletlenül. Nem az utóbbi tény, hanem a kettő együttesen („requiem” [421] és el-nem-földelés) döbbeníti rá újra (most már véglegesen) e világ értelmetlenségére és antihumánus jellegére. Persze ezek az érzések, gondolatok addig is ott éltek benne (lásd a külső szemlélő pozícióját: „Azt hiszem, én csak vendégnek válnék be maguknál.” – 409), csak ekkorra váltak magatartását egyértelműen meghatározó tényezővé.

Az azonosulás másik típusa a kívülről (elsősorban Liliktől) érkező hatások. Ezért talán pontosabb e típust *azonosításnak-hasonításnak* nevezni. Itt a látogató személyiségének annyiban van szerepe, hogy nem tiltakozik e hatások ellen, szinte kitárulkozik azoknak. E Lilik-féle hatást – éppen a szóhasználat miatt – talán nem tévedés idomításnak

nevezni: „csak módjával vevegette le fejéről a bőrkápát” (401) – mondja maga a narrátor. (A szóhasználat egyúttal rejtett-metaforikus utalás: mintha Lilik a látogatót is idomítaná.) Az azonosulás-hasonítás következményeként pedig a látogató „úgyis maga feledkezik meg” (uo.) a borról és a gyümölcsről. E külső hatások révén indulnak meg a látogatóban a fentebb elemzett belső változások.

Ám lényeges, hogy az azonosulást-azonosítást csak az elemzés szempontjából lehet elválasztani egymástól, a mű világában kevésbé. Ennek oka, hogy a *látogató-narrátorra* a *tudatos-tudattalan* kategóriapárja jellemző (lásd ismét okként és következményként egyszerre: kronologikus ill. szubjektív időjelzés). Legtöbbször ő sem képes megmondani, hogy amit átél, aminek részese, az lényének melyik szféráját célozza – nagyfokú ebben a bizonytalanság: „Mintha sodródnék valami felé, amit se jónak, se rossznak nem mondhatok, legfeljebb...” (396). Ezért nem is teljes felszabadultság-érzése – amit pedig jellemzően várna –, miután elvált Liliktől (430). Ennek végső okát nemcsak a telep, ill. Lilik hatásában jelölhetjük meg, de általánosabb értelemben a narrátor fentebb említett *azonosuló-távolságtartó pozíciójában* is.

Sajátos módon nyilvánul meg a távolságtartás, amiben a meszőlyi epika narratológiai jellegzetességeit is megfigyelhetjük. Ugyanis az egyes szám első személyű narrátor erőteljes módon személyteleníti magát, az egyes szám harmadik személyű onnipotens narrátor magatartásából is sok mindent magába ötvöz. Így egy olyan szintézis alakul ki, mely magában hordozza a fentebb említett azonosulás-távolságtartás ambivalenciájának lehetőségét. Ezen elbeszélői pozícióra teljességgel igaz Dobos István megállapítása, aki Franz Stanzel³⁴ illetve Käte Hamburger³⁵ narratológiai munkáira utalva jegyzi meg: „Azt az elbeszélőt, aki szemtanúként van jelen a történet színhelyén mint megfigyelő, Stanzel *nem központi én-elbeszélőnek* (der periphere Ich-Erzähler) nevezi, s legfontosabb feladatát a történet függővé tevésében (Mediatisierung), tehát a közvetettség megteremtésében látja. [...] ebben az esetben a szereplő világa valóban nem a klasszikus én-elbeszélő átélése révén, mintegy önmagában (an sich) jelenik meg, hanem a tanú-elbeszélő észlelése közvetíti azt, s ő magától értetődően egy bizonyos távolságból szemléli az eseményeket.”³⁶ Így valósítható meg az egyszerre kívülről és belülről történő, azaz e tekintetben dichotomikus alapokon nyugvó világképzés szintézise, ill. az időjelzés kettőssége. Lehetőségek sorát magába rejtő narrációs forma ez, hiszen egy újfajta, eddig csak közvetetten realizálható lét- és világfelmutatást hozhat magával. Jellemző még, hogy a narrátor nem foglal állást, csak leírja az eseményeket. Pontosabban ez látszólagos, mert van írói állásfoglalás-viszonyulás, csak ez rendkívül összetetten, áttételesen jelentkezik: elejtett, esetleg grammatikailag is tisztázatlan viszonyrendszerbe behelyezett, rendszertelenül elszórt, első olvasásra alig észrevehető utalások, személytelennek tűnő megjegyzések révén. E szövegelemek úgy helyezkednek el a műben, hogy alig észrevehető „zavaró” elemnek tűnnek. Erőteljes befogadói aktivitást igényel nem pusztán ezek értelmezése, de felfedezése is; ugyanis az olvasó gyakran elsiklik fölöttük, lényegtelennek ítélve azokat.

³⁴ STANZEL, i. m.

³⁵ Käte HAMBURGER, *Die Rolle des Erzähler in der Epik*, Darmstadt, 1965.

³⁶ DOBOS, i. m., 161. (Kiemelés az eredetiben.)

Erről írja Balassa Péter: „rejtetten irányítja az olvasást egy-egy alapmondat vagy alapszó, amit azonban igen nehéz megtalálni a szövegben”.³⁷ E komplex narrációs forma szinte észrevétlenül minősít (és minősített a befogadóval) szituációkat, dolgokat, szereplőket – egy áttételesebb, nem egyértelmű, nem túlpolarizált világlátást visszaadva, azaz érzékeltetve mindennek az ambivalens voltát. Ez az alkotói modell fejeződik ki a műben metaforikusan és egyúttal metaleptikus szinten, egy „fikción belüli képben”,³⁸ amikor így ír a narrátor: „A tavak vize fémes, a hajlékony nádszálak merev tusvonal szálkák rajta; arra készítenek, hogy ilyen mimikátlanul nézzed te is – két sáscsomó között, hason fekve, összehúzott szemmel.” (415.) Vagy egy lappal előbb: „Én vagyok az egyetlen szem ebben a pusztaságban, minden egyéb csak kiszolgáltatott üresség, és mégis pókhálószővedék: minden fönnakad benne, s minden kezdettől fogva benne van. Látszatönállóság a magány – az ég két mozdulatlan szemkarikámban kering. És sorba vonulnak el az üresség jelenései; mindegyik önfeledten cifrázza magát, mindegyik az egyéniségben tetszeleg, egy-egy villanásnyi időre álarcot ölt...”

A narratori-látogatói pozíció ugyanakkor egy újabb gondolatot is felvet: a választás lehetőségét. Azaz megvalósítható-e a világból való kivonulás, a magány, ill. egy külön világ megalkotása? A telep léte erre igenlő választ ad. Ám e világgal végső soron nem képes azonosulni a látogató, mert e világ funkciója értelmetlen, a realizálás pedig anti-humánus, amennyiben a legegységesebb értékekkel áll szemben. A telep értékrendszere időleges és talmi, így maga a kivonulás is hamissá, álértékké, ál-önmegvalósítássá válik, az identitás is csak pseudo-identitás. Ahogyan a mű ebből a szempontból egyik legfontosabb – imént már idézett – mondata fogalmaz: „Látszatönállóság a magány” (414). E világ ellenképe mutatódik be az erdő-rezervátum világában. Narratori értékelést itt sem kapunk – két elejtett megjegyzést leszámítva: az egyik, hogy ez is rend, legfeljebb „másfajta” (424); a másik, hogy Mohayt is Lilikhez hasonlítja a narrátor: „Ez se lehetett kisebb szenvedély, mint a gém- vagy varjúlábtrófeák örökös szaporítása...” (Uo.) Ám az erdőbéli világ ezzel együtt is egy értelmesebb, humánusabb világot foglal magába. Ha a telep az abszolút Rend, az erdő az abszolút Szabadság képét jelenti. Az elbeszélés végén a látogató szeme előtt tovaguruló tehervagonok látványa effélét is kifejez metaforikusan: sok-sok zárt kocsi (a zárt telepen töltött napok), és az egyetlen teljesen nyitott (az a két nap, amelyek a szabadságot megjelenítő erdő-rezervátumban teltek). Ezen ellenpólus szükségességére maga a narrátor figyelmeztet: „...s ki tudja, e kitérő nélkül talán nem is lenne teljes az utam” (422). A látogató nem vizsgálja, hogy ez az abszolút Szabadság jobb-e; legfeljebb ez a világ – a két elejtett megjegyzést leszámítva – jobbnak, tökéletesebbnek, teljesebbnek mutatódik be. De végső soron ez a választás lehetőségének másik pólusát jelöli. E választási lehetőség metaforikus megjelenítését olvashatjuk a befejező mondatban:³⁹ „A gyors menetrend szerint érkezett, percnyi késés nélkül; a kivilágított étkezőkocsiban fehér abroszos asztal várt, kristályvíz, halk, udvari-

³⁷ BALASSA Péter, *Észjárás és forma* = B. P., *A színváltozás*, Bp., Szépirodalmi, 1976, 229.

³⁸ Vö. OROSZ Magdolna, *Narráció, intertextualitás, intermedialitás*, Bp., Gondolat, 2003, 186.

³⁹ Vagyis a műzárlat e tekintetben szerintem kevésbé tekinthető „ironikusnak” – szemben Szirák Péter véleményével, aki egyébként nem fejt ki, miben látja ezen ironikusság okát/lényegét. Lásd SZIRÁK, i. h.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2008 CX. évfolyam 381. szám

as kiszolgálás, az asztalon étlap: *bármit választhatok, amihez kedvem van éppen.*” (430, kiemelés: Sz. Zs.) (Ezzel Mészöly – ellentmondva egyes kritikusainak – éppen hogy szembehelyezkedik az egzisztencializmus „determinált-predesztinált szabadság” eszméjével, akárcsak a sartré-i felvetéssel, miszerint az embernek csak két rossz közül van igazában lehetősége választani.) Választhat, *szabadon, ráadásul nem pusztán csak a két (léti)lehetőség között.* (Erre rimelnek távolról Bori Imre szavai is: „Tehát a rend, engedelmesség, fegyelem, parancsok teljesítése, aszkétizmus és harc, póráz és szabadság, könyörtelen determinizmus – ennek parabolisztikus mélylélektanát írta meg a *Magasiskolában* Mészöly Miklós.”⁴⁰) A látogató-narrátor választ is, de implicit módon: azzal, hogy mind az abszolút Rend, mind az abszolút Szabadság világát elhagyja (legfeljebb az utóbbit értékesebbnek, humánusabbnak ábrázolja); ezzel jelezve: *a valóságos élettér (és létezés) csak a kettő harmóniájában valósítható meg.* E döntéssel pedig *egyfajta létprogramot is ad* – egyelőre még általánosan megfogalmazva. *A cél az autonóm, önálló és valóságos identitású személyiség kiküzdése:* „Kívül maradni, de szenvedélyesen a körön belül.”⁴¹

⁴⁰ BORI, *i. m.*, 110.

⁴¹ Lásd a 17. jegyzetet.

Jelen vizsgálódás alapjául Schnitzer Ignácnak az Ungarische Illustrirte Zeitungban 1871-ben közölt öt német nyelvű Petőfi-fordítása szolgál. Az összehasonlítás érdekessége, hogy Schnitzertől csak az 1910-ben, majd 1919-ben megjelent Petőfi-kötetek ismertek. A hetilapban talált szövegvariánsok azonban nem azonosak ezekkel.

Schnitzer Ignác¹ mint Petőfi-fordító először a *János vitéz* tolmácsolásával² szerzett nevet magának. Az 1878-ban megjelent fordításról Kertbeny (Benkert) Károly Mária³ is elismeréssel írt. Dicséri Schnitzer kiváló németiségét, a pontos rímelést, a hallatlan dallamosságot.⁴ A kötetes kiadást azonban megelőzte egy hetilapbeli közlés: a Pester Lloyd illusztrált melléklapjában, az Ungarische Illustrirte Zeitungban már 1872-ben megjelent a mű *Held János: Ein poetisches Volksmärchen von Alex. Petőfi. Deutsch v. I. Schnitzer*

¹ Schnitzer Ignác (Budapest, 1839–Bécs, 1892 [?]): színműíró, librettista, fordító, hírlapíró. Dolgozott a bécsi Debatténak, a Pester Lloydnak, majd megalapította és szerkesztette a Neues Pester Journalt. „Németre fordította Szigligetitől a Trónkeresőt, Jókaitól Hős Pálffy-t és az Arany embert, Czikynek [sic!] több színművét, Rákosi Jenő Magdolnáját, Csepregi Vörös bugyellárását sat. Az ő terve nyomán készült a Velenceze Bécsben cz. mulatóhely és több más életrevaló látványosság; az ő kezdeményezésére létesült I. Ferencz József és kora cz. kolosszális körkép a 90-es években Bécsben.” Lásd SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái*. Szinnyei vélhetően rosszul adja meg a halálozási dátumot; ez 1921. Schnitzer hírlapírói tevékenységéhez lásd még UJVÁRI Hedvig, *Das Neue Pester Journal: Die Geschichte des Blattes von den Anfängen bis 1878*, MKsz, 2003, 241–252.

² *Held János: Ein ungarisches Märchen von Petőfi. In deutscher Dichtung*, Leipzig–Bp., 1878. Barabás rajzaival és Jókai előszavával.

³ Kertbeny is sokat fordított Petőfitől; az itt tárgyalt öt verset maga is fordította. Lásd Alexander PETŐFY (sic!), *Gedichte: Nebst einem Anhang anderer ungarischer Dichter*, übertragen von KERTBENY, Frankfurt am Main, 1849. A Petőfi-kritikai kiadás is hivatkozik erre a kötetre, de a *Nem ver meg engem az isten...* német megfelelőjére nem utal, noha Kertbenynél ez is szerepel *Mich hat wohl Gott drum nicht verflucht...* címmel, vö. KERTBENY, i. m., 34; PETŐFI Sándor *Összes költeményei (1844. január–augusztus)*, kritikai kiadás, sajtó alá rendezte KISS József, RATZKY Rita, SZABÓ G. Zoltán, II, Bp., 1983, 15 és 183.

⁴ „1878 erschien Petőfi's »Held János«, vorzüglich deutsch, exakt gereimt und ungemein melodisch übertragen von Ignaz Schnitzer, Eigenthümer des, von Dr. Brody so trefflich redigirten »Neues Pester Journal«. Die Edition in Gross-Oktav, mit Illustrationen von Jankó, ging sehr elegant aus der Buchdruckerei des Journals hervor. Es wäre höchlichst zu wünschen, dass diese sehr gute Uebersetzung des lieblichen Poëms durch ganz Deutschland und das übrige Ausland Verbreitung fände. Leider ist das aber bei Drucken, die innerhalb der österreichisch-ungarischen Monarchie erscheinen, nicht sehr zu hoffen.” K. M. KERTBENY, *Petőfi's Tod vor dreissig Jahren*, Leipzig, 1880, 40.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2004 CX. évfolyam 331. szám

címmel. A szerkesztőség megjegyzésében az olvasható, hogy ez a Petőfi-fordítás még Németországban is kedvezőbb képet festene a magyar irodalomról.⁵

Az újság⁶ Max Nordau szerkesztésében már a megindulás évében, 1871-ben több Petőfi-versfordítást adott közre Schnitzertől. Ezek a következők voltak: *Nem ver meg engem az isten...*, *Megy a juhász számaron...*, *Ezrivel terem a fán a meggy...*, *Temetésre szól az ének...*, *Játszik öreg földünk...* A kötetes kiadás azonban még négy évtizedet váratott magára.⁷ Egy évtized múlva Schnitzer ezt újból elővette és alakított rajta.⁸ Utóbbi előszavában vall részletesen műfordítói ars poeticájáról. Számára nem a szó szerinti fordítás az elsődleges, hanem a zeneiség, az érzésvilág és a gondolatiság közvetítését hangsúlyozza. A szöveg mechanikus átültetése még a legtökéletesebb nyelvi bravúr mellett sem elégséges. A fordítás az eredeti szöveg olyan ismeretét, értését kívánja, ahol a szövegtől való látszólagos távolodás is egy láthatatlan szálon húzza maga után az eredetit és közvetíti az olvasók felé. Az eredeti szövegnek ez a fajta tisztelete szükség esetén lehetővé tesz kisebb átalakításokat, rövidítéseket, és kellő lelkiismeretesség mellett kiegészítéseket is. Schnitzer maga is élt helyenként a versmérték cseréjével, kisebb kiegészítésekkel, amennyiben a németre való átültetés, a dallam ezt megkívánta. A költői intenció, az érzelmi telítettség, a szellemiség megtalálását és visszaadását tekintette fő feladatának. „Tulajdonképpen ugyanaz a módszer, amit évtizedekkel korábban már a »János vitéz«-nél alkalmaztam, és amely maradéktalan elismerést hozott nem csak a német kritika, hanem ugyanolyan mértékben a leghozzáértőbb magyar tekintélyek részéről is.”⁹

Az 1910-es kötet recenziói közül az ekkor már Párizsban élő Max Nordaunak¹⁰ a bécsi Neue Freie Presse-ben közölt írását emelem ki ebben a kontextusban. Nordau, aki már Falk Miksa főszerkesztősége alatt „Provinzstadt”-nak nevezte Pestet és „Provinzblatt”-

⁵ „Wir glauben unsern Lesern etwas Angenehmes zu bieten, indem wir hiemit eine Probe einer noch nicht veröffentlichten Uebersetzung dieses reizenden Petőfi'schen Märchens geben. Petőfi ist von den deutschen Uebersetzern bisher so maltrahiert worden, daß eine Nachdichtung, wie die obige, auch in Deutschland geeignet wäre, bessere Begriffe über den poetischen Gehalt der ungarischen Literatur zu verbreiten.” Ungarische Illustrierte Zeitung, 1872. január 10., 10. Néhány nap múlva, a következő két Petőfi-vers közlésekor szintén felhívja a szerkesztőség az olvasók figyelmét a fordítások nagyszerűségére: „Wir machen die unsere Leserinnen (sic!) ganz besonders auf diese Uebersetzung aufmerksam, da sie zu den besten gehören, in welchen Petőfy (sic!) je vor ein deutsches Publikum getreten ist. Die Red.” Ungarische Illustrierte Zeitung, 1871. március 19., 2.

⁶ Történetéhez lásd UJVÁRI Hedvig, *Ein Beiblatt des Pester Lloyd: die Ungarische Illustrierte Zeitung*, MKSz, 2005, 80–91.

⁷ Alexander PETŐFI, *Poetische Werke in sechs Bänden in deutscher Nachdichtung* von Ignaz SCHNITZER, I–VI, Wien–Leipzig, 1910. A *Megy a juhász számaron...* című népmóránc fordításával Schnitzer már 1858-ban megpróbálkozott a Gans (Ludassy) Mór és Siegmund Schlesinger által szerkesztett bécsi családi lapban, a *Der Feierabend*-ben. *Uo.*, IV, 280.

⁸ Alexander PETŐFI's *Poetische Werke: In deutscher Nachdichtung* von Ignaz SCHNITZER, neue, durchaus revidierte und wesentlich bereicherte Ausgabe in zwei Bände, Wien–Leipzig, 1919.

⁹ *Uo.*, 12.

¹⁰ Max Nordau (Pest, 1849–Párizs, 1923): író, orvos, kultúrkritikus, cionista. Pesti éveit a *Pester Lloyd* (1867–1876), majd a *Neues Pester Journal* (1876–1878) tárcáírója; Schnitzerrel tehát mindkét orgánumnál kapcsolatban állt. Részletesen lásd UJVÁRI Hedvig, *Max Nordau pesti publicisztikája*, PhD értekezés kézírata, Bp., ELTE Germanisztikai Intézet, 2003.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2004 CX. évfolyam 331. szám

nak az itt megjelenő legjelentősebb német nyelvű napilapot, majd 1880-ban Párizsban telepedett le és innen tudósította rendszeresen a bécsi újságot, ennyi év távlatából is figyelemmel kísérte Schnitzer irodalmi munkásságát. Szinte naprakészen, 1910 januárjában adta közre az átlagosnál jóval hosszabb, bő 12 flekk terjedelmű tárcáját *Ignaz Schnitzers Petőfi* címmel.¹¹ A „vonal alatti” írásban hosszasan foglalkozik Petőfi életével, a személyét körülvevő legendákkal, utal gyors világirodalmi diadalmenetére, de rögtön hozzáteszi, hogy Petőfi neve sokkal ismertebb a határainkon túl, mint tényleges munkássága. A közölt fordításokkal kapcsolatban kiemeli, hogy legtöbbször nem a magyar eredeti volt az alap, így Petőfi tehetségének átütő erejéről alig lehetett a külföldi olvasóknak fogalmuk. Ennek az állapotnak vetett véget Schnitzer. Nordau úgy fogalmaz, hogy Schnitzer annyit tett Petőfiért, mint Tieck és Schlegel Shakespeare-ért, azaz a német olvasóhoz a legteljesebb nyelvi, művészi tolmácsolásban a lehető legközelebb hozta. (Ugyanakkor egy érdekes hasonlattal él: a tiszta lírikus sorsát a trópusi gyümölcshez hasonlítja, azaz ott kell elfogyasztani, ahol terem, a szállítást nem bírja. A leggondosabban elkészített konzerv ugyan fenséges lehet, de nem őrzi meg a gyümölcs teljes aromáját.) Petőfi legfőbb erénye az eredetiségében és őszinteségében rejlik. Legjobb versei mind hitvallások, gyónások, amelyek folyamatosan adják vissza a belülről megélt és átélt életének történetét. Lírájának világirodalmi megfelelőjét Robert Burnsben látja. Nordau szerint Petőfi igazi hagyatékát a dalai jelentik, majd konkrétan a megjelent Schnitzer-kötettel kapcsolatban megjegyzi, hogy nincs hálátlanabb feladat egy fordító számára, mint egy lírikus összes művét válogatás nélkül lefordítani. Hatkötetnyi dal ugyanis törvényszerűen egyenetlen, a „tisza kristályok” nem mindig láthatók; ekkora mennyiség mindig feltételez „Minerva távollétében” írt rímeket is. A fordítónak pedig nincs lehetősége a válogatásra, követnie kell a szerzőt. Nordau néhány jól sikerült rímen – a *Nem ver meg engem az isten...* példáján – mutatja be a fordítói bravúrt, amely mellett apróbb hibák igazán eltörpülnek. A recenzió kicsengése: Schnitzernek köszönettel tartozik a magyar nép, hiszen legnagyobb hatással bíró költőjének új hallgatóságot szerzett, másfelől a németek is hálásak lehetnek neki, mivel egy új klasszikussal ajándékozta meg őket.

Ungarische Illustrierte Zeitung
1871

Zieht ein Schäfer...

Zieht ein Schäfer auf dem Esel,
Bis zur Erd' die Füße hangen,
Groß ist der Geselle, größer
Doch ist seines Herzens Bangen.

Kötetes kiadások

1910

[1919]

Zieht ein Schäfer auf dem Esel...

Zieht ein Schäfer auf dem Esel,
Bis zur Erd' die Füße reichen,
Groß ist der Geselle, – größer
Ist sein Unglück, ohnegleichen!

[Geselle, größer]
[ohnegleichen.]

¹¹ Neue Freie Presse, 1910. február 4., 1–4.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2004 CX. évfolyam 341. szám

Ungarische Illustrierte Zeitung 1871	Kötetes kiadások 1910	[1919]
Bläst ein Lied sich auf der Flöte, Läßt die Heerde seitab weiden, Plötzlich wird ihm bitt're Kunde: Daß sein Liebchen im Verscheiden.	Bläst ein Lied sich auf der Flöte, Läßt die Herde seitwärts weiden, – Plötzlich hört er schwere Kunde: Daß sein Liebchen im Verscheiden.	[weiden,]
Wirft sich rasch auf seinen Esel, Drückt ihm blutig wund die Weiche, Doch zu spät! Es trifft der Arme Nur der Liebsten starre Leiche.	Mächtig treibt er seinen Esel, Drückt ihm blutig wund die Weichen, Doch zu spät, – nur ihre Leiche Kann der Arme noch erreichen.	[spät, nur]
Ach, was hätt' er machen sollen? – Klagt nicht lange um das Mädel: Haut in seinem Schmerz' gewaltig Eins dem Esel auf den Schädel! ...	Ach, was sollt' er nun beginnen? In dem Jammer um sein Mädel Haut er rasend mit dem Knüppel Eins dem Esel auf den Schädel!	
<i>Mich straft mein Herrgott nicht dafür...</i>	<i>Mich straft mein Herrgott nicht...</i>	[Herrgott']
Mich straft mein Herrgott nicht dafür, Daß ich eine And're suchte mir: Du hast mich verlassen, ich dich nicht, Deine Treue war ein Traumgesicht!	Mich straft mein Herrgott nicht dafür, Daß ich eine andre suchte mir, Du hast mich verlassen, ich dich nicht: Deine Treue war ein Traumgesicht.	
Zur Schule hab' ich mich nie begehrt Und lesen hat man mich nie gelehrt, Doch les' ich in deinen Augen mild, Daß großer Kummer dein Herz erfüllt.	Hab' um die Schule mich nie geschert, Und lesen hat man mich nie gelehrt, Doch aber les' ich in deinem Blick Von schwerem Leid und Mißgeschick.	
Was grämst du dich? Fängt's dich schon an Zu reuen, daß du mir weh gethan? O gräm' dich nicht, vorbei ist vorbei – Vergangenes wird nicht wieder neu!	Was grämst du dich? Faßt Reu' dich an, Weil du mir gar so weh getan? O gräm' dich nicht! Umsonst die Reu' – Und was vorbei ist, ist vorbei!	
Ich fand schon ein anderes Liebchen mir, Und finde auch du einen Andern dir – Und leb' deine Welt mit ihm in Ruh' Und segne dich Gott und ihn dazu! –	Ich fand schon eine andre mir, Und finde auch du einen andern dir – Und leb' deine Welt mit ihm in Ruh', Und – segne dich Gott und ihn dazu!	
<i>Die Weichsel wächst zu Tausenden am Baum</i>	<i>Die Weichsel wächst...</i>	
Die Weichsel wächst zu Tausenden am Baum; Ein Weib nur theilet meines Zimmers Raum; Doch an der Einen ich zu viel schon Hab', Heut' oder morgen bringt sie mich in's Grab.	Die Weichsel wächst zu Tausenden am Baum, Ein Weib nur teilt mit mir des Zimmers Raum, Doch an der einen ich zu viel schon Hab', Heut' oder morgen bringt sie mich ins Grab!	

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2004 CX. évfolyam 331. szám

Ungarische Illustrierte Zeitung
1871

Ein furchtbar wunderbar Geschöpf ist Sie;
Ich zitt're, kömmt sie nahe mir und Wie!
Ich thu' ihr Alles was sie will, zum Dank
Hat dieser Drache nichts für mich als Zank.

In meinem Zorn wollt' ich Sie prügeln Bald;
Es ginge – denn sie ist ja morsch und Alt,
Doch kaum sie mir nur vor die Augen Tritt:
So bin ich auch schon meines Muthes Quitt.

Schon dreimal war sie schier dem Tode Nah,
Du guter Gott, wie freute ich mich Da!
Doch ließ der Teufel mir sie jetzt erst Recht,
Denn für den Teufel ist sie auch zu Schlecht.

Unsere alte Erde...

Uns're alte Erde spielt so froh
Und frei mit den jungen Sonnenstrahlen
Und unter neckischen Schmeicheleien
Küssen sie sich zu unzähligen Malen.

In Berg und Thal, im Garten und Haus
Und auf den schimmernden Wellen der Flüsse,
Am Weg und Steg, am Bach, am Thurm,
Da brennen so heiß ihre heißen Küsse.

Ich weiß nicht, die Sonne strahlt so froh,
So glücklich im Auf- und Niedergehen,
Als hätte sie, armes, armes Kind
Dein frühes Grab noch gar nicht gesehen!...

Das Glöcklein hör' ich...

Das Glöcklein hör' ich, das zum Grabe klingt;
Wer ist's, den man zur letzten Ruhe bringt?
Wer immer – 's ist kein Erdensklave mehr,
Und zehnmal glücklicher als ich ist er.

Vor meinen Fenstern tragen sie ihn fort,
Ach Gott, wie viele Leute weinen dort!
O, warum trägt man mich denn nicht hinaus?
Es weinte Niemand sich die Augen aus!

Kötetes kiadások

1910

[1919]

Ein seltsam wunderbar Geschöpf ist Sie,
Ich zittere, kommt sie nah mir nur, und Wie!
Ich tu' ihr alles, was sie will, zum Dank
Bringt mir der Drache Hader nur und Zank!

Oft dacht' ich schon daran, sie recht zu Haun,
Bin jung und stark, da durft' ich mich's wohl Traun!
[stark, die Alte würde]
Doch kaum erblickt mein Auge sie, o Schreck!
Ist die Courage, die ich hatte, Weg!

Schon dreimal war sie schier dem Tode Nah,
Du guter Gott, wie freute ich mich Da!
Doch scheint's, daß auch der Teufel sie nicht Möcht',
Sogar dem Teufel ist sie noch zu Schlecht!

Unsre alte Erde...

Unsre alte Erde neckt voll Lust [Erde voll Übermut]
Sich mit den jungen Sonnenstrahlen, [Spielt mit den]
Und unter Tändeln und Schmeichelein
Küssen sie sich zu unzähligen Malen.

In Berg und Tal, im Garten und Haus
Und auf den schimmernden Wellen der Flüsse,
Am Weg, am Steg, am Bach, am Turm
Leuchten sie auf, ihre heißen Küsse... [Flammen sie]

Mein Gott, die Sonne strahlt so hell,
So heiter im Auf- und Niedergehen,
Als hätte sie, armes, armes Kind,
Dein frühes Grab noch nicht gesehen!

Grabgesang vor meinem Haus...

Grabgesang vor meinem Haus erklingt,
Wer ist's, den man zur letzten Ruhe bringt?
Wer immer, 's ist kein Erdensklave mehr,
Und zehnmal glücklicher als ich ist er!

Vor meinem Fenster tragen sie ihn fort,
Mein Gott, wie viele Leute weinen dort!
O, warum trägt man mich denn nicht hinaus?
Es weint niemand sich die Augen aus...

PÓTH ISTVÁN

PETŐFI MŰVEINEK HORVÁT FORDÍTÁSAIRÓL

Még 2000-ben látott napvilágot a *Petőfi a szomszéd és rokon népek nyelvén* c. könyv, melyben a Kisebbségkutatás c. folyóiratban az 1999-ben és 2000-ben megjelent tanulmányokat gyűjtötték egy csokorba. A kötetben jeles tanulmányokat olvashatunk ismert kutatók tollából. A viszonylag rövid cikket *Petőfi a horvátoknál* címmel Sokcsevits Dénes tehetséges történész írta. Kár, hogy elvállalta ezt a feladatot, mely szűkebb szakterületétől távol áll, s szintén sajnálatos, hogy a szerkesztők erre a munkára nem ismert kroatistáinkat, Lőkös Istvánt vagy Lukács Istvánt kérték fel. (Utóbbi az előttünk lévő kötetben a kiválóan megírt *Az ismeretlen-ismerős magyar klasszikus: Petőfi Sándor a szlovéneknél* c. tanulmányának is a szerzője.)

Kicsit furcsa, hogy Petőfi költeményei horvát recepciójának kiegészítését egy olyan szlavista írja, aki csak felületesen ismeri a nagy magyar költő munkásságát, mivel tanulóként soha életében magyar tannyelvű iskolába nem járt, nem járhatott, mert a királyi Jugoszlávia olyan területén nőtt fel, ahol magyar tanintézet nem létezett. Tekintettel arra, hogy már jó néhány évvel ezelőtt kiadták a fent említett kötetet és a horvát fordításokra vonatkozó hiányosságokat (tudomásom szerint) senki sem pótolta, kötelességemnek érzem, hogy ezt a feladatot elvégezzem.

Cikkem írásának alapja Sava Babić belgrádi egyetemi tanár jelentős műve, a *Kako smo prevodili Petefija* (Hogyan fordítottuk le Petőfit, Novi Sad, 1985). A kiváló szerb tudós elsősorban a szerb alkotók fordítói tevékenységével foglalkozik, működésüket behatóan elemzi, de kitér a horvát áttűtetők munkásságára is. Babić professzor rendkívüli alaposággal megírt könyvének felhasználására némileg talán feljogosít a 351. lapon található mondata, a felhasznált bibliográfiák felsorolása után ugyanis a következőket mondja: „Posebnu zahvalnost dugujem dr Ištvanu Potu, slavisti iz Budinpešte, koji mi je ustupio desetak bibliografskih jedinica.” (Külön köszönettel tartozom Póth István budapesti szlavistának, aki nekem több mint tíz bibliográfiai egységet adott át.) Ezek, emlékezetem szerint, elsősorban horvát fordításokra vonatkoztak.

Sokcsevits Dénes történész voltáról a *Petőfi a horvátoknál* c. írása is árulkodik, hiszen dolgozatának több mint a fele történelmi, társadalmi kérdésekkel, a kor áldatlan, enyhén szólva nem baráti horvát–magyar viszonyával foglalkozik. „Ez magyarázza meg, hogy horvát részről miért nem akadtak a 19. század második felében a magyar irodalomnak rangos fordítói sem. Petőfi verseit is csak a szerb Jovan Jovanović Znáj átköltéseiből,

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2004 CX. évfolyam 341. szám

vagy éppenséggel német fordításból ismerték, ha ismerték.” Sokcsevitcs ezután megemlíti egy tankönyvben publikált horvát nyelvű magyar irodalmi szemelvénygyűjteményt 1896-ból, melyben néhány Petőfi-költemény is helyet kapott Jovan Jovanović Znaj horvátosított átültetésében. Pedig már a 19. század hatvanas éveitől kezdve „igazi” horvát Petőfi-fordítások is napvilágot láttak különböző horvát sajtótermékekben. Sava Babić kitűnő munkájában első horvát fordításként az *Álmaimban gyakran...* című verset említi, mely a zágrábi *Lada: Uspomenica* (Lada: Emlékkönyv) c. kiadványban jelent meg. A fordító kilétét a T. G. monogram alapján nem lehet megállapítani, de magát a fordítást a szerb tudós dicséri: „egy gondosan szerkesztett és szinte következetesen pontosan fordított Petőfi-verset” kaptunk. Különbségként azonban megemlíti, hogy a magyar költő „oh leány” szavait a horvát költő konkretizálta, mikor megmondja a szeretett leány nevét: „Tinko ljubljena” (szeretett Tinka).

Egy évvel később egy jelentős horvát regényíró, Josip Eugen Tonic (1843–1906) fellelkesülve Petőfi munkásságán, megjelentette a *Fa leszek, ha...* és a *Poharamhoz* c. versek fordítását a Pozsegában kiadott Slavonac c. folyóiratban (1863, 32. sz.). Még két ismert alkotó jelentkezett mondhatnánk újjgyakorlatként irodalmi tevékenységének kezdetén Petőfi-fordításokkal. Rikard Katalinić-Jeretov (1869–1954) a *Lant és kard*, az *Egy bölcs hajdan* és az *S. K. emlékkönyvébe* átültetésével az Iskra (Szikra) című, Zarában (Zadar) 1892-ben kiadott lapban, valamint az Európa-hírű drámaíró, Milan Begović (1876–1948), akinek kétszemélyes színművét (*Ki a harmadik?*) a Nemzeti Kamara Színháza nagy sikerrel mutatta be 1940-ben, Tőkés Anna és Kiss Ferenc szereplésével. Begović a *Sírom* és az *Álltam sírhalma mellett* című Petőfi-költeményeket adta közre horvát nyelven a szintén Zarában megjelenő Narodni List (Nemzeti lap) című újságban 1892-ben. Megemlítendő még, hogy Milivoj Šrepel (1862–1905), aki nyelvészként, de még inkább irodalomtörténészként írta be nevét a horvát tudományos múltba, fiatal korában (1887-ben) megjelentetett két Petőfi-fordítást, és pedig a *Kard és lánc* meg *A költő és a szőlővessző* átültetését nem akárhol, hanem a legismertebb, legfontosabb irodalmi folyóiratban, a zágrábi Vienacban (Koszorú), mely több évtizeden keresztül (1869–1903) volt a horvát irodalmi élet legtekintélyesebb irodalmi időszaki kiadványa.

Ugyanebben a folyóiratban jelent meg a magyar költő több versének fordítása, néhány ma már alig ismert vagy szinte teljesen elfelejtett költőtől. A Vienac 1876. évi VIII. kötetében az *Esik, esik, esik, Az én képzeletem nem* és az *Álmodom-e?* láttak napvilágot ifjabb Ivan Vojčina (Ivan Vojčina mladji) tollából. (A fordító valószínűleg az ismert politikus és újságíró, Ivan Vojčina fia.) Munkája sem a válogatás, sem a művészi teljesítmény szempontjából nem érdemel különösebb figyelmet. Ezzel szemben figyelemre méltó, legalábbis a mennyiség szempontjából Draško Helvetić fordítói munkássága, aki különböző lapokban publikált anyanyelvén több Petőfi-verset, így a Sušakban hetente háromszor megjelenő jogpárti Sloboda (Szabadság) több számában 1881-ben látott napvilágot a *Lant és kard*, az *Esik, esik, esik*, az *Imádságom*, a *Ha férfi vagy, légy férfi* és a *Remény* horvát nyelven; a Zvezda (Csillag) c. kiadványban szintén 1881-ben a *Mi volt nekem a szerelem?*, majd 1883-ban a Hrvatska Vilában (Horvát tündér) a *Nézek, nézek kifelé*, és végül a már említett nagytekintélyű Vienacban a *Száz ablakba* jelent meg.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2004 CX. évfolyam 331. szám

Meg kell említeni a ma már majdnem teljesen elfelejtett Emil Bazijanac nevét, aki huszonegy Petőfi-verset jelentetett meg horvátul 1901- és 1902-ben a Pulában kiadott Naša Sloga (Egyetértésünk) című hetilapban. Ezek a következők: *Élet, halál, Oh szerelem, Halálom, Az én szívem, Megfagy a szív, ha nem szeret, A sorshoz, Mivé lesz a föld?, Hortobágyi kocsmárosné, Futó folyam hullámai, Kik a föld alacsony porából, Szállnak reményeink, Remény, Te ifjúság, Az utánpótláshoz, Befordultam a konyhára, Mosolyogjatok rám, Nem sülyed az emberiség, Elvándorol a madár, A bánat egy nagy ocean, Ki fogja vajon megféjteni és Mi a dicsőség?*

Emil Bazijanac fordítói munkássága sem a válogatás, sem a teljesítmény szempontjából nem érdemel különösebb figyelmet. Viszont érdekes a megoldása a *Hortobágyi kocsmárosné* átültetése esetében, ahol a magyar földrajzi neveket horvátokkal cserélte fel. Debrecenből Našica lett és Hortobágyból Cabuna. Erre a változtatásra a szerző az alcímben is rámutat, nem azt mondja, hogy „preveo” (fordította) vagy „pohrvatio” (horvátosította), mint a többi esetben, hanem azt, hogy „ponašio” (a miénkké tette, naš = miénk, kicsit eltulozva, esetleg „elsajátította”).

A zárai Narodni List 1902- és 1903-ban megint hozott néhány Petőfi-verset, a *Szülőföldem*, a *Tűz*, valamint a *Falu végén kurta kocma* átültetését Ilija Bošnjak tollából, aki saját költői alkotásait különböző időszaki kiadványokban jelentette meg 1899 és 1912 között. Még egy fordítás érdemel említést az első világháború előtti korszakból, mert egy neves költő, Dragutin M. Domjanić (1875–1933) nevéhez fűződik. Az *Alkony* átültetése 1911-ben a közkedvelt, színvonalas Vienacban látott napvilágot.

Ebben a dolgozatban nem foglalkozom az egykori Magyarországon bunyevác vagy sokác nyelvjárásban, főleg szabadkai sajtótermékekben publikált Petőfi-átültetésekkel, melyek elsősorban Josip Jukić Manić és Ante Evetović-Miroljub ismert hazai horvát költők nevéhez fűződnek. Meg kell viszont említeni Béla Horváthot, Némedi község plébánosát, aki saját versein kívül több Petőfi-vers fordítását is közreadta különböző lapokban, mert 1914-ben kiadott Szabadkán egy kötetet *Petőfijeve pjesme* (Petőfi költeményei) címmel. Erről a könyvecskéről (mely két kiadást ért meg) a sajnós rövid életű neves kroatista professzor, Szegedy Rezső (1873–1922) írt ismertetést a Budapesti Szemlében (1916, 474. sz.), néhány dicsérő szó után kifogásolja a válogatást és a nyelvezetet, mivel ez olyan kifejezéseket, fordulatokat tartalmaz, „melyek inkább csak a bácskai bunyevácoknál honosodtak meg ... akik közül az olvasni tudók magyarul is olvashatják Petőfit...” (A hazai horvát Petőfi-recepcióval behatóan foglalkozik Stipan Velin mladji a *Petőfi kod Bunjevaca i Šokaca* c. írásában a *Prilozi kulturnoj i kajževnoj povijesti Srba i Hrvata u Madjarskoj* c. tanulmánykötetben, Bp., Tankönyvkiadó, 1982.)

A horvátok mintha elfelejtették volna Petőfit a két háború között. Csak az *Ausztria* c. vers látott napvilágot két fordításban 1920-ban a Hrvatska Obrana (Horvát védelem) és 1938-ban a Varaždinske Novosti c. lapokban. A nagy horvát írói, irodalmi egyéniség, Miroslav Krleža híres írása, a *Petőfi i Ady dva barjaka madžarske knjige* (Petőfi és Ady, a magyar irodalom két zászlóvivője) sem ösztönözte a költőket Petőfi verseinek átültetésére. Erre csak a második világháború után került sor.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2004 CX. évfolyam 331. szám

Az ötvenes években jelentkezik két jelentős horvát műfordító, Josip Velebit (1911–) és Enver Čolaković (1913–). Az előbbi *A faluban utcahosszat* és *A XIX. század költői* c. költeményeket a Vidici (Panoráma), a *Pál mestert* pedig a Glas Mladosti (Az ifjúság hangja) c. időszaki kiadványokban közölte.

1956-ban adták ki Zágrábban az irodalomtörténész Slavko Ježić és a neves költő, Gustav Krklec által szerkesztett *Antologija svjetske lirike* (A világ lírájának antológiája) c. versgyűjteményt, melyben az *Egy gondolat bánt engemet* c. verset Velebit, *A magyar nemest* pedig Čolaković ültette át horvát nyelvre.

Komoly visszhangot keltett Illyés Gyula *Petőfi* c. kötetének horvát fordítása Fedora Bikar tollából (Zagreb, 1960), melyet mind a horvát, mind a szerb irodalmi kritika nagy elismeréssel fogadott. Az Illyés művében idézett verseket illetve versrészleteket a már említett Gustav Krklec mellett egy még jelentősebb költői egyéniség, Dobriša Cesarić fordította. Fontos számunkra, írja Sava Babić, hogy ennek a könyvnek a kiadása „ösztonozte a gyengéd lírikust, Dobriša Cesarićot, hogy bekapcsolódjék Petőfi költeményeinek fordításába.” A szerb tudós a kiváló horvát költő több megoldását alaposan, nagy hozzáértéssel, beleéléssel elemzi.

Enver Čolaković 1965-ben a Mogućnosti (Lehetőségek) c. folyóiratban jelentette meg a *Téli éj* és *Az őrült* fordításait, míg Josip Velebit az *Antologija svjetske ljubavne lirike* (A világ szerelmi lírájának antológiája, Zagreb, 1968) c. kötetben a *Fa leszek*, a *Szeptember végén* és a *Te voltál egyetlen virágom* átültetésével jelentkezett.

Magyar szempontból nagyon fontos kiadvány készült Zágrábban 1978-ban. Enver Čolaković adta ki a *Zlatna knjiga madjarske poezije* (A magyar költészet aranykönyve) c. szép kötetet, melyben a neves műfordító a következő Petőfi-költeményeket adta közre horvát nyelven: *A Dunán*, *Szeget szeggel*, *Az utánpótlóhoz*, *Katona vagyok én*, *A nap*, *Ki a szabadba!*, *Drága orvos úr*, *A csárda romjai*, *Mért vagyok én még a világon*, *Egy bölcs hajdan*, *Egy gondolat bánt engemet*, *A XIX. század költői*, *Világosságot!*, *Tűz*, *A szerelem országa*, *Az éj*, *Dicsőséges nagyurak!*, *Ki gondolná, ki mondaná*.

Az utóbbi majd harminc évben bizonyára még sor került Petőfi alkotásainak fordítására Horvátországban, de ezekről e sorok írója nem szerzett tudomást. Az olvasónak azonban más hiányérzete is lehet. Jogosan hiányolhatja az egyes átültetések elemzését, összevetését az eredeti költeményekkel. Ennek az írásnak azonban csak az volt a célja, hogy némileg pótolja a *Petőfi a horvátoknál* című cikk hiányosságait, s hogy felhívja a magyar irodalomtörténészek figyelmét arra, hogy a horvát írók és értelmiségiek között is volt érdeklődés a nagy magyar költő munkássága iránt.

**BALASSI BÁLINT ÉS A RENESZÁNSZ KULTÚRA. FIATAL KUTATÓK
BALASSI-KONFERENCIÁJA, BUDAPEST, 2004. NOVEMBER 8–9.**

Szerkesztette Kiss Farkas Gábor, Budapest, ELTE BTK
Régi Magyar Irodalomtörténeti Tanszék, 2004, 296 l.

A 2004-es Balassi-émlékév egyik legkisebb költségvetésű, de igen komoly értéket teremtő rendezvénye volt a *Fiatal irodalomtörténészek Balassi-konferenciája* (az ELTE Magyar Irodalomtörténeti Intézetének Régi Magyar Irodalomtörténeti Tanszéke és Toldy Ferenc Könyvtára szervezésében), amelyen a Balassival és korával foglalkozó fiatal kutatók ismertették eddigi munkájukat, mutatták be eredményeiket. A konferenciát követően példás gyorsasággal megjelent kötet az elhangzott előadások zömét tartalmazza két kivétellel: Czintos Emese és Tóth Tünde írásai más-
hol jelentek meg. A címbe is beemelt „fiatal” megjelölés persze csak lazán megengedő értelemben érvényes minden résztvevőre (a kötet szerzői közül többen szakmailag, Csörsz Rumen István és Jónácsik László pedig generációs szempontból is lassan kinőnek ebből a kategóriából, mint arról a kötet végén olvasható rövid életrajzi ismertetőből tájékozódhat az olvasó).

A tanulmánygyűjtemény két részre tagolódik: az egyik szorosan Balassi-centrikus (*Balassi Bálint és a XVI. századi magyar költészet*), a másik a tágabb európai kultúrtörténeti kontextussal foglalkozó írásokat tartalmaz (*Európai humanista és udvari kultúra Balassi idejében*).

Az első tanulmány (Ádám Edina: *A 60. vers datálása*) a Balassa-kódex 60. versé-

nek kolofónját vizsgálja. A szerző megfigyelései szerint a kolofón „kurta oktáván a sovány böjtben” dátumjelölésének liturgiai interpretációja módosítja a szakirodalom korábbi álláspontját, mely a „sovány böjtöt” a nagyböjttel azonosította (*Balassi Bálint és a 16. század költői*, szerk. VARIAS Béla, Bp., 1979, I, 935; Gyarmati BALASSI Bálint *Énekei*, szöveg és dallam gond., jegyz. KÖSZEGHY Péter, SZABÓ Géza, Bp., 1986, 294). A szerző az ó- és új naptár egyházi ünnepeinek gondos egybevetésével valószínűsíti, hogy a megjelölés az (1589.) június 2. és augusztus 10. közötti időszakra vonatkozik, s így a 60. vers beilleszkedik az 59., a 62., a 63. és a 65. versek egyházi ünnepek által tagolt, egy-
szerre fiktív időrendjébe (Szent Iván hóban, Szent Bertalan-nap után, Szent Mihály-nap előtt, Szent Lőrinc-nap után stb.).

Csórsz Rumen István azokat a Balassi-verseket vizsgálja, „melyek külföldi (olasz és német) minták nyomán, idegenszerű, ma alig feltárható dallamra születtek” (13). Megállapítható, hogy az idegen formát követő Balassi-költeményekben „kirajzolódik a korabeli magyar költészet, de mindenekelőtt Balassi sor-, ütem- és szótag-szám-koncepciója” (14). A szerző szerint Balassi Bálint újító törekvései a mintaként szolgáló forma és a korabeli magyar költészet kölcsönhatásából születtek.

Az *Aenigma* és Balassi *Maga kezével írt könyvének* viszonyát vizsgálja Földvári Attila *A bukás újraírásai* című írásában, továbbá megkísérli az *Aenigma* „kódjának” segítségével értelmezni az egész *Maga kezével írt könyvet*. Megfigyelései szerint Balassi költészetében az isteni és a szerelmi szféra között párhuzam vonható, hiszen a szerelmi beteljesülés pillanatában bekövetkező, halált kísérő üdvözülés olyannyira nem evilági, mint a vallásos üdvözülés. E két beteljesülés egymásból következik, vagyis nem egymás ellen hatnak; Célia Júlia égi alteregója, a Balassi-kompozíció szerkezetének teljessége a folyamatos aszcenzió, a felemelkedés jegyében áll.

Érdekes adalékokkal szolgálva ékelődik be a Balassi-tanulmányok közé Gulyás Borbála Wathay Ferenc *Énekeskönyvének* emblematisz ábrázolásáról írott tanulmánya. A szerző úgy véli, hogy Wathay kompozíciója nem tekinthető emblémáskönyvnek, egyrészt a nyomtatott forma utánzása miatt, másrészt azért, mert az *Énekeskönyvnek* csupán a második részében követik egymást folyamatosan az emblémák, és számuk a műben nem haladja meg a narratív ábrázolások mennyiségét.

A tanulmánykötet újabb állomása Jónácsik László „*Wer sehen will zwen lebendige Brunnen...*” – „*Ha ki akar látni két eleven kutat...*” Megjegyzések Balassi Regnart-feldolgozásának irodalomtörténeti-poétológiai összefüggéseihez című dolgozata, melyben a szerző újragondolja a 49. Balassi-vers értelmezését, „mind az újabb forráskutatás, mind pedig az irodalomtudományban időközben bekövetkezett elméleti-módszertani paradigmaváltások szempontjából” (71), és a humanista aemulatio működését szoros szövegolvasattal szemlélteti a szövegtranszformációs

poétikai eljárások és az ezekkel együtt járó tartalmi-koncepcionális módosítások vonatkozásában.

A kötetet szerkesztőként is jegyző Kiss Farkas Gábor értékes, ismeretlen adatok és analógiák sokaságát mozgósító tanulmányában (*A Ragyogó Mágus, avagy a Balassiak az udvari ünnepélyeken*) a Balassiak (János és András) az udvari ünnepélyek szereplőiként mutatkoznak be. Az ünnepségek reprezentációs kellékeinek és ikonográfiai programjainak ismeretében nem meglepő, hogy Balassi Bálint költészetében sorra visszaköszönnek az itt megismert motívumok. A szerző következtetése szerint a költő már a gyulaféhevári és krakkói Báthory-udvarok előtt is komoly tapasztalatokat szerezhett e téren a Habsburg udvar(ok)ban, amelyek éppen az 1560-as és 70-es évtizedek fordulóján modernizálják reprezentációs fegyvertárukat. A tanulmány meggyőzően mutatja be az allegorikus motívumok köré szerveződő udvari ünnepségek cserekapcsolatait: a Rudolf koronázására szervezett 1572-i pozsonyi *torneo* koncepciójában és kivitelezésében egyértelműen az alig néhány évvel korábbi ferrarai szpektákulumok (*Il Tempio d'Amore, Il Mago rilucente*) programjának közvetlen hatását lehet tetten érni.

Kovács Gábor *Dialógus az Istenes versekben* címmel írott dolgozatában „az önmegértés három nyelvileg azonosítható fázisára” (120) mutat rá a műelemzés során. „Az interpretáció az eredendő bűnösségtől, mint előzetes önmegértéstől a bűnvallás nyelvének megértésbeli hozadékán keresztül a saját nyelvét megteremtő, s ezúton önmagát versszerzőként megértő beszédalanyig fog elvezetni minket” (120).

Laczházi Gyula (*A másolat vágya és a vágy másolata Balassi Bálint Celia-versei-*

ben) a Júlia és Celia közötti közismert hasonlóság motivációit vizsgálja poétikai szempontból. „A Celia-ciklusban a mimetikus program elemeinek megkettőződése következtében a szerelem eszméjének és az ezt jelölő testnek a különbsége kerül a középpontba” – írja (145). Ez pedig „arra világít rá, hogy eszme és test kapcsolata nem örök és nem eleve adott” (uo.). Az elemzés újdonsága, hogy a korábbi elképzelésekkel szemben a fizikai vágyat tökéletesen transzparens kifejezésére irányuló mimézisvágygá fordító költői szubjektum különböző szintű affektusainak nyelvi meghatározottságát állítja a középpontba, s kiemeli az esetlegességet és önkényességet, az eszmény eszményi megformálásának megkérdőjeleződését Balassi költészetében. Ezzel persze implicite tagadja a szerelmi vágy spirituális szenvedéllyé alakításának hagyományos tézisé is, némileg ellentmondva a szakirodalomban (és a kötetben is) jelenlévő aszcenzió-elvű értelmezői modelleknek. „A vágy immár nem mutat önmagán túlra, csak önmagát jelenti, önmagát szüli újra a nyelvben” (146).

A tanulmánykötet első részének utolsó tanulmányában Balassi *Istenes énekeinek* 1666-os (Firenzéből Armando Nuzzo felfedezése nyomán előkerült) valamint 1670-es lőcsei kiadásait veti össze Parádi Andrea. A munka az árvízben megrongálódott firenzei példány rekonstrukciója nyomán vált immár maradéktalanul elvégezhetővé. Következtetése szerint az istenes versek első csoportjának szövege sokkal pontosabb, jobb az 1670-es, mint az 1666-os kiadásban, míg második csoportjuk esetében a helyzet éppen fordított.

A Balassi-korabeli európai humanista és udvari kultúrát tárgyaló második részt Csehy Zoltán írása nyitja: *Thaumantia,*

Julia, Neaera (Három neolatin szerelmi dedikációs verskötet viszonya Balassi költészetéhez). Rimay János Balassi-előszavában fellelhető „listája” az úgynevezett „szerelmi dedikációs kötetek folytonosságát hangsúlyozza, ezek sorába illesztve kanonizálja Balassi Júlia-ciklusát is” (159). Csehy az előbb említett kánon három pillérjének elemeit fejt ki: ugyanis az ókori elégikus hagyomány mellett az olasz nyelvű reneszánsz, valamint a neolatin költészetre épül. Elemzésében különösen nagy szerepet kap a tibullusi *servitium amoris*-modell.

A következő dolgozat témája a régi cseh nyelvű szerelmi líra. Földes Zsuzsanna (*Hasonlóság vagy különbözőség: a régi cseh szerelmi líra*) nemcsak a cseh szerelmi líra kezdeteiről, hanem a magyar, valamint a cseh poétikai hagyomány közti analógiáról is értekezik. Az udvari-lovagi szerelmi költészet elemeit a kéziratos hagyomány szubsztrátumaiban kimutató komparatistikai vizsgálat megerősíti azt a gyanút, hogy a Balassi fellépése előtt is jelenlévő tradíció „megkönnyítette Balassi verseinek »széténeklését«” (187).

Rózsa Réka *Petrarkizmus és komédia* címmel írott dolgozatában a Cinquecento második felének nyelvi kísérletezésekkel tarkított olasz komédiáinak világába enged betekintést, Luigi Groto művein keresztül, míg Szegedi Eszter *Cristoforo Castelletti: L'Amarilli. Megjegyzések az 1580-as kiadás ajánlásához* című tanulmánya értékes betekintést nyújt a pásztordráma és a komédia műfaji kettéválásának folyamatáról.

Seláf Levente formai elemekre – főként a rímmodulok történetére – koncentráló tanulmánya (*Balassi mint kultúrhérosz: Adalékok az aab metrikai modul történetéhez*) a középkori francia és a régi magyar

verseket veti össze. Következtetése Zemplényi Ferenc feltevéseit erősíti: a Balassi-strófának nincsenek egyszerre tematikus és formai mintái, következésképpen Balassi fellépésében ismét csak az újításra, az előzménynélküliségre helyeződik a hangsúly. A középkori udvari irodalomnak nyilván volt valamilyen recepciója Magyarországon, de ez nem hozott létre önálló, követhető tradíciót. „Balassi korszakos jelentősége nem valamilyen elveszett hagyomány felújításában áll, hanem a reneszánsz magyar nyelvű udvari líra megteremtésében” (215).

A tanulmánykötet utolsó három dolgozata hasonló témájú. Tekulics Judit (*Stefano Guazzo: „Egy casalei nemes hölgy arcképe”*) behatóan ismerteti a társalgásnak és a női életforma demonstrálásának nagy figyelmet szentelő Stefano Guazzo *Civil conversazione* című művét, melyben megjelenik a „tökéletes társasági hölgy” alakja. Majd Veres Ágnes Judit Matteo Maria Bandello változatos tematikájú, „a legheterogénebb nézeteket mindenféle rendszer nélkül” (239) egyesítő novelláihoz szolgáltat érdekes adalékokat, különös tekintettel a nők megítélésére, és az azzal kapcsolatos ellentmondó felfogásokra, valamint a „beszéd-bűn” és „hallgatás-erény” kontrasztra (*Beszédes nők és néma leventék – Észrevételek Bandello novelláinak nőképehez*). Végül Zsák Judit *Szépségmítosz, társadalmi nem és individualitás a Cinquecento nőképében* című tanulmánya az öntudatra ébredő reneszánsz nő alakját jeleníti meg.

Az egyes írások, mint a fenti vázlatos szemléből is kitűnt, néhol vitatkoznak egymással, vagy ha hasonlókat is állítanak, különbözőképpen (eltérő irodalomtörténetírói habitusokkal, értelmezői módszerekkel) teszik; s természetesen a színvonal

sem lehet egyenletes, hiszen első eredményeket bemutató kezdők és komoly kutatói műltra visszatekintő „fiatalok” közös munkájáról van szó. Ez a sokféleség azonban talán a konferencia és a kötet legnagyobb erénye. A tanulmányok szinte mindegyike interdiszciplináris nézőpontot érvényesít, több írásban kiemelt szerepet kap a képzőművészet (Gulyás Borbála), a zene (Csörsz Rumen István), sőt a korabeli „performance art” (Kiss Farkas Gábor) és a költészet kölcsönhatása. Van, akinél a hagyományos filológiai akribia dominál vagy aki a komparatiztikát alkalmazza sikerrel új kérdések felvetéséhez, és van, akinek kezén a történeti poétika strukturalizmust és történetiséget ötvöző megközelítésmódja bizonyul folytatható hagyománynak. A teológiára nyitott értelmezői módszer a dialogicitást és a nyelv performativitását emeli ki a költői önmegértésben és énformálásban, a szubjektum történetiségét pszichológiai oldalról, a korabeli affektuselméletekkel kontrollálva megragadó eljárás a szerzői szerepformálás új dimenzióira képes rávilágítani; a társadalmi nem (*gender*) szempontjának előtérbe kerülése pedig régen megjósolható fejleménye a magyar reneszánsz kutatásnak. Az elmúlt évek szinte kötelező elméleti egy- (két-?)hangúsága, úgy tűnik, a múlté: a régi irodalom körül mutatkozó „új nyüzsgés” a szabadság levegőjét hordozza természetes közegeként.

Az értékes forrást (Giovannibattista de Leoni pozsonyi ünnepségleírásának fordítását) is közlő függelék, a tanulmányok után olvasható idegen nyelvű rezümék, valamint a tanulmányok szerzőiről szóló néhány mondatos ismertető egyaránt Kiss Farkas Gábor gondos szerkesztői munkáját dicsérik.

Kovács Eszter Judit

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2004 CX. évfolyam 1. szám

PÁZMÁNY PÉTER-BIBLIOGRÁFIA 1598–2004

Összeállította Adonyi Judit, Maczák Ibolya,
Piliscsaba, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar, 2005, 163 l.
(Pázmány Irodalmi Műhely: Bibliográfiák – Katalógusok, 1).

Bár 1987 óta rendelkezünk Pázmány-bibliográfiával Polgár Lászlónak köszönhetően, az elmúlt két évtized kutatásai és a Pázmány-kritikai kiadás megindulása szükségessé tették egy felújított és kiegészített bibliográfia összeállítását. A Polgár-féle bibliográfia anyaggyűjtése 1985 decemberével zárult és összesen 413 tételt tartalmaz, míg a 2004 végén lezárt újabb jegyzékben csaknem háromszor ennyi, összesen 1152 tétel sorakozik. A gyarapodás nemcsak az eltelt tizenkilenc év szövegkiadói és szakirodalmi termését jelzi, hanem az összeállítók *leleményességét* is: Adonyi Judit és Maczák Ibolya, a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Nyelv- és Irodalomtudományi Doktori Iskolájának hallgatói, tanácsadók hatékony segítségével, szemlátomást sikerrel bővítették a korábbi anyagot is.

Polgár László úgy állította össze a Pázmány halálának 350. évfordulójára készített, alapos és precíz személyi bibliográfiát, hogy az önálló Pázmány-portrét rajzol határozottan tagolt szerkezetével. A Pázmány-művek (melyek közül csak a századfordulós összkiadás köteteit és a későbbi kiadásokat vette fel), a lexikoncikk és a vonatkozó bibliográfiák felsorolása után a Pázmányról szóló irodalmat tematikusan csoportosította, a következő fejezetcímek segítségével: a jezsuita, a teológus, a filozófus, az író, a szónok, a hitvédő egyházfő, a nemzetnevelő államférfi. Ezek a kategóriák szinte kivétel nélkül a szakirodalomban használt, onnan átvett értelmezők, jelzők – gondoljunk

csak a következő szerzőkre és műcímekre, mint például Bangha Béla, *Pázmány Péter, a jezsuita*; Szabó Ferenc, *Pázmány, a teológus*; Gerencsér István, *A filozófus Pázmány*; Sík Sándor, *Pázmány, az ember és az író*; Petró József, *Pázmány Péter, a szónok*; Schütz Antal, *A nemzetnevelő Pázmány*; Öry Miklós, *Pázmány, a nemzetnevelő*; stb. Az egyes csoportokon belül Polgár nem kronologikusan, hanem mindig más elvek szerint állította össze a tételek sorrendjét. Erőteljes íve van például *A szónok* című fejezetnek: a Pázmányt mint szónokot bemutató átfogó tanulmányok után olyan összefoglalások következnek, amelyek elhelyezik őt a katolikus, illetve a keresztény szónoklás történetében, majd szónoki elveket elemző szakirodalmi tételek után a prédikációkat középpontba állító írásokkal folytatódik a lista, s legvégül állnak a prédikációk részletkérdéseivel foglalkozó cikkek (források, tematika, hatás). A Polgár által kialakított szerkezet ugyan jó fogódzókat ad az anyag áttekintéséhez, osztályozása azonban erőteljesen értelmezi is az anyagot, és nem nyújt eléggé tagolt rendszerezést ahhoz, hogy egyértelmű legyen a tételek besorolása.

Adonyi Judit és Maczák Ibolya az összegyűjtött anyag tekintetében, különösen a külföldi publikációk esetében biztos alapra építhettek, amikor Polgár László gyűjtéséből indultak ki. A Polgár által kialakított szerkezetet azonban nem tartották meg, helyette Pázmány műveit és a szakirodalmat is időrendbe sorolták az

egyes fejezetekben. A saját műveken belül Polgárhoz hasonlóan külön kiemelték az életműkiadást, az időrendi részben pedig (amelyben összegyűjtötték az életműkiadást megelőző kiadásokat is) különválasztották az önállóan megjelent műveket a válogatásokban, antológiákban, periodikumokban megjelent művektől, valamint a levelektől. Az elszórtan megjelent levélközlésekhez annotációkat írtak. Ezek fontosságát nem lehet eléggé hangsúlyozni: hiánypótlónak számítanak mindaddig, amíg egy esetleges újabb gyűjteményes leveleskötet megjelenik. Külön fejezetbe kerültek a téves adatokkal nyilvántartott kiadások. Az összeállítók a Pázmányról szóló irodalmon belül elkülönítették a lexikonokat és bibliográfiákat; a monográfiákat és önállóan megjelent műveket; a tanulmányköteteket; a tanulmányokat, cikkeket, könyvrészleteket. Számos tételt elláttak magyarázó jegyzetekkel. Annak ellenére, hogy a bibliográfia szerkezete alapvetően megváltozott, a Polgár-féle csoportosításnak mégis maradt némi nyoma: a tárgyszavak nagy része visszaköszön a kötetvégi mutatóban. A kötet használatának nagyon érdemes elmélyedni a világos és tömör bevezetőben, mely pontosan meghatározza a gyűjtőkört, bemutatja a bibliográfia szerkezetét és kitér a formai megoldásokra.

Az új Pázmány-bibliográfia jelentősen bővült a régebbi irodalom vonatkozásában. A legfontosabb újdonság egy még Pázmány életében, 1636-ban megjelent életrajz, Jeremias Drexel SJ *Rosae selectissimarum virtutum* c. művének Pázmányhoz írt ajánlása, melyről Hargittay Emil 2004 novemberében már tartott egy előadást Piliscsabán. Nem kevésbé fontos, hogy új tételként szerepel több, 18–19.

századi írói lexikon, illetve bibliográfia Pázmányra vonatkozó cikke, például Czvittinger, Bod, Horányi és Wallaszky műveiből. Egy-két szerző azonban így is kimaradt, pl. Haner György Jeremiás, Pápay Sámuel vagy Sándor István. Utóbbi műve a téves adatokat szerepeltető tételek listáját is gazdagíthatná, hiszen a *Magyar könyvesházban* a *Felelet* rossz attribúcióval, Pázmándi Gábor műveként jelent meg, ráadásul két nem létező kiadás is bekerült a könyvek rövid említései közé (*Keresztyéni felelet*, 1617; *Válasz Alvinczi könyvére*, 1619). A bibliográfia is örömdetesen tanúsítja, hogy az utóbbi két évtizedben mennyire megújult az érdeklődés Pázmány személye és működése iránt. Megjelent két vaskos tanulmánykötet: a *Pázmány Péter emlékezete* (Róma, 1987) és a *Pázmány Péter és kora* (Piliscsaba, 2001) című kiadványok. Ez utóbbiban a tudós szerzetesek és az ismert Pázmány-kutatók mellett már egy fiatal generáció tagjai is jelentkeztek publikációikkal. Lényeges kiemelni, hogy a megújult Pázmány-kutatás egyre több tudományágot fog át, s ezzel párhuzamosan a bibliográfia készítői sem kizárólag egy tudományterülethez tartozó segédkönyvet kívántak létrehozni.

A Pázmány-művek leírásánál a korabeli kiadások esetében csak rövidített címet találunk, egy vagy több utalással a vonatkozó kézikönyvekre (RMNy, RMK, Somervogel, Frankl, Kulcsár, Szinnyei, Petrik). Teljes cím csak az életműkiadás kötetinek részletezésénél olvasható. Érthető, hogy a bibliográfia készítői nem törekedtek az RMNy címléírásaihoz és egyéb adataihoz hasonló aprólékosságra, így azonban akad a bibliográfiában olyan Pázmány-mű, amelynek egyszer sem sze-

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2004–CX. évfolyam 331. szám

repel a teljes címe (*Okok, nem okok*). A gazdag névmutató és a még további bővítésre szoruló tárgymutató mellett kétségtávol hasznos Pázmány műveinek mutatója, mely egyben a művek rövidítés-jegyzéke is (mint ilyen, kötelező érvényű a készülő kritikai kiadás jegyzeteire nézve).

Szép gesztus a kötet végére bekötött két lap: ezek a pótlásokkal együtt szerényen és mégis elegánsan adják a használó tudtára, hogy a mű, amelyet kezében tart, bár megjelent, de nem befejezhető.

Bretz Annamária

GYÖNGYÖSI ISTVÁN: ÚJ ÉLETRE HOZATOTT CHARICLIA

Sajtó alá rendezte Jankovics József, Nyerges Judit, utószó Jankovics József, Budapest, Balassi, 2005, 532 l. (Régi Magyar Könyvtár: Források, 14).

Most, hogy több mint hatvan évvel Badics Ferenc után Jankovics József és Nyerges Judit kiadták újból, csodálatosan alapos filológiai pontossággal, Gyöngyösi István összes verseit, világosan látjuk az egész életmű egységét. Egységről beszélhetünk, annak ellenére, hogy Gyöngyösi egy-két kivétellel tulajdonképpen egész életében „alkalmi” verseket írt és a sorozatot végül eposszal (vagy regénnyel?) zárta le. A kérdés csak az, hogy valóban van-e nagy műfajbeli különbség az úgynevezett alkalmi versek és az eposz között.

Mi az alkalmi vers? Egy olyan vers, amelyet egyetlen alkalomra ír a költő, egy különleges alkalomra. A vers tulajdonképpen éppen olyan efemer kellene hogy legyen, mint maga az esemény, talán nem is kellene túlélnie az alkalmat. Három ilyen eseményről olvashatunk rendszeresen a régebbi irodalomban: királyi felvagy bevonulásról, menyegzőről és temetési szertartásról. Amikor IX. Károly francia király ünnepélyesen bevonult Párizsba, Ronsard, a kor legnagyobb költője, verseket írt a király tiszteletére egy ideiglenesen felhúzott falra, és ezeket a verseket az ünnepély után a díszlettel együtt megsemmisítették (*La ioyeuse Entrée de*

Charles IX Roy de France en Paris, 1572, facsimile kiadás, New York, Johnson, é. n.). A temetési szertartásokról Szabó Péter írt izgalmas kismonográfiát az 1652-es vezekényi csatában elesett négy Esterházy nagyszombati temetése alapján (*A végtisztesség*, Bp., Magvető, 1989). Az esküvőre készült alkalmi versre, az epithalamiumra pedig a legszebb példa éppen Gyöngyösi István három talán legismertebb alkotása, a *Márssal társalkodó Murányi Vénus*, a *Porából megéledett Főnix* és a *Thököly Imre és Zrínyi Ilona házassága*.

Kérdés, hogy nem az alkalmi költészet-e minden költészet eredete. Orális eredet: bizonyos társadalmi helyzetekben énekelt dalok. A népköltészet alkalmi költészet, hiszen a falun mosás, kukoricahántás, borozgatás váltja ki az éneklést. Az emberi élet fontosabb eseményeivel – születés, esküvő, temetés – általában hosszabb és másképpen megszerkesztett versek foglalkoznak, ebből a szempontból a különbség nem olyan egyértelmű a népi és az úri világ között. Gyöngyösinél a helyzet bonyolódik, három nagy „alkalmi verse” ugyanis nemcsak epithalamiumok, nem igazán alkalmi versek, hanem eposzok és históriás énekek is egyben. Részben azért

is maradtak fenn, mert fontos történelmi személyiségekről szóltak.

Ezek után fel kell tenni a kérdést, hogy regénynek (eposznak) nevezhetjük-e az *Új életre hozott Charicliát*. Gyöngyösi bizonyára ismerte Héliodórosz regényét, de költeményében Czobor Mihály, egy német prózafordítás alapján készült és befejezetlen, szintén versformában fennmaradt töredékét utánozta és folytatta. A szöveg befejező része eltér Héliodórosz etiópiai történetétől.

A modern irodalomelmélet kialakulása szempontjából Héliodórosz rendkívül jelentős szerző. Az olasz reneszánsz és a francia klasszicizmus poétikái éppen az ő regénye alapján tárgyalják azt a kérdést, hogy van-e különbség eposz és regény között, és ha igen, az miben áll. Egyesek szerint Héliodórosz egyenrangú Homéroszsal, felmutatja az epika több jellegzetes technikáját: „in medias res” kezdet, *flashback*. Tartalmilag viszont van egy alapvető különbség, a befejezés nem tragikus. A tragikus kimenetel persze nem minden eposzra jellemző. Érdekesebb ebből a szempontból Northrop Frye fejtegetései, aki az *Odüsszeiát* és az *Etiopikát* egymás mellé helyezi. Kharikleia megvédi mindvégig szüzességét, ugyanakkor azonban ravasz és éppen úgy cselekhez fordul célja elérése végett, mint Odüsszeusz. (*The Secular Scripture: A Study of the Structure of Romance*, Cambridge Mass., Harvard University Press, 1976.) Mások azt emelik ki, hogy az eposz vers, a regény pedig prózaeposz. Ez a terminus a regényt egyrészt lealacsonyítja, hiszen azt, amit versben írtak, tulajdonképpen egészen a 18. századig magasabb rendűnek tartották, mint a prózát (1715-ben Houdar de La Motte francia kritikus például óriási felhá-

borodást keltett, amikor kijelentette, hogy Racine mondanivalójának erejét a rím és általában a prozódia egyáltalán nem növeli), másrészt fel is emeli, hiszen próza létére a legelőkelőbb műfajhoz hasonlítja.

Héliodóroszra és modern követőire, az európai barokk regényre egyfajta idealizmus jellemző, az „üzenet” mindig pozitív. Ellentétben a Boccaccio-féle novellákkal és – társadalmilag magasabb szinten – a 17. század vége felé kialakuló szerelmi „kisregénnyel” (Madame de La Fayette), melyek az élet árnyoldalait mutatják be – család, képmutatás, csalódás, halál –, azaz az általában a mindennapi tapasztalatainkhoz közelebb álló narrációkkal, a barokk regény az eposzokhoz hasonló izgalmas, de lélektanilag valószínűtlen történeteket mond el. Az eposzban több a háború, a regényben több a szerelem. „Amor omnia vincit”, ez Héliodórosz és az általa inspirált barokk regény üzenete. Olyan szerelem, amelyik minden viszontagságot legyőz.

Héliodórosz óriási hatására jellemző, hogy nyolcvan évvel Gyöngyösi előtt Cervantes a *Don Quijote* befejezése után évekig, egészen haláláig dolgozott egy, a világhírű könyvétől teljesen elütő regényen, a *Persiles és Sigismunda viszontagságain*. (Cervantes olvasói ezt a regényt általában nem ismerik és ha hallanak róla, csodálkoznak, mert ez a könyv első pillantásra úgy tűnik, hogy egyáltalán nem paszszol a humoros-szatirikus és éppen a valószínűtlen lovagregények ellen írt *Don Quijote* mellé. Hogy megértsük ezt az ellentmondást, el kell olvasni azokat a részeket, ahol a pap átnézi a búsképű lovag könyvtárát: a lovagregényeket tűzbe dobják, de néhány erkölcsös szerelmi regénynek megkegyelmeznek.) A szerelmes pár itt nem a

mediterrán vidéken utazgat, hanem sötét és hideg északi országokból jut el lassan, rengeteg hajótörés, rabszolgaság és egyéb katasztrófa után Rómába, ahol végre egybekelhetnek. Míg Héliodórosznál a görög istenek, jóslatok, álmok, a szentélyekben az isteneknek és istennőknek bemutatott áldozatok játszanak fontos szerepet, addig Cervantes regénye sok keresztény vallásos utalást tartalmaz (Alban K. FORCIONE, *Cervantes' Christian Romance: A Study of Persiles y Sigismunda*, Princeton, Princeton University Press, 1972). Érdekes analógia Gyöngyösisével: a szöveg első fele itt is a Gonosz birodalmát mutatja be, míg a második részben a Jó győzedelmeskedik.

Ezekre az eposzokra-regényekre minden egyes esetben az jellemző, hogy van egy „üzenet”-ük. Az üzenetet ki kell domborítani, alá kell húzni. Hogyan? Retorikai módszerekkel. De létezhet-e egyáltalán valami, amit regényretorikának nevezhetnénk?

A retorika évszázadokon keresztül a beszéd hatását tanulmányozta, azokat a nyelvi-stilisztikai eszközöket, amelyeknek a segítségével egy szónok megpróbálja meggyőzni hallgatóit. Az utóbbi évtizedekben, bizonyára a strukturalizmus és a szemiotika hatására, egyre inkább elterjedt a vizuális retorika iránti érdeklődés, pontosabban az a nézet, hogy nemcsak a szavaknak van perszuazív hatása, hanem a képeknek és színeknek is, amint ezt a reklámtervezők és tévén vagy plakáton hirdető cégek nagyon jól tudják. (Lásd a Gottfried BOEHM által kiadott *Was ist ein Bild?* c. válogatást, München, Wilhelm Fink, 1994; és Joachim KNAPE *Rhetorik* c. tanulmányát a Klaus SACHS-HOMBACH kiadásában megjelent *Bildwissenschaft* kötetben, Frankfurt, Suhrkamp, 2005.) A szónokok mellé

felsorakoznak most már a pszichológusok, kommunikáció-szakértők és designerek is.

Amiről viszont még ma sem igen esik sok szó, az a narratív retorika. Minden történetnek van üzenete, valamit megmutat, igazol. Nagyon világos ez rövidebb anekdoták esetében – mindig bizonyos szituációhoz kötődnek –, hosszú regényekből viszont – gondoljunk csak Goethére, Joyce-ra vagy Proustra – meglehetősen nehéz kibontani a központi mondani-valót. A barokk regény ezzel szemben egy nagyon érdekes retorikai szituációt mutat fel: a cselekmény bonyolult, viszont az üzenet egyszerű. „Amor omnia vincit.” A bonyolult cselekmény apró részleteit kell tehát tanulmányozni, mindig újból feltenni a kérdést, hogy mit kommunikálnak, milyen célt szolgálnak.

A novellával ellentétben, amelynek cselekménye egységes, a regény sok egymást követő epizódot tartalmaz, azaz paratiktikus: az epizódok száma és hossza önkényes. Egyes részletek hasonlóak (pl. jóslat, álom), más részletek viszont eltérnek egymástól (pl. a szereplők személye), ez a kettősség garantálja retorikai hatásukat.

A narratív retorika természetesen nem követi a beszéd felépítésének négy fázisát. A barokk regény struktúráját alapvetően két alakzat, az ismétlés és a bővítés (amplificatio) határozza meg. Theagenészt és Kharikleiat más és más veszélyek fenyegetik, ezeknek kell ellenállni barátok és ellenségek között. A helyzet változik és ennek megfelelően változik a főszereplők reakciója is.

Héliodóroszra és a barokk regényre egyaránt jellemző, hogy a főszereplők ritkán – gyakran csak éjszaka, alvás közben – vannak egyedül, mindig sokan veszik körül őket: a retorika feltételezi a

kommunikációt, magányos ember legfeljebb önmagával dialogizál, például akkor, amikor felébred egy ijesztő vagy titokzatos álomból. Az ellenfelek kiváltják a szerelmesek ügyességét, ravasz reakcióit és beszédeit, akik viszont támogatják őket, mint Knémón és Kalaszirisz, megerősítik az olvasó bizalmát, hogy végül mégis minden jóra fordul majd. Különösen jelentős Kalaszirisz szerepe, hiszen ő egy idősebb, bölcs és mélyen vallásos férfi. Bár Gyöngyösi művének címében csak a női főszereplőt említi, feministák megjegyezhetnék, hogy Héliodórosz regénye is a férfiak szempontját helyezi előtérbe, hiszen Kharikleia mellett az egyetlen fontosabb nő a cselekmény elején megölt Thiszbé. (Lásd Renate KROLL, Margarete ZIMMERMANN, *Feministische Literaturwissenschaft in der Romanistik*, Stuttgart, Metzler, 1995; ill. *A nemek és a kultúra* c. tanulmányomat *A jelen* c. kötetemben, Pozsony, Kalligram, 2003.)

Jankovics József kitűnő utószavában az *Új életre hozott Charicliával* kapcsolat-

ban arra is felhívja a figyelmet (513–514), hogy a költő legfinomabb lélektani megfigyeléseit ebben a művében (és különösen a végén) találhatjuk. Jankovics egyébként ebben az utószóban nagyjából mindent megírt, ami lényeges. Én tehát arra szorítkoztam, hogy felvessem a narratív retorika problémáját, melynek kidolgozása természetesen egy egész könyvet venne igénybe.

És végül talán még egy kérdés: érthető, hogy Gyöngyösi, a költő, aki egyébként is rimes példákat követett, maga is versbe szedte Héliodórosz prózáját. De voltaképpen mi történik akkor, amikor prózát versbe ültetünk át? A fordított megoldás könnyebben elképzelhető – magyarul meg is történt Vergilius esetében –, hiszen a prózában közelebb maradhat a fordító az eredeti szöveg jelentésbeli árnyalataihoz, nem kényszerül a rím és a metrum kedvéért időnként a pontos jelentéstől eltérni. Erre a kérdésre azonban nincs válasz, hiszen Gyöngyösi nem Héliodórosz eredeti prózáját szedte versbe.

Kibédi Varga Áron

RÉGI MAGYAR PRÉDIKÁCIÓK 16–18. SZÁZAD.

EGYETEMI SZÖVEGGYŰJTEMÉNY

Összeállította Szelestei N. László, Budapest, Szent István Társulat, 2005, 468 l.

Szelestei Nagy László bőséges válogatása igen fontos helyet foglal el a prédikációirodalom újrafelfedezésének néhány évtizede zajló folyamatában. Úgy vélem, bizonyos szempontból a józan középúton valósítja meg. Egy könyvismertetés keretei között nincs mód annak részletes elemzésére, hogyan került egyre inkább előtérbe e „kitagadott irodalom” sokáig elfelejtett műfaja. A szóban forgó szöveggyűjtemény helyét keresve legalább röviden mégis

vázolni kell azokat a tendenciákat, amelyekhez viszonyítva jelentősége meghatározható.

Hosszú szünet után az 1970-es évek közepétől az egyházi beszéd ismét megjelent mind az irodalomtudományi kutatásokban, mind a szélesebb közönség számára szóló kiadványokban. Tarnai Andor kritikátörténeti munkássága nyomán a prédikáció mint meghatározott követelményrendszernek megfelelő, szabályozott irodalmi mű-

faj felkeltette a szakma érdeklődését. Bitskey István monográfiája Pázmány prédikációiról akár a második világháború előtt, akár az azt követő évtizedek ideologikus szemléletéhez képest merőben új megvilágításba helyezte az anyagot. Tarnai örökségéhez kapcsolódva és Bitskey környezetében – Madas Edit, Bárczi Ildikó, Kecskeméti Gábor, illetve Imre Mihály, Győri János, Oláh Szabolcs, Gábor Csilla, Tasi Réka, Csorba Dávid és mások jóvoltából – értékes eredmények születtek nemcsak a középkor, hanem a későbbi korszakok vonatkozásában is. A szövegek értelmezésében a hagyományos filológia és a modern irodalomelmélet egyaránt szerepet kapott. A külföldi hatások feltérképezése, a retorikai elemzések, a művelődés- és eszmetörténeti összefüggések komplexitásának feltárása megtermékenyítően hatott a kutatók újabb nemzedékére.

A vizsgálódások jellemzően egy-egy szerző munkásságához kapcsolódtak, amint ezt figyelemre méltó tanulmányok hosszú sora bizonyítja. Monografikus összefoglalások is születtek: Kecskeméti Gábor a halotti beszéd műfaját – sok egyéb mellett – a történeti kommunikációelmélet módszerével vizsgálja. Olyan kötet is jelent meg, amelyben egy adott időszak egyházi retorikájának kézikönyvei nyomán rajzolódnak ki a prédikációk elméleti tudnivalói. A tanulmányokban és a nagyobb lélegzetű összefoglalókban magukat a szövegeket legfeljebb egy-egy hosszabb-rövidebb idézet képviseli, az elmondottak alátámasztására.

Az irodalomtörténeti jelentőségű értékelések mellett az anyag újraolvasása nem ritkán kisebb-nagyobb szövegkorpuszok kiadásával járt együtt. Gábor Csilla Káldi-könyvében a függelékben közölt prédikációk teszik követhetővé a monografikus

részben kifejtett elemzéseket. Máskor fordítva alakultak a terjedelmi arányok: a szövegkiadáshoz készült kísérőtanulmány, ahogyan ezt Győri János Nagyari Benedek- vagy Heltai János Alvinczi-kiadásának példája is mutatja.

A tudományos kutatás megélénkülése mellett az olvasók szélesebb rétegei is megismerkedhettek a régmúlt századok prédikációival. Kiemelkedő szerepet játszott az érdeklődés felkeltésében Lukácsy Sándor. Ő írt a legtöbbet a hajdan volt szerzőkről olyan tanulmánykötetekben és folyóiratokban, amelyeket nem csak a szűk szakma olvasott. *Zengedező sípszó* című szemelvénygyűjteményében bőséges válogatást közölt a régi magyar egyházi irodalomból. Más hasonló népszerűsítő összeállítások is napvilágot láttak. V. Kovács Sándor szerkesztésében magyar fordításban jelentek meg részletek Temesvári Pál beszédeiből, *Monda nekik egy példázatot* címmel protestáns egyházi beszédek exemplumaiból válogatott Szabó Lajos, a *Csodatörténetekben* Sinkó Ferenc katolikus prédikációkból és példagyűjteményekből adott közre szemelvényeket. Pázmány-kiadás több is készült.

Mind a szaktudományos, mind a népszerű munkák magukban hordozzák a jellegükből adódó szélsőségek lehetőségeit. A túlságosan is szakszerű okfejtések könnyen emelkedhetnek olyan magasságokba, ahová már nehéz követni őket. A közérthetőséget célzó leegyszerűsítések pedig az anyag csonkításával járnak. Sokszor csak kiragadott részletek láttak nyomdafestéket; Pázmány prédikációiból készült olyan válogatás, amelyben nem szerepel a kiindulásul szolgáló szentírási szakasz, és a latin szövegrészek a bibliai és egyéb hivatkozásokkal együtt elmaradnak.

Mindezeket a szélsőségeket Szelestei Nagy László összeállítása gondosan ki-küszöböli. A bevezető részek rövidek: a szerkesztő összesen hat lapnyi terjedelemben szól a kiadás szempontjairól és a prédikáció műfajának legfontosabb tudnivalóiról. Ugyanakkor a kötet végén a pontos bibliográfia maradéktalanul eleget tesz a szakszerűség követelményeinek. Minden szerzőről megtudhatjuk az életrajzi alapadatokat, a szövegközlés forrását, a kapcsolódó legfontosabb szakirodalmat. Az utolsó lapokon a szerkesztő részletes bibliográfiai adatokkal közli az egyes szerzőknél csak rövidítve feltüntetett hivatkozásokat, összesen 154 tételt. Ez az irodalomjegyzék nélkülözhetetlen kiindulópont minden további kutatáshoz az adott területen.

A kötet gerince a közel félezer lapnyi szöveggyűjtemény. Az 1620 körül keletkezett dramatikus karácsonyi prédikáció ismeretlen alkotójával együtt pontosan félszáz szerző munkásságából kapunk ízelítőt. Vannak, akik két-három darabbal is szerepelnek, így a válogatás összesen 73 prédikációt tartalmaz.

Az időhatárok csaknem teljes terjedelmében átfogják az alcímben megjelölt három évszázadot. A legrégebbi szemelvény az 1526–27-ben keletkezett Érdykódexből való; Simon Máté pálos szerzetes prédikációja pedig 1805-ben jelent meg. Az összeállítás átfogó, reprezentatív képet ad a számításba vehető anyag sokféleségéről, a felekezeti, a földrajzi és a tematikus megoszlást, az egyházi és világi társadalom rétegzettségét illetően egyaránt. Evangélikus és református lelkészek, tanárok, katolikus plébánosok és kanonokok éppúgy helyet kapnak, mint katolikus, református és unitárius püspökök, vagy pálos, ferences és jezsuita szer-

zetesek, összességükben a történelmi Magyarország sok jeles városából. Irodalmunk első vonalát olyan szerzők képviselik, mint Bornemisza Péter vagy Pázmány Péter, de szerepelnek azok is, akiket az utóbbi évtizedekben fedezett fel vagy állított ismét előtérbe a kutatás: így például Csete István, Csúzy Zsigmond, Gyalogi János, Káldi György, Kelemen Didák, Kultsár György, Medgyesi Pál, Sóvári Soós Kristóf, Telegdi Miklós – hogy csak néhány nevet emeljek ki a hosszú sorból. Bevezetőjében a szerkesztő, Szelestei Nagy László felhívja a figyelmet azokra a szerzőkre, akiket a szakirodalom eddig egyáltalán nem tartott nyilván.

Hitelesen tükrözi a válogatás a prédikációirodalom jellemző témáinak arányát. A legtöbb darab természetesen a különféle egyházi ünnepekhez kapcsolódik, az egyházi év nevezetes alkalmaihoz vagy egyes szentekhez. Olvashatunk jó néhány halotti beszédet is. Bizonyos esetekben valamilyen fontos esemény szolgáltatott okot a bibliai textus magyarázatához. Ilyen Pósházi János prédikációja a sárospataki kollégium Gyulafehérvárra településekor, 1672-ben, vagy Szabó István Pozsonyban, 1750-ben elmondott beszéde „a Szent István király neve alatt felállatott felséges társaság” megalapításakor. Előfordul, hogy alkalomtól függetlenül egy-egy erény méltatása vagy éppen valamely bűn kárhoztatása a cél. Az előbbire példa Köleséri Sámuel fejtegetése a kegyes élet vállalásáról, az utóbbira Decsi Gáspár kirohanása „a táncnak undok volta” és Szenci A. Pál dörgedelmei a „semmirekellő és sok gonosszal megrakodott” részegesek ellen.

Az összegyűjtött anyag elrendezéséhez a szerkesztő a legegyszerűbb és talán a legtárgyilagosabb elvet választotta. Le-

mondva a keletkezés időrendje, a szerző felekezeti hovatartozása, a prédikáció témája vagy bármilyen más szempont szerinti csoportosításról, a szövegek folyamatos egymásutánját íróik nevének betűrendje határozza meg, Alexovics Vazultól Zvonarics Mihályig.

Ez az elrendezés is hangsúlyozza, hogy Szelestei Nagy László legfőbb célja a szövegek elfogulatlan közreadása, semmilyen megfontolás alapján nem kívánja befolyásolni az olvasót. Ő maga is tisztában van vele, hogy az anyag színvonala nem egyenletes. *Bevezetőjében* így ír: „...a prédikálásra készülő papnak [...] irodalmi formába kellett öltöztetni a mondandót. Ez az irodalmiságra törekvés (néha jobban, máskor kevésbé sikerülten) valamennyi közölt szövegünkön nyomot hagyott.” A szerkesztő mindazonáltal leszögezi: „...nem jellemeztük a kötetben szereplő szerzőket, nem minősítettük a közölt prédikációkat. Azt szeretnénk, ha a felfedezés és minősítés az olvasóban születne meg.”

A szövegek sajtó alá rendezése során a szerkesztő a Pázmány Péter Katolikus Egyetemen működő speciális kollégium tagjait – Bartha Zsuzsanna, Devecseri Andrea, Kálmán Péter Peregrin, Kiss Adrienn, Maczák Ibolya, Pekarik Zita és Martí Tibor – irányította. Az alap minden esetben az eredeti nyomtatvány vagy – öt esetben – kézirat, de feltüntették az egyéb kiadásokat is. Ezek néhány kivételtől eltekintve vagy a 19–20., vagy a 20–21. század fordulóján keletkeztek, az utóbbiak a fentebb említett újrafelfedezés jegyében. A kiadás során a kötet munkatársai a különféle előzményektől függetlenül szigorú következetességgel jártak el. A válogatás csak teljes prédikációkat tartalmaz, ha járulékos szövegek is tartoznak hozzájuk –

az elmondás körülményeinek leírása, imádságok, énekek –, azokkal együtt. A teljesség magában foglalja a szöveg közti és a marginális megjegyzéseket is, mindkettőt kisebb betűkkel szedve, az utóbbiakat a szöveg megfelelő helyére illesztve. A prédikációk és tartozékaik mai helyesírással olvashatók, de ha valaki éppen az eredeti ortográfiát szeretné tanulmányozni, a hivatkozások alapján könnyen megtalálhatja a forrást. A hasonló lapok nemcsak hangulatfestésként szolgálnak, hanem bemutatják az eredeti írásképet, tipográfiai megoldásokat is.

A közreadott anyag hatalmas művelődéstörténeti tárházként is szolgál. Ahogyan a szerkesztő írja *bevezetőjében*: „Miközben a hagyomány – ókori (bibliai és antik) és későbbi történetek, élethelyzetek képei, történetei – megmaradnak, ehhez idomulva a prédikáció keletkezésének kora válik elevenné. Nemcsak azért tudunk meg sokat a prédikáció koráról, mert sok maradt ránk belőlük, hanem azért, mert bennük az élet minden területéről szó esik.”

Egy irodalomtörténeti szakfolyóirat hátsóbjain különösen fontos a szóban forgó kötet hasznosságának méltatása az irodalomtudomány számára. A szakember könnyen fel fogja fedezni, mely vonatkozások kapcsolódnak leginkább kutatási területéhez. Hogy csak egy-két példát említsék: az egyes szerkezeti részek megnevezése sok korábbi kiadásból kimaradt, most viszont pontosan tanulmányozható, hogy a diszpozíció mely elemeit látták szükségesnek feltüntetni a szerzők, hogyan hangsúlyozták a beszéd szilárd vázát, hogyan építették fel a gondolatmenetet, az érvelés logikáját. A részek megnevezése esetenként a latin és a magyar egyházi retorikai szakszókincs összefüggéseit is

megvilágítja. A prédikátorok gyakori ön-reflexiói, melyek során következetesen számon tartják, hogyan haladnak az előre felvázolt szerkezet szerint, ugyancsak fontos adalékok a kritikátörténet számára.

Másik példa: a Szentírás metaforikus kifejezőmódjával kapcsolatban a szerkesztő bevezetőjében idézi Sylvester János jól ismert szavait. Jómagam régóta keresem, hogyan élnek tovább „az illen beszédnek neméről” alkotott elképzelések a magyar irodalmi gondolkodásban. A Sylvester-féle „lelés”, Balassi „inventio poeticája”, Gyöngyösi „leleményes toldalékai” és „poétai költeményei” megannyi meggondolandó szempontot vetnek fel a nyelvi megformálás teremtő ereje, fikció és valóság, história és fabula kérdéseivel kapcsolatban. Különösen izgalmas az átjárás a hétköznapi realitások leképezése és a költő által létrehozott öntörvényű világ, a „tulajdon jegyzisben vett”, elsődleges jelentés és az átvitt értelemben használt kifejezések, „a magyar poézis” között.

Telek József 1769-ben megjelent, Sarlós Boldogasszony ünnepére írott prédikációjában a következőket olvashatjuk: „Tetszik nékem ama híres *fabulák* szerzésében gyönyörködő *poétáknak* egy lelemények. Ezek, a *Juno* isten ábrázolásaiban játszadozván azt képzették vala, hogy némely tiszta lilomszál az égből alácsöpögő téjesők között, mint valami égi magból nevedett volna, azért is sommás szóban azt írták vala felibe: *Coelesti semine natum*. Égi magból született. Akárhová igazgassák a poéták ábrázoló leleményeket, én azonban az ábrázolást valóságra fordítván, azt biztosan állatom, hogy a mai völgyek liliuma s tiszta gyöngyvirágszála, a *Júdea*

hegyes tartományok völgyein utazó *názáreti Szűz Mária*, oly egyetlen egy völgyi lilium s gyöngyvirágszál volt, aki *coelesti semine natum*: mint valami édes téjesők s kegyelmek csöppei között, merő égi magból származott, és a földnek mocska nélkül, tejes tisztaságban nevedett.” Az idézet önmagáért beszél, nem szükséges hosszasan méltatni elsőrangú kritikátörténeti jelentőségét.

Amint láthatjuk, a válogatás a tudományos kutatás különféle irányaihoz szolgálhat kiindulásul. Meglehetősen derűlátásról tanúskodik az „egyetemi szöveggyűjtemény” meghatározás, ami a műfajt tanulmányozó hallgatóságot feltételez. Sőt a rövid bevezetőben felsejlik az egyetemisták számára elkészítendő, szlovák, német és latin nyelvű prédikációkat közreadó füzet sorozat terve, a magyar anyaggal való összehasonlíthatóság kedvéért. A kötet létrejötte bizonyítja, hogy ilyen hallgatók nem csak a fantázia világában létezhetnek. Ha a jelenlegi és leendő kutatók mellett még „a régi magyar irodalom és művelődéstörténet iránt érdeklődők” szélesebb rétegeinek figyelmére is lehet számítani, a nagy munka összeállítása és megjelentetése nem volt hiábavaló. Még pontosabban: nélkülözhetetlen segédkönyv mindazok számára, akik a régiségről – az adott esetben a régi magyar prédikációkról – nemcsak a modern irodalomelmélet gyorsan múló divatirányzataira támaszkodva, hanem az évszázadok próbáját kiálló, minden korszakbeli olvasót megszólítani képes szövegek alapján szeretnék gyarapítani ismereteiket.

Bartók István

**DEMETER JÚLIA, PINTÉR MÁRTA ZSUZSANNA: „JÖSZTE POÉTÁNAK”.
EGY ISMERETLEN CSOKONAI-VERSGYŰJTEMÉNY**
Budapest, Argumentum, 2005, 344 l. (Irodalomtörténeti Füzetek, 156).

Levéltárakban kutatni ma népszerűtlen és hálátlan feladat. Különösen, ha a kutatót Magyarországtól keletre szólítaná a kötelesség. Holott a sokat siratott nagymagyarországi levéltárak jó része ma már nemcsak kutatható, hanem kutatásra kötelez, hiszen ha a kényelmetlen körülmények és a kedvezőtlen hazai szakmai közvélemény dacára mégis felvállalja, ismeretlen, feltáratlan anyagokra bukkanhat a legkülönbözőbb korok és témák kutatója. Ennek értékes bizonyítéka az a *Szatmárnémeti gyűjteménynek* elnevezett verseskötet, melyet Demeter Júlia és Pintér Márta talált a Szatmári Megyei Levéltárban, és amelyet, jelentőségét egy ItK-tanulmány nyomán felmérve, az Argumentum Kiadó most megjelentetett az Irodalomtörténeti Füzetek sorozatában.

A kutatók azért lettek figyelmesek a versgyűjteményre, mert túlnyomórészt Csokonai-verseket tartalmaz, még hozzá a korai időkben, 1794–95-ből. Ebből a korszakból fennmaradt hasonló jellegű gyűjtemény, melyen a Csokonai-kiadások is alapulnak, az ún. *Zöld kódex*. Ennek a kötetnek a megítélése azonban a Csokonai-kutatásban igen kétséges. Vargha Balázs és Juhász Géza a *Zöld kódexet* Csokonai tanítványaitól származónak tartja, szerintük a költő csak látta, javította ezeket a verseket. Szilágyi Ferenc viszont határozottan Csokonai-autográfként tartja a kritikai kiadás kiindulópontjának a gyűjteményt. Mint Debreczeni Attila összegzi: „A kérdés megnyugtató eldöntése pillanatnyilag lehetetlen: egyazon anyagra két egymást kizáró érvelés és következtetés

épül, miközben más érdemi bizonyíték nem áll rendelkezésre.” (*A Zöld kódex rejtélyei: Egy filológiai felfedezés továbbgondolása Csokonai „zsengéire” nézve = „Et in Arcadia ego”: A klasszikus magyar irodalmi örökség feltárása és értelmezése*, szerk. DEBRECZENI Attila, GÖNCZY Monika, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2005, 53.)

Ilyen „érdemi bizonyítéknak” lehet azonban tekinteni a *Szatmárnémeti gyűjteményt*. Felépítése és a benne lejegyzett versek a *Zöld kódexet* idézik. A kötet négy egységből áll és 1794–95 között keletkezett. Az elsőben egy idegen kéz, feltételezhetően a költő tanítványa Csokonai-verseket jegyzett le más versekkel keverve, a szövegek mellett a költő saját kezű javításai és bejegyzései olvashatók. A második, rövid egységben Csokonai két autográf verse és egy ismeretlen harmadik található, lejegyzésük 1795. április 11-e és május 20-a között történt. A harmadik egységben új számozással további magyar nyelvű Csokonai-versek vannak több kéztől lejegyezve, végül a negyedik egy „Index”, amely az első egység tartalomjegyzéke. Tehát az első rész lejegyzett verseit Csokonai felülbíráltta, javította, így a szövegek szerzői szándékról tanúskodnak. Kétséget kizárólag arról van szó, hogy a poétai osztály praeceptor, Csokonai meghatározott *propositió*kra verset íratott diákjaival, mintaként a saját verseit adva meg, majd a lejegyzett verseket ki is javította. A kötet a költő tanári munkájának átgondolt, szisztematikus jellegét bizonyítja, a tananyag tudatos és átgondolt tervezésére

vall. Az adott témák csoportosítása, a feladatok „nehezítése” pedagógiai, mester-ségbéli koncepciót mutat. Ugyanakkor a bejegyzések a költő Csokonai saját versei-hez való viszonyát, a szöveg (ki)alakulá-sának folyamatát mutatják. Így különösen fontossá válnak a javítások, azok a kis marginális jelek, amelyeket a szerző a szövegekhez kapcsolódóan tett. A kötet szerzői nagy pontossággal és filológiai érzékenységgel kezelik ezeket a jelzéseket. Kár azonban, hogy a tanulmány sokáig, a 43. lapig csak „Csokonai sajátos jelölési rendszeréről” beszél, és így igen későn jut az olvasó tudomására, hogy itt tulajdon-képpen kis, kereszt alakú jelzésekről van szó, melyekkel a költő kizárólag saját verseit látja el. Tehát ez a mellékes jel ez esetben határozottan mutatja Csokonai szerzőségét. Viszont éppen a *Zöld kódex* körüli megválaszolatlan kérdések miatt azt is rögzíteni kellene, hogy egyáltalán mi alapján teszik az idegen kéz és a Csokonai-autográf közötti elkülönítéseket.

Ugyanakkor olyan filológiai finomsá-gokra mutatnak rá a tanulmány írói a két kódex összefüggéseit kutatva, ami elisme-résre méltó. Pl. felhívják a figyelmet a két kódex közös elírásainak a fontosságára, melyek közös származásukon túl a kelet-kezésük sajátosságairól is árulkodnak. A *Fösvény* című vers esetében például így: „Mindkét kéziratban utólag törölték ki a mondatközépi zárójelet: a diktálás hangsú-lyából úgy érezték, hogy a mondatnak vége van, s csak utóbb derült ki a másolók számára, hogy az egész mondatot kell zárójelbe tenni” (27).

A gyűjtemény teljes szövegének gon-dozása, kiadásának szükségessége így nyer létjogosultságot. A kötet Csokonai-versei-nek kiadása, feldolgozása nagy alaposság-

gal történik. Ennek külön értéke és az olvasó iránti figyelmessége, hogy a szö-vegmagyarázatokban nemcsak a gyűjte-ményben elfoglalt helyét, sorsszámát közlik a szöveg kiadói, hanem a kritikai kiadás sorszáma is, ami nagyban hozzájárul ahhoz, hogy ez az új szövegközlés elen-gedhetetlen és jól használható forrás le-gyen a kutatók számára. (Bár itt is találunk néhány apró hibát, mint pl. a 19. számú, *Libertas est optima rerum* című vers na-gyon helyesen utal a későbbi *Libertas optima rerum* versre, amely a gyűjtemény 41. számú verse, a jegyzetekben viszont a 30. számmal szerepel, mint ahogy a *Forma venusta perit* jegyzeteiben is rossz hivat-kozás olvasható, hiszen a 39. számú vers helyett a 38.-ra utal.)

A filológiai megoldásokon túl a jegyze-tek stíluskritikai megjegyzései is mutatják a szerzőpáros erényeit. Így az *Edgy barát Epitháphiuma* (110. sz.) című vers értéke-lése, mely a maga tipikus csúfoló vers műfájában nemigen jól sikerült műalkotás, de a költő jelölése alapján mégis eredeti-nek kell elfogadnunk. A 11. számú *Edgy Vén Asszonyról* és a 108. számú *Aetas senilis* versek viszont bizonyítják, hogy egyrészt egyik sem azonosítható a *Doroty-tya siralmával*, mint azt eddig tették a korábban csak címről ismert verssel, más-részt látható viszont, hogy a korai versek hogyan alakulnak át önironikus, tragiko-mikusan többjelentésű szöveggé késői köl-tészetében.

A *Vis et nequitia quid-quid oppugnant ruit* vers és az itt elsőként megtalált ma-gyar változata (*Erő és álnokság bármit ostromolnak, ledől*) verselemzés szintű szövegkritikai értékelést kap, így döntve a szerzőség kérdésében. Egy latin igealak, az *oppugnant* alkalmazása Csokonai *Az*

istenek osztózása című versében mutatja a fenti verssel való kapcsolatot, és egy szinte pontosan megegyező című – *Vis et nequitia quid-quid oppugnat, ruit* – latin versével rokon. Így olyan verspárral van dolgunk, amelynek egyszerre ismert latin és magyar nyelvű kidolgozása a költői életműben.

Éppen ezért, az olyan apró hibákért, mint a versek jegyzeteiben feltüntetett „??” bonyolultsága, a jelentéktelen költő, (Rím) Kováts József Kováts Józsefként való váltott emlegetése, vagy a *Jegyzetek* szedési hibája, ahol az I. egység címe máshogyan van szedve, mint a további

egységeké (218), kárpótol az, hogy a szövegkiadáson túl irodalomtörténeti szempontok is döntően érvényesülnek.

A kötet jelentőségét elsősorban az adja, hogy új Csokonai-szövegeket közöl, de ennél többről is szó van: egy régi szöveg-egység, a *Zöld kódex* újraértékeléséről egyrészt, másrészt pedig arról a művelődéstörténeti adalékról, hogy a költő Csokonai után megismerhetjük a praeceptor Csokonai oktatási módszerét. Végül pedig stíluskritikai, műelemzési szempontok érvényesítésével a Csokonai-életmű bizonyos pontjainak újraértékelését kapjuk meg.

Czibula Katalin

HUGO MELTZL UND DIE ANFÄNGE DER KOMPARATISTIK

Hrsg. Horst Fassel, Stuttgart, Frantz Steiner Verlag, 2005, 196 l. (Materialien des Instituts für Donauschwäbische Geschichte und Landeskunde Tübingen, 16).

HUGO MELTZL, SAMUEL BRASSAI: ACTA COMPARATIONIS LITTERARUM UNIVERSARUM, ANUL I (1877)

Reeditat de Horst Fassel, Cluj-Napoca, Institutul German al Universității Babeș-Bolyai–Institut für Donauschwäbische Geschichte und Landeskunde Tübingen, 2002 (Seriă Acta Comparationis, 1).

Az első mondat legyen a tiszta öröme: a maga korában nem kevés joggal hóbortos különknek tartott, sem a német, sem a magyar összehasonlító irodalomtudományban nem eléggé becsült, sokáig elfelejtett tudósnak, a világ első valóban komparatistikai folyóirata szerkesztőjének, Meltzl Hugónak (és szerkesztőtársának, a polihisztor Brassai Sámuelnek) a címleírásban jelölt intézmények részint nemzetközi konferenciával, részint a nehezen hozzáférhető folyóirat első évfolyama facsimiléjével szolgáltatnak elégtételt. Mind a tanulmánykötet, mind a közreadott évfolyam az eddigi kutatásnak két (főképpen magyar szerzőktől hangoztatott) tételét

nyomatékosítja. Az egyik szerint a germanista Meltzl többszörösen is Goethe világirodalom-elképzeléséből indult ki. Nevezetesen abból, hogy fordítások és ismertetések hozzák létre azt a fajta, nem csupán az anyanyelvi irodalom nézőpontját érvényesítő, tehát az önelvűséggel szakító alkotói magatartást és e magatartásnak megfelelő tudományszakot, amely a világirodalmi gondolkodáshoz vezethet el, annak fölismeréséhez, hogy a világirodalom szüntelen teremtménye hozzájárul népek-nemzetek kulturális cseréjéhez, ezáltal közeledéséhez. A második kutatási előfeltételezés szerint e goethei ihletésű világirodalom-felfogásban számottevő szerep jut a kelet-

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2004 CX. évfolyam 3-4. szám

közép-európai tényezőnek (a magyar, a román, a cigány, kevésbé hangsúlyosan a horvát, a szerb nyelvnek, irodalomnak, folklórnak). Meltzl annyiban módosította a Goethére alapozott összehasonlító kutatást, hogy a deka- és a poliglottizmus igényével annak a többnyelvűségnek és többkultúrájúságnak a lehetőségét célozta meg, amelyeknek az Európai Unió jelenében sem mellékes a szerepük. Lényegében ez a problémakör jelenik meg a tanulmánykötet értekezéseiben, elsősorban azokban, amelyek Meltzl tevékenységének aspektusait elemzik. Így kerül sor úttörő szerepének méltatására a komparatistikában, a regionalizmus és az univerzalizmus ütköző zónájában való elhelyezésére, a folyóirat egészének áttekintésére, kiváltképpen a folyóirat-történet viszontagságainak bemutatásával, a provincialitás és az univerzalizmus szembesítését vállalva. Minden eddigénél részletesebben ismerhetjük meg Meltzl felfogását a német és a magyar irodalomról (Petőfi-tanulmányainak tükrében, valamint esztétikai-bölcseleti stúdiumait szem előtt tartva), betekintést kapunk a folyóirat északi irodalmi-kulturális anyagába, végezetül megtudhatjuk, hogy Meltzl folyóiratában mely magyar népdalok találhatók eredetiben és főleg német fordításokban, s e közléseknek melyek a forrásai. A tanulmánykötet második része a Meltzl szellemében szerzett komparatistikai tanulmányok közlését hirdeti, valójában igazán komparatistikai tanulmányoknak általában nemigen nevezhetők a maguk nemében érdekesnek és fontosnak tűnő írások: az első világháborús német propaganda miként hamisította meg a román satirikus, drámaíró Caragiale műveit, három regény a prágai német irodalomból miként ábrázolja a cseh népet (va-

lójában egy-egy cseh alakot), Ausztria–Magyarország hogyan jelenik meg a két háború közötti román emlékiratokban, identitás és kisebbség címmel pedig vázlatos képet nyerünk az aromun irodalom funkciójáról és témájáról. Kitérhet, hogy a két rész a tanulmánykötetben elválik egymástól, Meltzl komparatistikai alapvetéséhez vajmi kevés köze van a 20. századi, inkább művelődéstörténeti, mint irodalomközpontú értelmezéseknek.

Mindennek ellenére olvasmányos, érdekes kötetet kapunk, a tanulmánygyűjtemény első részét jól egészíti ki a facsimile kiadás, és a gyűjteményes kötet végén közölt bibliográfia betekintést enged az ábécé rendjében felsorolt szerzők és az általuk publikált közlemények körébe. Remélhetőleg egy folytatódó „projektum” első darabjairól van szó. A jövőben azonban nem ártana, ha több „főhivatású” komparatista venne részt a programban, mivel az imagológiai elemzéseiről és komparatistikai bevezetőként számon tartott, három kiadást megért könyvéről (*Komparatistik: Eine Einführung*) nevezetes Hugo Dyserinckét leszámítva, nagyon kevésbé komparatistikai a szerzők megközelítési módja, a Meltzl igényelte többkultúrájúság pedig ritkán érvényesül. Aligha merülhet feledésbe, hogy Meltzl a kolozsvári állami egyetemen, magyar germanistaként oktatott, elsősorban magyar olvasókat szeretett volna megnyerni, bizonyára evvel indokolható a magyar nyelvű bevezető meg a sok magyar nyelvű közlemény. Emellett vagy ezzel együtt szólni kívánt Európához, mindenekelőtt a német nyelvű olvasókhoz, hiszen a magyaron kívül a legtöbb publikáció nyelve a német. S hogy a román nyelv és folklór is képviselteti magát, az az értekezésekben több ízben kiemelt Grigo-

riu Silaşinak (másutt: Szilasi Gergelynek) köszönhető, aki (teszem hozzá) 1872. október 20-ától volt a román nyelv tanára az egyetemen, ugyanott az 1883/84-es tanévben dékán, 1886-os nyugdíjazása után haláláig (1897) kolozsvári lakos, egy ideig az Economul bank vezérigazgatója. Főleg nyelvészeti cikkeket  rt, elsősorban románul, de néhány esetben magyarul is (1878/79-es megjelenésű: *A román m me-se-költészet kezdetei*). A dualizmus magyar kormányainak és kulturális nemzetiségi politikájának hibáit többször joggal bírálta az utókor, ezúttal azonban nem  rt figyelmeztetn nk arra, hogy az egyetemalapítás lendületében is fontosnak vélte a kormányzat a román nyelv és irodalom egyetemi szintű oktatását, s ezt egy román tudat  és anyanyelvű szerzőre bízta. A másik fölmerülő probléma: a magyar irodalom állítólagos túlsúlya és Petőfi esetleges túlbecsülése. Azt azért nem feledhetjük, hogy a folyóirat Magyarországon jelent meg, a magyar irodalom európai kontextusba helyezésén fáradozott, méghozzá olyan korban, amelyben néhány magyar író európai ismertsége számottevőnek mondható. Az 1870-es esztendőkben már megkezdődött Jókai diadalútja a német nyelvterületen, de szerb, lengyel, majd cseh és részben román és angol népszerűségéről is számos adat áll rendelkezésünkre.  m akivel a magyar irodalom azonosult, az Petőfi Sándor volt. Már a folyóirat szerkesztése előtt foglalkozott Meltzl Petőfivel, s bár versfordításai sok kívánnivalót hagynak maguk után, szépen illeszkedtek a német nyelvű Petőfi-kultuszba. S ez nem túlzás, ha meggondoljuk: Petőfiről Hein t l Bettina Brentan ig nyilatkoztak elismeréssel, Brahms megzenésítette verseit, Liszt Ferenc zongorára

 rott magyar történelmi arcképei k z l sem hiányzott a Pet fi . Gulya Jánosnak a göttingai egyetemen végzett, általa  r nyított Petőfi-kutatása (megint azt írom: nem túlzás!) *könyvtárnyi* anyagot t rt f l a német fordításokat bibliográfiailag regisztrálva. Meltzl érdeme, hogy Petőfiben a valóban romantikus költőt ismerte föl, s kora tudományosságával összhangban azt, aki a népszellemnek (*Volksggeist*) tökéletes reprezentánsa. De Meltzl látókörének szélességét tanúsítja, hogy Schopenhauer volt a másik szerző, akinek külön rovatot szentelt (*Schopenhaueriana*), s ez a gesztus is összhangba hozható a romantika-felfogással. Az a fajta irodalmi és tudományos h skultusz, amelynek Meltzl is áldozott, a felületes szemlélő számára különösnek és túlzottnak tűnhet, de nem volt az a saját korában, amikor is irodalmi személyiségek kormeghat r z  egy niségekk nt minősítettek. S csak mellékesen: Toldy Ferenc is egyetlen személyiségnek, Bessenyei Györgynek tulajdonította a magyar irodalom modern fordulat t a 18. században. Annyit m g hozzáteszek Meltzl „ar nyatlan” értékelő tevékenységéhez, hogy ez összefüggött komparatisztikai szemléletével. Ugyanis egyfelől azt hangsúlyozta, hogy az összehasonlító irodalomkutatásban minden irodalom (a kisebb is, a nagyobb is) egyforma jelentőségű és értékű lehet, másfelől nem kívánt eltekinteni attól, hogy Magyarországon  l, a magyar irodalomtudomány részese, még akkor is, ha németre fordít, németül  rva is. A magyar „vez rnyelv” mellett jócskán biztosított helyet mindazon nyelveknek, amelyek művelőitől írást kapott.

A jövőben nyilván sor fog kerülni arra, hogy a romanisztikai, az anglisztikai vagy akár a ciganol giai adalékok, fordítások

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2004 CX. évfolyam 331. szám

bemutatása is megtörténjék. Meltzl szándékai ellenére a folyóirat elsősorban a kétoldalú kapcsolatok, valamint a hatáskutatás és a műfaj történet/elmélet terén munkálkodott, tudományos nyelvhasználata eklektikus. De mi más lehetne, hiszen a pozitivizmus az, amely kialakította a komparatistika számára (is) a megfelelő terminológiát, amelyet aztán bírálni és meghaladni lehetett. Ugyanakkor Goethe humanista ábrándjáról sosem feledkezett meg Meltzl, s miként Goethe a perzsa meg a kínai költészet iránt érdeklődött, Meltzl folyóiratának mindjárt első évfolyamában japán tárgyú közlés olvasható. Kolozsvárból tekintett végig az irodalmi-tudományos világon Meltzl Hugo. S ami hóbortosnak, túlságosan tágnak, kevésbé körülhatároltnak és bizonytalan megfogalmazásúnak tűnhetett az akkor már a merev pozitiviz-

mus jegyében működő budapesti köröknek, az mára új fénybe állítódott, a fölösleges magabiztosságot és egyoldalúságot elvetve, a kételkedés, a határátlépés, mondhatjuk így is: a pluralitás hangsúlyozódása megnöveli a világ első komparatistikai folyóiratának és sokfelé tájékozódó, a közvetítésben örömet lelő, a világ kultúráira nyitottnak mutakozó szerkesztőjének, Meltzl Hugónak a jelentőségét. Szinte hihetetlen, milyen gazdag anyagot rejt Meltzl folyóirata, akár a fordításokat, akár a tanulmányokat tekintjük. Erről már az első évfolyama tanúskodik. A komparatistika jelenkori önmeghatározó kísérletei során is bőséggel meríthet Meltzlék kezdeményeiből. A két kötet érdeme, hogy erről sikerrel győzi meg olvasóit.

Fried István

LŐRINCZY HUBA: AZ EMIGRÁCIÓ JEGYÉBEN. ÉRTEKEZÉSEK MÁRAI SÁNDORRÓL

Szombathely, Savaria University Press, 2005, 254 l.

A tudományos folyóiratok kritikai rovataiban nem illő fantáziacímekkel házalni; tartjuk ezért magunkat az illemhez. Ám rögtön jelezniünk kell, hogy az írásunk elé emelt bibliográfiai adat nem fejezi ki sem a mögötte rejlő könyv, sem mondandónk lényegét. Talán ha aláilleszthetnénk a „Zárókő. Előzmények és távlatok” alcímet – jobban ráirányíthatnánk a figyelmet a lényegre.

Lőrinczy Huba könyve ugyanis egy 1990-ben megkezdett folyamat láncszeme és lezárása, s ugyanakkor – mint erre előszavában is utal – egy új filológiai nekiütközés kezdete. S mindezen túl Márai Sándor olvasói és irodalomtudományi

reneszánszának része, amely az író halálához és a hazai rendszerváltozáshoz köthető. Szerzőnk ugyanis részt kért magának abból a kritikai munkából, amelynek úttörői Rónay László és Szegedy-Maszák Mihály voltak. Előbbi – még a nyolcvanas években – nagydoktori disszertációját Márai Sándor pályaképéről írta – az emigrációba vonulásig; utóbbi az író alkotómunkásságának teljes ívét rajzolta meg, hangsúllyal az 1948-at követő évekre. Rónay László monográfiája (*Márai Sándor*) 1990-ben, Szegedy-Maszák Mihályé (ugyancsak *Márai Sándor* címmel) 1991-ben vált hozzáférhetővé. Velük szinte egy időben kezdte meg munkáját Fried István

és Lőrinczy Huba is. Előbbi már 1989-ben jelentkezett tanulmányaival, utóbbi egy évvel később. Fried István gazdag filológiai apparátussal világítva meg egy-egy részletkérdést, Lőrinczy Huba olyan műelemzéssel, amelynek nem kevesebb, mint negyvenegy önálló folytatása támadt az elmúlt tizenöt év alatt. Ennek záróköve *Az emigráció jegyében* című kötet; azzal, hogy gondolatban eléje tesszük előzményeit, amelyek 1993-tól rendre sorjázta a Savaria University Press gondozásában („...személyiségnek lenni a legtöbb...”: *Ambrustól Máraihoz*, 1997; *Búcsú egy kultúrától*, 1998; *Világkép és regényvilág*, 2002).

Az akár sorozatnak is felfogható negyvenkét elemzés példa nélküli, mint ahogy példa nélküli az a jelenség is, amelyhez kapcsolódik: az Akadémiai és a Helikon Kiadó által elindított Márai Sándor *Művei*-sorozat, amely megközelítő teljességben mutatja be az író munkásságát.

Klasszikusaink életműveit számos sorozat jelentette meg az elmúlt másfél században. A közelmúltból elég Ady Endre, Babits Mihály, Déry Tibor, Füst Milán, Illyés Gyula, József Attila, Karinthy Frigyes, Kassák Lajos, Kodolányi János, Kosztolányi Dezső, Móricz Zsigmond, Nagy Lajos, Németh László, Örkény István, Pilinszky János, Tamási Áron, Tersánszky Józsi Jenő, Tóth Árpád, Vas István, Zelk Zoltán nevére utalnunk. Ezek az összegezések – kevés kivételtől eltekintve – nem hoztak váratlan felfedezést. A bennük kiadott művek egy-két évtized távlatában már nagyrészt mind közzétettek. A sorozat birtoklásának eleményét viszonylagos teljességük s esetleges jegyzeteik biztosították.

Márai esetében azonban ez a folyamat jóval többet jelentett. 1948-ban történt

emigrálását követően itthon egyetlen könyvét sem adták ki. Külföldön megjelent művei tiltott gyümölcsnek számítottak. De még az 1945 előtti köteteket sem lehetett az antikváriumok polcaira helyezni – a „hátsó” raktárhelyiségekben juthatott hozzájuk a bizalmat élvező vevőkör. Így azután az Akadémiai és a Helikon Kiadó sorozatának 1990-ben kiadott kötetei (az *Egy polgár vallomásai*, *A gyertyák csonkig égnek*, a *Kassai polgárok*, a *Napló 1943–1944* és a *Napló 1945–1957*) valóságos gátszakadásként hatottak, s már-már bestselleri példányszámban fogytak.

Lőrinczy Huba elemzés-sora erre a vállalkozásra épült. Megjelenésének ritmusához igazodva folyamatosan és tárgyára való mind szélesebb rálátással végezte Márai munkásságának – művek köré szervezett – értelmezését, magyarázatát. Tegyük hozzá: rendkívül előnytelen helyzetből szólva. Vidékhez kötöttsége megfosztotta őt a fővárosi kutatók előnyeitől: a hasonló korszakot vizsgáló kollégákkal való napi eszmecserétől, a folyóiratok szerkesztőségeinek elérésétől, legfőképpen azonban az országos könyvtárak és gyűjtemények – csak Budapesten található – forrásainak a használatától.

Ez utóbbi körülmény még érezhető volt első elemzésein, amelyek megállapításainak és hivatkozásainak egyedüli szeplője, hogy kizárólag könyv alakban megjelent kiadványokhoz kötődnek, nem használják a folyóiratok, napilapok kínálta adatokat. S hasonló okokra vezethető vissza a Márai-életművön belüli – viszonylag szűkös – tájékozottságuk is, hiszen csak azon folyamatokat, összefüggéseket tudták átlátni, amelyek hozzáférhetők voltak a sorozatban, illetve a véletlenszerűen megmaradt régi kiadásokban.

A *Béke Ithakában* című regény bemutatásában például szerzőnk nem ismerhette a mű első megjelenését követő külföldi sajtóvisszhangot, s Szegedy-Maszák Mihály monográfiája sem volt még a keze alatt. Önmagára és a mű szövegére támaszkodva kellett mérleget készíteni. Újraolvasva az elemzést, mégis meglepően tapasztalhatjuk, hogy lényegében már ekkor készen állt az a módszer, amely végigvonul Lőrinczy későbbi elemzésein. Nem elégszik meg a mű tematikájának és létrejöttének bemutatásával, illetve megformálásának kérdéseivel. Figyelme mind mélyebb rétegekbe hatol, feltárva az alkotás mögött álló motívumokat, majd a gondolati összefüggéseket, amelyek szinte kivétel nélkül filozófiai megfontolásokat hordoznak.

A tanulmány természetszerűen a főhős, Ulysses személyével és annak jelzésével nyit, hogy tisztázza: a mű nem Homérosz eposzáról, hanem annak folytatásáról kíván szólni; arról, ami a hazatérést és a feleség, Penelopé kérőinek a lenyilazását követően történt. Második tételként a regény formája kerül szóba: az, hogy Ulysses sorsa és végzete nem szemünk előtt játszódik le, csak három, szükségképpen torzító elbeszélésből: a feleség, az édes- és a mostohafiú visszaemlékezéseiből értesülünk róla. Majd a felszín alá hatolva a tanulmány rámutat, hogy a főhős, „A Fénythozó” szuverén személyiség, aki nyugtalanságában nemcsak a Változást kergette, hanem tetteiben a Logos, az értelem törvényeit követte és kilépett az „istennek”, a mítosz világából. Máshonnan tekintve: jelképes alak, az emberiség, az európai ember nagykorúvá válásának szimbóluma, ha úgy tetszik: kultúránk egyik megalapozója. Majd még mélyebbre

szállva – Márai művének James Joyce *Ulysses*-ével való összehasonlítását követően – az elemzés felfedi a mű létfilozófiájának azokat a momentumait is, amelyeket Friedrich Nietzsche és Sigmund Freud gondolatai hatnak át.

Ha mindenáron igazságtalanok kívánánk lenni, hiányolhatnánk például a dolgozatból azokat az összefüggéseket, amelyek a *Béke Ithakában* és Márai többi, emigrációban írt regényei közt fennálltak. (Tudnunk kell azonban, hogy ezek a művek csak jó évtized múltán jelentek meg a sorozatban.) Számon kérhetnénk továbbá a közös gondolatok közül a „Lázadás” és a „Rend”, tágabban a „Rendszer” (korábban „Megegyezés”), illetve az élet természetes folyását korlátozó vagy megbéklyózó „Törvény” közötti ellentétet is, amelynek egyes elemei kisebb vagy nagyobb hangsúlyban jelen voltak már az író korábbi műveiben, így *A sziget* című regényében, s fortissimóban hangzottak el az *Ítélet Canudosban* címűben. (Ám ismét jeleznünk kell: mindkettő szövege csak nemrég: 2002-ben vált hozzáférhetővé.)

A *Béke Ithakában* visszaemlékezéseiben a „Lázadás” és a „Rend” ellentétpárjában – utóbbi a „Rendszer” változatban szerepel, könnyed aktuálpolitikai összekacsintással utalva a hidegháborúban összekaszkodó két világhatalom, a két „Rendszer” szembenállására. E körülményt s távolabbi összefüggéseit kizárólag „didaktikus” céllal említettük: hogy ti. érzékeltesük: milyen nehézségekkel is indult az életmű számbavétele, s milyen gyorsan nyíltak meg utóbb a lehetőségek a művek összehasonlítása, illetve a gondolati folyamatok megjelenésének és változásainak a számbavétele előtt. Nem szólva most a művekbe épülő világirodalmi, filozófiai és

szociológiai vonatkozásokról s annak vizsgálatáról, miként épültek be azok az írók későbbi alkotásaiba.

Ne rejtjük véka alá elismerésünket: Lőrinczy *Búcsú egy kultúrától* című kötete már e megnövekedett filológiai mozgástérben mutatja be *A Garrennek műve* című regényciklust. Előbb külön bíbelődve a „nyitány” első tételeivel *A zendülőkkal*, illetve *A féltékenyekkel*, majd elemezve azok átdolgozását és beillesztését (a címek névelőjének elhagyásával) a polgárság felvirágzását és letűnését „lebegtető” tetralógia – a korábbi írásoknál szélesebb távlatú és bonyolultabb – szövetébe.

A hagyományos értelemben vett „művek” mellett e komplex elemzés-sor (az ötletek felmerülésétől a formába öntésen át a filozófiai meggondolások felfedéséig) elképzelhetetlen Márai naplóinak az ismerete nélkül (a „szerkesztetteket” és az azok nyersanyagát adó „szerkesztetleneket” egyaránt értve, mely utóbbiakat az *Ami a naplóból kimaradt* címmel tette közzé [1991–2003] sorozaton kívül a kanadai Vörösvári Kiadó). Lőrinczynek kezére játszott e kötetek megjelenése, mert azok már a kilencvenes évek elejétől folyamatosan hozzáférhetővé váltak, s valamennyit górcső alá vette.

E megsokszorozódott viszonyítási pontokhoz tegyük hozzá az időközben fellelhető filológiai kutatások eredményeit is: mindenekelőtt FRIED István tanulmányköteteit (*Márai Sándor titkai nyomában*, Salgótarján, Mikszáth, 1993; „...egyszer mindenkinek el kell menni Canudosba”, Bp., Enciklopédia, 1998; „Ne az író törtenjen meg, hanem a műve”: *A politikus és az irodalmi író Márai Sándor*, Bp., Argumentum, 2002), CZETTER Ibolya nyelvészeti vizsgálódásait (*A stílus és a formák:*

Tanulmányok a nyelvész Márai Sándorról, Szombathely, Bár, 1999), a Lőrinczy Huba szervezte Márai-konferencia szerkesztett előadásait („*Este nyolckor születtem...*”: *Hommage à Márai Sándor*, szerk. LŐRINCZY Huba, CZETTER Ibolya, Szombathely, Bár, 2000), végül, de nem utolsósorban MÉSZÁROS Tibor vaskos személyi bibliográfiájának korpuszát (*Márai Sándor bibliográfiája*, Bp., Helikon-PIM, 2003).

A Márai-kutatás e gazdag felsorakoztatása nemcsak azt jelentette, hogy a kezdetekkel összehasonlítva többszörösen megnőtt az író művei által kínált adatok és a róluk írt elemzések száma, hanem azt is, hogy időközben az új lehetőségekkel emelkedett a kutatás iránti filológiai elvárás is. Aki nem akart lemaradni, az nem tehette meg, hogy ne vegye tudomásul a kihívást. A szerző *Világkép és regényvilág* című kötete állja a versenyt, méghozzá előnyére. Úgy, hogy tanulmányai – a filológiai feldúsítás mellett – megőrizték észszerű frissességüket; tudatosan lépve nyomába a Mester tiszta és árnyalt kifejezőmódjának.

Elégségesnek látszik, ha nyitásként egyetlen regény, a *Sirály* analízisének összefoglalására hivatkozunk; hiszen annak szerkezete, felépítése vissza-visszatér a kötet valamennyi elemzésében, s immár teljes fegyverzetben vonultatja fel Lőrinczy módszerét. Amely tovább folytatja a korábbi értekezések erényeit, s kiegészíti azokat – többek között – a kötet korabeli visszhangjával (Örley István, Vass László, Fábíán István, Gönczy Gábor, Horváth Miklós kritikáival), hogy megállapításaikkal szembesítse saját nézeteit s érzékeltesse a különféle értelmezések lehetőségeit, de tévedéseit is. Ezzel a módszerrel és

szakmai igénnyel közelít a pályatársak, Rónay László és Szegedy-Maszák Mihály monográfiáihoz is, amelyekben mindig talál kiegészítést és kiigazítást kívánó részleteket.

A kötet eredményeiről szólva nem hagyhatjuk ki a rendkívül bonyolult, réteget rétegre halmozó s helyenként szándékos homályt terjesztő *A sziget* bravúros elemzését sem, amelyben Lőrinczy a regény meglehetősen szűk cselekményű, visszaemlékezésekkel terhelt szerkezetének megrajzolása után lépésről lépésre hatol a mű felhámja alá. S vitába száll azzal a – már a kötet első sajtóvisszhangjában elhangzott – felfogással, amely a főhős gyilkosságát egyszerű *action gratuite*-ként kommentálja, s felfedi a történetek mögötti lélektani és filozófiai elgondolásokat. Az első talán az egyszerűbb, amely a freudi kutatásokra építve Askenasi tettét a lélek mélyén lezajlott indulatáttétellel magyarázza. A másik motívum még távolabbi tartományba hatol, a görög nyelv és irodalom tanárának (ez volt a főhős foglalkozása) a dolgok lényegét kutató, a teljes boldogságot, kielégülést hajszoló magatartása háttérben kimutatja Platón idea-tanának körvonalait.

Az emigráció jegyében című kötet már az előbbieken ismertetett komplexitásban világítja meg Márai késői regényeit. A *Rómában történt valami*, az *Erősítő*, a *Harminc ezüstpénz* és az *Ítélet Canudosban* értelmezéseinek színvonalát a hivatkozások hálózata is érzékelteti. A már ismétlésszámba vehető Oswald Spengler és José Ortega y Gasset mellett a Paul de Man, Henryk Markiewicz, M. M. Bahtyin, Jean-Paul Sartre, Arisztotelész, George Orwell, illetve Martin Heidegger gondolataival való folyamatos szembesítések gazdagon

egészülnek ki a Márai-irodalom úttörőinek a köteteivel, nemkülönben a naplók megfelelő passzusaival és a nemrég közzétett Szőnyi Zsuzsa- és Simányi Tibor-levelezés egyes darabjaival (SZŐNYI Zsuzsa, *Vándor és idegen: Márai-levelek, emlékek*, s. a. r. HAFNER Zoltán, Bp., Kortárs, 2000; *Kedves Tibor! Márai Sándor és Simányi Tibor levelezése 1969–1989*, Bp., Helikon, 2003).

Nem szeretnénk a kicsinyesség látszatába esni, de bevalljuk, hogy nem túl szellemes módon ellenőriztük a kötet hivatkozásait, s „centiző” mintavételként összehasonlítottuk egy tetszőleg kiemelt, Márai és Illyés Gyula kapcsolatát számba vevő tanulmány („*Illyés az egyetlen, akivel beszélhetnénk...*”) jegyzeteit Mészáros Tibor bibliográfiájának ide vonatkozó tételeivel, s jóleső érzéssel állapíthattuk meg, hogy – gyanún felül – minden „megmozgattott.”

Talán nem túlzunk, ha azt állítjuk, hogy *Az emigráció jegyében* című kötetben összegyűjtött szövegek az életmű egyik csúcát jelentik. Jelentőségük – így értelmezéseik is – kulcsfontosságúak, s rálátást nyújtanak Márai egész munkásságára és gondolatvilágának valamennyi fontos motívumára. A legszívesebben mindegyikről külön-külön beszámolnánk, ám meg kell elégednünk a kivételes remekműnek tartott *Ítélet Canudosban* című paraboláról készült – s ismét új csapásokat vágó – értékezés kiemelésével. Nem is csupán színvonala, mint inkább gondolati hozadéka miatt; mely utóbbi a kötet egy másik tanulmányához (*Hordalékok és diáriumok eszmecseréje*) is kapcsolódik. A szerzővel egyetértésben mi is úgy látjuk, hogy a braziliai őserdőben lezajlott vérengzés „leírása” egyfajta kulcs Márai időskori,

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények 2004 CX. évfolyam 371. szám

mind sötétebbé váló – s kilátástalanságot sugalló – pesszimizmusának a megértéséhez. A műben többször is megfogalmazott rend és anarchia, józanság és fanatizmus, őstermészet és ráció ellentétpár nemcsak a múlt századi történetet, de az egész emberi történelmet meghatározza. Lőrinczy azonban végkövetkeztetéseiben a két princípium szembenállásában nem hoz döntést, a vagylagosság egyfajta lebegtetésében láttatja őket. Mi úgy érezzük, Márai utolsó írása(i) a két egymást pusztító „ősöket” nemcsak kiirthatatlannak, hanem egyben az emberiség végzetének is láttatják. Ugyanúgy, mint Déry hordalékai, amelyek az agressziót nem tartják megszelídíthetőnek, anyagi érdekek ruhájába bújtatva is pusztítják a környezetet s – az elgépiesedés révén – magát az emberi tudatot. A kérdést ebből a szempontból szemlélve, a két alkotót – a köztük lévő politikai nézetkülönbségek ellenére – sokkal közelebb állónak érezzük egymáshoz, mint amit erről a kötetben olvashattunk.

S ha már a recenzens különvéleményénél tartunk, hadd mondjuk el, hogy némi hiányérzetünk maradt a *Harminc ezüstpénz* bemutatása kapcsán. Nem is utóbbi színvonalával vagy netán „jegyzetapparátusával” kapcsolatban támadt hiányérzetünk, hanem a regény szabálytalanságának értékelése kapcsán, hogy ti. cselekménye szegényes, hogy félig-meddig esszé, hogy szerkezete széteső, fejezetei nem szervesen kapcsolódnak egymáshoz stb. Mi ezek ellenére Lőrinczynél határozottabban mondanánk ki: zseniálisnak érezzük a kötetet, különösen Jézus és családja alakjának „apokrifan” emberi rajzára és sorsának szociológiai korba ágyazottságára tekintve. Úgy érezzük, a mű további kutatásokat érdemel, összehasonlításokat a korábbi

Jézus-ábrázolásokkal, például Renanéval, Papiniével, Francesco Perriével, s végig illene követni a kötet szövegének a kialakulását is, egybevetve a *Dreissig Silberlingen* címmel közzétett (1950, 1970) két német nyelvű kiadást a későbbi magyaréval (1983) és a kéziratban maradt további változatokkal. Ez azonban már olyan feladat, amely túlmutat a vállalt értelmezéssoron; ám amelyre Lőrinczy maga mutatott példát legutóbbi tanulmányában, amely elemző összehasonlítását adja az *Egy polgár vallomásai* első és – az ellene indított per elvesztése után elvégzett – húzásokkal teli második kiadása között (*Cenzúra és öncenzúra*, Műhely [Győr], 2005, 3. sz., 37–45).

Hogyan tovább? – tehetnénk fel a kérdést az elgondolt alcím: „Előzmények és távlatok” második tagját firtatva. A válaszdadás természetesen nem a mi feladatunk. Ehelyütt legfeljebb csak a lehetséges folytatáson töprenghetünk. Például, hogy Márai nagyepikája és a felgyült filológiai eredmények ismeretében egységesítsük-e a már elkészült „regényportrékat”, filológiai fegyverzettel egészítve ki, időrendi sorba állítva azokat; egyben mintegy pótolhatatlan eligazítót kínálva a Márai világában elmerülni szándékozókna.

Avagy készüljön egy teljesen új monográfia, amely nem csupán egy-egy műre koncentrál, hanem az alkotói, eszmetörténeti folyamatokra; amire szintén találunk példát szerzőnk már megjelent írásai között. Arra az imponáló apparátust felvonultató körképre gondolunk, amely képet adott Márai Ortega y Gasset iránti szellemi vonzalmáról s annak erjesztő és megteremkenyítő hatásáról saját munkásságában (lásd az *Ambrustól Máraihoz* című kötetet). Az *emigráció jegyében* előszava ilyen

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2004 CX. évfolyam 331. szám

elgondolást ígér. Erőt és kitartást kívánunk hozzá.

Szubjektív utóiratként legyen szabad visszaulnunk a bevezetésben felhozott „vidékiségre”. Ennek további következménye, hogy az érintett öt kötet esszéi és tanulmányai – egy kivételével – első ízben mind vidéki folyóiratban mutatkoztak be: a győri Műhelyben, a szombathelyi Életünkben, a nagykanizsai Pannon Tükörben, a salgótarjáni Palócföldben, a kecskeméti Forrásban. Az elmúlt tizenöt év alatt egyetlen fővárosi szerkesztőségnek nem fordult meg a fejében, hogy Szombathely szülöttjétől kéziratot kérjen! Joggal vető-

dik fel bennünk a kérdés: vajon bekerültek-e annak idején ezek az írások a szakma éltető vérkeringésébe? Nem szónoki a kérdés, mert magukra a kötetekre is szabályosan vadásznunk kellett a fővárosi könyvesboltokban, arról nem is szólva, hogy még egyes könyvtári katalógusok sem tájékoztatnak róluk. S vajon hivatkoznak-e rájuk a különböző egyetemi előadások?

Nem titkoljuk: a „központ” és a „vidék” közti hiányos és méltatlanul szűk eszmecsere egészségesebb mederbe terelése érdekében vállaltuk e szemle megírását.

Botka Ferenc

INDULÓ MODERNSÉG – KEZDŐDŐ AVANTGÁRD

Szerkesztette Bednancs Gábor, Eisemann György, Budapest, Ráció, 2006, 284 l. (Ráció – Tudomány, 5).

HANSÁGI ÁGNES: AZ IXIÓ-SZINDRÓMA.

IDENTITÁS ÉS KÁNON A ROMANTIKÁBAN ÉS A MODERNSÉGBEN

Budapest, Ráció, 2006, 231 l. (Ráció – Tudomány, 7).

BÓNUSZ TIBOR: A CSÚF MÁSIK.

A SAJÁT IDEGENSÉGÉNEK IRODALMI ANTROPOLÓGIÁJÁRÓL

Budapest, Ráció, 2006, 216 l. (Ráció – Tudomány, 8).

Az új, független, kis kiadók megjelenése Magyarországon sok esetben a gyanús, kétségbe vonható minőség megjelenésével járt együtt. Átgondolatlan szerkesztési elvek, félbemaradt sorozatok, megkérdőjelezhető hozzáértés: valamennyien ismerünk elgondolkodtató példákat a közelmúlt magyar könyvkiadásából. Néhány más kiadó mellett azonban a Ráció Kiadó feltétlenül azok közé a kiadók közé tartozik, amelyek a fenti, talán túlságosan is felületes megállapítások alapos újragondolására készítetik a képzőművészet és az irodalom iránt érdeklődőket. Jogosan vethető fel az is, milyen elvek alapján aposztrofálunk kis

kiadóként egy olyan műhelyt, amely csak az utóbbi négy évben negyvenhárom magas színvonalú kiadvánnyal képviseltette magát a hazai könyvpiacra.

A Ráció saját honlapjának tanúsága szerint 1990-ben alakult, 1995 óta foglalkozik a kiadáshoz szorosan köthető szöveggon-dozással, nyomdai előkészítéssel, tördelés-sel, grafikai kivitelezéssel, 2002-től pedig kiadóként működik: elsősorban ismeretter-jesztő, szépirodalmi, társadalomtudományi és képzőművészeti kötetek fűződnek a nevéhez. Három sorozata, az „Aktuális avantgárd”, a „Techné és theória”, vala-mint az alább részletesen is tárgyalandó

„Ráció – Tudomány” egyaránt jól átgon-
dolt, következetes vállalkozások.

A „Ráció – Tudomány” sorozat vizuális megjelenése (a többi, Ráció által kiadott sorozathoz hasonlóan) egységes, szép: a puhafedele kiadványokon a visszafogott, esztétikus paszellszínek dominálnak. A borítókön látható, többségükben jól megválasztott, a köteteket aktívan értelmező képi elemek (leggyakrabban festmények) L. Simon László szakértelmét dicsérik. A sorozatszerkesztők, Bednatics Gábor és Bengi László egységes jegyzetelési gyakorlat kialakítására törekedtek, és ez, bár az egyes köteteken belül következetes, több ponton is eltér az 1997-ben az ItK által közzétett hivatkozási rendszertől. Nyilvánvalóan megkönnyíti a könyvek használatát a kötetek végén található névmutató. A sorozat négy idei kötete között három szűkebben értelmezett irodalomtörténeti kiadványt találunk, a Bednatics Gábor és Eisemann György által szerkesztett *Induló modernség – kezdődő avantgárd* c. tanulmánygyűjteményt, Hansági Ágnes *Az Ixióon-szindróma* című kötetét és Bónus Tibor nagyszabású *Pacsirta*-értelmezését, amely *A csúf másik* címmel jelent meg.

Az *Induló modernség – kezdődő avantgárd* hiánypótló, öndefiníciója szerint „hézagmentesítő” munka, amely a szerkesztők meghatározása alapján a Németh G. Béla által „név nélküli korszaknak titulált századfordulós–századelős irodalomtörténeti képződmény nevesítésére tesz kísérletet” (7). Az egymással láncszerűen összekapcsolódó tanulmányok több nagyobb tematikus egységbe rendeződnek, az egyes témák más-más kontextusban szekvencia-szerűen újra visszatérnek. Hogy egy remélhetőleg beszédes képzavarral éljünk, a

kötet egyik gerincét a líratörténeti írások adják. A kötet kezdő darabja Eisemann György áttekintő, problémafelvető írása, a *Nemzeti sztereotípiák mint történelmi allegóriák a romantikus és a modern magyar lírában* (9–19). Eisemann amellet érvel, hogy a nemzeti sztereotípiák, a történelmi múlt-hoz való viszony (vérszerződés, Mohács stb.) irodalmi szövegekben való megjelenésének módja kapcsolatba hozható a romantika és a modernség lírai énjének korszakonként különböző, ám egymással mégis összefüggésbe hozható felfogásaival. A saját halál és a nemzet halálának viszonya Eisemann szerint jól mutatja ezt a relációt: „Nemzeti múltunk sztereotípiái a pusztulás, mégpedig a természeti pusztulás képére temporalizálódtak” (11). „Míg a romantikus lírai én jövőhorizontját a saját halál eseménye és a nemzet jövőképe együtt határozhatta meg, [...] a modernségben a saját halál eseménye egészen másként funkcionál, [...] azaz szubjektumának önértéke általában nem reflektál egy történelmi tradíció benne rejlő sorsára” (14). Továbbgondolásra készítet Eisemann azon megállapítása is, miszerint „a nemzeti sztereotípiák elsősorban a kezdet és a vég figurálásával meghatározó sorsképletek révén válhatnak irodalomtörténetileg fontos poétikai alakzatokká, s jelentéseik innen merítő állandó újraalkotása teszi lehetővé működésüket a romantikában és a modernségben, összefonódván a lírai én önidentifikációjának aktsaival” (17).

Bednatics Gábor egymást is hatékonyan értelmező szövegei a kötet líratörténeti írásainak különösen izgalmas darabjai. „*Költői képek*” című tanulmányában, egy, a kor művészettörténeti és líratörténeti aspektusaira is figyelmes olvasatban, Bed-

nanics meggyőzően érvel amellett, hogy Mednyánszky László és Czóbel Minka egyaránt szembesült a jelentések pusztá vizuális, illetve grammatikai-logikai tapasztalat alapján való rögzíthetlenségével. A két művész különböző eljárásaiban Bednatics szerint a hasonlóság is meghatározó: Mednyánszky-nak a kizárólagos képiségre való törekvése hasonló tapasztalattól eredeztethető, mint Czóbel Minka az önmagába záruló szöveg allegorikus nyelvautonómiájának irányába való elmozdulása – jóllehet mindkét vállalkozás csupán a kísérletének eredménytelenségét volt képes megmutatni.

Igen tanulságos az a Cholnoky Viktor Trivulzió-történeteit tárgyaló blokk is, amely két radikálisan eltérő nézőpontból közelít ugyanahhoz a szövegkorpuszhoz. Virágh András írása meglehetősen elméleti irányultságú filológiai szempontot igyekszik érvényesíteni, azt bizonyítva, hogy a Trivulzió-történetek sorrendje a Cholnoky-kiadásokban filológiai szempontból nem igazolható. A mind filológiailag, mind pedig irodalomelméleti szempontból korrekt dolgozat végkövetkeztetése azonban – Cholnoky kanonikus pozíciója megérett a revízióra – talán jogosan készítheti vitára azokat, akik az irodalmi kánonra uralhatatlan, kontrollálhatatlan rendszerként tekintenek. Orosz Magdolna az interkulturalitás szempontját előtérbe helyező narratológiai elemzés demonstrálásához, mintegy példaként választotta Cholnoky Trivulzió-történeteit, így ez az elemzés elsősorban az elemző eljárás alkalmazhatóságát teszi fel kérdésként. Az eljárás új szempontjai kétségkívül koherens, gondolatébresztő értelmezésekhez vezetnek, Orosz Magdolna úgy véli, „a novellák több síkon is közvetítenek a kultúrák között: az elbeszél

novellák sajátos heterogenitása és térszerkezete, elbeszélőjük/szereplőjük kevert mivolta, valamint e heterogenitásnak az elbeszélő diszkurzusban megvalósuló reflexiója révén” (121).

Pusztán a terjedelmi korlátok miatt nem térhettem ki részletesen Bednatics Gábor és Eisemann György írásaira, amelyek a város különböző megjelenési formáit vizsgálják, Bengi László igen precíz Cholnoky László-értelmezésére, vagy Pozsvai Györgyi rendkívül sok szempontú Petelei-újraolvasatára. Nem utolsósorban lebilincselően olvasmányos stílusa miatt azonban fontosnak tartom külön is kiemelni Kékesi Zoltán szövegeit. A kurrens médiaértelmezések kontextusába helyezett Kassák-interpretációkban Kékesi meggyőző szövegérzékenységgel kutatja az írás és a kép sajátos, a vizuális, az akusztikus, valamint a taktilis észlelésre egyaránt ható összefüggéseit.

Hansági Ágnes *Az Ixió-szindróma* című kötete alcíme szerint az identitás és kánon viszonyát vizsgálja a romantikában és a modernségben. A különös cím a figyelemfelkeltés nyilvánvaló szándékán túl, tartalmilag is igen sokatmondó választás: a kötet egyik legszemlelesebb, leginkább provokatív tételét emeli címmé, úgy, hogy az elkerülhetetlenül a kötet valamennyi szövegének értelmezését meghatározza. A kötet első tanulmánya, *Az Ixió-szindróma* (7–20) Schopenhauer Ixió-interpretációján, Nietzsche Schopenhauer- illetve Kant-interpretációján, majd Gadamer nevezetes „megértés-koncepcióján” keresztül mindenféle megértés, identitás, kulturális identitás, végső soron pedig a művészettel való találkozás jelölőjévé teszi Ixió történetét: „az örök büntetésül állandó körforrásra ítélt Ixió az elől fut, aminek látják

és az után fut, aminek látszani szeretne [...]. Az olvasó mindenkor jelene valami olyasminak az átsajátítására tesz kísérletet [...], amely közvetlenül nem az ő életvilágának a része, amely tőle elválasztott, idegen. [...] A játékban ugyanis, amelyben ez a megértés egyáltalán megtörténhet, a szöveg is, az értelmező is elveszti korábbi identikusságát. A művészettel való találkozásban megvalósulhat az az abszolút egyidejűség, a jelenlétnék és a részvételnék, vagyis a játéknak az a totális intenzitása, amelyben az olvasó, a mű élvezője, akár csak Ixióon Orpheusz énekének hallatán, nem fut az elől, aminek látják, és nem kergeti azt, aminek látszani szeretne” (19). (Itt kell újra felhívnom a figyelmet L. Simon László borítótervére: a borítón Cornelisz van Haarlem *Ixióon* című festménye látható, amely Ixióont éppen *lehetetlen rögzítettségében* ábrázolja.)

Hansági Ágnes új kötetének egyik legjelentősebb erénye, hogy az értelmezéseket mindig igen széles (ha tetszik, irodalomelméleti) kontextusba helyezi (precedens, szindróma: az efféle címek is erről az általánosítás-igénnyel árulkodnak), és megfordítva: valamennyi elméleti elgondolását konkrét szövegpéldákön demonstrálja. A kötet tengelyében kétségkívül a meggyőzően argumentált, módszertanilag leginkább szoros olvasásként definiálható (természetesen nem a szókapcsolatnak az új kritika által használt igen szűk értelmében), mégis lendületes, olvasmányos regényértelmezések állnak. Különösen szórakoztató és feltétlenül tanulságos az *Irónia és identitás* címmel megjelent két dolgozat (37–95). Az első egy *Falu jegyzője*-interpretáció, amely amellettt érvel, hogy Eötvös regénynyelve szövegszervező elemként működtetett *kitérőível*, ironikus

beszédmódjával hatékonyan számolja fel az irodalmi fikció valóságillúzióját. A második értelmezés során Hansági bizonyos Jókai-szövegekben is hasonló eljárásokat figyel meg, itt azonban az ironia igen gyakran nemzeti sztereotípiák kimozdítását célozza: „a patrióta beszédaktus az identitásminta alapja, amelyet ugyanakkor a nemzeti önismeret eszközeként, a humor old ki abból az elfojtásból, amelybe a sztereotípiá rögzítettsége helyezi”.

Nem tudtam szólni a rendkívül szövegérzékeny Márai-olvasatról, a roppant részletes *Xanadu*-értelmezésről, és arról a nagyszabású Babits-tanulmányról sem, amely Dilthey élmény-kategóriáját vizsgálja Babits előadásában.

Bónus Tibor *A csúf másik* című kötete különösen izgalmas vállalkozás. A kötet egyetlen szöveg, Kosztolányi Dezső *Pacsirta* című regényének Bónus általi *olvasatait*, az ezen *olvasatokhoz* fűzött reflexiókat, a saját *olvasatok* folyamatos felülírását, majd ezen folyamat dokumentációját (írásos lenyomatát?) tárja az *olvasó* elé. Bónus írása többek közt azért is képes új kérdézési horizontokat nyitni, mert azon túl, hogy számos eddig nem vagy csak részlegesen vizsgált szempontot érvényesít olvasataiban, a *Pacsirta*-értelmezések ismert felvetéseit is új kontextusba helyezi. (Árulkodóak lehetnek a fejezetcímek mellérendelő kötőszavai: *szégyen és részvétel*, *esztétika és morál*, *gyász és paródia*.)

Egy ilyen, saját téziseit is folyamatosan vitának kitenni kész értelmezés esetében talán legbeszédesebb az olvasat egyik olyan kezdőpontját megragadni, ahol a szerző eltávolodik a „tradicionális” *Pacsirta*-értelmezésektől (ami persze nem azt jelenti, hogy Bónus automatikusan ignorálná ezen olvasatokat, sőt, éppenséggel

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2004 CX. évfolyam 3. szám

arra törekszik, hogy valamennyi tézisé a kezdetektől tárgyalja): „Azok az értelmezések, melyek a lélektani sémák újrateremtésére, valamint azok, melyek egy tragikus létbölcseleti példázatra épültek, az ironikus modalitást elhanyagolták vagy másodlagos jelentőségűnek tekintették, amihez [...] a perspektívák egymást viszonylagosító játékától kellett eltekinteniük. Attól egész pontosan, hogy a hősről alkotott ítélet hangsúlypontjai egy *mozgó exotópiának* vannak alávetve, s ennek következtében rögzíthetetlenek, folyton újraíródnak [...]. Az az olvasat, amely komolyan számol az elbeszélés ezen aspektusai-val, nemcsak az ironiának, a narráció iro-

nikus elhasonulásainak tulajdonít a korábbiaknál nagyobb jelentőséget, de az esztétikai identifikáció így adódó összetettségéből következően is problematikusnak látja a főszereplő karakterének nem pusztán morális megítélését, de egyáltalán egységes voltát.” (20.)

A fenti idézet azonban messze nem végkövetkeztetés, csupán egyik kiindulópontja Bónus olvasatának. Ha igaz is, hogy – amint Bónus maga fogalmaz – „képtelenség *mögékérdezni*” egy szövegnek, pontosan Bónus példája bizonyítja, hogy *belekérdezni* annál inkább produktív lehet.

Mészáros Márton